

ВІСНИК

**ЛЬВІВСЬКОГО
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

ВИПУСК 16

**ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО ЛЬВІВСЬКОГО
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
2019**

Вісник Львівського торговельно-економічного університету / [ред. кол.: Гелей С. Д., Баран В. К., Качараба С. П., Капраль М. М. та ін.]. – Львів : Видавництво Львівського торговельно-економічного університету, 2019. – Вип. 16. – 238 с. – (Гуманітарні науки).

Збірник наукових праць
Випуск 16

Відповідно до наказу № 820 Міністерства освіти і науки України від 11.07.2016 р. збірник включено до переліку наукових фахових видань (історичні науки). Свідоцтво про державну реєстрацію (серія КВ, №22160-12060 ПР)

*Видання індексується у наукометричних базах:
Ulrich's Periodicals Directory, Google Scholar, WorldCat*

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського торговельно-економічного університету.

Протокол № 02 від 11 жовтня 2019 р.

Редакційна колегія:

Гелей Степан Дмитрович, д.і.н., проф. (головний редактор);

Баран Володимир Кіндратович, д.і.н., проф.;

Качараба Степан Петрович, д.і.н., проф.;

Капраль Мирон Миколайович, д.і.н., проф.;

Кондратюк Костянтин Костянтинович, д.і.н., проф.;

Павлюк Степан Петрович, д.і.н., академік;

Патер Іван Григорович, д.і.н., проф.;

Прокіп Андрій Володимирович, к.і.н., провід. наук. співр.

(відповідальний секретар);

Сухий Олексій Миколайович, д.і.н., проф.;

Шкраб'юк Петро Васильович, д.і.н., ст. наук. співр.

Відповідальний за випуск – д.і.н., проф. Гелей С. Д.

ISSN 2616-8510 (Print)

ISSN 2616-8529 (Online)

DOI: 10.36477/2616-8510

DOI: 10.36477/2616-8510-2019-16

Електронна версія: <http://www.lute.lviv.ua/education/nauk-vydan/visnyk-gumanitar/>

© Львівський торговельно-економічний університет, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Гелей С. Д., Левицька-Ревуцька О. Є.</i> ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ.....	6
<i>Рожик М. Є.</i> ЗАГАРБАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ МОСКОВІЄЮ В XIII – XVIII СТОЛІТТЯХ.....	27
<i>Пасічник М. С., Савчук Г. М.</i> ПЕРИПЕТІЇ ДОЛІ ПОЛКОВНИКА ГРИГОРІЯ ГУЛЯНИЦЬКОГО.....	36
<i>Нахлік Є. К.</i> ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ РОЗМИСЛИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА, НАУКОВЦЯ, МИСЛИТЕЛЯ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА).....	43
<i>Сергійчук В. І.</i> СИМОН ПЕТЛЮРА ЯК ВЕЛИКИЙ ДЕРЖАВНИК СОБОРНОЇ УКРАЇНИ.....	52
<i>Супрун-Яремко Н. О.</i> ЯКІВ МИШКОВСЬКИЙ: «ЗАГАДКА» ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?	58
<i>Журавльова О. І.</i> ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛІТЕРАТОРІВ ПОЧАТКУ XX СТ. НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ЧЛЕНІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ГРУПИ «МОЛОДА МУЗА»	64
<i>Голдак Т. В.</i> ŻYCIE TEATRALNE UKRAIŃCÓW W PRZEMYŚLU W DRUGIEJ POŁOWIE XIX-PIERSZEJ POŁOWIE XX WIEKU.....	71
<i>Мартинюк Я. М.</i> СОЦІАЛЬНА СФЕРА У ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)	79
<i>Кендус О. З.</i> УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПРЕДСТАВНИКІВ КЛІРУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ – АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ТА ЙОСИПА СЛІПОГО.....	83

<i>Зінкевич Р. Д.</i> СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ЗАКЕРЗОННІ У 1945–1947 РР.	90
<i>Полянський О. А.</i> ТАЄМНИЦІ ВБИВСТВА СТЕПАНА БАНДЕРИ.....	99
<i>Вовканич С. Й.</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК МАТРИЦЯ РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ.....	108
<i>Горбачевський Т. С.</i> МЕРЕЖА ВОЛОНТЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОПОМОГИ АТО (2014–2017 РОКИ)	124

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

<i>Аліман М. В.</i> ПРАЦІ БОРИСА МАРТОСА ПРО КООПЕРАЦІЮ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ.....	132
<i>Вісин В. В., Вісина Т. М.</i> НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РОЗВИТКУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	145
<i>Михальський Ю. В., Миронова М. І.</i> ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ КООПЕРАТИВНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	152
<i>Онiнко Т. В.</i> КООПЕРАТИВНА КНИГОТОРГІВЛЯ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД 1920-Х РОКІВ.....	158
<i>Прокiп А. В.</i> УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ У 20–40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	166
<i>Семів С. Р., Якубич Е. В.</i> ЕВОЛЮЦІЯ ТА СТРАТЕГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО АЛЬЯНСУ.....	172

ПЕДАГОГІКА

Караманов О. В.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ: МОЖЛИВОСТІ ВИОКРЕМЛЕННЯ ЕТАПІВ.....181

Лизанчук В. В.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ОЛЕКСАНДРИ СЕРБЕНСЬКОЇ
(ШТРИХИ ДО ЮВІЛЕЙНОГО ПОРТРЕТА).....188

Надрага М. С.

ПЕДАГОГІЧНІ БІБЛІОТЕКИ ЛЬВОВА ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ.....196

МУЗЕСЗНАВСТВО

Панів А. М.

МЕЧ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ХРЕСТА НА КЛИНКУ З КОЛЕКЦІЇ
ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ.....202

Процак Т. З.

КАВКАЗЬКІ КИНДЖАЛИ В МУЗЕЇ «АРСЕНАЛ».....210

Федорова І. О.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ:
МАТЕРІАЛИ ПРО ІЛАРІОНА ЧОЛГАНА – ПИСЬМЕННИКА,
ДРАМАТУРГА, КУЛЬТУРНОГО ДІЯЧА.....219

Шикуча Р. Р.

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ІГРОВОЇ ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ У
ПРИРОДНИЧОМУ МУЗЕЇ.....225

Шингельський М. Я.

ДРУКАРСЬКА МАШИНА ДАТСЬКОГО ПАСТОРА, ДИРЕКТОРА
КОРОЛІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ В КОПЕНГАГЕНІ РАСМУСА
МАЛЛІНГА ХАНСЕНА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ.....230

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кендус О. З.

УРОЧИСТА АКАДЕМІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА 75-РІЧЧЮ ВІДХОДУ
ДО ВІЧНОСТІ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО.....236

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477. 84)

Гелей С. Д.,

e-mail: heleystepan@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-4349-9107, Researcher ID: F-4868-2019,

д.і.н., проф., професор кафедри історії і філософії, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

Левицька-Ревуцька О. Є.,

e-mail: vodohraj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-6689-3054,

викладач, кафедра іноземних мов, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

***Анотація.** У статті досліджуються соціально-демографічна структура краю, національний склад та політико-правове становище населення Східної Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст., розкрито головні тенденції економічного розвитку Австрійської монархії, інтеграційні процеси з тенденцією до початку формування національних ринків; показано процес поступового втягування поміщицько-магнатських господарств у товарно-грошові відносини, початок раціональних методів ведення землеробства і тваринництва великими землевласниками; встановлено розмір та якість фільваркових господарств та доходи з них, їх рентабельність та співвідношення грошового господарства до натурального; загальні прибутки від фільваркового господарства співставлено з загальними грошовими доходами. Головне завдання магнатської олігархії полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій громадсько-політичного життя, не дозволити новим суспільним рухам розхитати її структуру й порушити цілісність держави. На конкретних прикладах з'ясовано важке соціальне становище селян-кріпаків, для яких визиск був фактом щоденного життя, переконливо доведено, що за право користуватися убогими земельними наділами вони відробляли панщину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи у панських маєтках і вимагала натурального оброку. Детальну характеристику фільваркового господарства наприкінці XVIII ст. в селах Іздебки, Гочів та Мочеради дав Роман Зубик.*

Ключові слова: феодална економіка, Східна Галичина, фільваркове господарство, інтенсивне господарювання, адміністратор, магнати і шляхта, аграрне законодавство, наймана праця, землеробство і тваринництво.

Helej S. D.,

heleystepan@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-4349-9107, Researcher ID: F-4868-2019,

Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History and Philosophy, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

Levytska-Revutska O. E.,

vodohraj@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-6689-3054,

Lecturer, Department of Foreign Languages, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

MANOR ECONOMY IN EASTERN GALICIA AT THE END OF THE XVIII THE EARLY XIX CENTURY

Abstract. *The article deals with the socio-demographic structure of the region, the national composition, political and legal situation of the East Galicia population at the end of the XVIII - the beginning of the XIX centuries, the main trends of economic development of the Austrian monarchy are revealed; integration processes with a tendency to start forming national markets; the process of gradual involvement of landlord-manor farm properties in commodity-money relations is shown; the beginning of rational agriculture and animal husbandry by large landowners; the size and quality of the manor farms and their income have been determined; the profitability and the ratio of pecuniary economy to natural; the total profits from the manor economy are compared to the total money income. The main task of the landlord oligarchy was to adapt the absolute monarchy to the new tendencies of social and political life, to prevent new social movements from loosening the structure and disturbing the integrity of the state. Specific examples have revealed the difficult social situation of serfs, for whom the exploitation was a fact of daily life, convincingly proved that for the right to use poor land plots, they worked like slaves for five or six days a week. The nobility often forced the peasants to do various jobs in the lord's estates and required a natural servage. Detailed description of the manor economy at the end of the XVIII century at the villages of Izdebka, Gochev and Mocherada was given by Roman Zubyk.*

Key words: feudal economy, Eastern Galicia, manor economy, intensive economic activity, administrator, magnates and nobility, agrarian legislation, hired labour force, agriculture and animal husbandry.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-01>

Постановка проблеми. Величезна більшість українців в Австрійській імперії проживали в Галичині – південно-східній частині колишньої Речі Посполитої, захопленої Габсбургами після першого поділу Польщі у 1772 р. Значну їх частину складали селяни-кріпаки, для яких визиск був фактом щоденного життя. За право користуватися убогими земельними наділами вони мусили відробляти на феодала панщину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім того, шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи у панських маєтках і вимагала натурального оброку. Підраховано, що панові діставалося десь від половини до третини жалюгідного селянського прибутку.

У другій половині XV ст. розпочався експорт збіжжя на Захід, спершу до Голландії, пізніше до Франції та Англії. Східноєвропейське збіжжя опанувало західні ринки, особливо в часи, коли почала занепадати Іспанська імперія, що перше була головним постачальником хліба на Заході. Українська шляхта почала заводити фільварки, призначені на продукування збіжжя, а що була потреба на більшу кількість робочих рук, то одночасно зросла панщина. У ході подальшого розвитку фільваркового господарства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. удосконалювалася його структура, зростала кількість фільварків, які об'єднувалися у ключі, а окремі фільварки і ключі – в економії.

Залежно від кон'юнктури ринку землевласники вирощували овочі, продавали частину худоби, молочні продукти, рибу, ремісничі вироби, зокрема полотно. І все ж багатогалузевим товарним господарством магнатські латифундії у XVIII ст. не стали.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз праць присвячених різним аспектам розвитку фільваркового господарства у Східній Галичині в кінці XVIII – на початку XIX ст., свідчить про те, що порушена в статті проблематика має науково-теоретичну актуальність. Про це, свідчать, зокрема, праці українських істориків: Т. Балабушевича [18-23, 25-27, 49, 57], А. Барановича [51], М. Герасименка [8, 9, 16], В. Голобуцького [12], В. Задорожного [11, 14], Р. Зубика [28-41, 63], І. Іваночка [1], І. Крип'якевича [20], Я. Кіся [15], М. Лучка, М. Остап'юка [16], П. Магочія [3, 4], Ю. Овсінського [49, 52-53, 56, 58-62, 64-66], Ф. Стебля, М. Кравця та В. Ілька [7, 11, 24], О. Субтельного [11], колективна монографія "Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства" [2, 6, 17], Б. Янишина [5]; праці польських істориків: А. Гостомського [49], В. Грабського [55], В. Кули [55], В. Русінського [55], Я. Рутковського [50, 54], В. Серчика [49]; а також документи Центрального державного історичного архіву у Львові [ф. 42-46, 48] та інші матеріали. Спираючись на результати праць українських та зарубіжних істориків, на матеріали архівних фондів, автор з'ясовує малодосліджені проблеми названої теми.

Постановка завдання. Автор ставить за мету здійснити комплексний аналіз досліджень сучасних українських та зарубіжних істориків, присвячених розвитку фільваркового господарства у Східній Галичині наприкінці XVIII – на початку XIX ст., з'ясувати малодосліджені проблеми названої теми: процес втягування магнатських фільваркових господарств у товарно-грошові відносини; раціональні методи ведення землеробства і тваринництва; удосконалення структури фільварків та ефективність їх господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XVIII ст. у складі Австрійської імперії опинилися землі, більшість населення в яких становили українці. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія приєднала західноукраїнські землі на північ від Карпат, яким було надано офіційну назву Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським (82 тис. кв. км, 2,5 млн населення). До нього входили частини Краківського та Сандомирського воєводств на південь від Вісли, Галицьке (Руське) і Белзьке воєводства, а також невеликі частини Холмщини (навколо Замостя) та Подільського воєводства на захід від річки Збруч¹.

Королівство Галичини і Володимирії з центром у Львові очолював староста, призначений Віднем. Адміністративно край поділявся на 19 округів, 12 із яких (Белзький, Бродівський, Бережанський, Заліщицький, Коломийський, Ліський, Львівський, Перемиський, Самбірський, Стрийський, Тернопільський, Станіславівський) становили Східну Галичину².

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Поряд з українцями жили чималими етнічними групами поляки, румуни, угорці, а також такі етнічні меншини, як євреї, німці, чехи, словаки, вірмени (табл. 1).

Таблиця 1

Національний склад населення Галичини і Володимирії станом на 1849 р.³

Національність	Кількість	
	в тис. осіб	у відсотках
Українці	2303	46,8
Поляки	2258	45,9
Євреї	328	6,7
Німці	27	0,6
Всього	4919	100

Українці проживали здебільшого у Східній Галичині, де з 3,1 млн населення вони становили 71%. Другою за чисельністю національністю тут були поляки, яких 1849 р. налічувалося 635 тис. осіб, тобто 20,4% населення. Проте поляки вирізнялися передусім не чисельністю, а політичним і соціальним впливом. Майже весь прошарок магнатів і шляхти складався з них. Поляки були здебільшого римо-католиками, українці – греко-католиками.

Важливою етнічною групою в населенні Галичини стали євреї. Відразу після приєднання Галичини до імперії євреї становили 3,1% населення всієї провінції, зокрема 8,7% населення її східної частини. За австрійського правління кількість євреїв продовжувала зростати: з 144 тис. у 1776 р. до 328 тис. у 1849 р⁴. Три чверті з них жили у Східній Галичині. Кілька міст – Броди, Белз, Бучач, Рогатин, Перемишляни, Делятин і Сокаль – були майже цілковито єврейськими. В інших містах євреї становили близько третини жителів, працюючи здебільшого у торгівлі та в промисловості⁵.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок. У соціальній структурі домінували селяни. Майже три чверті населення (72%) були кріпаками в маєтках польських поміщиків, до шляхти належало 95 тис. осіб, або 3,4% від усього населення³.

Входження західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. до складу монархії Габсбургів докорінно змінило політико-правове становище українського населення. Хронологічно це збіглося з початком реформ освіченого абсолютизму, здійснюваних імператрицею Марією Терезою та її сином і наступником – імператором Йосифом II у 70-80-х рр. XVIII ст. Їх головне завдання полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій громадсько-політичного життя, не дозволити новим суспільним рухам розхитати її структуру й порушити державну цілісність.

Для розвитку західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. визначальним було аграрне законодавство Марії Терезії та Йосифа II під час їхнього спільного правління (1765-1780) і самодержавної влади останнього (1780-1790).

Першим законом (1773 р.), який змінив земельні відносини в Галичині, удержавлювалася королівщина. Закон, що регулював відносини між шляхтою і кріпосними селянами, було видано у червні 1775 р. Поміщикам заборонялося притягати селян до відбування повинностей понад записані в інвентарі, до панщини в неділю і у свята, примусової роботи навіть за гроші, накладати штрафи, карати без спеціального присуду. Було обмежено застосування тілесних покарань. Цей закон зруйнував основи домініальної* влади пана.

Законом від 5 квітня 1782 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян і надав їм елементарні громадянські права, сільським громадам – самоврядування. Було дозволено селянам одружуватися на власний розсуд, навчатися ремеслу, посилати дітей до міської школи, скасовано примусову службу у панському дворі. Селянин з безправного кріпака перетворився на вільного. Він безплатно користувався дровами з лісу та пасовиськами, які належали панові. Проте селяни, що стали цісарськими підданими, залишалися прикріпленими до землі й надалі виконували панщину та інші повинності⁶.

У 1786 р. в усій Австрії здійснено перший кадастр** земель (Йосифинська метрика) з метою вдосконалення системи оподаткування. У серпні 1786 р. панські та державні (домініальні) землі відділили від селянських, так званих рустикальних. Власниками маєтків було заборонено розпоряджатися цими землями, ділити їх, приєднувати до фільварків***.

Селяни отримали право спадкового користування своїми наділами⁷. В квітні 1787 р. був виданий закон, який вирішив питання сталості селянського землекористування. Селяни одержали так зване право «дотації»****: на земельний наділ, на користування пасовищами і лісом, на допомогу реманентом, на опіку у випадку збідніння⁸.

Найбільш прогресивним був загальноавстрійський Урбаріальний закон Йосифа II від 10 лютого 1789 р. Проголошувалося, що всі селянські повинності належить встановлювати пропорційно до кількості землі, що перебувала в їхньому користуванні. Розміри державних й урбаріальних (на користь пана) повинностей не могли перевищувати 30 % загального доходу від селянської землі, зокрема урбаріальні повинності 1-17,8 %, а державні для Галичини – 8,3%.

Урбаріальні повинності мали сплачуватися грішми, що призводило до скасування панщини. Встановлювався однаковий поземельний податок для всіх категорій власності, а також визначалися норми доходності окремих категорій земельних угідь. 1799 р. було запроваджено нове оподаткування: 70 % прибутку віддавалося селянинові, 18 % – державі і тільки 12 % – дідичеві.

Незадоволення цим законом великих земельних власників, у тому числі галицької шляхти, загальмувало втілення його в життя. Наступник Йосифа II імператор Леопольд II у 1790 р. скасував Урбаріальний закон, наказав повернутися до колишніх норм оподаткування і панщинних повинностей⁹.

І все ж Йосиф II ставив своєю метою покращити долю селян, оживити занепаду економіку, підвищити ефективність чиновництва і вдосконалити освіту в усій імперії. Невідступно керуючись абсолютистськими принципами, він також намагається скасувати особливі права і привілеї окремих земель, що ускладнювали проведення реформ. Як і належало сподіватися, з усіх амбіційних задумів Йосифа II вдалося здійснити лише деякі. Це викликало у нього гірке розчарування. І все ж правління Йосифа II знаменувало виняткові часи, коли імперія прагнула й могла зміцнюватися й самооновлюватися.

Згадані реформи мали величезне значення для українців, оскільки вони проводилися саме в час приєднання до імперії Галичини. Таким чином, бодай із цієї точки зору українці ввійшли до складу імперської системи Габсбургів в апогеї її розквіту¹⁰.

Головні тенденції економічного розвитку Австрійської монархії у цілому та її окремих володінь кінця XVIII – першої половини XIX ст. чітко відображали наростання кризи старих і початок формування нових виробничих відносин. Однак розвиток капіталістичних форм господарства мав ряд особливостей. Однією з них був нерівномірний розвиток окремих частин імперії. В умовах багатонаціональної "клаптикової" імперії

* Домініальна земля – поміщицька, державна, церковна земля в Австрійській імперії, зокрема у Західній Україні, яка входила до її складу. Більшість домініальних земель належали поміщикам. Податки з цих земель, що були запроваджені лише з XVIII ст., були набагато менші, ніж із так званих рустикальних (селянських) земель.

** Кадастр – систематизоване зведення відомостей про земельні наділи, які складають офіційні установи.

*** Фільварок – комплекс господарських будівель і земельних угідь, на яких пан вів власне господарство, застосовуючи працю дворової челяді та кріпосних селян.

**** Дотація – допомога для покриття збитків або для іншої мети, доплата, матеріальна допомога.

інтеграційні процеси порівнювалися з тенденцією початку формування місцевих національних ринків. Такі явища, природно, не обійшли і Східну Галичину. Але в цілому соціально-економічна дискримінаційна політика австрійського уряду була спрямована на перетворення новопрیدбаної провінції в аграрно-сировинний додаток митрополії. А це, у свою чергу, деформувало й гальмувало нові процеси в економіці, консервувало феодальні відносини¹¹.

За таких умов магнатська олігархія володіла майже половиною усіх багатств Галичини. Рештою володіли держава, католицька й уніатська церкви¹². Отже, центрами господарського життя були великі поміщицькі маєтки разом із фільварками і прилеглими до них селами, містечками, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, ярмарками, торгами і базарами. Поміщицько-магнатське господарство поступово втягувалося у товарно-грошові відносини. Головною функцією панщинного господарства стало виробництво заради грошей, яких завжди не вистачало шляхті й магнатам.

Дешева сировина і дармова робоча сила залежних селян штовхали поміщиків на організацію у власних маєтках промислових підприємств як одного з важливих джерел поповнення своїх доходів¹³.

Так, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у поміщицьких господарствах Східної Галичини значного поширення набуло млинарство. В маєтках працювали водяні, рідше вітряні млини. Джерела фіксують, що наприкінці XVIII ст. на території Галичини налічувалося 5 117 млинів, прибутки від яких становили понад 600 тис. польських злотих (злотий польський = 60 грошів), поступаючись лише прибуткам від пропінанції*. Наприклад, у 1786 р. доходи Ходорівського ключа виносили майже 31 тис. польських злотих, зокрема понад 12,5 тис. – з оренди млинів і перевозів. Більшість млинів здавалася в оренду.

Подібне становище зберігалось протягом першої половини XIX ст. Лише, приміром, в Ходорівському ключі у 30-х роках від оренди двох млинів одержано щорічно майже 4 золотих ринських прибутку¹⁴.

Землевласники намагалися пристосовуватися до потреб товарно- грошових відносин, відтягти економічну загибель феодально-кріпосницької системи шляхом підвищення прибутковості своїх господарств, спроб законсервувати феодальні виробничі відносини. Проте промислові підприємства не можна назвати простою філією поміщицького господарства. Це своєрідні економічні організації, тісніше, ніж землеробство, пов'язані з новими, більш передовими тенденціями у феодальній економіці. Можна стверджувати: це окремі організаційно-економічні одиниці¹⁵. Промислове виробництво перепліталось з торговельним землеробством, засвідчуючи розклад феодально-кріпосницького господарства.

Основним земельним фондом володіла шляхта. За даними першого австрійського перепису (1773), в Галичині було 6450 фільварків, об'єднаних у 1900 доміній. З них близько 1500 доміній (5300 фільварків) належали шляхті, чисельність якої становила 19 тис. родин (95 тис. осіб), або 3,6% населення краю¹⁶.

Справжніми власниками землі в Галичині були магнати Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чарторійські, Сангушки, Тишкевичі, Жевуські, Браницькі, Оссолінські, Радзивілли, Стадницькі, Замойські, Дідушецькі, Лянцкоронські та ін. Список земельних власників Галичини за 1785 р. свідчить, що 40 магнатських сімей володіли близько 2800 фільварками, або більш ніж половиною приватних маєтків. Потоцьким належало в Галичині 650 міст і сіл. У маєтках Чарторійських в Галичині налічувалося 95 сіл¹⁷.

Використання коней на фільварках, а після інкорпорації Галичини до Габсбурзьких володінь – можливість продажу вівса для потреб австрійської армії спонукали землевласників до збільшення його посівів, а також запровадження його вирощування до одного з видів натуральної ренти – осипу**. З головних родів збіжжя в Галичині найбільше сіяли вівса (40 %) і жита (35 %), менше ячменю (15 %) і пшениці (10 %)¹⁸.

Крім зернових, на фільварках вирощувалися також горох і мак - переважно для власних потреб. Вирощування хмелю найчастіше входило до повинностей селян у тих економіях, де він родив найкраще.

Починаючи з 40-х рр., робилися спроби запровадження при фільварках городів, для яких виділялися спеціальні городники, з досить високим забезпеченням – майже таким самим, як у адміністраторів. На городах вирощувалися цибуля, ріпа, капуста, морква, петрушка, пастернак, квасоля, салат, калярепа, буряки. Зібрані овочі використовувалися для харчування адміністраторів, для продажу на міських торгах, подеколи примусово «нав'язувалися» міщанам залежних від магнатів міст і містечок, але у 70-х рр. городництво скорочується, вивільнені площі використовуються для зернових, а постачання овочами переходить до приміських господарств.

Відомостей про садівництво дуже мало; хоч і садили яблуні, груші та сливи, але родили вони не щороку, а тому сталого прибутку від них не було. Розводили виноград і навіть продукували вино.

*Пропінанції – монопольне право магнатів і шляхти Речі Посполитої та українських земель, що входили до її складу, на виробництво та продаж горілки.

**Осип – зернова данина.

Важливу роль у сільському господарстві відігравало тваринництво, що забезпечувало важливими харчовими продуктами все населення – від землевласників до челяді, а фільварки та й селянські господарства – тяглою силою та добривом. На фільварках тримали до 100-150 голів великої рогатої худоби, свиней, у середині століття стали заводити більше коней, які використовувалися на польових роботах, а також курей, досить часто – гусей, рідше – качок та індиків¹⁹.

Тваринництву дуже заважали пошесті, але втрати намагалися швидко компенсувати, приганяючи тварин із Поділля, закупаючи на ринках. Загалом на початок 70-х рр. кількість голів на фільварках зросла на 20-50 %, у 50-60-х рр. на приміських фільварках почали виробляти сир та масло на ринок.

Крім фільваркового господарства, телят досить часто віддавали на відгодівлю селянам як одну з повинностей, або й у їхнє власне господарство за певну частину молочних продуктів.

Свинарство розвивалося нерівномірно, в багатьох економіях кількість свиней зростала, часом до 120-160 голів на фільварку. Свинина використовувалася здебільшого для власних потреб.

Коней тримали в основному як транспортний і гужовий засіб, намагалися покращувати породу за рахунок тварин східного походження, а для потреб панського виїзду тримали породу «тарантоватих» – білих в яблуках коней, про яких дбали особливо. Для догляду за кіньми тримали машталірів і конюхів. У 40-60-х рр. на фільварках намагалися розводити овець і кіз, але поширення вони, так само як вислюки, буйволи, мули, не дістали. Не прижилися у господарстві й верблюди, які, очевидно, не витримали клімату²⁰.

Значною увагою власників користувалася відгодівля птиці, для якої існували спеціальні графіки постачання двору. На кожен фільварок надсилалися вказівки, як і чим, в якій кількості птицю відгодовувати і коли на який маєток постачати. Надлишки птиці продавалися на міських базарах, «нав'язувалися» міським громадам, але великого товарного значення птахівництво не мало, на відміну від бджолярства, продукти якого продавалися на вільному ринку або «нав'язувалися» усім власним і королівським містам²¹. Вулики тримали на всіх фільварках, але цілі пасіки активно віддавали в оренду, дістаючи чималий прибуток.

Про рибне господарство документальних матеріалів небагато. Ставки найчастіше здавалися в оренду разом із млинами або пропінациєю. В оплату оренди входило постачання рибою двору, а також обов'язкова купівля певної кількості продуктів – збіжжя, масла, м'яса. Але в 40-х рр. землевласники часто забороняли здавати стави в оренду, натомість наймали для догляду за ними спеціальний персонал з досить високою оплатою – 3-4 злотих на рік. Для вилову риби наймали рибалок, а кожен орендар або фільварок мусили мати спеціальні візки для перевозки риби на базари. Живу рибу перевозили досить далеко – до Львова, Дрогобича, Стрия, а також в'ялили, сушили, коптили²².

У тваринництві спостерігалися спроби втягнення господарства у товарно-грошові відносини, проте наштовхувалися на відсталість методів господарювання та нестачу робочих рук. Це змушувало землевласників не лише вдаватися до інтенсифікації старих методів примусової праці, а й все частіше застосовувати як примусовий, так і вільний найм.

Основні володіння були домінікальними, тобто належали поміщикам. Селянство (у 1790 р. – 16 тис. сімей), що становило основну масу населення, мало спочатку в особистому користуванні лише присадибні ділянки. Орні землі – домінікальну власність, що виділялася поміщиком громаді для спільного користування, розподіляв двірник (громадський староста) між селянами жеребкуванням. Розмір ділянки залежав від кількості тяглової сили (1-4 упряжі)²³.

Основні врожаї на західноукраїнських землях збирали домінікальні володіння, тоді як селянські рустикальні господарства були менш продуктивними внаслідок перелогового господарювання та недосконалої агротехніки. Нові сорти сільськогосподарських культур (пшениці, жита, ячменю, кукурудзи), спроби угноювання (особливо німецькими колоністами) дозволили збирати вищі урожаї, надлишки яких все більше надходили на ярмарки та продавалися в інші краї.

Однак здебільшого землеробство, яке залишалося основною галуззю селянського господарства, за винятком гірських районів, досі мало екстенсивний характер. Майже на всій території краю панівною досі була трипільна система*. Протягом першої половини XIX ст. вона зазнала деякого покращення за рахунок використання частини перелогу під посіви кормових культур. У лісових районах селяни нерідко вдавалися до давньої вирубно-вогневої системи. В підгірських районах зокрема на території Коломийської, Станіславівської і Чортківської округ, збереглася примітивна перелогова система. Селянське господарство майже не знало агротехнічних удосконалень, залишалася стара рутинна техніка. За таких умов селянська

*Трипільна система – ведення землеробства, при якому ниву ділили на три поля: одне – засівали восени озимими хлібами, друге – навесні яровими, а третє – залишали під паром.

земля оброблялася погано, заростала бур'янами, швидко виснажувалася. До того ж, зайнятим на панщині селянам часто не вистачало часу для належного обробітку полів. Середня урожайність зернових рідко перевищувала 5-7 ц з гектара, а часто виявлялася ще нижчою.

У більшості селянських господарств худоба через нестачу пасовиськ і кормів, поганий догляд, була малопродуктивною. Водночас в гірських районах Коломийської, Станіславівської, Стрийської та Самбірської округ тваринництво стало основним заняттям.

Молочні продукти (сир, масло, бринзу), шкіру, вовну, сукно селяни цих районів продавали на ярмарках в низинних містечках і купували собі хліб, кукурудзу й інші продукти землеробства. Незважаючи на загалом низьку культуру тваринництва, в багатьох панських маєтках почали розведення кращих порід худоби. Зростало поголів'я великої рогатої худоби, яку в значних кількостях (60-70 тис. голів щорічно) продавали на ринках Відня й Оломоуца. Набуло поширення тонкорунне вівчарство, і на західноєвропейський ринок значними партіями надходила вовна з Галичини. Проте раціональні методи ведення землеробства і тваринництва захопили вузький прошарок лише великих землевласників й істотного впливу на загальний доволі низький рівень цих галузей справити не могли²⁴.

Прибуток від земельної власності шляхта та магнати одержували за рахунок селянських повинностей, корчемної оренди та виплат за заставлені у них землі, які часто в такий спосіб переходили у їхню власність. Поступово збільшувалася грошова та відробіткова рента, адже саме у фільварках вирощувалося зерно на продаж. Зі зростанням виробництва на продаж збільшувалася і вартість дня пішої (з 6 до 8 грошів) та тяглої (з 8 до 10 грошів) панщини. Повинності селян не обмежувалися регулярною панщиною, яка в середині XVIII ст. становила 2-3 дні на тиждень від чверті лану землі. Селяни мусили обробляти льон та коноплю, очищати пшоно та гречку, садити і поливати капусту на фільваркових землях, відпрацьовувати різні шарварки*, закоски, обкоски, зажинки, обжинки, поранки та інші види робіт. За їх невиконання нараховувалася додаткова панщина. Селяни деяких сіл повинні були ще й відгодовувати худобу, збирати лісові продукти та ін.

Усередині XVIII зростала кількість чиншовиків**, якими ставали найбільш бідні категорії селян-загородників, або ремісники. Крім власного ремесла, вони обкладалися іншими повинностями – пряли, ремонтували мости і греблі, перевозили товари.

Прагнучи інтенсифікувати господарство, шляхта почала використовувати шарваркові дні для польових робіт, збільшувати тривалість робочого дня, обтяжувати під різними приводами чиншовиків відробітками, а панщинних селян – чиншем. Необхідність сплачувати грошову ренту спонукала селян до участі в торгівлі. Це ставало додатковим чинником для майнового розшарування, в результаті якого з'являлася заможніша група, спроможна наймати або орендувати для себе додаткову землю.

У ході відбудови і подальшого розвитку фільваркового господарства удосконалювалася його структура. Кількість фільварків зростала, виникали фільварки у сусідніх селах, тоді вони об'єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – у економії, до яких входило 10-15 фільварків. На чолі фільварків або ключів стояли адміністратори, на чолі економії – економ, як правило, – зі збіднілої шляхти. Економ повинен був щомісяця об'їздити фільварки, контролюючи діяльність адміністраторів, збирати грошову та натуральну ренту, наглядати за використанням ґрунтів, вчасним висівом, угноєнням і збиранням врожаїв. Двічі на рік кожен економ доповідав власникові про наявність зерна й інших продуктів у шпихлірах, а 1 грудня кожного року – про грошові прибутки: надходження від чиншу, сплату за найм полів та сіножатей. До обов'язків адміністратора належало пильнувати межі панських володінь, організувати виконання всіх видів ренти, наглядати за використанням ґрунтів, станом гребель, ставів і млинів. Крім адміністратора, за господарством фільварку наглядали гуменний, побережники, лісничі, мірошники, городники та фільваркова челядь. Адміністратор був особою матеріально відповідальною. Під час досить регулярних контрольних підрахунків визначалася кількість товарів, використаних адміністратором для власних потреб. Збитки мали відшкодовуватися з їх винагороди. Зростання фільваркового господарства вимагало збільшення робочої сили. Тому дедалі частіше застосовувалася наймана праця – як вільнонайманих збіднілих селян, так і примусова. Оплата праці наймитів була неоднаковою, від 3-4 до 15 грошів за день. Застосування найманої праці часом становило до 10-15% усіх відпрацьованих днів. Найчастіше найману працю використовували під час посівів або жнив, коли виявлялося важливо виконати роботи вчасно²⁵.

*Шарварок – додаткова (крім панщини) феодална повинність в Україні XV–XVIII ст.: праця на будівництві та ремонті шляхів, мостів, гребель, панських осель тощо.

**Чинш – регулярна фіксована платня грошима або продуктами, яку сплачували державі чи феодалові особисто вільні селяни за користування земельними угіддями.

Вирощене зерно магнати продавали на ярмарках у Дрогобичі, а подеколи відправляли власним транспортом аж до Гданська. Оскільки деякі з них зокрема, Жевуські та Любомирські, мали маєтки не лише в Галичині, а й на Правобережжі, де якість зерна була кращою, досить часто подільське зерно відправляли до Гданська, а трохи гірше галицьке – на Правобережжя, для харчування челяді та годівлі худоби.

Як ми уже зазначали, урожайність зернових в Галичині вважалася низькою. Це пояснювалося виснаженістю ґрунтів. Тому землевласники приділяли усе більшу увагу як сільськогосподарському реманенту, намагаючись закуповувати новіші і досконаліші плуги, так і угноюванню землі.

Загалом у Галичині в XVIII ст. існувало три види покращення ґрунту: поправлення (внесення гіпсу, вапна), угноєння (внесення гною, приорювання зеленого добрива), обробіток ґрунту (підвищення його родючості за допомогою орних знарядь). Найпростішим способом підтримання родючості ґрунту було виділення орних площ під пасовища. На Бойківщині, Лемківщині існувала практика, коли частину поля відводили під овес, а на другий рік на ньому випасали худобу. На Прикарпатті землю під пасовища використовували один-два роки. У Карпатах практикувалося кошарування худоби, особливо овець. За трипільною системою ґрунт підживлювали раз на три роки під озимі культури.

Для підвищення родючості ґрунту використовували різні форми сівозміни. На паровому полі висівали жито, яке замінювали ярими культурами, потім залишали для толокування. Після вівса земля виснажувалася і заростала травою. З появою картоплі трипільля змінилося чотирипільля або нерегулярною паровою системою. У сівозміну вводили технічні культури. В маєтках великих землевласників почали запроваджувати багатопільну систему²⁶.

Оскільки основним добривом у XVIII ст. залишався гній, на фільварку намагалися тримати таку кількість тварин, яка б забезпечувала угноєння всього поля. Хоча система землеробства залишалася традиційним трипільля, зміна культур визначалася для кожного поля окремо. Проте через те, що рішучого зростання урожайності досягти не вдавалося, основним шляхом до збільшення виробництва зерна залишалася розширення орних площ.

Головним знаряддям обробітку землі був традиційний український плуг, у який впрягали по тричотири пари волів, а у легкий німецький – чотирьох коней. Застосовували також двозубу соху. Вдосконалювалися і мали регіональну специфіку ручні знаряддя: мотики, сапи, заступи. Сіяли і збирали врожай вручну за допомогою традиційних знарядь - серпа, коси, грабель, вил, ціпа. Поширилася молотьба на відкритому току в полі за допомогою худоби. З XVII ст. для очищення зерна почали застосовувати дерев'яні млинки. Дотримувалися чотирьохетапної сезонної оранки: 1) весняна під парові культури; 2) оранка чорного пару*; 3) літня оранка толоки і обробіток стерні під озимі культури; 4) зяблева оранка. Внаслідок слабкої забезпеченості тяговою силою більшість селян обробляла землю супрягою, об'єднуючи тягло кількох господарств²⁷.

Детальну характеристику фільваркового господарства наприкінці XVIII ст. в селах Іздебки, Гочев та Мочеради дав Роман Зубик. Свою працю "Фільваркове господарство наприкінці XVIII століття", написану польською мовою, він розпочав з аналізу джерельної бази: "Завдяки люб'язності пана Тадеуша Смажевського, який надав цінні рукописи з кінця XVIII ст. зі своїх родинних архівів проф. Фр. Буякові, ми, на їх підставі, а також на підставі додаткових джерел зібраних в Державному та Земському архівах у Львові, можемо докладно проаналізувати доходи та видатки трьох фільварків кінця XVIII століття (1786–1798 рр.) і на їх прикладі представити стан тогочасного фільваркового господарства"²⁸.

Одним із найважливіших джерел була книга видатків, що велася протягом 42 років: від 08.01.1786 р. до 28.09.1828 р., та книга доходів за три роки: від 25.03.1795 до 27.04.1798 р. Облік господарства спільно вели Тадеуш і Юзеф Смажевські з роду Заглоба. Цей рід, що був пов'язаний із магнатами Потоцькими і Тарнавськими, настільки зубожів, що їхній син Станіслав володів лише двором у Вульці під Дубецьком (приблизно 35 км на захід від Перемишля). Спочатку він вів господарство на орендованих фільварках: до квітня 1789 р. – в Іздебках, повіт Бжозув; три наступні роки – в Гочев, повіт Ліско, і протягом наступних трьох років – знову в Іздебках. Його дружина, Юзефа з роду Шярчинських гербу Сас, внесла посаг 6000 злотих готівкою, що дало йому спадкове право на одну сьому частину майна батьків²⁸, які у 1792 році купили за 160 000 польських злотих у власність Іздебки²⁹.

За словами Р. Зубика, книга видатків велася дуже старанно і містила кількості карток без нумерації у картонній оправі. Її перевагою було те, що видатки датовані і виписані в окремі графи. Інколи кілька видатків записані в одному пункті, але, як правило, вони були споріднені між собою. Суми видатків

*Чорний пар – не зайняте посівами поле сівозміни, в якому основний обробіток ґрунту проведено влітку або восени попереднього року, різновид чистого пару.

записувалися відповідно до поділу на два рахунки: поточний або для слуг. До половини 1797 р. підбивався підсумок в кінці кожної сторінки та в кінці календарного року. Загальні підсумки відсутні.

Вчений використав матеріали державного архіву у Львові, зокрема: 1) Табулу т. 37 (для Іздебків і Гочева) і т. 43 (для Мочерад), в якій містилися відомості про зміну власників з точною датою і ціною продажу майна та положення щодо успадкування; 2) Податкові фасії, що містили перелік повинностей підданих на користь двору у перерахунку на готівку, а також співвідношення доходів від двірських, костельних ґрунтів та ґрунтів підданих від 1789 р. для Іздебків і Мочерад. У Земському архіві автор використав Юзефінську метрику з 1789 р. та додаткові акти, що містили сумарне співвідношення площі маєтку зі специфікацією якості ґрунту, власників та кількості зібраного урожаю, сіна, деревини тощо. Ці матеріали дали можливість автору встановити розмір та якість фільваркових господарств та приблизні доходи з них.

У названих джерелах траплялася як польська, так і австрійська монети. Оскільки фільваркові рахунки велися у польській валюті, Р. Зубик у своїх розрахунках використовував польську валюту. Протягом всього періоду, про який йдеться, співвідношення ринського гульдена і польського злогого не змінилося і становило: 1 рин. гульден = 4 польських злотих, 1 крейцер = 2 гроші³⁰.

Три фільварки, в яких по черзі вели господарство Смажевські, – це: 1. Іздебки – до 1792 р. власність Ожеховських, в тому році за 160 000 польських злотих продано Людвікові Шярчинському, тестеві Тадеуша Смажевського. 2. Гочев, разом з приєднаними селами Бахлювою та Жарденкою, продані у 1791 р. разом з іншим фільварком у Джорджові перемишльським каноніком Константином Фредром Янові Криковічу – Пожньякові за 160 000 польських злотих; 3. Мочеради, куплені у січні 1794 р. Тадеушом Смажевським від графа Харчовського за 61 000 пол. зл.

1. Іздебки – село над рікою з такою ж назвою, лежить в гірській і лісистій місцевості на висоті 320 м.н.р.м. на західному схилі гори з такою ж назвою. Положення Іздебків – вигідне, оскільки розташоване на перехресті двох старих доріг: з Перемишля через Дубецько і Домарадз до Дуклі та зі Львова і Дрогобича через Доброміль, Ліско, Санок, Бжозув і Домарадз до Тарнова. Відгалуження першої дороги в Уяздах дає хороше сполучення з Ряшовим.

Село охоплювало 5002 морги, тобто 2 878,47 га площі. На орну землю припадало 72,9%, на ліс – 16,7, на городи та галявини 5,7% (майже по половині), решта (4,7%) – на пасовища. Майже 40% всієї площі займали фільваркові землі. Ліс повністю належав до двору (478,43 га), приблизно 51,5% пасовищ, 27,2% орних земель, 19,4% галявин, і лише 6,3% городів. Останнє явище пояснювалося малим попитом на овочі, оскільки поблизу не було великих міст.

Слід зазначити, що територія двору поділялася на чотири більші комплекси: 1) «двір» – займав приблизно 250 га орної землі (43,8%), весь ліс, більшість пасовищ та городів і майже половину лук; 2) «верхній фільварок» – приблизно 186 га орної землі (34,4 %) і 21 га пасовищ, лук і городів; 3) «нижній фільварок» – значно менший, приблизно 83 га орної землі і 9 га пасовищ, лук і городів; 4) «орендовані землі» займали 42 га орної землі і 8 га інших культур. Крім того, дві корчми охоплювали майже півтора гектара городів. Господарства підданих становили 156 га, не враховуючи господарства депутата, лісничого (25.6 га) і мельника (11,4 га ґрунту).

До фільварку також належали млин, що давав 40 злотих річної оплати, і пивна*, що приносила 2000 злотих річного доходу³¹.

2. Гочев, село в руслі ріки Гочевки до Сяну, Бахлюва – над Сяном і Жарденка біля джерел ріки Жарденки, лежать набагато вище в горах (350 – 400 м) на відстані 6 – 10 км від Ліска, з яким з'єднує їх стара дорога з Ліска на Угорщину. Невелика відстань від Санока, де знаходяться органи адміністративної влади, робила розташування фільварку з точки зору сполучення ще вигіднішим. Ці три села займали площу 2 423 морги 647 сажнів, тобто 1 394,57 га. Хороше сполучення, невелика відстань до базару, а також вигідне південно-східне розташування вплинули на збільшення площі городів двору так, що, незважаючи на меншу площу двору, ґрунти зайняті під вирощування овочів і фруктів, трохи перевищували площу городів двору в Іздебках.

На ґрунтах підданих розведення тварин переважало над вирощуванням культур. Піддані володіли 90 господарствами, у тому числі 61 в Гочеві, 17 – в Бахлювій, 12 – в Жарденці. Майже всі піддані греко-католицького віросповідання, лише в Гочеві проживало кілька римо-католицьких родин³².

3. Мочеради – село біля джерел ріки Слотвіна, 12 км на південний захід від Мостиськ. Умови сполучення та для торгівлі дуже вигідні. Приблизно 10 км на північ від села йде головна дорога з

*Пивна – приміщення для зберігання або споживання пива.

Перемишля до Львова, а з Гуссакова, містечка, що лежить на відстані 3 км на південь від Мочерад, розходяться дороги у напрямку Добромиля, Самбора, Перемишля і Мостиськ.

Невелика відстань від Львова, великий базар у Перемишлі та інших довколишніх містах робили розташування села більш вигідним, ніж у двох попередніх фільварків.

Загальна площа села – 971 морг 1112 сажнів, тобто 559,17 га. Більшість ґрунтів займали орні землі. Найбільше площі відводилася городам. Господарств підданих – 39, всі греко-католики. Парох мав там свою резиденцію і 17,37 га ґрунту, в тому числі 96,2% займали орні землі, решта – городи. Фільваркове господарство мало єдину внутрішню організацію. З пивної двір отримував дохід 200 злотих на рік³³.

Якщо порівнювати названі фільварки, впадає у вічі велика відмінність в їх характері та господарському напрямку. Іздебки та Гочев – це підгірні господарства з низьковрожайною землею, з великою кількістю лісів. Натомість Мочеради – це місцевість низинного господарства, майже безлісого, з більш врожайним ґрунтом. Господарський напрям в Іздебках можна визначити як зерново-лісовий, в Гочеві – зерново-лісовий з розвитком тваринництва, а в Мочерадах – зерновий з такою кількістю лук і пасовищ, яка давала можливість утримувати необхідний в господарстві живий інвентар.

Отже, найбільшим маєтком були Іздебки. Найбільше підданих – в Іздебках, найменше – в Мочерадах. Найменшу частку в ґрунтах мали піддані в Гочеві, більшу – в Мочерадах, найбільшу – в Іздебках. Орні ґрунти всюди були основою їх господарства (83,1 – 87,8%), частка городів майже однакова (4,1 – 4,7%), частка лук найвища в Гочеві (5,4%), найнижча – в Мочерадах (2,2%), частка пасовищ в Мочерадах найвища (10,2%), в Іздебках – найнижча (3,5%). Найвигідніше розташування мали Мочеради, на другому місці Гочев, а далі Іздебки³⁴.

Другим чинником, який, на думку Р. Зубика, відіграв першорядну роль у фільварковому господарстві, були піддані, тобто їх внески на користь фільварку. Такі внески стали вирішальними для визначення прибутковості господарства. До них належали людські, речові та грошові. Перші – це панщина, яка для фільварків мала основне значення. Господарства підданих були джерелом сирової праці, а фільварки – місцем переробки такої праці. Навіть власного неживого інвентаря необхідного для обробітку ґрунту, фільварок не мав, а повністю користувався послугами підданих.

Інформацію про навантаження підданих вчений мав лише з Мочерад. Там «повинністю підданого що мав орну землю, є: якщо має худобу для упряжі – щотижня відпрацьовувати 3 дні, якщо не має – то 3 дні сам». Крім того, щороку він давав 7 злотих 15 грошів грошового податку, 4 курки або по 10 грошів, 15 яєць або 5 грошів, а також виготовляв одну штуку пряжі (з панського матеріалу), відповідно, платив 15 грошів замість неї. За город відробляв 1,5 дні панщини з худобою для упряжі і віддавав пів штуки пряжі, відповідно, 7,5 грошів. За пасовище піддані давали курей від штуки худоби. За дрова і матеріал для огорожі, який отримували з двірського лісу, зобов'язані були ремонтувати дамби (табл. 2).

Гайові в Мочерадах, як і 4 лісничі в Гочеві і, напевно, лісничі в Іздебках, були звільнені від панщини. Війтові в Гочеві «скидали» 12 днів панщини на рік, а війт в Іздебках відбував повинність однаково з усіма. Натомість цікавою є примітка в договорі оренди Гочеві, власності Костантина Фредра, перемишльського каноніка*, що греко-католицький священник (Бохенський) звільнений від панщини і данини... лише завдяки його заслугам!

Власник села був зобов'язаний «рятувати» підданих заставами під збіжжя у випадку неурожаю, давав матеріал з лісу для ремонту житла тощо³⁵.

Інформацію про грошові доходи фільваркового господарства вчений мав лише за три роки в Мочерадах, від квітня 1795 до квітня 1798 року. Вони надходили з трьох джерел: 1. Від власних продуктів фільваркового господарства; 2. Найму ґрунтів і податків підданих; 3. Пивні. В середньому вони становили 4 336 зл. 10 грошів, тобто 20 злотих 4 гроші з 1 га загальної площі фільваркового господарства (табл. 3).

Щодо видатків, то інформація про них охоплює три з лишком роки. Господарський рік розпочинався 7 квітня кожного року, оскільки приблизно у цей час Смажевські кожні три роки переїжджали на інший фільварок. Саме у цей період закривалися рахунки господарства в Мочерадах.

Видатки у фільварку в Мочерадах Р. Зубик класифікує наступним чином:

– фільваркове господарство (будинки, неживий інвентар, живий інвентар, фільваркова служба та послуги, додаткова купівля збіжжя, кормів і насіння, видатки на транспортування, видатки під час купівлі-продажу та податки);

*Каноніки – у католицькій і англійській церквах штатні священослужителі єпархіальних кафедральних соборів.

Таблиця 2

Внески підданих на користь двору³⁶

Вид внесків	Іздебки (156 підданих на 1633,96 га)						Гочев, Бяхльова і Жарденка (90 підданих на 554,77 га)						Мочеради (39 підданих на 326,49 га)					
	К-ть	Ціна	Вартість у злотих			К-ть	Ціна	Вартість у злотих			К-ть	Ціна	Вартість у злотих					
			всього	%	На 1 підданого			всього	%	На 1 підданого			всього	%	На 1 підданого			
Всього			16,316-14	100	104-17	10-			8,514-12	100	94-18	15-10			4,511-9	100	115-20	13-24
Всього ¹⁾	32,890	11,7	12,783-10	78,3	81-29	7-25	18,059	12	7,223-18	84,9	80-8	13-	10,452	12	4,180-24	92,7	107-6	12-24
В упряжі	11,180	23	8,571-10	52,5	54-29	5-7	7,580	24	6,064	71,3	67,11	10-28	5,226 ³⁾	24	4,180-24	92,7	107-6	12-24
Самостійно	10,530	12	4,212	25,8	27-	2-18	2,899	12	1,159-18	13,6	12,27	2-2	-	-	-	-	-	-
Всього всього	570-2	118	2,524-29	15,5	16-5	1-16	-	-	129-28	15	1-13	-7	-	-	49,15	1,1	-8	-4
Овес	158	15	79-	0,5	-15	-2	51	15	25-15	0,3	-9	-1	-	-	-	-	-	-
Каплуни	703	8	187-14	1,2	1-6	-3	175	8	46-20	0,5	-15	-3	132	10	44-	1,0	1-4	-4
Кури	-	-	-	-	-	-	51	30	51-	0,6	-17	-3	-	-	-	-	-	-
Гуси	1485	1/3	16-15	0,1	-3	-	608	1/3	6-23	0,1	-2	-	495	1/3	5-15	0,1	-4	-
Яйця	214,5	15	107-8	0,7	-20	-3	119	15	59-15	0,7	-20	-3	33,5	30	33,15	0,7	-26	-3
Пряжа шпук			900-27	0,5	5-23	-16			1,101-11	12,9	12-7	2-			247,15	5,5	6-10	-23
Оренда																		

- Щоб отримати можливість порівняти, рахуємо день праці в упряжі за два дні самостійної (пішої) праці – таке співвідношення спостерігаємо у більшості податкових фасій.
- Кількісний стан відповідно до фасій від 1786 року, оцінка здійснена на підставі оцінки від 1789 р.
- У цій фасії від 1797, вказано 2,328 днів праці в упряжі і 3,432 дня самостійної (пішої) (всього 8,088 днів).

Таблиця 3

Грошові доходи фільварку в Мочерадах³⁷

Продукти і вид доходів	1795/6			1796/7			1797/8			В середньому за рік		
	К-ть ¹⁾	Ціна зл.-гр. ²⁾	Зл.-гр.	%	К-ть	Ціна зл.-гр.	Зл.-гр.	%	К-ть	Ціна зл.-гр.	Зл.-гр.	%
Всього			4,073-6	100			3,977-16	100			4,336-10	100
Всього			3,262-6	80,1			2,955-1	74,3			3,369	77,7
Пшениця	-	-	-	-	52	12-20	659	16,5	24	12-22	321-15	7,4
Жито	21	9-7	194	4,8	129	7-12	955-15	24,0	29,5	10-17	487-5	11,2
Ячмінь	152	9-4	1-390	34,1	99	5-29	589-10	14,8	147,5	8	1,052-8	24,4
Овес	213	4-5	890	21,9	125	3-4	392	9,9	239,5	3-26	737-2	17,1
Гречка	54	8-	432	10,6	29	7-10	213	5,4	42,25	7-27	326-11	7,5
Пшона	-	-	-	-	-	-	-	-	10,75	17-5	61-15	1,4
Горох-квасоля	-	-	-	-	2	20-	40	1,0	1,75	17-5	23-10	0,5
Капуста	6	5-	30	0,7	-	-	-	-	-	5	10	0,2
Сіно	5,75	39-	224	5,5	-	-	-	-	8,5	45-25	196	4,5
Отава ³⁾	-	-	20	0,5	-	-	-	-	-	-	16-20	0,4
Солома-збіжжя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8-10	0,2
Пряжа	23,5	3-15	82-6	2,0	27	3-28	106-6	2,7	25	4	96-4	2,2
Барани	-	-	-	-	-	-	-	-	8	8-15	22-20	0,5
Вовна	-	-	-	-	-	-	-	-	89	-10	10	0,2
Всього			811-	19,9	-	-	1022-15	25,7	-	-	967-10	22,3
Оренда ґрунту	-	-	95	2,3	-	-	122-15	3,1	-	-	113-10	2,6
Цанщина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15-10	0,4
Оренда від підданих	-	-	300	7,4	-	-	300	7,5	-	-	300	6,9
Броварня	-	-	416-	10,2	-	-	600	15,1	-	-	538-20	12,4

³⁾ ввісних продуктів фільварку

1. Збіжжя, шноно, бобові в корях, капуста в загонах, капуста і барани в шпугах, вівна у фунгах.
2. В середньому.
3. Та, що росте.
4. Інтерпольовані цифри.

- інші підприємства (пивні) і видатки у зв'язку з орендою іншого фільварку;
 - змішане господарство (додаткова купівля льону і виробництво полотна, а також обробка і додаткова купівля шкур). Ці видатки включені до іншої групи, оскільки призначені на покриття потреб фільваркового господарства (одяг для слуг) та родини господаря;
 - домашнє господарство (продукти, млин, мило, дрова, світло і кухонний посуд). Зазначимо, що м'ясо, риба, цукор, кава і фрукти на фільваркову кухню не поставлялися. З інших продуктів тільки сіль і частина жирів спрямовувалися на харчування слуг. Натомість мило і світло б повністю йшло на потреби родини господаря;
 - приватне господарство. Тут зібрані видатки на потреби родини господаря.
- Загальна сума видатків на рік становила 3 925 злотих³⁸.

Про рентабельність фільваркового господарства і співвідношення грошового господарства до натурального автор міг повідомити лише приблизно, оскільки не мав точної інформації щодо прибутків та видатків. І все ж він визначив, що в Издебках доходи перевищували видатки на 11 222 злоті 24 гроші, в Гочеві – на 5 203 злоті 19 грошів, в Мочерадах – на 3 919 злотих 20 грошів (табл. 4).

Таблиця 4

Рентабельність фільваркових господарств³⁹

Прибутки	Издебки	Гочев	Мочеради
	зл. – гр.	зл. – гр.	зл. – гр.
I. Сирі доходи	11,786-20	6,368-27	6,441-13
II. Повинність підданих	16,316-14	8,514-12	4,511- 9
III. Сільські підприємства	2,040-	1,020-	538,20
Всього прибутки	30,143- 4	15,903- 9	11,491-12
Видатки			
I. Посів	2,190-26	809-21	672-20
II. Оплата праці	12,783-10	7,223-18	4,180-24
III. Грошові видатки на фільваркове господарство	1,667- 6	1,445.25	2,216- 7
IV. Грошові видатки на пивоваріння	139- 4	69-12	
V. Податки	1,414-	740-16	288-29
VI. Витрати на управління	725-24	410-18	213- 2
Всього видатки	18,920-10	10,699-20	7,571-22
Перевага доходів	11,222-24	5,203-19	3,919-20
Всього	30,143- 4	15,903- 9	11,491-12

Основою рентабельності господарства були, на думку вченого, повинності підданих. Якщо їх відкинути, то отримаємо недобір у розмірі 5 093 злоті 20 грошів в Издебках, 3 310 злотих 23 гроші – в Гочві, 592 злотий 19 грошів – в Мочерадах. Цьому були наступні причини: низькі ціни на сільськогосподарську продукцію (табл. 5), низький рівень економіки, не висока продуктивність праці підданих. Виявлялося, що в кінці XVIII ст. панщина була економічною необхідністю фільваркового господарства.

Таблиця 5

Ціни на продаж збіжжя в грошах протягом 1795 – 98 років⁴⁰

Вид збіжжя	1796/96			1796/97			1797/98			1795/98	
	найниж.	найвища	середня	найниж.	найвища	середня	найниж.	найвища	середня	В середньому %	
Пшениця	-	-	-	360	390	380	382	382	382	381	100
Жито	270	420	277	195	240	222	240	360	317	244	64,0
Ячмінь	240	300	274	160	180	179	210	240	240	238	62,5
Овес	114	132	125	90	120	94	100	126	116	115	30,2
Гречка	240	240	240	210	234	220	225	264	237	234	61,4

Загальні прибутки від фільваркового господарства вчений співставив з загальними грошовими доходами, співвідношення між останніми і рештою прибутків буде співвідношенням грошового і натурального господарства. В результаті він отримав такий результат (табл. 6).

Таблиця 6

Співвідношення грошового і натурального господарства⁴¹

	Іздебки		Гочев		Мочеради	
	зл. – гр.	%	зл. – гр.	%	зл. – гр.	%
Загальний дохід	30,143- 4	100	15,903- 9	100	11,491-12	100
Видатки грошові	3,988-14	13,2	3,354-22	21,1	4,373- 6	38,1
Натуральні	26,254-20	86,8	12,548-17	78,9	7,118- 6	71,9

Р. Зубик зауважив два цікаві явища: перше, що чим менший фільварок, то вище співвідношення грошового і натурального господарства, і друге, – Смажевський прагне прогресу і поступово переходить від первісного господарства, дуже натурального, до більш інтенсивного, в якому грошовий обмін має все більше значення.

Інвентарі та люстрації* розкривають правове і соціальне становище селянства, його майнову диференціацію. Як відомо, королівськими селами керували отамани, приватними – солтиси. Як правило, вони були вільними і разом зі священиками, мельниками і крамарями входили до сільської аристократії.

Основними групами селян за підданством були державні і приватні, що перебували у спадковій власності земельної шляхти. Так, у Галичині наприкінці XVIII ст. державних селян налічувалося 22 %, приватних – 78 % від загальної кількості сімей.

Селянські господарства відрізнялися між собою становищем і функціями у фільварково-панщинній системі. Залежно від забезпеченості землею і робочою худобою кмети** (рольники) поділялися на парових, поєдинкових, піших. У Галичині парові селяни, як правило, користувалися наділом у 16-24 морги орної землі і – 4-8 моргів сіножаті, мали три-чотири голови робочої худоби. Поєдинкові отримували в користування половинний наділ і працювали у фільварку з одним конем. Піші «сиділи» на чверті наділу, працювали на ручних роботах.

Значну частину селянства становили мало- і безземельні комірники***, загородники****, халупники*****. Халупники і загородники не мали орної землі, користувалися городами і громадськими пасовищами. Комірники не мали ні землі, ні городу, жили або в своїх хатах, або у заможного селянина, були обов'язковою частиною господарства кметів на правах батраків.

У Бабухові Рогатинського повіту як і по всій Галичині, широко застосовувалася праця наймитів. Існували такі форми найму, як вільний, кабальний, примусовий. Наймали людей орати поле, жати, молотити збіжжя, косити сіно, доглядати за пасікою.

У фільварку працювало до десяти постійних найманих «паробків». Поширювалося челядництво – праця у дворі пана замість панщини без норми. Поступово ця праця перетворилася у різновид примусового найму за оплату натурою і грошима. Платили за день 12-20 грошів. Постійним явищем став кабальний найм, селяни купували в борг у пана хліб, волів, корів. При цьому укладався договір на умовах землевласника і селяни відробляли борг, працюючи на пана.

Земля доміній поділялася на двірську й селянського користування. Але залежні селяни не мали права спадкового володіння і розпорядження землею. Вони користувалися наділом доти, доки виконували повинності на користь двору. В спадок передавалися повинності, від виконання яких залежало користування землею.

*Люстрації – описи державних маєтностей для податкових та військових потреб, які проводили щоп'ять років за ухвалою польського сейму 1562 р. Містили відомості про якість земель, кількість населення, господарські витрати, чистий прибуток маєтностей тощо.

**Кмет – селянин, хлібороб.

***Комірники – категорія найбіднішого населення в Україні XV-XVIII ст., яке не мало власної землі та житла і наймитувало у заможних селян, від яких отримали хату (комору) в обмін на пішу панщину та сплату грошового податку.

****Загородники – порівняно вільна категорія збіднілого населення XIV-XVII ст. Діставали від землевласників право освоювати цілісні землі за межами орних ділянок, за що на 10 років були звільнені від феодалної ренти.

*****Халупники – категорія найбіднішого міського і сільського населення в Україні XVI-XIX ст., яке не мало власної землі й володіло лише хатами (халупами) та невеликими садбами.

Фільваркові поля у Бабухові в різний час становили від 30 до 50 % загальної площі сільськогосподарських земель. Господарство домінії мало дві форми: панщинну і чиншову, основу якої становило дрібне виробництво. Обов'язковою була натуральна рента. У XVIII ст. фільварки, у тому числі в Бабухові, зберігали зерновий і промисловий характер. Зерно вирощували як товар на ринок (33-60 % виробництва)⁴². Про стан посівів зернових та їх урожайність на фільварку в Бабухові протягом 1775-1781 рр. свідчить табл. 7.

Таблиця 7

Посіви зернових та їх урожайність на фільварку в с. Бабухові у 1775–1778 рр.⁴³ (Корці)

Роки	Посіяно жита	Зібрано жита в зерні (непросіяного)	Посіяно пшениці	Зібрано пшениці в зерні (непросіяного)	Посіяно ячменю	Зібрано ячменю в зерні (непросіяного)	Посіяно гречки	Зібрано гречки в зерні (непросіяної)	Посіяно вівса	Зібрано вівса в зерні (непросіяного)
1775	9	126	9	113	8	73	42	320	31	359
1776										
1777					37	167	37	158	67	212
1778	41	226			34	103	54	198	67	269
1779	41	167	11	70	31	108	51	359	83	357
1780	36	124	9	9	18	180	65	515	81	319
1781	42	53	4	25	16	92	55	141	51	80

Загалом урожайність зернових культур навіть за сприятливих умов була невисокою: сам-3, сам-4, сам-5, сам-6 (значно рідше сам-7, сам-8). Найвища врожайність спостерігалася у фільварку, найнижча – в селянських господарствах (табл. 8, 9). Щодо сіножатей, то ними в Бабухові володіли в той час двір, ксьондз та 21 селянське господарство.

Таблиця 8

Загальна площа орної землі та луків, що належала двору та селянам с. Бабухова, зібраний з цієї площі урожай зернових за три роки* та сіна за один рік станом на 1787 рік⁴⁴

Власник землі	Поля (в моргах)	Зібрано зерна (в корцях)**				Луки (в моргах)	Зібрано сіна (в центнерах)			
		пшениці	жита	ячменю	вівса		солодке	кисле	зелений корм	
Власність двору	Поля, луки	445	411	585	2437	1723	136	656	595	
	Стави	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Цілина, городи, кущі, пасовиська	-	-	-	-	-	5	56	-	-
Власність селян	Поля, луки	738	461	697	4199	3259	180	1094	588	-
	Цілина, городи, пасовиська	-	-	-	-	-	27	274	-	20
	Разом	1183	872	1282	6636	4982	350	2081	1184	20

*За 3 роки зібрано 13772 корці зернових.

**Корець – старовинна одиниця виміру зерна. Офіційно прийнятий у шляхетській Польщі був так званий варшавський корець місткістю близько 50 кг. В Україні корець був побутовою мірою збіжжя і являв собою мірку місткістю в 6 нудів (близько 100 кг).

Таблиця 9

Посіви зернових, їх урожайність та урожайність сіна на полях, луках і городах, що належали двору, духовенству та громаді с. Бабухова станом на 15 жовтня 1787 р.⁴⁵

Власники землі	Загальна площа, морги	Зібрано зерна за 3 роки, корці				Луки та пасовища, морги	Зібрано сіна за рік, центнери	
		пшениці	жита	ячменю	вівса		солодке	кисле
Поля, луки та города, що належали двору	371	365	498	2032	1413	111	656	400
Поля, луки та города, що належали духовенству	74	45	86	404	310	24	20	195
Поля, луки та города, що належали громаді	738	461	697	4199	3259	180	1094	588
Разом	1183	871	1281	6635	4982	315	1770	1183

Загалом у Галичині 34 % обсягу посіяного зерна становив овес, 24 % – жито, 16 % – ячмінь, 12 % – гречка, 9 % – пшениця. Під озимину відводилося лише 1/3 площі⁴⁶.

У Бабухові вирощували також льон і коноплі. З конопляного насіння виготовляли олію для харчування і макуху для відгодівлі телят. З прядива ткали полотно, а з полотна виготовляли одяг.

Мешканці Бабухова займалися відгодівлею худоби, маючи для цього у 1824 р. 3 186 центнерів сіна, з якого – 2 514 центнери — кислого, 672 центнери – солодкого та 260 центнерів іншого корму. В цьому ж році селяни мали 51 коня, 90 волів та 88 корів. Чисельність худоби залежала від двох факторів: наявності добрих пасовищ і запасів барди* на гуральні.

Однак розвиток тваринництва гальмувався через відсутність культурного травосіяння, а отже, й високопоживної кормової бази. Взимку худобу, крім сіна, годували ячмінною, вівсяною та гречаною соломною, поживні якості якої значно поступалися культурним травам⁴⁷.

Податок від рогатої худоби в Бабухові на користь двору платили: від вола і корови – 1 злотий, від коня – 1 злотий 15 гр., від ялівки – 15 гр.⁴⁸.

Крім державних податків, пан збирав для себе різну данину: кури, яйця, пряжу, мед та інші сільськогосподарські продукти. Нерідко пан ділив між селянами горілку, виготовлену на власній гуральні, за яку останні мусили і платити. Таким чином пан привчав селян до п'янства. Їм заборонялося виробляти і торгувати горілкою. Цим прибутковим бізнесом мали право займатися лише євреї, які орендували в пана корчму.

Наприкінці 30-х рр. XVIII ст. із ускладненням системи управління магнатським господарством набула ваги посада фільваркового адміністратора, розширилося коло його повноважень і обов'язків. Адміністратор відповідав за організацію фільваркових польових робіт, забезпечував процес відгодівлі живності, здійснював контроль за якісним виконанням підданими їхніх повинностей. Соціальна функція управителя фільварку полягала у вирішенні й залагодженні конфліктних питань стосовно громади села, регулювання оренди, демографічних процесів аж до втручання в особисте життя підданих. Ці та інші проблеми управління фільварковим господарством досліджувала назка вчених⁴⁹.

До початку XVIII ст. функції управителя фільварку – "урядника" (urządnika) – головним чином залежали від розмірів фільварку⁵⁰. Наприкінці 30-х років XVII ст. ситуація змінилася. З розширенням магнатського господарства (зростанням розмірів посівів, розвитком інших галузей (відгодівля, промисли), яке було пов'язане з його виходом на ширший місцевий ринок, ускладнювалася система управління ним. Зосередження багатьох маєтків у руках одного магната призводило до об'єднання фільварків у ключі**, про що уже йшлося. Із створенням широкої адміністративної піраміди магнатського господарства посада фільваркового адміністратора стала її найнижчою виконавчою ланкою, підконтрольною генеральному комісарові та провіантовому писареві маєтків, губернаторам ключів. Одночасно розширювалося й коло його повноважень і обов'язків⁵¹.

*Барда – відходи виробництва на спиртових заводах, що використовуються для годівлі худоби.

**Ключ – у різний час складався з різної кількості поселень. Як одиниця господарсько-територіального поділу приватних маєтків входив до складу економії.

У XVIII ст. в магнатських маєтках Речі Посполитої широко практикувалося ведення документації, що стосувалася управління й господарювання. Це, зокрема, інструкції магнатів адміністрації своїх маєтків, що вносилися до спеціальних книг.

Саме матеріали книг Міхала Жевуського, подільського (1736–1762) та подільського воєводи (з 1762) адміністрації його подільських і волинських маєтків, що охоплювали період 1739–1777 рр., склали основу праці Юрія Овсінського.

Згідно з цим дослідженням у подільсько-волинських маєтках М. Жевуського існувало дев'ять фільварків: шість у подільському воєводстві, з них два в Новокосянтинівському ключі (у передмісті Нового Костянтинова – Янівці, й селі Думенка, по одному в Михалпільському (у містечку Михалпіль), Міньковецькому (у містечку Міньківці), Лучинецькому (у селі Сугаки) ключах й окремих у селі Росоше; три у Волинському воєводстві – в Колоденському ключі (у селах Колодно, Ряснівка й Болезуби)⁵² (табл. 10).

Таблиця 10

Структура волинсько-подільських маєтків Міхала Жевуського в 1741–1777 рр.⁵³

Маєток	Кількість сіл	Кількість фільварків
Новокосянтинівський ключ	16	2
Лучинецький ключ	8	1
Михалпільський ключ	4	1
Міньковецький ключ	4	1
Колоденський ключ	6	3
Село Росоше	1	1

Відомі випадки, коли на малих фільварках функції адміністратора виконував доглядач (dozorca), у підпорядкуванні якого перебували лише 2 паробки (або паробок і карбовий). Згідно з даними польського історика Яна Рутковського максимальна кількість підлеглої адміністраторові фільваркової челяді не перевищувала 18-ти осіб⁵⁴.

Основу фільваркової адміністрації складала збідніла шляхта. Магнатерія, наділяючи її адміністративними та службовими посадами при дворі, тим самим надавала можливість останній втримуватися на привілейованих суспільних позиціях⁵⁵.

Адміністратор раз на тиждень був зобов'язаний прибути до губернатора ключа (чи економа), щоби отримати інструкції на наступний тиждень і відзвітувати про виконане⁵⁶. В його обов'язки входило пильнувати кордони панських маєтків, стежити, щоби селяни не заорювали й не підкопували панські дороги, за раціональним використанням ґрунтів, а також за станом гребель, мостів, ставів, млинів⁵⁷. У вільний час йому належало об'їздити з лісничим ліси, охороняючи їх від нищення, оберігати маєток від вогню.

Основні обов'язки адміністратора полягали у вчасній організації фільваркових робіт – оранки, жнив і зведення врожаю з полів. Такі роботи в основному виконувалися підлеглими селянами за рахунок панщинної повинності. Управитель фільварку періодично звітував про темпи її відробітку, стежив, щоби селяни о восьмій годині приступали до роботи⁵⁸.

Адміністратор також відправляв кореспонденцію, їздив в інтересах магната з метою добування конфіденційної інформації⁵⁹. Водночас адміністраторам суворо заборонялося самостійно укладати контракти, подавати місцевим орендарям квити для оплати й вимагати від них за цими квитами грошові суми, не видавати нікому збіжжя⁶⁰.

Провіантовий писар маєтків двічі на рік здійснював "ревізію двірських обор" – першу "по Божому Народженні" (після 25 грудня), а наступну - "по св. Яні" (24 червня). Його насамперед цікавили стан фінансово-господарської документації за звітний період та відповідність вміщених у ній даних реальним показникам. Оригінали реєстрів ревізій писар віддавав комісарові чи економові й занотовував результати перевірки в книзі. За виявлену нестачу адміністратор фільварку повинен був компенсувати збитки⁶¹.

Через недогляд адміністраторів мали місце випадки, коли селяни під час сівби "розбирали збіжжя в торби або своїх коней підгодовували", а під час обмолоту не вибивали належним чином солому. Траплялося, що немолочені снопи вони загірбили в соломі й виносили на обору, підгодовуючи власну худобу. За такі випадки наказувалося "міцно карати"⁶².

Адміністратор харчувався за "панським" раціоном, чимало елементів якого (риба, цукор, кава, овочі) були відсутні в кухні фільваркової служби⁶³.

Якість виконання обов'язків впливала на терміни перебування адміністраторів на посаді та на розміри грошової винагороди. Так, А. Кробановський, губернатор Михалпільського ключа, виконував обов'язки адміністратора місцевого фільварку 9 років (1763-1772). У цей період його грошова винагорода була незмінною і становила 250 злотих на рік.

Більшу частину річної винагороди фільваркового адміністратора складали виплати зерном. У подільсько-волинських маєтках М. Жевуського адміністратору в середньому щорічно належалося: пшениці – 6-14, ячменю – 11-41, гречки – 8-40, вівса – 18-50, гороху – 0,5-9, пшоно – 1-4, солоду – 18-24, конопляного насіння – 2 півмірки*. Решту виплат складали: 1 відгодований кабан, 1-5 півсотків конопляного полотна, 2 бочки солі, 3 сажні сіна. Загальна вартість виплат А. Кробановського у 1766 р. становила 842 злотих 35 грошів, а у 1772 р. досягла 1 235 злотих⁶⁴.

Виконуючи адміністративні обов'язки, управитель фільварку утримував і власне господарство, функціонування окремих галузей якого було регламентоване магнатом. Так, на Болезубзькому фільварку місцевим адміністраторам дозволялося "утримувати свого майна не більш як 2 пари коней (взимку на сіні, а влітку на траві), а також не більше 2-х корів взимку на соломі, під власну відповідальність"⁶⁵.

За наказом магната управитель фільварку нерідко втручався і в особисте життя підданих. Так, йому було наказано "парубків, здатних (до сімейного життя. – С. Г.), женити примусово", при цьому заборонялося "жодну дівчину видавати заміж на сторону". У 1759 р. якийсь Попович за одруження без дозволу з дочкою "духовного отця мурованої церкви" мав віддати на фільварок пару коней або сплатити магнатові 10 червоних злотих**. Через те, що наказу магната парубок виконувати не збирався, адміністраторові наказано "йому жінки не видавати" доти, доки не заплатить⁶⁶.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Східній Галичині відбувся процес відбудови і подальшого розвитку фільваркового господарства, удосконалювалася його структура, а тому панщина залишалася ще економічною необхідністю. Проте частина феодалів прагнула прогресу і переходила від натурального до інтенсивного господарювання, в якому грошовий обмін набирав все більшого значення. Упродовж 40–70-х рр. система управління магнатським господарством ускладнювалася, постать фільваркового адміністратора ставала дедалі помітнішою, набувала ознак регулятора соціальних процесів. Загалом головне завдання магнатської олігархії полягало в тому, щоб пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій громадсько-політичного життя, не дозволити новим суспільним рухам розхитати її структуру й порушити цілісність держави.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Іваночко І. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. // Історична топографія України: Зб. наук. праць. – Львів, 2006. – С. 258.
- ² Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – Київ: Генеза, 1994. – С. 234.
- ³ Магочій П. Історія України. – Київ, 2007. – С. 337.
- ⁴ Там само. – С. 340.
- ⁵ Янишин Б. Українські землі у складі Австрійської імперії (кінець XVIII ст. – 1848 р.) // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 575, 576, 577.
- ⁶ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – С. 147.
- ⁷ Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства. – Т. 1. – Київ, 2006. – С. 415.
- ⁸ Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – Львів, 1959. – С. 134–147.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Субтельний О. Україна. Історія. Видання третє, перероблене і доповнене. Київ: "Либідь", 1993. – С. 269.
- ¹¹ Задорожний В. Поміщицькі промислові підприємства Східної Галичини у системі товарного виробництва кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. На пошану проф. Олександра Карпенка. – Івано-Франківськ, 2001. – Ч. 5–6. – С. 125.

*Ціни станом на 1768 р. (за 1 півмірок): жито - 5 злотих, пшениця - 6, ячмінь - 3 злотих 15 грошів, гречка - 4, горох - 6, насіння коноплі - 12, пшоно - 8, солод - 3 злотих 35 грошів, сіль (бочка) - 5, годований кабан - 12 злотих. Ціни станом на 1772 р. (за 1 півмірок): жито - 8 злотих, пшениця - 6, ячмінь - 5, овес - 2, гречка - 6, горох - 6, просо - 6, насіння коноплі - 8, пшоно - 8, -солод – 3 злотих 35 грошів, сіль (бочка) - 5, сажень сіна - 17-20 злотих.

**1 червоний злотий (дукат) = 18 злотих польських = 540 грошів.

- ¹² Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. – Київ: Вища школа, 1970. – С. 195; Стеблій Ф. Боротьба селян Східної Галичини в першій половині XIX ст. – Київ: Вид-во АН Української РСР, 1961. – С. 13–14.
- ¹³ Лучко М., Остап'юк М. Історія одію: Світ та Україна, погляд крізь роки. – Тернопіль, 1998. – С. 101.
- ¹⁴ Задорожний В. Поміщицькі промислові підприємства Східної Галичини у системі товарного виробництва кінця XVIII – першої половини XIX ст. – С. 127.
- ¹⁵ Кісь Я. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині // Вісник Львівського університету, 1976. – Серія історична. – Вип. 12. – С. 58, 60, 62.
- ¹⁶ Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – С. 27.
- ¹⁷ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – С. 69.
- ¹⁸ Крип'якевич І. Історія України. – Львів: "Світ", 1990. – С. 121.
- ¹⁹ Балабушевич Т. Економічне життя Галичини // Економічна теорія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Том. 1. – С. 486.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – С. 487.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 582.
- ²⁴ Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Західноукраїнське селянство у XIX ст. – С. 417.
- ²⁵ Балабушевич Т. Економічне життя Галичини. – С. 484.
- ²⁶ Там само. – С. 485.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII wieku. – Lwów, 1931. Odbitka z studgów z historii społecznej i gospodarczej poświęconych profesorowi dr. Francickowi Bujakowi. – S. 227.
- ²⁹ Ibid.
- ³⁰ Ibid. – S. 228–229.
- ³¹ Ibid. – S. 231–232.
- ³² Ibid. – S. 233–234.
- ³³ Ibid. – S. 235.
- ³⁴ Ibid. – S. 236.
- ³⁵ Ibid. – S. 238.
- ³⁶ Ibid. – S. 237.
- ³⁷ Ibid. – S. 248.
- ³⁸ Ibid. – S. 253.
- ³⁹ Ibid. – S. 259.
- ⁴⁰ Ibid. – S. 250.
- ⁴¹ Ibid. – S. 260.
- ⁴² ЦДІА у Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 185. – Арк. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.
- ⁴³ ЦДІА у Львові. – Ф. 19. – Оп. IX. – Спр. 259. – Нумерація аркуша відсутня.
- ⁴⁴ ЦДІА у Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 185. – Арк. 111–112.
- ⁴⁵ ЦДІА у Львові. – Ф. 19. – Оп. IX. – Спр. 259. – Арк. 85.
- ⁴⁶ ЦДІА у Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 185. – Арк. 11–112.
- ⁴⁷ Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. Etc. Tom drugi. Zebrał i wydał Antoni Schneider nakładem Wys. Wydziału krajowego pod zarządztwem ku temu celowi Komitetu. – Lwów, 1874. – S. 185–186.
- ⁴⁸ ЦДІА у Львові. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 212. – Арк. 520.
- ⁴⁹ Див.: Gostomski A. Gospodarstwo / Opracowanie i wstęp S. Ingłota. – Wroslaw. – 1951. S. VI; Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wroslaw; Warszawa; Kraków, 1965; Балабушевич Т. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – Київ, 1991; Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1.
- ⁵⁰ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – Warszawa, 1956. – S. 190.
- ⁵¹ Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – Москва, 1955. – С. 8.
- ⁵² Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 199–200.
- ⁵³ Там само. – С. 200.
- ⁵⁴ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – S. 191.
- ⁵⁵ Grabski W. Historia wsi w Polsce. – Warszawa, 1929. S. 147; Rusiński W. Wieś polska w okresie ożywienia gospodarczego // Historia Polski / Pod red. S. Kieniewicz, W. Kuli. – Warszawa, 1958. T. I. Cz. 2. S. 114–115; Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu. – Warszawa, 1962. – S. 174.
- ⁵⁶ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 201.

- ⁵⁷ Балабушевич Т. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – С. 39.
⁵⁸ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 202.
⁵⁹ Там само.
⁶⁰ Там само. – С. 202–203.
⁶¹ Там само.
⁶² Там само. – С. 204.
⁶³ Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII w. – S. 252.
⁶⁴ Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. – С. 206.
⁶⁵ Там само.
⁶⁶ Там само. – С. 206–207.

REFERENCES

- ¹ Ivanochko I. Vplyv sotsial'no-funktsional'nykh protsesiv na rozvytok urbanizatsii v Halychyni kintsia XVIII – pochatku KhKh st. // Istorychna topohrafiia Ukrainy: Zb. nauk. prats'. – L'viv, 2006. – S. 258.
² Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby i pershykh tsyvilizatsij do stanovlennia industrial'noho suspil'stva. – Kyiv: Heneza, 1994. – S. 234.
³ Mahochij P. Istoriiia Ukrainy. – Kyiv, 2007. – S. 337.
⁴ Там само. – С. 340.
⁵ Yanyshyn B. Ukrains'ki zemli u skladi Avstrijs'koi imperii (kinets' XVIII st. – 1848 r.) // Ekonomichna istoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh. – Kyiv: Nika-Tsentr, 2011. – S. 575, 576, 577.
⁶ Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby i pershykh tsyvilizatsij do stanovlennia industrial'noho suspil'stva. – S. 147.
⁷ Steblij F., Kravets' M., Il'ko V. Zakhidnoukrains'ke selianstvo u KhKh – na pochatku KhKh st. // Istoriiia ukrains'koho selianstva. – T. 1. – Kyiv, 2006. – S. 415.
⁸ Herasymenko M. Ahrarni vidnosyny v Halychyni v period kryzy panschynnoho hospodarstva. – L'viv, 1959. – S. 134–147.
⁹ Там само.
¹⁰ Subtel'nyj O. Ukraina. Istoriiia. Vydannia tretie, pereroblene i dopovnene. Kyiv: "Lybid", 1993. – S. 269.
¹¹ Zadorozhnyj V. Pomischyts'ki promyslovi pidpriemstva Skhidnoi Halychyny u systemi tovarnoho vyrobnytstva kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. // Halychyna. Naukovyj i kul'turno-prosvitnij kraieznavchij chasopys. Na poshanu prof. Oleksandra Karpenka. – Ivano-Frankivs'k, 2001. – Ch. 5–6. – S. 125.
¹² Holobuts'kyj V. Ekonomichna istoriia Ukrains'koi RSR. – Kyiv: Vyscha shkola, 1970. – S. 195; Steblij F. Borot'ba selian Skhidnoi Halychyny v pershij polovyni XIX st. – Kyiv: Vyd-vo AN Ukrains'koi RSR, 1961. – S. 13–14.
¹³ Luchko M., Ostap'iuk M. Istoriiia obliku: Svit ta Ukraina, pohliad kriz' roky. – Ternopil', 1998. – S. 101.
¹⁴ Zadorozhnyj V. Pomischyts'ki promyslovi pidpriemstva Skhidnoi Halychyny u systemi tovarnoho vyrobnytstva kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. – S. 127.
¹⁵ Kis' Ya. Pytannia henezysu kapitalizmu v Skhidnij Halychyni // Visnyk L'vivs'koho universytetu, 1976. – Seriiia istorychna. – Vyp. 12. – S. 58, 60, 62.
¹⁶ Herasymenko M. Ahrarni vidnosyny v Halychyni v period kryzy panschynnoho hospodarstva. – S. 27.
¹⁷ Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby i pershykh tsyvilizatsij do stanovlennia industrial'noho suspil'stva. – S. 69.
¹⁸ Kryp'iakevych I. Istoriiia Ukrainy. – L'viv: "Svit", 1990. – S. 121.
¹⁹ Balabushevych T. Ekonomichne zhyttia Halychyny // Ekonomichna teoriia Ukrainy. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh. – Kyiv: Nika-Tsentr, 2011. – Tom. 1. – S. 486.
²⁰ Там само.
²¹ Там само. – С. 487.
²² Там само.
²³ Там само. – С. 582.
²⁴ Steblij F., Kravets' M., Il'ko V. Zakhidnoukrains'ke selianstvo u XIX st. – S. 417.
²⁵ Balabushevych T. Ekonomichne zhyttia Halychyny. – S. 484.
²⁶ Там само. – С. 485.
²⁷ Там само.
²⁸ Zubyk R. Gospodarstwo folwarczne z końcem XVIII wieku. – Lwów, 1931. Odbitka z studgów z historii społecznej i gospodarczej poświęconych profesorowi dr. Franciszce Bujakowi. – S. 227.
²⁹ Ibid.
³⁰ Ibid. – S. 228–229.
³¹ Ibid. – S. 231–232.
³² Ibid. – S. 233–234.
³³ Ibid. – S. 235.
³⁴ Ibid. – S. 236.

³⁵ *bid.* – S. 238.

³⁶ *Ibid.* – S. 237.

³⁷ *Ibid.* – S. 248.

³⁸ *Ibid.* – S. 253.

³⁹ *Ibid.* – S. 259.

⁴⁰ *Ibid.* – S. 250.

⁴¹ *Ibid.* – S. 260.

⁴² TsDIA u L'vovi. – F. 20. – Op. IKh. – Spr. 185. – Ark. 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106.

⁴³ TsDIA u L'vovi. – F. 19. – Op. IKh. – Spr. 259. – Numeratsiia arkusha vidsutnia.

⁴⁴ TsDIA U L'vovi. – F. 20. – Op. IKh. – Spr. 185. – Ark. 111–112.

⁴⁵ TsDIA u L'vovi. – F. 19. – Op. IKh. – Spr. 259. – Ark. 85.

⁴⁶ TsDIA u L'vovi. – F. 20. – Op. IKh. – Spr. 185. – Ark. 11–112.

⁴⁷ Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym, etc. Etc. Tom drugi. Zebrał i wydał Antoni Schneider nakładem Wys. Wydziału krajowego pod zarządztwem ku temu celowi Komitety. – Lwów, 1874. – S. 185–186.

⁴⁸ TsDIA u L'vovi. – F. 5. – Op. 1. – Spr. 212. – Ark. 520.

⁴⁹ Dyv.: Gostomski A. Gospodarstwo / Opracowanie i wstęp S. Inglota. – Wrośław. – 1951. S. VI; Serczyk W. Gospodarstwo magnaskie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrośław; Warszawa; Kraków, 1965; Balabushevych T. Ahrarna istoriia Halychyny u XVIII st. – Kyiv, 1991; Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriia istorychna. – L'viv, 2002. – Vyp. 37. – Ch. 1.

⁵⁰ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – Warszawa, 1956. – S. 190.

⁵¹ Baranovych A. Mahnatskoe khoziajtvo na iuhe Volyny v XVIII v. – Moskva, 1955. – S. 8.

⁵² Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 199–200.

⁵³ Tam samo. – S. 200.

⁵⁴ Rutkowski J. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w. – S. 191.

⁵⁵ Grabski W. Historia wsi w Polsce. – Warszawa, 1929. S. 147; Rusiński W. Wieś polska w okresie ożywienia gospodarczego // Historia Polski / Pod red. S. Kieniewicza, W. Kuli. – Warszawa, 1958. T. I. Cz. 2. S. 114–115; Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Próba modelu. – Warszawa, 1962. – S. 174.

⁵⁶ Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 201.

⁵⁷ Balabushevych T. Ahrarna istoriia Halychyny u XVIII st. – S. 39.

⁵⁸ Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 202.

⁵⁹ Tam samo.

⁶⁰ Tam samo. – S. 202–203.

⁶¹ Tam samo.

⁶² Tam samo. – S. 204.

⁶³ Zubyk R. Gospodarstwo folwareczne z końsem XVIII w. – S. 252.

⁶⁴ Ovsins'kyj Yu. Fil'varkova administratsiia podil's'ko-volyns'kykh maietkiv Mikhala Zhevus'koho v 40-70-kh rokakh XVIII st. – S. 206.

⁶⁵ Tam samo.

⁶⁶ Tam samo. – S. 206–207.

УДК 94. 477 (94. 355.40)

Рожик М. Є.,

e-mail: nad7775@gmail.com,

к.і.н., доц., Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

ЗАГАРБАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ МОСКОВІЄЮ В XIII–XVIII СТОЛІТТЯХ

Анотація. У дослідженні розкриваються основні форми та методи, використовувані Московією для повзучої агресії та загарбання України, починаючи з часів Володимиро-Суздальського князівства, яке в XIII столітті стало улусом Золотої Орди та базою для формування Московії до кінця XVIII століття. Хижацький норів і жорстока агресивність набули визначального характеру у поведінці, діях та державницьких намірів московитів. Наголошено, що Московська держава постала як безжалювий завойовник. Щоб привласнити великі історичні надбання давньоукраїнської держави Русь, Московія здійснювала відверті махінації і беззастережні політичні крутїйства щодо спадщини Володимира Мономаха, Ярослава Мудрого, щоби виставити себе великою державою. Її політика мала виразний ординський характер. Показано, що влада московитів опиралася на стереотипи і традиції, привнесені імперією чингізів, й витворювала свій московсько-ординський імперський максималізм. Зосереджено увагу на тому, що феномен Кремля коріниться у спотвореному сприйнятті візантійського православ'я і відтоді природою московської ідеології є абсолютна брехня. Метою московської політики як колись, так і тепер є прагнення захопити і підпорядкувати собі Україну.

Ключові слова: Україна, Московія, Золота Орда, Петро I, Катерина II, російське самодержавство, українські козаки.

Rozhyk M. E.,

e-mail: nad7775@gmail.com,

PhD, Assoc., Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

CONQUEST OF UKRAINIAN LANDS MOSKOW STATE IN THE XIII- XVIII CENTURIES

Abstract. The study reveals the basic forms and methods used by Moscow state for creeping aggression and invasion of Ukraine, since the days of the Vladimir-Suzdal Principality, which in the XIIIth century became the basis of the «Russian ulus» of the Golden Horde and the basis for the formation of Moscow state until the end of the XVIIIth century. Predatory temper and cruel aggression acquired a decisive character in the behavior, actions and state intentions of the Muscovites. It was emphasized that the Moscow state emerged as a ruthless conqueror. To claim the great historical heritage of the ancient Ukrainian state of Rus, Muscovy has carried out outright machinations and unconditional political fraud about the legacy of Vladimir Monomakh, Yaroslav the Wise, to make herself a great empire. Their policies had a distinct Horde character. The power of the Muscovites relied on stereotypes and traditions introduced by the Genghis Empire and produced its Moscow-Horde imperial maximalism. The Kremlin phenomenon is rooted in the distorted perception of Byzantine Orthodoxy and since then the nature of Moscow ideology is an absolute lie. The goal of Moscow's policy, both once and now, is to strive to conquer and subjugate Ukraine.

Key words: Ukraine, Moscow state, Peter I, Catherine II, Russian autocracy, Ukrainian Cossacks, The Golden Horde.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-02>

Постановка проблеми. У 1223 р. військові сили могутньої Золотої Орди під командуванням темника Сабулая (Садудея) Одноокого у битві на річці Калка розбили і розсіяли по степу збірні дружини руських князів, які протистояли наступу татаро-монголів. Брак дисципліни й порядку в командуванні, а також втеча з поля бою половців стали однією з причин поразки руського війська. Проте залишився непохитним укріплений табір, який захищала дружина київського князя Мстислава Романовича. Ані безперервні штурми, ані погрози Сабулая лютою смертю скарати захисників, якщо вони не піддадуться, не змусили їх припинити боротьбу. Якщо б до цього неприступного укріплення повернулися сили князів зі степу, це б серйозно загрожувало монголам і заставило б їх тікати. Тоді темник вдався до підступної хитрості: він пообіцяв Мстиславу випустити оточених і дозволити вільно відійти при умові, що вони складуть зброю. Нерішучий і наляканий Мстислав повірив обіцянці Сабулая. Коли ж беззбройні русичі виступили із укріплення, їх поголовно порубала монгольська кіннота. Мстислава, шістьох князів та ще кількох знатних воїнів взяли в полон і жорстоко розчавили під настеленими на них дошками, на яких сиділи ординці, святкуючи перемогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. До Києва повідомлення про криваву катастрофу на Калці принесли три воїни, яким вдалося вижити і вирватися із полону¹. Після битви ординці дійшли аж до Дніпра. Їхній рух на захід засвідчив "найширші імперіалістичні плани". Загарбані території мали забезпечувати Золоту Орду всім необхідним². Посол папи Інокентія IV Плато Карпіні, очевидець подій у Москві 1245–1246 років, писав, що "монголи визначних і старших ніколи не милують". У 1237–1241 рр. розпочався так званий "татарський погром". Ординці під проводом Темучинових онука хана Батия зруйнували Руську державу і, як пише історик, "завалили її горою мертвих тіл"³.

У чорноморських степах Батий розбив орди кочових народів і у 1238–1239 рр. розгромив Чернігів та Переяслав, а в грудні 1240 р. здобув Київ, "незважаючи на дуже енергійний опір киян". Було спустошено навіть Галич і Володимир-Волинський – столиці Галицько-волинської землі. Тільки боротьба за великоханський престол після смерті головного хана Огдея зупинила просування Батия у Європу. У 1242 р. він знову пройшов через українські землі, але мало "тратив сил і часу на завоювання", щоб встигнути зайняти великоханський престол. Проте він не встиг цього зробити, тож розташував свою ставку на р. Волзі, довкола якої згодом виникла його столиця Сарай⁴.

Загарбані землі північно-східних князівств стали улусом Золотої Орди. Їхні князі, зокрема, суздальські, визнали себе васалами імперії Чингізидів. Натомість вони ставали власниками "свого уділу". Їм надавалася необмежена влада над підданими, якій "треба було безумовно коритися"⁵. Природно, що вони, прагнучи ласки у завойовників, запопадливо переймали великоімперські методи урядування й тотального панування над народом. Хижацький норів і жорстока агресивність набували визначального характеру у діях і поведінці та державницьких намірах московитів. Як у військовому, так і в економічному відношенні все мало оголошуватися "істинно московським". Здобуті території асимільовували, грабували й масово винищували їхнє населення. Московія вельми успішно досягала цих цілей.

Володимиро-Суздальська земля завдяки пануванню Золотої Орди стала основою улусу та базою для формування Московії, яка не мала відношення до Київської Русі. Назва останньої поширилася вже в XI столітті і, як стародавня держава, вона мала глибоке коріння у європейській історії та культурі. На цей час припадає розгортання її колонізації на південно-східному степовому просторі аж до Азовського моря і Таманського півострова, де знаходилася відома Тмутаракань⁶. Русь, Київська Русь була зовнішньою силою відносно Московії, яка сформувалася на території тайги і боліт під тотальним ординським імперським впливом. Кривава деспотія, самовладдя і націленість на загарбання та пограбування інших народів були засадничими реаліями для її державницьких задумів. Ця держава поставала як безжалісний завойовник і сила омосковлення інших народів. Щоб привласнити собі великі надбання давньоукраїнської держави Русь, здійснювалися відверті махінації і беззастережні політичні крутіства щодо спадщини Володимира Мономаха і Ярослава Мудрого, навколо релігійних почувань та історичних реалій. Відомий російський письменник Федір Достоєвський не дарма стверджував: "Русские должны быть истреблены для блага человечества как вредные паразиты"⁷.

Наслідуючи приклад Чингізидів в негативному вигляді із насмиканими окремими елементами Заходу, московити прагнули демонструвати свою зверхність й виставити себе великою державою. Вони не тільки зловживали еклектикою, а й привласнювали украдену в інших народів історію та їхні культурні надбання, щоб роздути власну вторинність до первинності. Московська пиха підживлювалася наполегливим твердженням про зверхність над іншими народами і про окрему російську цивілізацію, по суті азійську у своєму вигляді.

Російський письменник і публіцист Андрій Безсмертний-Анзіміров зауважив: "... Московити влаштували війну проти власної митрополії – Києва, адже Московія – це висілки України, колонія України у фінському Заліссі...". "Вони звикли брати все що погано лежить, пограбувати собі побільше, – характерне ставлення до сусідів та інших народів"⁸. Про людські якості московитів однозначно висловився Митрополит Іларіон: "У нашому національному характері переважає холуйство і холопство, похабство і кровожерливість, безжалісність і п'янство"⁹.

Якщо Чингізиди будь-що хотіли стати володарями світу, то їхні васали московити, в будь-який спосіб, наслідуючи своїх повелителів, намагалися урвати якомога більше для себе. Роздмухували міф про Московію як силу, що втілює велику месіанську ідею. Як держава вона мала стати в будь-якій іпостасі центром для об'єднання навколо себе інших народів. Тому беззастережно і нахабно оголошувала московськими важливі відкриття в науці, техніці та мистецтві. Київ називали "руським городом", князя Володимира та княжни Анни – великими російськими предками. Мову окупанта нав'язували навіть у церкві¹⁰. Як наголошує сучасний автор, "росіянам дуже хотілося бути одним народом зі своїми сусідами, але бажання це настільки маніакальне, що мимоволі справляє враження симптому недуги, ментальної хвороби, яка розмиває межі реальності, а правду розфокусовує настільки, що та стає брехнею"¹¹.

Традиційна повзуча московська агресія завдавала Україні непоправних втрат, спотворювала закономірність її історичного поступу. «Адже самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Разом із формуванням етносу з'являється і його мова – чисто до появи в нього писемності і державності. Так було і в історії українців... Уже у 838 р. була відома давньоукраїнська держава Русь»¹².

Втрати від зовнішніх навал і внутрішніх ворогів, котрі прагнули панувати над Києвом, вимагали нових напружених зусиль та важких жертв, щоб відстоювати свої землі і національне життя. "Ця країна неначе створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, – писали історики, – а ще частих наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненаситних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких плюндрувань, згуби та всеспалення і так би мовити залита і напоєна кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що ціле?"¹³

Цілеспрямованими руйнівними нападами на Київ Юрія Долгорукого і навмисним зруйнуванням міста у 1169 р. сином Долгорукого Андрієм Боголюбським завершився "цілий уступ української історії, що їй ім'я Київська Держава". Занепадом центр імперії, осередок державного життя України¹⁴. Як констатував М. Грушевський, Київ "пограбовано і знищено немилосердно" і "коло нього звелась така буча, що справді трудно було всидіти кому-небудь в Київщині"¹⁵.

Після смерті у 1264 р. Данила Галицького "Азія... заливає українські степи і пустошить щораз більше українську територію, українська сила вже не може підвестися."¹⁶ "Після цього упадає вже зовсім, – вважає М. Грушевський, – і пізніший татарський погром небагато доправив до тих домашніх погромів. Упало українське життя на Подніпров'ю". У "Слові о полку Ігоревім" записано, як вирок: "Нема князям на поганих сили"¹⁷. Беззастережна окупація завдавала глибокі рани й калічила народне життя й національну ідентичність, затьмарювала орієнтири гідності й гордості, навіюючи фальшиву самоідентифікацію.

Московське князівство, очолюване Іваном III (1462–1505), скористалося занепадом Київської Русі. Його князь одружився у 1490 р. з візантійською принцесою і без жодних на те підстав проголосив себе наступником візантійського імператора, присвоїв герб Візантії, – двоголового орла, – а Москву було проголошено "Третім Римом", хоч вона не мала стосунку ані до першого, ані до другого Риму (Константинополя), а християнство отримала від Києва. Вона сприйняла не суть християнства, а візантійщину. Таким чином, як вважав М. Бердяєв, "сформувалася культура християнізованого татарського царства". Москва згідно з власними імперськими намірами мала стати столицею православного світу.

Наприкінці XV століття Іван III привласнив собі титул "государя всієї Русі". Микола Костомаров з цього приводу зазначав: "У південноруського народу ніби викрадено його прізвисько"¹⁸. "Для привласнення такого титулу, – писав історик Норман Дейвіс, – не було достатніх підстав ані в тогочасних реаліях, ані в історичному минулому. Посягання на такий титул було з розряду претензій, наприклад, Англії на Францію"¹⁹.

Як поведінка правителів Московії, так і вся її політика мали виразний ординський характер. Засадничим для російського деспотизму стало положення про те, що всі довкола – вороги Москви. 1246 року з ласки хана київським князем став Ярослав Суздальський, а потім його син Олександр, згодом названий Невським. Як наслідок, Київська Русь була зруйнована. Державний осередок Суздальщини наприкінці XIII століття перенесено до Москви, а її князі стали "власниками свого уділу" і підданими

монголів²⁰. Стратегія Чингісхана загарбати увесь світ сприймалася як приклад для наслідування московськими правителями. Для їхньої політичної практики стає важливим постійне нав'язування силою неросійським народам московської релігії, мови, культури, сприйняття історії, "корисних героїв"²¹.

Для розшматування та розбиття на свій лад інших народів "московську владу слід було накинути у найвіддаленіші закутки при лицемірному твердженні про єдиний народ, одночасно підрізаючи його, тримаючи у стані зграбованої нації"²². Як вважає сучасний російський письменник та публіцист А. Безсмертний-Анзіміров, йшлося про тотальне моральне каліцтво, що "неминуче проростає в тіло і душу". При цьому "українці ніколи в житті не були братнім народом". Жодних турбот про братство Москва не проявляла, а діяла, керуючись принципом "все навколо моє, і там за лісом, також"²³.

Московити як найманці відбували багаторічний вишкіл у монгольських загарбників. Їх регулярно відряджали великому ханові, щоб підсилювати його орди. Для належної організації при ханському дворі з 1332 року діяла спеціальна Російська канцелярія²⁴.

Становлення деспотичного правління в західному улусі Золотої Орди, фактично, на території Володимиро-Суздальського і Московського князівств супроводжувалося виділенням жорстокої правлячої верхівки і повальним уярмленням підданих. Ця владна сила опиралася на стереотипи і традиції, привнесені імперією Чингізів, й витворювала власний, московсько-ординський максималізм. Головним стало розгортання загарбань сусідніх народів і панування над світом.

Для московитів первісним спрямуванням агресивної експансії залишалася територія колишньої Київської Русі. Дії Московії посилювало розкладання Золотої Орди. У таких умовах історична перспектива українців залежала від можливості протистояти зовнішнім навалам та здатності акумулювати зусилля для збереження себе серед європейських народів і держав.

З XIV ст. московити почали воювати з Литвою за панування над "усією Руссю, щоб доказати, начебто, первісна Русь дійсно постала в горішньому доріччі Волги довкола Москви, заснованої в 1147 р. Юрієм Долгоруким"²⁵.

Литовські князі встановлювали такі взаємини з українськими феодалами і населенням, що "руський елемент займав політично рівноправне становище". Вони також розвивали українську культуру, толерували релігію й мову, що сприяло підтвердженню цивілізаційних і національних цінностей українців.

Близько 1361 р. князь Ольгерд, син Гедиміна (1345–1377), посадив у Києві своїм намісником Володимира з роду Гедиміновичів, оволодів Волинню й вів рішучу боротьбу проти Орди. Уже за князя Гедиміна держава зробилася литовсько-руською при активній участі українців. Як стверджує історик, "всю нашу стародавню історію робило плем'я "малоруське", форма залежності якого від Литви не була такою важкою, як в Русі північній"²⁶.

За княжіння Гедиміна (1316–1341) до складу Литовсько-руської держави увійшли землі Київщини та Чернігівщини. Як зазначив М. Грушевський, "саме тоді, як на Україну впала татарщина, у литовського народу зав'язувалася своєрідна держава, й войовничі меткі князі литовські почали збирати землі білоруські, сусідні з Литвою, а далі українські. Робили се вони помалу й потиху, без гвалту і крику". Замучені татарською навалою люди "легко приймали владу князів литовських. Тим паче, що вони в їхні справи не втручалися, нічого не перемінили. "Ми старовини не рухаємо, а новин не уводимо," – твердили князі"²⁷. Більш розвинені землі України в складі Великого Князівства Литовського зберегли "внутрішню єдність". Їхні князі і феодалі надалі користувалися давньоруськими юридичними нормами, привілеями та іншими "старовинами". "При цьому сама Литва сприймала сильний вплив давньоруської культури, прав і звичаїв"²⁸.

У 1361 році литовське військо спільно з силами українських бояр розгромило на Синій Воді, притоці Південного Бугу, орду Західного улусу Золотої Орди. Територія від Очакова до Путивля і гирла Дону була визволена. Ольгерд назвав ці землі "тими, що завжди належали до Києва"²⁹.

Литва прагнула вийти до Чорного моря й утвердитися на цьому рубежі. Однак такі плани "підтинав" Тамерлан. Наміри різних сил, втягнутих у боротьбу за аналогічні цілі, зіткнулися 12 вересня 1399 р. в епохальній битві на річці Ворсклі, яка стала найбільшою у Східній Європі XIV ст.. До антимонгольського союзу увійшли: Велике Князівство Литовське, Польща, Молдова, Волощина та українські дружини. Очолив ці збройні сили литовський князь Вітовт. Йому протистояли орди хана Тимура-Кутлука та еміра Едигея. Лицарі Тевтонського ордену, які виступили спільно з союзом, вперше застосували вогнепальну зброю: гармати та пищалі. На початку битви вони зуміли розгромити татаро-монгольську кінноту. На обширній території у бойовій дії вступило до 100 тисяч війська. З обох сторін були значні людські втрати, дощенту зруйнована і спалена Полтава. За неповними даними, у битві брало участь від 40 до 60 тисяч українських пращурів під проводом 20 удільних князів і великих феодалів. Прикметно, що історіографія колишнього

СРСР згадувала про цю подію лише одним рядком: "Эдыгей победил Витовта на Ворскле 1399 года". Насправді ординці були виснажені настільки, що змушені були припинити похід у Східну Європу. Їм не вдалося здобути ані Луцьк, ані Київ, і вони обмежилися тільки викупом. Україна уникла небезпеки перетворитися в улус Золотої Орди і залишилася у складі литовсько-руського князівства.

Такий підсумок боротьби означав, що Європа була врятована від переколювання ординцями³⁰. Однак відтинання Вітовтові доступу до Чорного моря для українців означало припинення натурального процесу "українізації литовської династії" і спричинило зростання польської небезпеки. Одночасно "татарсько-візантинізована Москва, ще донедавна провінція Золотої Орди, розгорнула експансію з півночі. Невдовзі, з кінця XV ст., московські князі, перед тим намісники золотоординських ханів, розпочинають просувати в державну ідеологію те, що московський князь – "государ всея Руси". "Автократична влада і сполучена з нею військова сила – такою стала найхарактерніша риса московської держави, яка вийшла на арену історії і ласим оком починає дивитися на Литву, себто, на Україну, – зауважує Є. Маланюк, – використовуючи спочатку дипломатію, пропаганду (віра православна) і розкладову агентуру"³¹.

Сучасний французький автор А. Безансон у дослідженні "Свята Русь" виявив, що в усі часи "феномен Кремля коріниться у спотвореному сприйнятті візантійського православ'я й відтоді природа цієї ідеології є абсолютна брехня"³². Вона стала інструментом найцинічніших маніпуляцій московських влад. Москва анітрохи не зважала на природні наміри й прагнення народів. Що стосується українців, то головним було стирання їх як історичної величини, пригнічування, тероризування страхом, щоб накинути неволю і всяке рабство.

У 1478 році хан Менглі-Гірей вступив у союз з Іваном III, котрий багатими подарунками підштовхував правителя Криму до походу на українські землі. У Москві раділи з того, що прийде Менглі-Гірей, цар Кримський і Перекопської орди "со всей силою своею ... и град Киев взя и огнем сожже, а воеводу Киевского ... изымал и много полону бесчасно взя и землю Киевскую учинише пусто". Награбовані у Києві коштовності (золоту чашу і дискос із Софійського собору) хан подарував Іванові III³³.

Невдовзі хижка зажерливість Московії до України перетворилася у постійну складову її політики загарбання і приєднання ласих територій до власних володінь, здійснюючи так зване "собираніє русских земель".

В останній чверті XV ст. таким діям Москви заважало те, що майже уся Східна Україна і "безпосередньо її населення перебувало під захистом Великого князя литовського і, що важливо, на своїх місцях знаходилися його колишні князі"³⁴. Реально наприкінці XV – в першій половині XVI ст. в складі Великого Князівства Литовського збереглися Київське, Волинське, Подільське намісництва або староства, які ділилися на повіти і волості, всього 16 повітів.

На початку XVI ст. після "дивної війни" 1500–1503 рр. Московська держава загарбала Чернігово-Стародубське князівство з Рильським і Путивлем й просунулася до середньої течії Сіверського Дінця і пониззя Десни.

З кінця XVI ст. розгортається масове заселення цих територій "московським служилим людом", запроваджується сторожова служба Московії (з кінця XV ст. щодо неї утверджується назва "Росія"). "І хоча Чернігівська земля не зазнала масових висилань люду" (як Новгородська чи Тверська), міграційна хвиля поглинула значну кількість населення, і вже у XVII ст. відсутні згадки про її автохтонних жителів – севрюків³⁵.

Починаючи з правління Івана III, розгорнулася повзуча московська агресія проти українських земель. Експансія для "здобування нових територій" супроводжувалася нав'язуванням традицій "нечуваної самоволі", небачених не тільки в Європі, але і в Азії. Землі камських болгар та Великого Новгорода були не приєднані, "лишень на цілі століття спустошені Московією". Військова сила російських загарбників діяла з підступною жорстокістю і завжди несла "зоднаковіння подібне хиба тільки до зоднародження ісламських фанатичних завойовників". Головною метою було – забезпечити швидке становлення управління захопленими територіями та їх втілення у володіння Московської держави³⁶. Як зауважував Ф. Достоєвський, йшлося про всезагальне "разрушение для добрых окончательных целей"³⁷.

Наростаючі агресивні дії Московії проти України наштовхнулися на рішучий спротив Речі Посполитої, яка виношувала не менш загарбницькі антиукраїнські наміри й у кількох війнах відібрала у Московії окуповані нею українські землі. За умовами Деулінського перемир'я 1618 р. і Поляновського миру 1634 р. між Московською державою і Польщею Чернігово-Сіверщина, як і більша частина українських земель, ставала польським володінням³⁸.

Українське відродження кінця XVI – початку XVII ст. постало перед тяжким випробуванням: не допустити нищення української сили й окупації національної території Польщею і Московією. Готовність до боротьби і витривалість народу показували його здатність нести покладене долею "важке ярмо" відповідальності за майбутнє.

Уже в 1591–1593 рр. Київське і Брацлавське воеводства сколихнуло повстання під проводом Криштофа Косинського. Козацько-селянські загони оволоділи Києвом. У 1595 р. великі простори Східної України в результаті дій козаків С. Наливайка та інших народних виступів фактично були звільнені. Повстанські загони діяли в різних регіонах, до них приєдналися виступи жителів Корсуня і Брацлава. Відбувалося масове покозачення населення У 1621 р. спалахнула Хотинська війна. На кон історії виступили талановиті народні керівники, відчайдушні у своєму прагненні не допустити чужинецького поневолення. Відбувалося об'єднання сил міщан і козацтва проти іноземних займанців, котрі посягали на Україну. Піднімалася потужна хвиля визвольної сили не тільки козацтва як провідної верстви суспільства зі своїм розумінням лицарської відваги і честі, а й озброєних мас селянства і міських елементів, частини шляхти.

Живильним джерелом національно-визвольної боротьби, яка розгорнулася уже у XVII ст., стало реєстрове козацтво, заряджене великою ідеєю відстоювання національної свободи від колоніального поневолення, подвижництвом і пасіонарністю національних лідерів. У 1635 р. козаки захопили фортецю Койдак (Кодак), спеціально споруджену для придушення українських повстань. Ця подія стала потужним підтвердженням намірів і сили повсталого народу.

Попередня історія зумовила велетенську появу Богдана Хмельницького. Рух під його проводом за розмірами та успіхами відрізнявся від попередніх козацьких виступів. "Він виходив із інтересів козацького стану, хоч і оперував селянськими масами за відновлення козацьких вольностей". Постає Хмельницького народ вітає, як "українського Мойсея"³⁹.

Це був авторитетний лідер, досвідчений військовий керівник, котрий скерував розрізнену і буйну силу повсталих козаків та їх союзників на зовнішнього ворога. Мета досягти державної незалежності України здобула загальне схвалення і підтримку. Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. відкрила можливості реалізувати задумане визволення великої країни. "Україна завжди прагнула до свободи, – писав у своїй "Історії Карла XII" Вольтер, – але, оточена Московією, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі опори в одній з тих держав"⁴⁰.

Намір українського гетьманства укласти з Московією союз про військову допомогу, як зафіксувала Переяславська угода 1654 р., Москва сприйняла як зручну можливість поглинути Україну. Ні в ухвалі Земського собору 1653 р., ні в інструкціях послам для переговорів з українською стороною не було жодного слова "про якесь особливе ставлення Москви до України і українців" і, звичайно, про існування Української держави. Йшлося про безпечальне поглинання цієї території та її долучення до московських володінь⁴¹. Мета московської політики полягала в тому, щоб, захопивши Україну, порушити систему європейської рівноваги й значно посилити російське самодержавство, щоб воно "ставало серед царств могутніх і страшних"⁴².

Весною 1654 р. цар Олексій Михайлович оголосив Польщі війну і рушив з військом на її литовські володіння. Невдовзі він прийняв титул литовського князя. Козаки взяли в облогу Львів. Польща стояла перед загрозою занепаду. Рятуючи становище, король обіцянками схилив на свій бік Москву, і в 1656 р. у Вільно було підписано московсько-польський мирний договір. Усі намагання гетьмана Хмельницького переконати царя не піддаватися на інтриги польської шляхти були даремними⁴³. Дворушний московський цар повірив улесливій обіцянці, що він стане королем Речі Посполитої і діяти так, незважаючи на прохання українського гетьмана до нього "як до правдивого православного царя"⁴⁴.

Після раптової смерті Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. "мертва хватка" Москви щодо України застосовувалася уперто і постійно. Однак не в силах утримувати всю українську територію, вона відмовилася від Правобережжя, але на Лівобережжі поглинання проводила "наполегливо, неухильно, ні перед чим не зупиняючись і нічого не встидаючись". Розгорнувся наступ на українські права, автономію, самоуправління, щоб підірвати силу старшини та опозицію народних мас. У 1667 р. Польща була змушена погодитися на панування Москви на Лівобережній Україні й утримувати Київ. У 1686 р. за укладенням з Польщею Вічним миром поляки продали Київ Росії за 149 тисяч рублів⁴⁵.

Влітку 1678 р. Москва, відчувши, що не зможе втримати здобутки козаків гетьмана Івана Самойловича на Правобережжі, віддала наказ зруйнувати Чигирин, котрий розглядала як гніздо непокори й генератор ідей незалежності України. Виник злочинний план перетворення Правобережжя на "випалену землю", щоб воно не дісталось нікому. Чигирин був підірваний. Загибло майже чотири тисячі його

захисників. Козацька святиня була знищена. За так званим "Вічним миром" між Росією і Польщею на ціле століття встановлювався жаклиний поділ України на Правобережну і Лівобережну⁴⁶.

Історія свідчить, що Російська Імперія у XVIII–XIX ст. продовжувала з озлобленням і жорстокістю стирати Україну з карти Європи. Сучасники залишили промовисті спогади про методи правління Петра I. Німецький дипломат та мандрівник Йоган Георг Корб, який відвідав Москву, писав, що військо і народ московський все виконує не через свідомість, а лише зі страху перед царськими карами. Він описує нечуване жорстоке катування стрільців, котрі виступили проти Петра I 27 жовтня 1698 р. У них брав участь сам цар. Він "наказав своїм вельможам і полковникам, що кожний з них мусить власноручно відрубати кілька голів стрільцям. Сам цар сидячи в кріслі дивився сухими очима на всю цю таку жакливу трагедію забиття стількох людей, обурюючись лише тим, що багато з бояр приступали до цих незвичних обов'язків з дрожащими руками"⁴⁷.

В колі наближених гетьман Іван Мазепа казав: "Якщо Петро I оволодіє Україною, то пожере її". Він назвав царя "страшним деспотом", якого "уся Азія і Африка навряд чи коли мали". "Уряд, першість і саму назву Русі від нас до них [росіян] перейшла"⁴⁸.

Петро I, зазнавши поразки у спробах зачепитися за Центральну Європу, втік від Карла XII, котрий повернув за ним на територію Гетьманської держави у жовтні 1708 р. Цар наказав урядовцям здійснювати тактику "випаленої землі", залишити шведів, а разом і місцеве населення, без їжі, житла, фуражу, нищити майно. "Не токмо хлеб или фураж, но и строения печите, даби под сей холодний час неприятель не имел ничего себе выгодно". "Все перед неприятелем жечь не щадя нічаво". Далі більше: "источники питьевой воды приводились в негодность (разрушены, закопаны, забросаны падалью), угоняется скот, выжигались плодоносные сады и поля с неубранными посевами," – так московські історики описують поведінку царських військ в Україні. На думку Петра I, перемога дорожча, а українці мають платити кров'ю, слізьми і масовими стражданнями⁴⁹.

Росія цинічно маніпулювала церковними справами заради посилення самодержавства. Уже в 1658 р. цар призначив тимчасовим митрополитом Лівобережжя архієпископа чернігівського Лазаря Барановича, розколовши в такий спосіб навіпіл православну ієрархію. Москва вирвала українську церкву з-під Константинопольського патріархату і підпорядкувала її московському патріархові⁵⁰.

Петро I брутально втручався у життя української церкви. Він інструктував державних чиновників: "Так же зело можно через добрых шпигов к чему лучше нет попов, проведать намеряют ли неприятели маршировать куда ни есть". Відступаючи під натиском шведських військ, він наказував представляти їх у церквах "натовпом скажених еретиків, а всі, хто з ними заговорить, – це відступники та сатаністи"⁵¹. З боку московського духовництва царська політика мала повну підтримку, адже собор 1667 р. постановив, що цар володіє повнотою як світської, так і духовної влади. Церква офіційно ставала державною структурою. Відтоді вона керувалася настановою: "Бог має російське обличчя, а Росія – Боже". "Місія царя в розширенні кордонів православного царства ... Він відповідальний не перед людьми, а тільки перед Богом"⁵².

Петро I спонукав козаків воювати у Північній війні за інтереси самодержавства, витримувати презирливе ставлення до себе російських офіцерів, зазнавати великих людських втрат – до 60-70 % особового складу. Пряме порушення обов'язків царської влади захищати й обороняти Україну, свавілля російських чиновників і військових підштовхнули гетьмана Івана Мазепу до антиколоніального виступу. Він звернувся за допомогою до Карла XII. Це розгнівило Петра I. Розгорнулася шалена кампанія брудного очорнювання гетьмана. Одночасно для операції захоплення столиці козацької держави Батурина було виділено двохсоттисячний корпус під командою другої після царя особи у Російській імперії – Олександра Меншикова. Він казав, що його війська послані Петром I до батуринського гарнізону на допомогу "малоросійським ратникам" для відсічі шведів. "И того ради надлежит полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских люди впустить".

Після відмови здати фортецю війська Меншикова розпочали штурм, який тривав півтори доби. Оборонці успішно відбивали всі атаки. Наближення шведів спонукало Меншикова відступити на протилежний берег р. Сейм. Зрадник полковник Іван Ніс посприяв тому, щоби російські війська вночі пройшли таємним ходом до фортеці й атакували її захисників, зчинивши у місті жакливу масакру. За різними оцінками, було вбито від 10 до 14 тис людей. 13 листопада 1708 р. московські окупанти під орудою "вірного пса Петра I" зрівняли з землею політичний символ гетьманської влади на очах народу і зовнішнього світу⁵³. Москалі нищили всіх підряд, в тому числі старших людей і дітей, щоби залякати Україну. Головною силою, яка освятила таку політику, була Московська церква, яка усіма силами сприяла

поразці Мазепи. Вона стала слухняним зряддям царського режиму. Тільки поодинокі священники підтримали Мазепу⁵⁴.

Гетьманську столицю Батурин історик Зиновій Когут назвав "українськими Помпеями". Одномоментно в крові було потоплено і спалено місто великого національного значення, до того ж пограбовано і сплюндровано російськими військовими⁵⁵. Страхітливий приклад Батурина, жорстокість карателів сіяли жах серед населення. У травні 1709 р. за наказом царя московські війська розгромили Чортомлицьку Січ, яка існувала понад століття. Вороги знеславили навіть гробницю давніх отаманів і забрали гармати, державний скарб і прапори. За постійно діючим наказом запорожців страчували на місці⁵⁶.

Російське самодержавство завжди жорстоко поводитися з українцями. Особливо проявила себе імператриця Катерина II. Щоб добити дух свободи в Україні, вона керувалася принципом "... ці провінції слід зросійшувати. Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу." За її прямим наказом у 1775 р. було остаточно знищено Запорізьку Січ, а уцілілі запорожці подалися за Дунай. Величезні простори українського Півдня були загарбані і, як Новоросійська й Азовська губернії, приєднані до імперії⁵⁷. Скориставшись трьома поділами Речі Посполитої, Росія здобула Правобережну Україну та частину Волині.

У 1860 р. французький сенатор Каземир Деламар вніс до Сенату петицію в українській справі, яка пізніше стала відома під назвою "15-мільйонний європейський народ, забутий в історії". Там читаємо: "У Європі існує нарід, забутий істориками – нарід Русинів, 12 ½ міль. під російським царем і 2 ½ міль під Австро-Угорською монархією... Цей нарід існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми називаємо рутенами, звався руським або русинським і його земля вважалася Руською і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався москвинами, а їх земля – Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вмiли відрізнити Русь від Московії"⁵⁸.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Це був голос французького інтелігента, політика та журналіста про українську справу й українців. Проте це не зупинило московський шовінізм у його рафінованому нищенні українства в кордонах імперії і за її межами. Перед Україною ще був тривалий період боротьби за свою ідентичність, національну незалежність і, врешті, державну самостійність.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Борсук Я. Різні війни – один стиль. Про ординський характер наступу росіян // День. – 2015. – 20–21 березня.
- ² Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 186–187.
- ³ Там само.
- ⁴ Грушевський М. Очерки истории украинского народа. Киев: Лыбидь, 1990. – С. 63–64.
- ⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: "Либідь", 1993. – Т. 1. – С. 192.
- ⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. – С. 66.
- ⁷ Цитата за: Родик К. Антидепресант "Честертон" або Іронія – хрещена мати медіа грамотності // Україна молода. – 2016. – 2 листопада.
- ⁸ Безсмертний-Анзіміров А. Росія: шлях від свободи до рабства // День. – 2015. – 10 жовтня.
- ⁹ Цитата за: Омельченко Г. "Хрестовий похід" Кремля. Як Москва привласнювала православ'я Київської Русі та чому не хоче втрачати крадене // Україна молода. – 2018. – 6 листопада.
- ¹⁰ Демчук І. "Російська цивілізація" – вигадка // Україна молода. – 2017. – 8-9 вересня.
- ¹¹ Любка А. Небратні, недружні... вороги? Макс Кідрук Небратні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – С. 5.
- ¹² Лизанчук В. Інформаційна безпека України: теорія і практика : підручник. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – С. 51
- ¹³ Історія русів. [Український переклад І. Драча]. Київ: Радянський письменник, 1991. – С. 33.
- ¹⁴ Ольжич О. Дух руїни. Київ: Смолоскип, 2008. – С. 14.
- ¹⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1993. – С. 110.
- ¹⁶ Ольжич О. Дух руїни. Київ: Смолоскип, 2008. – С. 16.
- ¹⁷ Цитата за: Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1993. – С. 110.
- ¹⁸ Цитата за: Демчук І. "Російська цивілізація" – вигадка // Україна молода. – 2017. – 8-9 вересня.
- ¹⁹ Земерова І. Всесвітня історія. Практичний довідник. Харків: Співак І. К., 2013. – С. 223.
- ²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 189–190.
- ²¹ Демчук І. "Російська цивілізація" – вигадка // Україна молода. – 2017. – 8-9 вересня.
- ²² Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Діагор, 2002. – С. 20.
- ²³ Безсмертний-Анзіміров А. Росія: шлях від свободи до рабства // День. – 2015. – 10 жовтня.
- ²⁴ Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. Київ: Ніка-Центр, 2002. – С. 709.

- ²⁵ Ефименко А. История украинского народа. Киев: Лыбидь, 1999. – С. 93.
- ²⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: Світ. – 1991. С. 83, 89.
- ²⁷ Цитата за: Історія України в особах. IX–XVIII ст. Київ: Україна, 1993. – С. 135.
- ²⁸ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. Москва: МГУ, 1994. – С. 147.
- ²⁹ Цитата за: Лаврів П. Історія Південно-Східної України. Львів: Слово, 1992. – С. 36.
- ³⁰ Ярошенко Г. Битва між двома цивілізаціями: європейською та азіатською // Україна молода. – 2018. – 21 серпня.
- ³¹ Маланюк Є. Нарис з історії нашої культури. Київ: Обереги, 1992. – С. 44.
- ³² Цит. за Родик К. Антидепресант "Честертон" або Іронія – хрещена мати медіаграмотності // Україна молода. – 2016. – 2 листопада.
- ³³ Цит. за: Лаврів П. Історія Південно-Східної України. Львів: Слово, 1992. – С. 39.
- ³⁴ Грушевський М. Очерки истории украинского народа. Київ: Лыбидь, 1990. – С. 97.
- ³⁵ Щодра О. Історична географія України. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. – С. 213.
- ³⁶ Липа Ю. Розпад Росії. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – С. 25-26.
- ³⁷ Цит. за Родик К. Антидепресант "Честертон" або Іронія – хрещена мати медіаграмотності // Україна молода. – 2016. – 2 листопада
- ³⁸ Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наукова думка, 1980. – С. 7.
- ³⁹ Цитата за: Історія України в особах. IX–XVIII ст. Київ: Україна, 1993. – С. 183.
- ⁴⁰ Цитата за: Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991. – С. 48.
- ⁴¹ Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. Київ, 2007. – С. 6-7.
- ⁴² Історія русів. [Український переклад І. Драча]. Київ: Радянський письменник, 1991. – С. 20.
- ⁴³ Гетьмани України. Київ, газета "Україна", "Вечірній Київ", 1991. – С. 42
- ⁴⁴ Позняк П. Соединение: "вос" или "при" // Дзеркало тижня. – 1998, – 3 жовтня.
- ⁴⁵ Історія України в особах. IX–XVIII ст. Київ: Україна, 1993. – С. 193–194.
- ⁴⁶ Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. Київ, 2007. – С. 26.
- ⁴⁷ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991. – С. 38.
- ⁴⁸ Історія русів. [Український переклад І. Драча]. Київ: Радянський письменник, 1991. – С. 20.
- ⁴⁹ Мамалага В. Батурич переміг // Україна молода. – 2018, – 2-3 листопада.
- ⁵⁰ Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. – С. 143.
- ⁵¹ Мамалага В. Батурич переміг // Україна молода. – 2018. – 2-3 листопада.
- ⁵² Цит. за Родик К. Антидепресант "Честертон" або Іронія – хрещена мати медіа грамотності // Україна молода. – 2016. – 2 листопада.
- ⁵³ Мандик Я. Відродження на попелищі // Україна молода. – 2017. – 29-30 вересня.
- ⁵⁴ Мамалага В. Батурич переміг // Україна молода. – 2018. – 2-3 листопада. Див. також: Фещенко Є. Ренесанс незалежності // Україна молода. – 2018. – 22 серпня.
- ⁵⁵ Саєнко Н. Батурич: як археологи повернули українцям правду про минувшину // Україна молода. – 2018. – 21 листопада.
- ⁵⁶ Субтельний О. Україна. Історія. Пер. з англ. Київ: Либідь, 1991. С. 151.
- ⁵⁷ Там само. – С. 157–158; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Київ: НТШ, 1991. – С. 55.
- ⁵⁸ Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991. – С. 83.

УДК 94(477)“16”(092) Г.Гуляницький:355.1

Пасічник М. С.,

e-mail:kudid.uad@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6689-6303,

д.і.н., проф. кафедри інформаційної, бібліотечної та книжкової справи, Українська академія друкарства, м. Львів

Савчук Г. М.,

e-mail:hryhorlv@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-3640-5774

к.і.н., доц. кафедри інформаційної, бібліотечної та книжкової справи, Українська академія друкарства, м. Львів

ПЕРИПЕТІЇ ДОЛІ ПОЛКОВНИКА ГРИГОРІЯ ГУЛЯНИЦЬКОГО

Анотація. Стаття присвячена постаті видатного українського військового діяча другої половини XVII ст. – Григорія Гуляницького (? – 1675). Хоча більшості це ім'я нічого не говорить, воно все ж заслуговує окремого дослідження. Гуляницький є дійсно колоритною фігурою. Реконструйовано події його біографії на фоні Руїни – одного з трагічних періодів української історії. Цей період став основним для подальшої долі гетьманської держави. Герой статті проявив себе як полководець та політичний лідер. Але він залишався представником свого стану - зем'ян-шляхти, багато з яких за Хмельниччини покаялися, увійшли до козацької старшини, пам'ятаючи своє походження. Борючись із польською знаттю, вони часто самі ставали магнатами в захоплених маєтках. Якщо Богдан Хмельницький за це ще міг покарати, то вже Іван Виговський опирався на таких діячів як ніжинський полковник. «Зоряний час» для Гуляницького – Конотопська битва 1659 року між козацькими та московськими військами. У ній ніжинський полковник і наказний гетьман Григорій Гуляницький відіграв одну із головних ролей. Тут проявилася і його дипломатія, і військовий талант, і лідерські якості, і така рідкісна політична вірність. Перемога гетьмана Івана Виговського у цій битві була перемогою й для Григорія Гуляницького. Подальша його доля менше цікавила дослідників. Поміж всім, Гуляницький міг розділити долю Івана Виговського та Івана Богуна, проте вижив і навіть кидав виклик найсильнішому гетьману Руїни – Петру Дорошенку. У статті висвітлені окремі “темні плями” життя полковника, у тому числі й питання про час і місце його смерті. Автори сподіваються, що читачі оцінять дану спробу біографії одного із заслужених, але неспопуляризованих історичних діячів. Стаття містить посилання на тексти джерел і наукову літературу. Але текст розрахований на найширше коло читачів.

Ключові слова: зем'яни-шляхта, полковник, Конотоп, Ніжинський полк, сердюки.

Pasichnyk M. S.,

e-mail:kudid.uad@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6689-6303,

Doctor of History Sciences, prof. Department of Information, Library and Book Business, Ukrainian Academy of Printing, Lviv

Savchuk H. M.,

e-mail:hryhorlv@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-3640-5774,

PhD., Assoc. Department of Information, Library and Book Business, Ukrainian Academy of Printing, Lviv

FORTUNE'S PERIPETEIAS OF THE COLONEL HRYHORI HULANICKI

Abstract. The article is devoted to the figure of outstanding Ukrainian military representative from the 2nd half of 17th century – Hryhori Hulanicki (? – 1675). For people's majority this name is not well-known, but it's have

a right for special research. Hulanicki is really a presentable person. His biography's events on the Ruin's background, which was one from many tragic period's in the History of Ukraine, are reconstructed. This period became the main for Hetman-state's future. Article's hero demonstrate himself like military and political leader. But he leaved representator of his own social group – zemiany-shlachta, many of them became Cossacs in Chmelnytski-time, but even between Cossac's elite they remembered own origin. Fighting with Polish nobles, they often became magnats in captured manors. Then Bohdan Chmelnytski was able to punish such men, Ivan Vyhovski made this representatives like Nizhyn's colonel his support. «Star time» for Hulanicki is Konotop battle 1659 between Cossacs and Moscovites. Here Nizhyn's colonel and Vice-Hetman Hryhori Hulanicki played one among chief roles. The diplomatic and military talents, leadership and rare political fidelity were demonstrated here. Victory of Hetman Ivan Vyhovski in this battle was a victory for Hryhori Hulanicki too. His future was not so interesting for researchers. Among all, Hulanicki was able to be executed like Ivan Vyhovski or Ivan Bohun, but he survived and even made problems for the most powerful Ruin's Hetman – Petro Doroshenko. Some “dark spots” of colonel's life, especially the problem of his dead-time and dead-place, are illuminated in this article. Authors hope that readers make a good mark for their trying of the outstanding but non-popular in literature historical representative's biography. The article considers references on texts of sources and scientific literature. But the Text is expected for the most large circle of readers.

Key words: zemiany-shlachta, colonel, Konotop, Nizhyn's regiment, serdiuks.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-03>

Постановка проблеми. Чимало діячів в українській історії надовго залишаються для дослідників лише “сподвижниками”, “соратниками” відомих осіб. Найчастіше спостерігаємо такі характеристики щодо оточення Б. Хмельницького, І. Мазепи тощо. Григорію Гуляницькому тут не пощастило двічі: мало того, що його постать розглядали в рамках “оточення”, так ще й стосовно таких неоднозначних постатей, як гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький. При цьому на задній план відійшла постать цілком самостійного талановитого полководця, який довгий час відстоював інтереси Гетьманщини, не рвучись сам до булави (до певного моменту).

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографічна оцінка діяльності Г. Гуляницького багато в чому залежала від аналогічної оцінки Івана Виговського. У межах досліджень, присвячених гетьмануванню останнього, спостерігаємо і згадки про ніжинського полковника. У позитивно налаштованих щодо І. Виговського працях цей позитив поширюється і на його соратників, у негативно – відповідно навпаки. Іноді Григорій Гуляницький взагалі не згадується, іноді замість нього згадується його родич (скоріш за все, брат) Стефан Гуляницький¹ – полковник найманого війська на службі І. Виговського, ще у деяких працях, посилаючись на частину джерел, його помилково називають Іваном Гуляницьким². У працях енциклопедичного характеру також відображається двоїстість оцінки. Так, у “Енциклопедії українознавства” читаємо:

“Гуляницький Григорій, ніжинський полк. (1656-59), з волинської шляхти; брав участь у ліквідації повстання Барабаша й Пушкаря (1657) та у війні Виговського з Москвою, зокрема визначився обороною Конотопу 1659; після поразки Виговського усунутий від полковництва. 1663 учасник походу Тетері на Лівобережжя, 1664 за інтригами Тетері деякий час був ув'язнений поляками у тюрмі в Марієнбурзі.”³

Натомість “Радянська енциклопедія історії України” уточнює:

“... Належав до старшинсько-шляхет. угруповання, очолюваного *І.Виговським*, яке після смерті Б.Хмельницького намагалося відірвати Україну від Росії і відновити на Україні польс.-шляхет. панування... В 1660 Г., *С. Богданович-Зарудний* і *Г. Лісницький* підбили Ю. Хмельницького зрадити Росію і умовили підписати *Слободищенський трактат* 1660, за яким Україна перетворювалася на провінцію шляхет. Польщі. Під час загарбницького походу 1663-64 польс. короля Яна II Казимира на Лівобережну Україну загін, очолюваний Г., зазнав поразки від рос.-укр. військ. Звинувачений правобережним гетьманом П. Тетерею в зраді, Г. 1664 був ув'язнений польс.-шляхет. урядом у Мальборзьку фортецю. В 1667 Г. звільнено з ув'язнення. Дальша доля невідома.”⁴

Крім помітної політичної спрямованості наведених свідчень, зауважимо ще один момент: в обох випадках не згадується доля Г. Гуляницького у 1670-х рр., коли він впритул наблизився до гетьманської булави. І якщо подібне упущення в “Енциклопедії Українознавства” ще можна пояснити недоступністю емігрантському середовищу джерел, що залишилися в Україні, то посилання на невідомість подальшої долі

в радянському виданні виглядає дивним. Адже документи про цей період діяльності нашого героя можна знайти в 12-му томі “Актов, относящихся к истории Южной и Западной России”, цілком доступному для радянських дослідників. При цьому лише відносно недавно ці акти було введено в активний науковий обіг і діяльність Гуляницького в означений період стала висвітлюватися в історичній літературі⁵. Якщо ж говорити про спеціальні дослідження, присвячені постаті Г. Гуляницького, то можна навести науково-популярну розвідку харківського історика Володимира Маслійчука “Гуляка Григорій Гуляницький, герой Конотопа”. Присвячена 350-річчю Конотопської битви, ця стаття популяризує історичну постать її героя як полководця і політика⁶.

Сам Григорій Гуляницький походив з волинської шляхетської родини Гуляницьких (чи Гуляльницьких) гербу Остоя, що вперше згадується 1516 р. Своє прізвище вони отримали від родинного села Гуляники (Гуляльники), приписаного до Луцького замку⁷. Дослідниця української шляхти Н. Яковенко відносить родину волинських зем'ян-шляхтичів Гуляницьких до так званих “панів над собою” (panowie sobie). За тарифом подимного 1629 р. шестеро Гуляницьких платило податок із 7 димів – найімовірніше, з власних садиб-дворів. Тож часто самі представники роду вступали в сутички між собою при визначенні межі власних володінь чи при захопленні худоби один в одного тощо. Мізерне землеволодіння штовхало таку шляхту до пошуку служби на князівських і великопанських дворах або в судово-адміністративному апараті (як урядники, возні, канцеляристи, адвокати тощо). У побуті представники такої шляхти мало відрізнялися від звичайних селян. Зберігся опис повсякденного одягу одного з Гуляницьких: червоний ярмак з дешевого сукна та зелений жупан з бавовняної тканини (каразії), підперезувався поясом із червоного оксамиту, на голові мав лисячий шлик із червоним верхом, а при боці, як і годиться шляхтичу, – шаблю. У такому вигляді він виїжджав виконувати свої функції возного – фактично, судового виконавця⁸. Подібна доля могла чекати й самого Григорія Гуляницького, про що свідчить, зокрема, наявність у його бібліотеці Литовського Статуту віленського видання 1588 р.⁹ Однак події Хмельниччини кардинально змінили долю дрібного шляхтича.

Де і коли народився Григорій Гуляницький – точно не відомо. В україномовній Вікіпедії наводяться дані, що майбутній полковник народився в м. Корсунь (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області)¹⁰. Можливо, це пов'язано з інформацією, що у 1653 р. Гуляницький спричинився до відновлення Корсунського Свято-Онуфріївського монастиря. Однак цілком можливо, що справжнім місцем народження даного діяча була рідна для всіх Гуляницьких Волинь і лише в момент Хмельниччини він опинився в Центральному Подніпров'ї (як, скажімо, рід Виговських з Овруччини). Як і багато інших представників православної шляхти, чимало Гуляницьких підтримали повстання Богдана Хмельницького. Крім самого Григорія, у лавах козацтва згадується ще й Стефан Гуляницький (ймовірно, брат). У 1649 р. і 1654 р. Григорій Гуляницький їздив у посольстві від Богдана Хмельницького до Москви. Між тим, у 1652-1653 рр. у стосунку Б. Хмельницького до Г. Гуляницького спостерігається певна немилість. Можемо припустити, що вона була пов'язана з тим, що Г. Гуляницький, як і багато тогочасних старшин, використав визвольну війну для особистого збагачення, захоплюючи маєтності, що раніше належали польській шляхті і магнатам. Про покращення його майнового становища непрямо свідчить факт, що саме за кошти Гуляницького було відновлено Корсунський Свято-Онуфріївський монастир, чого не міг би дозволити собі дрібний шляхтич до Хмельниччини. Гетьман ж небезпідставно вважав таке збагачення старшин небезпечним для своєї влади та власних династичних планів. Але така немилість не тривала довго. У 1656 р. Г. Гуляницький здобув посаду ніжинського полковника. Це була неабияка посада — Ніжинський полк у ті часи адміністрував величезну територію від Стародуба (нині Брянська область, Росія) і Глухова (нині Сумщина) до Носівки (нині райцентр на Чернігівщині). Після смерті Б. Хмельницького Григорій Гуляницький активно підтримував політику Івана Виговського, котрий восени 1657 р. усунув з гетьманства Ю. Хмельницького. Політика Московської держави, що підтримувала опозицію до Виговського, викликала незадоволення у керівника прикордонного Ніжинського полку. У жовтні 1658 р., вислухавши розповідь російських послів про підписаний шведами мир із Москвою, ніжинський полковник Григорій Гуляницький вилаявся й заявив: *“король шведів ніколи згоди з царем не учинить, а буде з нами у згоді”*. Гуляницький брав участь у придушенні антигетьманського заклоту полтавського полковника Мартина Пушкаря і у складанні Гадяцьких пунктів про створення нової Речі Посполитої трьох народів, де українці мали увійти в союзну державу як рівне полякам і литовцям Велике князівство Руське.

Як самостійний полководець Г. Гуляницький вперше активно проявив себе у бойових діях проти повстанців, очолених М. Пушкарем і запорізьким кошовим Я. Барабашем. Останні 25 січня 1658 р. завдали поразки найманам полкам гетьмана під командуванням Івана Сербина. Тоді для протидії повсталим

об'єдналися полки Ніжинський (полковник Г. Гуляницький), Лубенський (П. Швець), Чернігівський (О. Селичихей), Прилуцький (П. Дорошенко) і Миргородський (Г. Лісницький). Очолив це об'єднання сам Гуляницький. Військо Пушкаря складалося з “усіх охотників до війни”: колишніх броварів, пастухів, наймитів тощо; озброєні вони були рогатинами, косами, киями, за що отримали назву “дейнеки”. До цього абияк озброєного, але чисельного війська приєднався Полтавський полк і загін запорізьких козаків з Я. Барабашем. Ця армія рушила проти Гуляницького на Миргород. Однак Г. Гуляницький ухилився від битви, відступивши у Лубни. Запорожці трактували такий хід як боязнь Гуляницького вступати з ними у відкритий бій, пізніше Д. Яворницький вказував на боязнь полковника, що його власні війська перейдуть на сторону Пушкаря¹¹. Однак подальші події вказують, що Григорій Гуляницький не був схильним до боязні, натомість завжди намагався уникнути непотрібних жертв. Слід пам'ятати, що на цій фазі повстання сам І. Виговський ще намагався покінчити з ним мирними методами. Від Лубен Гуляницький знову відступив до Лохвиці, Пушкар слідував за ним, але, не змігши нав'язати бій і завдати серйозної шкоди, відступив на Глинські та назад до Полтави. Таким чином, Гуляницькому вдалося запобігти поширенню повстання і водночас зберегти військо, що робить його переможцем у даній кампанії. У подальшому гетьман І. Виговський, втративши надію мирно вирішити питання з повстанцями, перейшов до активних дій і 1 червня 1658 р. розбив війська Пушкаря і Барабаша під Полтавою. 7 червня загинув Мартин Пушкар, 14 серпня схоплений Яків Барабаш, який на слідстві вказав на допомогу повсталим від московського уряду. Тож І. Виговський остаточно пориває з Московським царством і 6 вересня 1658 р. укладає договір з королем Речі Посполитої у Гадячі.

Величезне московське військо тим часом стояло поруч Ніжинського полку. На самому кордоні (на північному сході від Путивля — тоді висунутого на південь форпосту Московської держави) за сприяння російської влади збирали охочих повоювати із гетьманом “свавільники” — колишнє оточення Мартина Пушкаря на чолі з Іваном Донцем. Останнього Г. Гуляницький намагався листом переконати відійти від московського війська і приєднатися до гетьманських сил:

“Дивуємося тому не помалу, що ваша милість, уродився з нами разом вольним народом і скармився разом в Малій Русі, вітчизні нашій, та проливаючи чималу кров свою за вольність всього війська запорізького, тепер самі добровільно в неволю піддаєтеся і з нами, братією своєю, з якими разом хліб їли і проти всякого ворога стояли, війну ведете і на своїх же кровних ближніх наступаєте. Розсудіть, чи є те добро чините? А на милість Божу просимо і нагадуємо, щоб ви опам'яталась і до нас, всього війська запорізького, приступили, щоб душевною і тілесною ворог не тішився, а ми сумлінням нашим зобов'язуємося і на душу беремо, обіцяємося, що волосина з голови жодному не спаде, і вічно все, що ви чинили, буде забуто, і по панові гетьманові нашому теж обіцяємо, що не тільки мститися не буде, але і всякому, до нас, що всьому війську запорізькому звернувся, ласку особливу покаже”¹².

Підписавши у вересні 1658 року Гадяцьку угоду, Іван Виговський вирушив до Чигирин, зосередившись на проблемі вибиття з Києва московської залози та її прихильників і ратифікації Гадяцьких угод. На тривожному кордоні залишився ніжинський полковник Гуляницький. Восени 1658 р. загопи Гуляницького розбили військо Івана Донця, яке вторгнулося в Україну. У відповідь російські війська почали військові дії проти Гуляницького.

Своє занепокоєння військовою ситуацією Григорій Гуляницький описав у листах до свого заступника Григорія Кобилецького: *“Москва наступає безбожна із свавільниками, де нікому не норовять, все вогнем та мечем розоряють, церкви Божі палять та монастирі, священників та ченців й черниць без всякого милосердя вбивають, а понад те над паніями добрими, дівками та дівцями гвалт чинять, груди ріжуть й малим дітям не спускають, очі вилупляють й гірше за поган”*, — пише наказний гетьман 31 жовтня (10 листопада нового стилю) 1658 року. Через півроку після цього листа у травні 1659 р. московські війська взяли Борзну (нині райцентр на Чернігівщині) — те, що місто спалили, було не новиною для тих часів, натомість українців шокував московський метод брати в заручники родини усіх політичних і військових діячів, щоб потім їх шантажувати. *“Піймали людей в неволю над звичай християнські”, “що й самі бусурмани у вічну неволю людей не беруть, а дозволяють викупляти”* як пізніше писали козаки командувачу російського війська князю Трубецькому. А мешканці міста Короп (нині райцентр Чернігівської області) ще у 1662 р. відшукували своїх взятих у полон 1659 р. дітей. Тому місцеве населення підтримало Гуляницького. У січні 1659 р. глухівські козаки вирізали московську залозу й дали знати про те полковнику. Натомість царські війська взимку-навесні 1659 р. “розорили, випалили й висікли” п'ять українських прикордонних міст.

Григорій Гуляницький на чолі кількатисячного загону намагався завадити ворожим військам під командуванням воєводи Ромодановського. Крім власного полку, його підтримували полковники Цицюра і Скоробагатько. Козаки поступалися ворогу кількістю, тому оборонялися спочатку у фортеці Варва. Після тритижневої облоги у ніч з 1 на 2 грудня 1658 р., з'єднавшись з татарами війська Гуляницького завдали поразки Ромодановському. 26 березня вже значно більша московська армія під проводом князя Трубецького рушила на Україну¹³. Переважаючі сили противника змусили ніжинського полковника зачинитися за стінами прикордонної фортеці Конотоп. Щодо земель, на яких постала фортеця, були якісь претензії зі сторони російського боярина з Путивля Никифора Яцина. Суперечки з Яциним та його численною ріднею складають окрему сторінку історії Конотопа, і цей конфлікт з російським боярством спалахнув із новою силою на початку 1657 р. Очевидно, така ворожнеча й вплинула на те, що населення Конотопу та округи підтримало дії загону наказного гетьмана Гуляницького, що складався з Чернігівського і Ніжинського полків (4 тис. козаків) та 500 татар. До всього, восени 1658 року Конотоп був пограбований військом білгородського воєводи Григорія Ромодановського. У переказі одного з літописів Миколою Маркевичем це виглядало так: *“Коли Ромодановського зустріла процесія від громадян міста, він помолвився і перехрестився перед ними по-християнськи, але пограбував місто і його мешканців по-татарськи, сказавши “винуватого Бог знайде, а війська треба потішити і нагородити за труди, в поході понесені”*¹⁴.

У квітні 1659 р. після боїв під Лохвицею і Варвою загін Г. Гуляницького відтіснений до Конотопу, де й зачинилися у фортеці, яку оточили основні сили російського війська. Армія, яка закрила Гуляницького в Конотопі, була величезною — історики називають цифру близько 100 тисяч. Основу московської кінноти склали елітні дворянські підрозділи, піхоти – московські стрільці. Крім того, у московському війську були й регулярні наймані полки драгун та рейтар. Це все доповнювалося потужною артилерією¹⁵. Та болотистий рельєф не давав цій величезній потузі розвернутися на всю силу. Конотоп прикував основні російські сили, не даючи змоги рухатися до Києва, на допомогу обложеному військами Виговського воєводи Шереметьєву. Почавши облогу 20 квітня (30 квітня за новим стилем), після чергового невдалого наступу, російські війська почали зводити шанці та підступати до міста з настилами. Обложені ж кричали, що *“сілі насмерть й города не здадуть”*. Інтенсивний обстріл міста, хоча й заподіяв значну шкоду, однак не був критичним, тому що важкі облогові гармати не можна було доставити через болотисту місцевість. Зведені облягаючими шанці не давали користі – козаки нищили їх під час вилазок, використовуючи той ґрунт для укріплення валів фортеці. Трубецької відійшов від міста на десять кілометрів, розташувавшись в урочищі Таборище, розтягнувши військо між табором та лінією наступу. Два місяці – з кінця квітня до кінця червня 1659 р. – тривала оборона Конотопу. За цей час Виговський зміг зібрати належне військо (30-40 тис. козаків і кілька тисяч поляків), забезпечити підтримку кримського хана (30 тис. кінноти) й виступити на допомогу обложеним.

Інформація, яку московські військові діставали у перекинчиків і полонених, досить яскраво змальовує ситуацію в місті. У червні в Конотопі було мало хлібних запасів, обложені почали їсти коней, стояла спека й духота. Існувала загроза зради, підсилена московськими шпигунами, тому козаки вимагали, щоб конотопські міщани не сходилися в гурти більше трьох чоловік. Однак у Гуляницького були і власні шпигуни в таборі Трубецького. Московський служилий Лучко Климовський, який перекинувся до козаків, добре знав порядки московського війська й своїми порадами допомагав обороняти місто. Ще важливою була інформація, що обложеним слід протриматися до свята Петра й Павла (2 липня за старим, 12 липня за новим стилем). Виговський планував прибути не пізніше цього дня.

На третій місяць облоги стан війська Григорія Гуляницького в Конотопі був лихим. У місті залишився тільки один колодязь, води бракувало. *“Тільки сам Творець Христос Избавитель наш многомилостивий бачить те наше бажання, що ми всіма силами стоїмо за вольність Війська Запорозького”*, – писав Г. Гуляницький в листах. За пізнішими згадками, у Гуляницького залишилося лише півтори тисячі козаків з чотирьох. 24 червня (4 липня н. с.) військо Виговського наблизилося до Конотопу, татари сховалися у засідку. Виговський з невеликим загonom виманив московську кінноту на чолі із князем Семеном Пожарським до свого табору. 29 червня (9 липня н. с.) умілим маневром козаки на чолі з братом Григорія, полковником найманого війська Стефаном Гуляницьким (він прибув у війську Виговського) ударили з тилу, захопивши міст й загативши річку Соснівку. Пожарський потрапив у болотяну пастку, втекти з якої, за виразом козацького літописця Самійла Величка, *“міг тільки той, хто мав крилатих коней”*. Кінноту було вирубано і потоплено. Трубецької, почувши про розгром кавалерії, відкликав війська від Конотопу й почав відступати. І тоді знову настав зоряний час Г. Гуляницького. Він зібрав рештки свого війська, і обложені з

Конотопа на чолі з полковником ударили в тил Трубецького, захопивши гармати. 30 червня (10 липня н. с.), полковник Г. Гуляницький із залишками війська зустрів І. Виговського¹⁶.

Але вже через чотири місяці після Конотопа були ухвалені нові Переяславські статті щодо підкорення гетьманської України Московській державі. Новий гетьман Юрій Хмельницький повернув владу своєму роду, усунувши І. Виговського. Однією з умов московського уряду була й та, щоб заборонити найближчому оточенню Івана Виговського (щонайперше “Тришке Гуляницькому”) займати будь які посади у козацькому війську. Більше того, захопивши наприкінці 1658 р. Чигирин запорожці, що підтримували Ю. Хмельницького, вбили тут полковника найманого війська Стефана Гуляницького – ймовірно, брата Григорія¹⁷.

Але через рік Григорій Гуляницький повертається до активного політичного життя. Уже восени 1660 р. – після поразки козацько-московського війська під Чудновим і нової угоди з Річчю Посполитою він знову став наблизеним до гетьманського двору, керував кількома походами військ Юрія Хмельницького. У 1662-1664 рр. Г. Гуляницький очолював Корсунський полк. Після обрання 1663 р. на гетьманство Павла Тетері Гуляницького відрядили до Варшави, щоб король Речі Посполитої затвердив цей акт. Польський історик Веспасіан Коховський зазначає, що корсунський полковник переконував короля та Сенат послати військо на чолі з королем для походу на Лівобережну Україну, щоб схилити тамтешнє козацтво до Речі Посполитої. І “цими промовама він зумів зачепити короля за серце”. Однак похід 1663-1664 рр. зазнав фіаско. За підозрами у підготовці повстання проти польської корони були страчені колишній гетьман Іван Виговський, полковники І. Богун і Г. Лісницький. Григорій Гуляницький разом із постриженим в ченці колишнім гетьманом Гедеоном (Юрієм) Хмельницьким та київським митрополитом Йосифом Нелюбовичем-Тукальським був схоплений і ув’язнений польським урядом у прусській фортеці Марієнбург (Мальборк).

На вимогу гетьмана Петра Дорошенка ув’язнених звільнили у 1667 р. Їх доля склалася по-різному. Ю. Хмельницький невдовзі потрапив у татарський (згодом турецький) полон. Митрополит Нелюбович-Тукальський залишився при дворі П. Дорошенка у Чигирині аж до смерті у 1675 р. Що стосується нашого героя, то певний час він, очевидно, служив у Дорошенка, однак не сприйняв його орієнтацію на Туреччину, дотримуючись вже традиційної для нього пропольської орієнтації. У 1669-1674 рр. пропольським кандидатом на гетьманство був уманський полковник Михайло Ханенко, тож цілком можливо його підтримав і Г. Гуляницький. Принаймні про це свідчить факт, що 1675 року, після походу М. Ханенка на Лівобережжя, саме Г. Гуляницький розглядався польським урядом як керівник Білоцерківського та Київського полків і претендент на гетьманство. Йому було надано староство носовське і значні кошти, що дозволяли Гуляницькому переманювати сердюків (найманих піхотинців) у Дорошенка. Ось як пишуть про це московські послі: “...привез з собою сукна и кто придет к нему серденят, дает кофтаны и штаны и шапки; и то де уведав, многие и с сей стороны к нему Гуляницкому пошли и от Дорошенка идут”¹⁸. Тобто, новий кандидат в гетьмани залучав найманців як з Право- так із Лівобережжя. При цьому він не боровся проти самого П. Дорошенка, як на це розраховували поляки. З невеликим півторатисячним військом Гуляницький протидіяв татарським загонам на Правобережній Україні й опирався військам лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Наприкінці літа 1675 р. він вирушив від містечка Трипілля (нині село Обухівського району Київської області) до Білої Церкви – основної польської фортеці на Правобережжі.

Подальші дані про цього полководця губляться. Припускають, Григорій Гуляницький загинув чи був розстріляний як заколотник десь у районі Білої Церкви. В довідниках та енциклопедіях ми натрапляємо на різні дати та обставини смерті. Частіше, посилаючись на записи про носовське староство, смерть Г. Гуляницького відносять до 1679 р¹⁹. При цьому вказується, що він був розстріляний поляками за самоуправство і спробу захопити Білу Церкву. Це й викликає певні сумніви. Відомо, що з кінця 1675 р. до 1679 р. польським кандидатом на правобережне гетьманство виступає Остафій Гоголь. Чи можливо, що як можливу протидію при ньому утримували в ув’язненні Г. Гуляницького? Чи його розстріляли (або вбили) ще влітку-восени 1675 р.? Ймовірнішим виглядає останнє, оскільки: а) досвід 1664 р. показує, що в подібних випадках польський військовий суд діяв швидко і рішуче; б) немає жодних згадок про долю Г. Гуляницького у 1675-1679 рр. – а утримання такого важливого в’язня не могло залишитися непомітним; в) той же О. Гоголь не потерпів би при собі існування небезпечного і популярного в козацьких колах суперника.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Григорій Гуляницький попри притаманні йому, як і більшості старшин-шляхтичів з оточення Б. Хмельницького, недоліки (потяг до особистої наживи та олігархічної форми правління) мав багато якостей, що вигідно виділяють його в середовищі українських політичних діячів періоду Руїни. Аж до останнього він не виявляв власних гетьманських амбіцій, вірно служачи Б. Хмельницькому, І. Виговському, Ю. Хмельницькому і, на перших

порах, П. Дорошенку. Навіть отримавши з польської сторони пропозицію гетьманства, замість того щоб проявити свою лояльність щодо Речі Посполитої, Г. Гуляницький робить дії, більш корисні П. Дорошенку ніж собі як кандидату в гетьмани. Очевидно, справи Війська Запорізького він ставив вище власних інтересів. Поділяючи, від часів гетьманування І. Виговського, пропольську орієнтацію, залишався вірним їй попри ув'язнення 1664-1667 рр. практично до кінця, сподіваючись з допомогою Речі Посполитої відродити цілісну козацьку державу. Нарешті, в розгромі повстання Пушкаря й Барабаша та Конотопській кампанії проявив себе чи не найкращим полководцем даного періоду, що визнавали навіть противники. Тож час вивести цю постать із тіні забуття на чільне місце у висвітленні історії Руїни.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Яворницький Д. І. Історія запорзьких козаків [Текст]: У 3 т. / Д.І.Яворницький – К.: Наук. думка, 1990. – Т.2. – С.530.
- ² Пасічник М. Гетьман України Іван Виговський [Текст] / М.Пасічник. – Львів, 2006. – С.147.
- ³ Енциклопедія Українознавства [Текст]: Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Т.2. – С.459.
- ⁴ Радянська енциклопедія історії України [Текст]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – Т.1. Абазин – державець. – С.489.
- ⁵ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. [Текст]: Наукове видання / О.Сокирко. – К.: Темпора, 2006. – С.209, 216.
- ⁶ Маслійчук В. Гуляка Григорій Гуляницький, герой Конотопа [Текст] / В. Маслійчук // http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2009/07/090710_konotop_gulyanytsky_sp.shtml.
- ⁷ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року [Текст]. Підготував В. Кравченко / НТШ в Америці, НТШ в Україні (Серія: Архівні джерела т. 7), Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2005. – С.148.
- ⁸ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна [Текст]. Видання друге, переглянуте і виправлене / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – С.256-257.
- ⁹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. [Текст] / Н. Яковенко. – К.: Критика, 202. – С.102.
- ¹⁰ http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9 [Електронний ресурс].
- ¹¹ Яворницький Д. І. Історія запорзьких козаків. – Т.2. – С.213.
- ¹² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР), 1658-1659 [Текст]. – СПб.: Тип. А. Катанского и К., 1892. – Т.15. – С.406. Цит. за: Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і програв Європи. Державницький чин Івана Виговського [Текст] / В. Сергійчук//http://ukrlife.org/main/evshan/s1654_6.htm
- ¹³ Пасічник М. Гетьман Іван Виговський. – С.147-149.
- ¹⁴ Цит. за: Маслійчук В. Гуляка Григорій Гуляницький...
- ¹⁵ Пасічник М. Гетьман Іван Виговський. – С.157.
- ¹⁶ Маслійчук В. Гуляка Григорій Гуляницький...
- ¹⁷ Яворницький Д. І. Історія запорзьких козаків. – Т.2. – С.234.
- ¹⁸ АЮЗР, 1675-1676 [Текст]. – СПб.: Тип. Праца, 1879. – Т.12. – С.217. Цит. за: Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С.209, 216.
- ¹⁹ Крім Вікіпедії див. також: http://www.ruina.com.ua/григорій_гуляницький/ [Електронний ресурс].

УДК 930.2: 821.161

Нахлік Є. К.,

e-mail: yenakhlik@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>, Researcher ID AAF-1845-2019

д.філолог.н., проф., член-кореспондент НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України, м. Львів

ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ РОЗМИСЛИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА, НАУКОВЦЯ, МИСЛИТЕЛЯ І ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА)

Анотація. У публікації розглянуті основні політико-філософські аспекти поглядів на шляхи розвитку України Пантелеймона Куліша (1819–1897), у творчості якого центральним є дискурс націєтворення. Простежено повчальний політико-філософський сенс історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (перша українська редакція 1846 р., друга — 1856-го). Органічне й глибоке відчуття козацької України, її історії, національної ментальності дало змогу вже молодому Кулішеві геніально розкрити ключові проблеми України, які й до сьогодні даються взнаки в нашому поступі до національного й державного самоутвердження. Центральним у «Чорній раді» є конфлікт, який став наскрізним у Кулішевій творчості, — між державобудівничим і руйнівницьким первнями в українській історії.

З'ясовано державницький ідеал Куліша. На письменникове переконання, свобода нації є неодмінною основою, головною умовою і найважливішим чинником для поступового забезпечення народові прав і свобод — соціальних, громадянських, особистісних. Тільки політична самостійність нації відкриває шлях для повноправної свободи особистості — члена національної спільноти.

Націє- й державотворчу логіку Куліша можна реконструювати наступним чином: спочатку треба виховати національно свідоме «верховіття» українства, котре могло б просвітити народ, піднести його культурно-освітній рівень, поглибити його суспільну, передусім національно-політичну, свідомість, консолідувати націю не тільки в етнографічному, а й у політичному сенсі й урешті повести її, належно підготовану, духово усамостійнену, до виборення власної державності. Майбутнє покаже, яким шляхом зможе визволитися Україна — воєнним, революційним, чи мирним, реформістським, хоча і раннього, і пізнього періоду своєї діяльності Куліш більше сподівався на визволення України з-під влади Російської імперії десь у далекому майбутньому мирним, ненасильницьким шляхом.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, історичний роман «Чорна рада», поетична збірка «Дзвін», політична філософія, Україна, Київська княжа держава, Російська імперія, українська Церква.

Nakhlik E. K.,

e-mail: yenakhlik@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>, Researcher ID AAF-1845-2019

Doctor of Philology, Prof., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Director of Ivan Franko Institute of NAS of Ukraine, Kyiv

POLITICAL-PHILOSOPHICAL THINKING OF PANTELEIMON KULISH (TO THE 200TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE WRITER, SCIENTIST, THINKER AND PUBLIC- POLITICAL LEADER)

Abstract. *The main political and philosophical aspects of Panteleimon Kulish's (1819–1897) views on the ways of Ukraine's development have been considered in the study. It is also determined, that the discourse of nation-building is central to his creativity. The didactic political and philosophical senses of the historical novel «Black Council. A Chronicle of 1663» («Chorna rada: Khronika 1663 roku»; first Ukrainian edition — 1846, second edition — 1856) are highlighted. The fundamental, deep understanding of Cossack Ukraine, its history and national mentality has enabled young Kulish to reveal the key problems of Ukraine, which till today slow down our progress towards national and state self-assertion. The conflict between the state-building and the ruinous (destructive) sources in Ukrainian history is supposed to be central to the novel «Black Council». This conflict became cross-cutting in creativity by Panteleimon Kulish.*

The writer's state ideal has been clarified in the paper. According to the writer, the freedom of the nation is a necessary basis, the main condition and the most important factor for the gradual ensuring the rights and freedoms of the people — social, civil, and personal. Only the political independence of the nation opens the way for the full freedom of the individuality — a member of the national community.

The national and state-building logic of Panteleimon Kulish can be reconstructed as follows: first, it is necessary to educate the nationally-conscious «upper echelons» («verkhovittia») of Ukrainianness, which could enlighten the people, raise their cultural and educational level, deepen their social, first of all national-political, consciousness, consolidate their nation not only ethnographically, but also in the political sense; finally to lead it, properly prepared, spiritually independent, to obtaining their statehood. In the future, it will become clear how Ukraine can be liberated — in the military, revolutionary, or peacefully, reformatory way. Though in both early and late periods of his activity Kulish had hoped for the liberation of Ukraine from the power of the Russian Empire in the distant future in a peaceful, non-violent way.

Key words: Panteleimon Kulish, historical novel «Black Council», poetic collection «Bell» («Dzvin»), political philosophy, Ukraine, Kyiv princely state, Russian Empire, Ukrainian Church.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-04>

Постановка проблеми. З українських письменників і мислителів XIX ст. двоє найглибше відчували і розуміли добу козацької України — її устремління, героїку, драму й трагедію. Це Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш. Обидва були родовиті українці, генетичне коріння обох сягало часів козаччини, яку вони увібрали в себе з дитинства, з родини, з найближчого оточення, з усної народної словесності, а відтак — її публікацій та козацької історіографії. По суті, вся діяльність Куліша — літературна, літературознавча, фольклористична, етнографічна, історико-дослідницька, журналістська і видавнича, громадсько-культурна й політична — від самого початку й до кінця була спрямована на те, щоб виправити історичну поразку повсталого козацької України, яка замість того, щоб здобути державну незалежність на всіх етнічних землях, потрапила в колоніальне рабство до сусідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. П. Куліш невтомно й до останку працював для повноправного й повноцінного відродження українського народу, передусім його національної культури — мови, літератури, преси, гуманітарних наук, Церкви, і на цій основі — відродження української державності. Водночас Кулішева діяльність була україноцентричною і загальнолюдською — тою мірою, якою загальнолюдські цінності передбачають право нації на створення національної держави, захист національної мови та культури. Україна стала альфою і омегою Кулішевих помислів, діянь і борінь, його заповітної мети, любові, віри й надії. Ключовими питаннями для нього були не лише визвольна боротьба з агресивними сусідами, а й поглиблення самовизначення українців, виховання нації, самодостатньої і стійкої до асиміляції, з почуттям власної гідності, етнічної та національно-культурної окремішності й усвідомленням кінечності власної держави. Дискурс націєтворення — центральний у Кулішевій діяльності. З націєтворчої мети, поетапної, поступової і водночас далекосяжної випливало питання методів і засобів боротьби за національне та соціальне визволення українського народу, яке гостро ставало на порядок денний з огляду на попередній український досвід, козацький і гайдамацький, на польський, на тоді невдалий, збройний приклад виборення незалежності (поразки повстань — Косцюшка 1794 р., Листопадового 1830—1831 і Січневого 1863—1864 рр.), на сучасні Кулішеві історичні умови, в яких перебувала Україна, і стан свідомості українського народу та його готовність або неготовність до того чи іншого різновиду визвольних змагань. П. Куліш поставив перед собою та українською інтелігенцією завдання сформуванню в українців такий рівень національної свідомості й політичної культури, який уможливив би їм, на його погляд, найефективніше, найпевніше і з найменшими людськими втратами виборення омріяної незалежності.

Повчальний політико-філософський сенс історичного роману «Чорна рада»

Органічне й глибоке відчуття козацької України, її історії, національної ментальності дало змогу вже молодому Кулішеві у знаменитому історичному романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (перша українська редакція 1846 р., друга — 1856-го) геніально розкрити **ключові проблеми України**, які й до сьогодні даються взнаки в нашому поступі до національного й державного самоутвердження.

Шукаючи в українській старовині «исторического смысла и поэзии»¹, Куліш символічним образом «нещасливої старосвітщини» переконливо показав, що хаос в українській історії, втрата державної самостійності Русь-України були спричинені насамперед соціальним розбратом, класово-становою боротьбою, руйнівними діями свавільних, національно безвідповідальних або й несвідомих елементів серед різних верств української народності (козацької старшини, запорожців, міщан, посполитих), князівськими і гетьманськими міжусобицями, егоїстичною пристрастю національних провідників до старшинування, їхньою виснажливою боротьбою за владу, намаганням будь-що зберегти своє старшинство, неспроможністю й небажанням національних сил об'єднатися в боротьбі проти чужоземних загарбників. Завдяки історичній проникливості і пророчій інтуїції Куліша, цей образ козацької України символізує драматичну, а то й трагічну долю нашої країни від часів занепаду Київської Русі до визвольних змагань ХХ і вже навіть ХХІ ст., коли ще достатньо не зміцніла українська держава потерпає од незгод і чвар між амбіційними провідниками проукраїнських політичних партій і від руйнівних демаршів автократичного церковного ієрарха.

Центральним у «Чорній раді» є конфлікт, який став наскрізним у Кулішеві творчості, — **між державобудівничим і руйнівним первнями в українській історії**. Перший у романі уособлює старшина городових козаків (Сомко, Шрам), другий — небезпечні для побудови національної держави запорозька стихія і національно несвідома, схильна до соціального бунту частина селян і міщан. У виснажливій боротьбі цих двох сил — державо- й культуротворчої, з одного боку, та руйнівної, з другого, — і вбачає письменник трагедію України.

Іншою важливою проблемою національного державотворення, порушеною в романі, є здатність частини козацької старшини служити будь-якому, навіть аморальному, можновладцеві, занехаяти власну гідність, переступити через елементарні норми порядності, аби тільки зберегти свою частку влади, привілеїв, маєтків і коштів. Про цю огидну рису національного менталітету, яка віками шкодить українському державотворенню, з гіркотою говорить Сомко: «Гетьмануй над нами хто хоч — чи рицар, чи свинопас, — аби ми полковниковали. О неситая жадоба старшиновання! <...> Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодити над іншими!...» [I, 97]².

Ще страшніша схильність — заради здобуття й утримання влади запродати Україну в чужоземне ярмо. Куліш розбудував політичну інтригу в романі на різних підходах наказного гетьмана Сомка і кошового гетьмана Брюховецького до союзу України з Московщиною: перший наміряється укласти його на умовах Гадяцького трактату, вигідних для України, а другий, аби лише стати гетьманом, жодних умов не висуває і подає це як свій козир — за поясненням поміщика Гвинтовки, прихильника Брюховецького, «без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має» [I, 140]. І це ми пережили, на жаль, у своїй недавній трагічній історії.

Прикметно, що в першій редакції «Чорної ради» (1846) Сомко висловлює переконання, що на сторожі державної автономії України у складі Московського царства конче треба поставити право й культуру, а головне — військову силу для оборони від московського експансіонізму. «Я не побоюсь дружити з москалем, аби за пазухою в мене камінь був»³. Волею автора гетьман перефразовує відоме українське прислів'я «З москалем знайся, а камінь за пазухою держи». Це прислів'я, разом з іншими подібними, що передають гіркий досвід українців у стосунках з росіянами, Куліш вклав також у уста запорожця Щербини ще в першому історичному романі «Михайло Чарньшенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», створеному в 1841—1842 рр.⁴ Повторив це прислів'я письменник і наприкінці життя у «Дописках» до поеми «Куліша у пеклі» (1890—1896), засвідчивши цим, що навіть у своєму тодішньому проповідуванні «двоєдиної Русі» він добре усвідомлював великодержавницький характер російського менталітету: «<...> звісно, москаль не свій брат; з москалем хоч і дружи, та й то каменя за пазухою держи» [II, 679].

Коли зажерливий поміщик Гвинтовка хвацько запевняв: «рад я повсякчас виїняти за Україну шаблю» [I, 107], то козацький полковник Шрам з гіркотою подумав, мавши на увазі магната Ярему Вишневецького: «І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?» [I, 107]. Це влучне спостереження також виходить за межі історії України перед Хмельниччиною, а відтак і за межі

доби Руїни й нагадує нинішню ситуацію, коли в умовах українсько-російської війни не один олігарх України, образно кажучи Кулішевими словами, «махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?» Однак для таких олігархів власне українські цінності — мова, художня словесність, питома культура, вітчизняна історія, україністика (сукупність українознавчих наук), предківська віра й незалежна церква — залишаються чужими й декоративними, їх цікавлять насамперед власні інтереси, можливість наживатися в Україні, на українських багатствах і можливостях, а не самодостатність української нації і не розвиток держави як національної української. Тому завжди існує ризик, що задля бізнесових інтересів такі олігархи на крутих поворотах історії можуть з легкістю пожертвувати питомими українськими цінностями.

Зображений у романі гетьман Сомко, осмислюючи гіркий досвід Речі Посполитої, усвідомлює, що найбільшу загрозу безпеці національної феодальної держави становить загострення станових суперечностей. На його думку, щоб уникнути соціального й національного катаклізму, екстремізму тих чи тих суспільних груп, треба кожній верстві дати певні привілеї: «<...> нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила» [I, 72]. Шрамів заклик «Блюдіться, да не порабощенні будете!» [I, 42] виражає й досі актуальну ідею станового примирення, громадянської згоди, національного згуртування і єдності українського народу в боротьбі проти чужоземного поневолення і для відвернення небезпеки національної катастрофи як наслідку соціальної революції. Такого балансу інтересів різних суспільних класів не було під час Української революції 1917–1921 рр., і це стало однією з причин її поразки, зокрема через вибух громадянської війни в Україні, інспірованої більшовиками. Та й сьогодні прірва між матеріальним становищем купки олігархів, неправомірно розбагатілих бізнесменів, різного роду корупціонерів, з одного боку, і масами зубожілого люду – з другого, загрожує стабільності Української держави.

Державницький ідеал Куліша

Уже в першій редакції роману «Чорна рада» Куліш висловив **державницьку мрію** про Київ як майбутню столицю української держави: «Нехай Киев буде середина України. Тут, як дасть Бог, буде й стіл гетьманській»⁵.

Прекрасно розуміючи, яку могутню зброю становить жива народна мова, а надто її друковане слово, Куліш підбадьорював Опанаса Марковича в листі від 14 червня 1856 р.: «Із нашого слова буде колись і діло; ми шепчемо на ухо, а колись повиходять на стогни й на майдани і огласять нашу таємницю речники громадській»⁶. Завдяки пророчому дарові письменника, його духовий зір сягнув у вітчизняній історії на шість десятиліть і навіть на півтора століття вперед: слово *майдан* із топографічного поняття перетворилося на знакову й символічну мітологему визвольної боротьби українського народу — від Куліша до Франкової згадки про те, що «славний, безталанний / Щирий батько наш Богдан / У важкій годині скликав / Запорожців на майдан» («Великі роковини», 1898), далі до Тичининого оспівування національної революції («На майдані коло церкви / революція іде»), а відтак до доленосних дійств на Майдані Незалежності в Києві — Помаранчевої революції (від 22 листопада 2004 р. до 23 січня 2005 р.) і Революції Гідності, або Євромайдану (від 21 листопада 2013 р. до 22 лютого 2014).

У листі від 28 жовтня 1858 р. до Сергія Аксакова Куліш у полемічному запалі й у пориві щирої відвертості доводив, що всупереч ілюзіям російських слов'янофілів український народ неодмінно спроможеться на самостійний розвиток, відмінний од російського: «<...> свободы слова мы, малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской империи <...>. Мы имеем против себя не одно правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностью великорусского народа. Между нами и вами лежит <...> бездна, <...> странно желать, чтоб они слились в один род. А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, <...> что мы созданы для Московского царства <...>. Мы не домогаемся от правительства и вашего общества невозможного покаяния, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития <...>»⁷.

У Кулішовому ідеалі Україна має стати українською — так, як Німеччина є німецькою, Туреччина — турецькою, Англія — англійською, а Росія — російською (йдеться про етнографічні країни, а не імперії). Українська нація має позбутися денационалізації та русифікації (та будь-якої іншої асиміляції), особливо у «верхах», відродити свою мову, культуру й розвиватися передусім на власній основі. У листі від 18 лютого 1857 р. до Олександри Милорадовичівни письменник зазначив: «<...> розпознаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома, на Вкраїні. <...> Порідшало вас, земляки мої, на Вкраїні; перемішались ви з усяким язиком, а найбільш між тими, котрі повинні б перед вести; вийшло з них таке,

що ні до якого плем'я не пристануть: чужоземці в рідній землі, чужоземці і всюди, де ні появляться. Бо живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москаль по-московськи; тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одіжку. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою чи французькою матерією <...>»⁸

Однак те, що Україна має бути українською, не означає в Кулішовому розумінні етнічної «чистоти». В одній із приміток до поеми «Кумейки» він зазначив: «Украинская народность не чуждается никакого племени, никакого сословия. Это доказано свободным вступлением каждого, кто бы он ни был, в запорожское братство»⁹. А в листі від 30 листопада 1861 р. наставляв Олександра Кониського: «<...> не зупиняйтесь ні на день у Вашому благому ділі — ширити освіту і підпірати свою народність, на добро усім добрим, хто б вони ні були, чи наші, чи москалі. Усім-бо добрим краще буде на Україні, як наша народність оживе зовсім, а поганше буде тільки харцизякам»¹⁰.

На Кулішеве переконання, свобода нації є неодмінною основою, головною умовою і найважливішим чинником для поступового забезпечення народів і свобод — соціальних, громадянських, особистісних. **Тільки політична самостійність нації відкриває шлях для повноправної свободи особистості — члена національної спільноти:** «<...> свобода личности бывает временами несовместима с политической независимостью народа, без которой она недостижима. Когда же общественный организм получит возможность развиваться из самого себя с наименьшим посторонним влиянием, его развитие неизбежно приведёт к свободе личности <...>», — переконував він Івана Білозерського в листі від 24 квітня 1877 р.)¹¹.

З Кулішового листа до дружини від 5 березня 1864 р. видно, що він допускав десь у далекому майбутньому «распадение России» і не висловлював з цього приводу жодного жалю, тільки тривожився тим, чи зможе Україна в результаті того розпаду не зробитися «игралищем соседних наций», а стати незалежною державою¹².

Наділений історичним терпінням, Куліш вірив, що Україна дочекається своєї історичної черги, яка до неї, за його слушним спостереженням, висловленим у листі до І. Пулюя від 10 лютого 1880 р., зазвичай приходила пізніше, ніж до інших народів¹³.

Кулішева концепція «двоєдиної Русі», культивована в 1870–1890-х роках, була ситуативна: державну єдність українського та російського народів він усвідомлював як поки що неминучість, а не остаточний ідеал. Обстоюючи «руську двоїстість», він не відмовлявся од свого заповітного ідеалу самостійної України, лише вважав його за менш реальний у тодішніх умовах і можливий хіба що у ще більш віддаленому прийдешньому, ніж ідеал рівноправного союзу Північної та Південної Русі. Якщо не видно, принаймні у найближчому майбутньому, перспектив для виборення «окремницької волі» України, то треба, вважав Куліш, добиватися, по-перше, збереження національно-культурної своєрідності українського народу, а по-друге, його рівноправного становища з російським.

За всієї ілюзорності цих надій Кулішева проповідь рівноправного союзу України й Росії в умовах XIX ст., коли перша була колонією другої, а українство навіть у своїх передових загонах іще не дозріло до сповідування ідеалу політичної самостійності нації, — ця проповідь, підкріплена протестом письменника проти гноблення України царизмом, мала важливе пропагандистське значення, бо нею утверджувалося гідність поневоленого українського народу, обстоювало його політичні, культурні, історичні права, підвищення його міжнародного статусу. Дуалістичний підхід Куліша замість чинного централістичного аж ніяк не заперечував можливості для українського народу здобуття в майбутньому політичної рівноправності або й самостійності, а радше передбачав таку перспективу.

У поезії пізнього Куліша («Гімн єдиному цареві», «Петро та Катерина», «Двоє предків») ідеалізовані образи російських монархів Петра й Катерини спроектовано на авторську сучасність і перетворено на символічні чинники українського державотворення, або, за влучним висловом Євгена Маланюка, «псевдоніми державотворчих факторів. Уживаючи тих “символів”, — як проникливо збагнув Маланюк, — Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого “українством” поняття»¹⁴. Це була спроба переорієнтувати українську політико-історіософську думку на випробувану часом чужу державокреативну традицію заради виборення і розбудови власної держави. Крізь одописну риторіку проступають **самостійницькі ідеали та мрії**.

У «Гімні єдиному цареві» Куліш виразив палку віру в те, що Україна здобуде власну державність і спроможеться на своїх державотворців-реформаторів на кшталт Петра Великого:

Не розбавком — їйцем здоровим буде
Замолена, затуркана Україна;
Настануть в ній твого покрою люде,

<...>

І славная Олегова столиця
Премудрого П е т р е н к а привітає.
І совершить над нею він крещенне,
Крещенне духом правди і свободи,
І ввійдуть з нею в приязне обшенне
Прославлені культурою народи. [I, 391]

Не вдаватимось у спокусливі аналогії із сучасністю, оскільки вони потребуватимуть докладного, і то неоднозначного, осмислення та окремої дискусії, — наразі важливий сам факт Кулішевої мрії про майбутнього українського правителя-державника. Та й наївно було б примірювати, до кого з керівників української держави, починаючи від Михайла Грушевського, можна прикласти це Кулішеве передбачення. Важливо інше, а саме те, що Куліш таки вірив і пророкував, що Україна стане повноправним суб'єктом світового співтовариства націй і держав, а її столицею буде «славная Олегова столиця». А щодо того, кого обере народ, то варто пам'ятати, що від прозирливого ока Куліша не сховалося, що в демократичній Європі й Америці над загалом владарює «золотий телець» і не раз править «вибраний сліпим огулом демагог», як зауважив поет у філософсько-медитативному вірші «Сокровище благих», написаному 1890 р. [I, 506, 720].

Символічними взірцями для майбутніх творців української держави Куліш у збірці «Дзвін» (Женева, 1893) зобразив не тільки російських царів, а насамперед перших українських державників — київських князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. («Стою один»). Виходячи з переконання, що «Древня Русь», «Боянська Русь», «Дніпрова Русь» — це перше державне утворення нашого народу, перша держава України, чи, за його новою етнімічною термінологією, Старої Русі (на відміну від Нової Русі — Московщини, Росії, що вичленувалася з тіла Київської держави пізніше), Куліш апелював до «слави древньої» княжих часів, сугестював воскресіння «у нашім серці й дусі» оспіваних «Древніми Боянами» «наших дивних буйтурів-князів» — «Олегів, Ігорів, Мстиславів, Брючиславів» («Забули ми») [I, 423], їхнього «невсипущого духу» («Побоянщина») [I, 443].

Опору національному, зокрема державницькому, відродженню України пізній Куліш шукав у князівській добі. На противагу абсолютизації козацького чинника у формуванні української нації він вказав співвітчизникам-сучасникам на доконечну потребу освоїти також киево-руську історичну й культурну спадщину, яку намагалася присвоїти собі російська великодержавна історіографія, ідентифікував українців («старорусів», за його термінологією) з киево-русичами. Він перший, ще до Михайла Грушевського, розпочав боротьбу за повернення Україні її законної історичної спадщини:

Русь Древня... О! Велике слово,
Свободи всіх слов'ян осново!
Тебе не вкраде в нас Москва,
Так, як украла нашу мову
Та й викроїла з неї нову <...>.
(«Куліш у пеклі») [II, 205]

«Староруська» антитеза Куліша козацькій і козакофільській тезі мала в історичній перспективі призвести врешті-решт не до заміни однієї на другу, а до їх синтезу (що, власне, й відбулося вже у ХХ ст.). У пізній поемі «Куліш у пеклі» письменник виразив ідею органічної єдності «Древньої Русі» й «України»:

Русь Древня — корінь і начало
Всього, чим дишем, живемо,
Що в нас величного постало,
На чім у вірі стоїмо;
А наша рідна Україна —
Під сонцем праведним єдина
Колиска мови <...>. [II, 204]

Мотронівський самітник, за словами Е. Маланюка, «здивлений у візію к н я ж о ї державности»¹⁵, сподівався «поновлення старини» киево-руської, висловлював упевненість, що українці, маючи таку давню величну історію державо- й культуротворення, не тільки не зникнуть зі своєї землі, а й стануть на ній господарями, і то не русифікованими (російськомовними), а україномовними: «Ми з рідним словом на

сторожі стали / <...>. Хоч би й дощенту землю зруйновали / Нам вороги, не зникнем з неї ми. / Нехай аакають вельможні з москалями, / <...> / Ми ж позчищаєм чужомовну гич / І переорем ще раз рідне поле <...>» («Забули ми») [I, 423]. Двомовна держава в українських умовах не має перспективи, бо поширена українсько-російська двомовність, а то більше офіційна, постійно буде джерелом соціальної та політичної напруги й нестабільності, завжди існуватиме загроза загострення перманентного громадянського конфлікту, мало того – агресивного втручання ззовні. Це не означає, що російська мова зовсім зникне в Україні, – вона може зберегтися в неофіційному спілкуванні, локальному культурному вжитку, на кшталт функціонування в нашій державі мови польської.

Засоби і способи здобуття української державности

Націє- й державотворчу логіку Куліша можна реконструювати наступним чином: спочатку треба виховати національно свідоме «верховіття» українства, котре могло б просвітити народ, піднести його культурно-освітній рівень, поглибити його суспільну, передусім національно-політичну, свідомість, консолідувати націю не тільки в етнографічному, а й у політичному сенсі й урешті повести її, належно підготовану, духово усамостійнену, до виборення власної державности. Майбутнє покаже, яким шляхом зможе визволитися Україна — воєнним, революційним, чи мирним, реформістським, хоча і раннього, і пізнього періоду своєї діяльності Куліш більше сподівався на визволення України з-під влади Російської імперії десь у далекому майбутньому мирним, ненасильницьким шляхом.

Однак він не був принципово проти радикального національно-визвольного руху в Україні, лише вважав його дочасним, допускаючи водночас, що в прийдешньому Україна може піти й шляхом Італії, котра, як відомо, визволилася з-під австрійського панування й об'єдналася революційним чином — завдяки поході Джозеппе Гарибальді. 3 січня 1861 р. Куліш писав до О. Кониського, що «в нас і семисажений Гарибальді нічого не вдіє. Треба вчитись нам добре, та й усіх людей учити, та тоді вже й доброго чоловіка собі бажати — літ через сто чи що»¹⁶. Так Куліш уже тоді плекав думку про появу в далекому майбутньому українського політичного діяча-державника на кшталт «славетного Гарибальді», який, за його словами, «Бився з ворогами» і якого він саме за це оспівав у віршованому посланні «До братів на Вкраїну» (Основа. 1862. № 3). Українські Гарибальді з'являться раніше — через трохи більше від половини передбаченого Кулішем строку — під час Української революції 1917—1921 рр.

«Дикий, сліпий потяг до самостійности народу українського», виявлений у стихійних селянсько-козацьких і гайдамацьких повстаннях¹⁷, пізній Куліш хотів перетворити на свідомий, культурний чин, гідний великого народу з давніми, ще княжими, державотворчими традиціями.

Варто згадати в цьому руслі Байдину ідею «своєї зброєної хати» [II, 360], себто козацької, в історіософській драмі Куліша «Байда, князь Вишневецький (1553—1564)» (1885). Цим проектом Байди Куліш обґрунтував konieczність українському народові мати власну державу й армію. Пізній Куліш, не кажучи вже про раннього, аж ніяк не ігнорував народно-визвольний рух, адже це сила, а без сили, як переконується Байда, правда не перемаже, тому він її, як сам каже, «по світах з мечем» шукає [II, 279].

А в завершальній драмі трилогії — «Петро Сагайдачний (1621)» (перша редакція — 1885 р.; друга — наступного або дещо пізніше) — Степан Хмелецький, керманч «шляхетсько-козацького коша» [II, 597], «чи не другий Байда Вишневецький, / Козакуватий князь проміж князьми» [II, 584], також сподівається на окультурену силу козацтва, вважаючи, що

ждати мусить Русь чогось від с е б е,
Від присуду козацького меча,
Від права всенародного, що верне
Під себе й мужиченка, й панича. [II, 601]

В уяві автора «Драмованої трилогії» ідея відродження українських збройних сил була заповітною мрією, в сучасних йому умовах нездійсненною, розрахованою на далеку перспективу.

Релігійно-політичним ідеалом Куліша була українська православна церква (сказати б — автокефальна), яка б функціонувала в суспільстві на засадах давнього громадського права. Письменник не раз протиставляв російському казенному православ'ю історичне українське православ'я, висловлював тугу за українською «громадською Церквою», про поглинення і русифікацію якої російською «вірою царською» з боєм і обуренням писав у «Гадках при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті» (1869): «Остерегали його [“народ український”. — Є. Н.] ще за Хмельницького єднатись із Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні руської, ні грецької, а є віра царська. Не послухала підманена чернь, і ось тепер на Вкраїні вже нема й прослідку громадської Церкви. Панує всюди віра царська. Архиєреї і попи служать попросту або знярядям політики, або й поліції царській»¹⁸.

Заповітну ідею відродження окремої української громадської церкви з національно свідомою «церковною ієрархією» Куліш виразив у «Зазивному листі до української інтелігенції» (1882), де бідкався, що «українська нація» під Російською імперією втратила не тільки своє «церковне передовництво», а й «свою древню церкву» і «на апостольських сідалищах» у нас сидить «зрадливе архиєрейство» [І, 406, 408, 409, 411, 412]. Назагал Куліш виступав за **відродження української національної церкви** на таких засадах:

- православ'я (дотримання православних традицій в обрядах і звичаях);
- незалежний статус, самоврядність (що можна ідентифікувати з поняттям автокефалії);
- українська мова Богослужби;
- церква як релігійно-національний провід українського народу;
- громадське право у взаєминах духовництва з мирянами (історична «громадська церква»).

Вельми актуально для сучасної України звучить Кулішеве застереження, висловлене у «Посліслов'ї», доданому до другого видання «Краشانки русинам і полякам на Великдень 1882 року»: не закривати «очей на ті неправди, котрі витворяються в світі під заслоною церковного благочестия, олігархійної государственности і громадянської поважности»¹⁹.

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, лейтмотивом Кулішевих змагань упродовж усього життя стало двоєдине прагнення: **зберегти національне обличчя українського народу**, його мову й культуру, звичаї і традиції, закласти основи національно-самобутньої української літератури — і водночас **європеїзувати українців**, які, на його переконання, «лежат головою к Европе, а ногами к Азии»²⁰. Орієнтуючи співвітчизників на засвоєння здобутків західної та й світової цивілізації, він ревно жадав вивести рідний народ, українське письменство й науку на широку дорогу світового культурного поступу. У листі до Михайла Лободовського від 15 лютого 1894 р. мотронівський анахорет радів, бачачи ознаки того, що «вже й ми починаємо жити власним європейським, чи то вселенським, життем»²¹. Урешті-решт він змагав до гармонійного поєднання в українців національної самобутности з культурними здобутками латинського Заходу і візантійського, та й навіть мусульманського, Сходу.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Про те, що П. Куліш ставив перед собою таку мету, йдеться у його неопублікованій передмові до російського тексту «Чорної ради» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [далі — ІР НБУВ]. Ф. І. Од. зб. 28534).

² Тут і далі поклики на вид.: *Куліш П.* Твори : в 2 т. 2-ге вид. Київ : Наук. думка, 1998. Т. 1 / упорядкув. і прим. Є. К. Нахліка; Т. 2 / упоряд. і прим. В. М. Івашкова. С. 360. Римською цифрою зазначено том, арабською — сторінку.

³ Чорна Рада, або Нещаслива Старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 18. Од. зб. 31. Арк. 68).

⁴ *Куліш П. А.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. Киев, 1843. Часть вторая. С. 38—39.

⁵ Чорна рада, або Нещаслива Старосвіщина. Арк. 68.

⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 29240. *Стогни* — широкі вулиці, майдани.

⁷ *Гудзій М. К.* Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. Київ, 1957. № 19. С. 102.

⁸ *Дорошкевич О.* Куліш і Милорадовичівна. Листи. Київ, 1927. С. 55.

⁹ *Куліш П.* Кумейки. Дума (1637) // Основа. 1861. № 9. С. 53.

¹⁰ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. 1923. № 10. С. 148.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 28946.

¹² ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 28803.

¹³ *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886) // *П. О. Куліш : (Матеріали і розвідки)*. Львів, 1930. Частина 2 / під ред. К. Студинського. С. 43.

¹⁴ *Маланюк Е.* В Кулішеву річницю (†1897) // *Маланюк Е.* Книга спостережень. Проза : у 2 т. Торонто, 1962. [Т. 1]. С. 115, 116.

¹⁵ *Маланюк Е.* Пізній лавр: (Я. І. Щоголів) // *Маланюк Е.* Книга спостережень. [Т. 1]. С. 224.

¹⁶ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. С. 141.

¹⁷ Мальована гайдамащина : Словесний забуток незнаного автора / Подав... *П. Куліш* // Правда. 1876. № 10. С. 391.

¹⁸ [*Куліш П.*] Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті // Правда. 1869. № 12. С. 111.

¹⁹ *Куліш П. А.* Краشانка Русинам і Полякам на Великдень 1882 року, видана типом другим з додатком посліслов'я. Львів, 1882. С. 36–37.

²⁰ *Куліш П. А.* Искатели счастья // Ежемесячные сочинения. 1903. № 4. С. 398.

²¹ ІЛ. Ф. 18. Од. зб. 66.

REFERENCES

- ¹ Про те, що П. Куліш ставив перед собою таку мету, йдеться у його неопублікованій передмові до російського тексту «Чорної ради» (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho [IR NBUV]. F. I. Od. zb. 28534. [In Ukrainian]).
- ² Тут і далі поклики на вид.: Kulish, P. (1998). *Tvory* (Vol. 1–2). 2-he vyd. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]. Римською цифрою зазначено том, арабською — сторінку. [In Ukrainian]
- ³ Kulish, P. (1846). *Chorna Rada, abo Neshchaslyva Starosvishchyna*. Napysav P. Kulish, roku Bozhoho 1846. In: Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [IL]. F. 18. Od. zb. 31. Sheet 68. [In Ukrainian]
- ⁴ Kulish, P. A. (1843). *Mikhailo Charnyshenko, ili Malorossia vosiemndiesiat liet nazad*. Kiev. Chast' vtoraiia. P. 38—39. [In Russian]
- ⁵ Kulish, P. (1846). *Chorna Rada, abo Neshchaslyva Starosvishchyna*. Sheet 68. [In Ukrainian]
- ⁶ IR NBUV. F. I. Od. zb. 29240. [In Ukrainian]
- ⁷ Hudzii, M. K. (1957). Nevydani lysty P. O. Kulisha do Aksakovych. *Radians'ke literaturoznavstvo*, 19, p. 102. [In Russian]
- ⁸ Doroshkevych, O. (1927). *Kulish i Myloradovychivna. Lysty*. Kyiv. [In Ukrainian]
- ⁹ Kulish, P. (1861). Kumeiky. Duma (1637). *Osnova*, 9, p. 53. [In Ukrainian]
- ¹⁰ Vozniak, M. (1923). Lystuvannia Pan'ka Kulisha z Oleksandrom Konys'kym. *Nova Ukraina*, 10, p. 148. [In Ukrainian]
- ¹¹ IR NBUV. F. I. Od. zb. 28946. [In Russian]
- ¹² IR NBUV. F. I. Od. zb. 28803. [In Russian]
- ¹³ Studyns'kyi, K. (1930). Lystuvannia i zviazky P. Kulisha z Ivanom Puliuem (1870–1886). In: *P. O. Kulish: (Materiialy i rozvidky)*. Lviv. Chastyna 2 / pid redaktsiieiu K. Studyns'koho, p. 43. [In Ukrainian]
- ¹⁴ Malaniuk, E. (1962). V Kulishevu richnyciu (†1897). In: Malaniuk, E. *Knyha sposterezhen'.* Proza. Toronto, t. 1, p. 115, 116. [In Ukrainian]
- ¹⁵ Malaniuk, E. (1962). Piznii lavr (Ya. I. Shchoholiv). In: Malaniuk, E. *Knyha sposterezhen'.* Proza, t. 1, p. 224. [In Ukrainian]
- ¹⁶ Vozniak, M. (1923). Lystuvannia Pan'ka Kulisha z Oleksandrom Konys'kym, p. 141. [In Ukrainian]
- ¹⁷ Kulish, P. (1876). Maliovana haidamashchyna. Slovesnyi zabutok neznanoho avtora. Podav... P. Kulish. *Pravda*, 10, p. 391. [In Ukrainian]
- ¹⁸ [Kulish, P.] (1869). Hadky pry sviatkovanniu os'mykh rokovyn Shevchenkovoï smerty. *Pravda*, 12, p. 111. [In Ukrainian]
- ¹⁹ Kulish, P. A. (1882). *Krashanka Rusynam i Poliakam na Velykden' 1882 roku, vydana typom druhym z dodatkom poslislovia*. Lviv. P. 36–37. [In Ukrainian]
- ²⁰ Kulish, P. A. (1903). Iskatieli schast'ia. *Yezhemiesiachnyie sochynieniia*, 4, p. 398. [In Russian]
- ²¹ IL. F. 18. Od. zb. 66. [In Ukrainian]

УДК 94 (477) «С. Петлюра»

Сергійчук В. І.,

e-mail: serhijchuk@ukr.net, ORCID ID:

д.і.н., проф., завідувач кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, академік НАН України, м. Київ

СИМОН ПЕТЛЮРА ЯК ВЕЛИКИЙ ДЕРЖАВНИК СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто загальні положення щодо діяльності Симона Петлюри як державника, політика, військовика, безкомпромісного борця за незалежність України. Симон Петлюра розбудував українське військо, українські патріоти йшли за ним, хоч знали, що боротьба за Україну – важка і на довгі роки. Він до останньої можливості боронив Київ, давши можливість українським дипломатам підписати в Бересті мирний договір з Центральними державами, що означало визнання незалежної України. С. Петлюра не був прихильником того, аби німці йшли в Україну, а лише вимагав, пропустити дивізії синьожупанників, які були сформовані з полонених українців у таборах військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині. Зусиллями цих свідомих, добре вишколених і організованих частин можна було б вигнати з теренів України російських більшовиків і відновити законну владу Центральної Ради. Він був категоричним противником угоди з німцями, висловлюючись про неї негативно перед своїми старшинами. Тверда позиція С. Петлюри в обстоюванні організаційних принципів створення Революційної української партії (РУП) – висунула його в лідери цієї політичної сили.

Ключові слова: С. Петлюра, мазепинство, Кубань, Революційна Українська Партія (РУП), Український генеральний військовий комітет, Українська Народна Республіка, Антанта, Директорія.

Serhiychuk V. I.,

e-mail: serhijchuk@ukr.net, ORCID ID:

Doctor of History, prof., Head of the Department of history of the world ukrainians, Taras Shevchenko National University of Kyiv, academician of NAS of Ukraine, Kyiv

SYMON PETLURA AS GREAT STATESMAN OF UKRAINE

Abstract. The article deals with the general provisions concerning the activity of Simon Petliura as a statesman, a politician, a soldier, an uncompromising fighter for the independence of Ukraine. Simon Petliura built the Ukrainian army, the Ukrainian patriots followed him, though they knew that the struggle for Ukraine was difficult and for many years. He defended Kiev to the last opportunity, allowing Ukrainian diplomats to sign in Brest a peace treaty with the Central Powers, which meant recognition of an independent Ukraine. S. Petliura was not an advocate for the Germans to go to Ukraine, but only demanded that they miss the divisions of the blue-tailed men who had been formed from captive Ukrainians in prisoner-of-war camps in Germany and Austria-Hungary. The efforts of these conscious, well-trained and organized units could be expelled from the territory of Ukraine by the Russian Bolsheviks and restore the legitimate power of the Central Rada. He was a firm opponent of the agreement with the Germans, speaking about it negatively in front of his commanders. S. Petliura's firm position in upholding the organizational principles of the creation of the Revolutionary Ukrainian Party (RUP) - put him in the leadership of this political force.

Keywords: S. Petlura, I. Mazepa, Kuban, Revolutionary Ukrainian Party (RUP), Ukrainian General Military Committee, Ukrainian People's Republic, Entente, Directory.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-05>

Постановка проблеми. Привид мазепинства після Полтавської битви 1709 року понад два століття лякав ревнителів російської національної ідеї. Воно як самовираження українського сепаратизму настільки наганяло страху імперським великоросам, що вони навіть заборонили 1914 відзначати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, бо це, мовляв, буде переглядом українсько-мазепинських сил, що вважають себе окремішнім європейським народом з правом власної держави під синьо-жовтим прапором.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однак у 1917 році російські великодержавні шовіністи заклали від нового переляку: виявляється, в лавах українців з'явився новий провідник, який не тільки підхопив мазепинський стяг боротьби за волю рідного народу, а й розпочав енергійно втілювати в життя найголовніший заповіт Мазепи: «Же через шаблю маєм право!»...

І це надзвичайно налякало Москву: до нагромадженого духовного потенціалу відтепер в російській армії й на флоті творилися під його опікою збройні відділи українства. Цей невійськовик Симон Петлюра, виявляється, може сам прибути в Ставку Верховного Головнокомандуючого як голова Українського Військового Генерального комітету і вимагати від імені української збройної сили.

Як не дивно, але царські генерали і міністри змушені коритися, оскільки перед ними вже не мазепинці, яких можна було ляяти заочно скільки завгодно, а озброєні петлюрівці. Відтак і зроджується в найширших українських масах сподівання на успіх визвольного здвигу, а в його противників люта ненависть до цієї зовні скромної і непоказної цивільної людини, висунутої озброєним людом у провід національної армії.

Зі своїми першими соратниками Симон Петлюра розбудовував українське військо, свідченням чого десятки його наказів і розпоряджень, звернень і листів. А ще тисячі тих українських патріотів, що потім прилучалися до святої справи – їх треба також пам'ятати, бо вони йшли за Петлюрою, хоч знали, що боротьба за Україну – важка і на довгі роки. Йшли, хоч знали, що багато хто не вірив, що українцям вдасться здобути власну державу.

Але Україна мала Петлюру, який у найскладніших ситуаціях вислуховував підлеглих, а потім ухвалював рішення. Скажімо, коли його усунули з посади організатора українського війська, яке, до того ж, Центральна Рада безвідповідально розпустила й залишила Україну без збройної сили перед агресією більшовицької Москви, він не залишився осторонь справи захисту рідної землі – погодився очолити створення Гайдамацького Коша Слобідської України, щоб зупинити ворога на сході.

Тоді патріотичні вояки вносили різні пропозиції: піти в Галичину, в пінські болота, в Білу Церкву – центр руху вільного козацтва, але Петлюра мовчки не погоджувався з цими пропозиціями. Від одного з учасників наради надійшла нова пропозиція: підірвати залізницю, всіма способами затримати просування червоної армії Муравйова на Київ, загону кинутися назад, придушити повстання, звільнити Центральну Раду, після чого зустріти ворога на березі Дніпра. З цим планом Петлюра погодився цілком.

До останньої можливості Симон Петлюра боронив Київ, давши можливість нашим дипломатам підписати в Бересті мирний договір з Центральними державами, що означало визнання незалежної України. Потім він на чолі українського війська повернеться до столиці України, визволяючи її перший раз від більшовиків.

У той час, коли в Бересті відбувалися переговори з німцями, Петлюра наполягав, аби німці не йшли в Україну, а лише пропустили дивізії синьожупанників, які були сформовані з полонених українців у таборах військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині. Завдяки цим свідомим, добре вишколеним і організованим частинам можна було б вигнати з теренів України російських більшовиків і відновити законну владу Центральної Ради. Однак німці добре розуміли, що таке організоване українське військо буде на заваді їхніх колонізаційних планів, відтак у Ковелі роззброїли більшу частину наших національних підрозділів, дозволивши просуватися далі лише двом дивізіям.

Виходячи з цього, Симон Петлюра був категоричним противником угоди з німцями, висловлюючись про неї негативно перед своїми старшинами. Напередодні прибуття німецьких ешелонів до Коростеня він зібрав їх на нараду в своєму штабному вагоні й заявив: «Чого я не бажав для України, те сталось. Завтра німецькі ешелони вирушають на столицю України. Мої дорогі вояки! Я відходжу від вас, бо не можу командувати Гайдамацьким Кошем, який би допомагав німцям окупувати Україну»¹.

Слова Петлюри справили гнітюче враження на українських старшин. Відтак вони почали навперербій умовляти його залишитись на чолі рідного війська аж поки не буде звільнено від більшовиків столицю України. Зрештою, вояки його переконали: «Ми Київ залишили – ми його й здобудемо!»².

Чи все це – випадок, чи закономірність творення нового політичного провідника, з яким наша нація буде пов'язувати своє визволення. І ось тут треба проаналізувати перші кроки Симона Петлюри на

політичному шляху. А вони засвідчать, що цей уродженець Полтави вже з юнацьких літ прилучився до українського національно-визвольного руху, що з нього виростає цілеспрямований провідник революційних мас.

Це особливо чітко проявилось на початку 1905 року, коли він зі своїм земляком Прокопом Понятенком змушені були тікати з Кубані. Справа їхня була дуже проста і звичайна для революційних буднів: вони «провалилися» і мусіли тікати з Катеринодару, маючи намір дістатися до Львова, в чому повинен був допомогти їм ЦК Революційної Української партії. Опріч того, Чорноморський комітет доручив їм познайомити ЦК зі станом і перспективами партійної праці на Кубані та переказати, що він не тільки солідаризується з національним курсом ЦК партії, а вимагає ще більшого загострення того курсу. При цій нагоді вони мали найпильніше придивитися, як проводиться партійна праця в Києві та повідомити про це катеринодарців. Познайомившись з працею усіх київських партійних установ та відвідавши декілька лекцій і зборів, вони висловили від себе і від Чорноморського комітету свої міркування³.

Невдовзі обидва представники Кубані поїхали до Львова, де тоді намічався черговий з'їзд РУП. Як відзначається в документах того часу, «усім делегатам, які вперше приїхали з України, впало в око досить ізольоване становище С. Петлюри і П. Понятенка. Закордонці, тобто галичани, ставилися до них з недовір'ям, як до націоналістів»⁴.

Однак треба зазначити, що національна лінія партійної праці швидко захопила в більшій чи меншій мірі всі комітети партії, й це не лишалося таємницею для Закордонного комітету, котрий чимраз більше піддавався впливові російської соціал-демократії. В закордонній організації РУП у Львові тоді головну роль відігравали Євген і Катерина Голіцинські, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Маріян Меленевський, П. Канівець, М. Ткаченко. На невпинний зріст «націоналізму» в партії дивилися вороже. Отож не було дивиною, що приїзд С. Петлюри і П. Понятенка до Львова з автентичними інформаціями про систематичну роботу в національному напрямі та радикальну зміну настроїв не тільки в комітетах серед керманічів, але й серед мас, надзвичайно сполохав усіх закордонців. Цей сполох ще збільшився після подорожі члена Закордонного комітету Меленевського до Києва наприкінці 1904 року. Басок найбільше серед членів Закордонного комітету заступав тоді думку про необхідність сполучення РУП з російською соціал-демократією. Саме його інформація спонукала Закордонний комітет скликати на Різдвяні свята 1905 року з'їзд РУП у Львові⁵.

Злука з РСДРП, зрештою, визнавалася Петлюрою та його однодумцями – М. Поршем, В. Винниченком, П. Понятенком, Василем Мазуренком, В. Баланиним, М. Сахаровим за умови погодження останньою і на автономію України, національно-організаційного принципу окремих соціал-демократичних партій та перебудови спільної партії на федеративних началах. Крім того, вони заявляли, що організація українського робітництва мала бути справою винятково української соціал-демократії, тобто єдиним представником українського пролетаріату мала бути тільки українська соціал-демократія. Закордонці ж (Меленевський, П. Канівець, М. Ткаченко, М. Коренецький, О. Скоропис-Йолтуховський, Віктор Мазуренко, Є. Голіцинський і К. Голіцинська) пропонували сполучення з російськими меншовицькими соціал-демократами, погоджуючись і на втрату власної організаційної самостійності. Зрозуміло, що такий підхід виключав розв'язання партією національного питання, обмежуючись крайовою самоуправою⁶.

У підсумку все закінчилося тим, що невизнання мандатів окремих делегатів призвело до розколу з'їзду, відтак обмежилися конференцією, яка ухвалила скликати з'їзд по-новому. А закордонці пішли на переговори з російськими меншовиками, перетворившись в Українську спілку⁷.

Тверда позиція Симона Петлюри в обстоюванні організаційних принципів творення РУП - першої української партії на Наддніпрянщині, що проявилось протягом усіх днів з'їзду, одразу ж висунула його в лідери цієї політичної сили. Особливого авторитету йому додав такий цікавий інцидент: коли закордонці залишили з'їзд, усе партійне добро – каса, склад літератури, партійний архів і бібліотека – опинилося в їхніх руках. Передати це майно вони відмовилися. Тоді на тісній нараді вирішено було забрати партійну власність «революційним способом». До проведення цієї акції добровільно згодився С. Петлюра, що вже чи не найкраще знав місцеві обставини, й він блискуче провів цю операцію за допомогою ще двох товаришів, забравши все, що належало РУП, з приватного помешкання одного з членів Закордонного комітету⁸.

«В тих розмовах з Петлюрою, – свідчить М. Порш, – я помітив, що він великими кроками поступав у своїм розвитку. Набував щораз більшої самостійності в своїх поглядах та рішучості в обороні своїх думок. Взагалі вироблявся на доброго революціонера і партійного робітника. Він багато читав, працював у нашій партійній пресі і в пресі галицьких товаришів. Приймав живу участь у зборах і нарадах галицьких товаришів, присвячених справі відбудови соціал-демократії в Галичині. Тут розвився той самий процес, що

й і в РУП, процес усамостійнення або «українізації» с. д. східної Галичини, супроти впливу польської соціал-демократії»⁹.

Тобто саме під впливом Петлюри розпочинається процес окреслення власне українських позицій у тодішній соціал-демократії, утвердження переконання, що провідна роль в національно-визвольному русі має належати Великій Україні, Наддніпрянщині, що, до речі, не всі розуміли ще в Галичині. Про це свідчить такий факт: Августин Штефан мав у Відні в 1915 році розмову з Кирилом Трильовським, який заявив: «Ми хочемо обновили Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Народна Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

- А що з Києвом?

- Само собою. Ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

- Не думаю, що в Мароморощині будуть любити Україну без Києва.

- Соборну Україну проголосимо, коли прийде на те час. А ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ»¹⁰.

Свій організаторський талант Симон Петлюра засвідчив особливо в 1917 році, коли його обрали головою Українського генерального військового комітету. Вже через кілька днів після цього в Києві в ставці Брусилова відбулася нарада з військовим міністром Керенським щодо формування українізованих частин. Погодилися з тим, що на Південно-Західному фронті буде створено три корпуси, в яких зведуть українців, а потім ці з'єднання назвуть українськими. Загальне перекомплектування армії за національною ознакою в даний час визнано недоцільним¹¹.

У листопаді 1918 Симону Петлюрі волею Всевишнього й українських повстанців буде доручено знову визволяти Київ – тепер уже від проросійських гетьманців. І це завдання буде виконано. І знову він як визволитель на чолі війська входить до древньої столиці України, приймає військовий парад на честь Дня злуки. А після того він з балкону губернської земської управи скаже такі слова: «Не час тепер радіти, гучно святкувати перемогу і виголошувати «слава». Ми ще не перемогли. Ворог чигає на нас з усіх сторін, і перед нами — тяжка, довга, кривава боротьба. Мусимо напружити всі сили, посвятитися всі тяжкій, надзвичай відповідальній перед батьківщиною і народом праці, змогти належно упорядкувати внутрішнє «життя держави, зорганізувати міцну армію і дати відсіч ворогам. Тоді, коли ми дійсно осягнемо справжню й остаточну перемогу, будемо мати час на гучні і радісні святкування. Тоді і я разом з вами буду виголошувати «слава» самостійній, вільній, великій Україні»¹².

Тому до його війська продовжували прибувати українці, імена яких залишаються для історії з наказів Головного Отамана. Петлюрі вірили, бо говорив мало, а більше діяв, показуючи власний приклад відданості Батьківщині й маючи глибоке переконання, що з більшовиками у нас не може бути згоди. Хто б на півночі не прийшов до влади, вважав він, вони будуть пертисся в Україну. Самостійності України Москва ніколи не визнає. Росіяни ніколи не подякують за хліб, який вони їдять, будуть сіяти анархію, вчиняти різні заколоти, займатися саботажем, провокаціями й спекуляціями.

Зима 1919 року була дуже важкою для української державності. Обидва уряди не володіли своїми столицями – наддніпрянці перебралися до Вінниці, а наддністрянці – до Станіслава. Відтак українську справу вирішила взяти до своїх рук Антанта, приславши до Галичини свою місію на чолі з французьким генералом Бартелемі.

Українська делегація на переговорах з представниками Антанти 26 лютого 1919 року запропонувала за лінію розмежування з поляками ріку Сян. Водночас поляки виставили таку ж лінію по Збручу, а опісля ніби поступилися задля компромісу, зажадавши розмежуватися по лінії гора Попада – Калуш – Галич – Рогатин - Перемишляни - Буськ - Берестечко. Зрозуміло, що це не могло задовольнити українську сторону, відтак переговори закінчилися безуспішно.

Наступного дня коаліційна комісія поїхала до Ходорова, де мала можливість дізнатися про погляд на цю справу Головного Отамана Симона Петлюри, який спеціально приїхав до Галичини, аби досягти максимально можливого результату.

Українській і польській делегаціям було вручено ухвалу коаліційної місії з означенням демаркаційної лінії, що тягнулася від кордону Галичини вздовж Західного Бугу до впадіння в нього Язениці і далі по адміністративній межі між Жовківським і Кам'янсько-Струмилівським повітами, потім кордоном між Кам'янським і Львівським, Перемишлянським і Львівським, Бібрським і Перемишлянським і від Миколаєва східним кордоном Дрогобицького й Турківського округів.

До карти прикладалися проекти договорів про перемир'я, обмін полоненими, тимчасове влаштування правних відносин в обох областях тощо. Окремою постановою передбачалася доставка українцям з Борислава за окрему плату нафтопродуктів, що принесла б їм стільки доходів, як у січні 1919.

Відповідь представники Антанти хотіли одержати до восьмої ранку 5 березня. Однак уже 2 березня Рада державних секретарів Західної області УНР після заслухання звіту делегації без обговорення вирішила відкинути пропозиції Антанти. Така позиція галичан змусила Головного Отамана Симона Петлюру покинути Західну область УНР, але через кілька місяців залишили ці терени і вояки УГА – все сталося так, як і передбачав французький генерал Бартелемі, миротворча місія якого через непоступливість українців провалилася. Зрештою, українці втратили все на десятки років.

«Гверезіші з Галичан, – писав О. Бабій, – гостро відчують неморальність такого явища: одна держава — два уряди, одна Україна — дві армії: Галицька і Наддніпряньська. Замість стреміти від першої хвилини до цілковитого злиття всіх земель, усіх військових відділів у один організм, — у Галичині виростає дикий культ «Галицького Стрільця» і думка Галичан кружляє коло Львова, не цікавлячись долею Наддніпрянщини й не орієнтуючись у хаосі подій на Сході. Галицький Стрілець, знаючи, що його армія й уряд творять якийсь окремий організм, починає відмежовувати себе від «Наддніпрянця». Селянство ділить армію на «наших» і «закордонців», на Збручі стоять сторожі Галицького Уряду, мов на кордоні чужої держави. І ось тут лежить джерело трагедії й корінь цього конфлікту, який довів нарешті до повного розриву між політикою У. Н. Р. й Галичиною»¹³.

Аналізуючи історичні паралелі, переконуємося, що Симон Петлюра врахував помилки нашої першої політичної еміграції – мазепинської, яка після смерті свого провідника на чужині частково розсіялася по Європі, а більшістю повернулася в лоно Російської імперії, де згодом і була донищена. Враховуючи це, він активно боровся проти поворотчиків, зміновіхівства, а то й проти відвертих зрадників. Петлюра був глибоко переконаний, що за тих умов, у яких опинився наш народ після поразки національної революції, тільки сконсолідована еміграція здатна стати носієм атрибутів і духу української державності.

Усвідомивши, яку загрозу несе для майбутнього української державності розкладницька робота більшовицьких спецслужб у середовищі еміграції й остаточно переконавшись у тому, що Заходіві, заклопотаному власними повоєнними проблемами, не до підтримки українських національно-визвольних змагань, Симон Петлюра заходився розробляти план відродження власної державності, розраховуючи передовсім на тих, хто опинився з ним на чужині, але усвідомлював себе органічною частиною рідного народу. Такі його акції були виправданими, оскільки знову могли повторитися події початку XVIII століття: майже половина інтернованих у таборах Польщі українських вояків, піддавшись на солодкі обіцянки більшовицької пропаганди, до кінця 1922 року повернулися на батьківщину, інші перебували в щоденному пошукові шматка хліба насущного – і саме таких легко було заманити на манівці. Петлюра, кинутий Польщею напризволяще, чітко усвідомив: без сконсолідованої української еміграції відродження української державності може відсунутися на дуже далеку й, до того ж, непевну перспективу. Тобто треба було негайно рятувати українську еміграцію, формуючи з неї силу і волю українського відродження.

Головним Отаманом і урядом УНР вживалися всі заходи для з'єднання всіх козаків, розкиданих по чужих землях. Водночас він ставить завдання всім, починаючи від козака і закінчуючи старшинами, вчитись. Усі вони мають бути готовими, щоб на руїнах створити нову, велику, міцну і багату Україну. Треба, щоб вони повернулись до рідного краю освіченими, культурними, підготовленими до праці державного будівництва громадянами. В Україну не повинно повернутись ні одного неграмотного!

Той патріотизм Петлюри зуміла перебрати українська еміграція. Незважаючи на його загибель, на жорстоке придушення духовного відродження на батьківщині й колонізаційних землях (Північний Кавказ, Слобожанщина, Поволжя, Північний Казахстан, Сибір і Далекосхідний край), завдяки тимчасово дозволеній російською більшовицькою владою українізації, вже не можна було спинити творення політичної сили, яка несла прапор боротьби на чужині.

Цей дух Великого Патріота і Державника України настільки глибоко пройняв учасників національно-визвольної боротьби за відродження самостійної й незалежної України, що не одне покоління їх вороги нашої держави називали і називають петлюрівцями. Як і після смерті Івана Мазепи, нарекли воріженьки наші його іменем усіх самостійників українського народу. І не можуть йому забути й досі головного «гріха» – піднімав українців до боротьби за власну гідність на землі батьків. І саме петлюрівщина як традиція безкомпромісної боротьби нашого народу викристалізувала й гартувала лави майбутніх українських героїв.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Саме сьогодні Україні потрібний дух Петлюри, його глибока віра у власні сили рідного народу. І тільки тоді, коли прах Голови Директорії й Головного Отамана військ УНР, як і багатьох інших наших державників, спочине в Пантеоні Української слави біля пам'ятника Хрестителя Руси-України князя Володимира в Києві, звідки добре видно усі українські землі, ось лише тоді ми по-справжньому утвердимся в державності й соборності: і вистоймо, і розбудуємо багату й процвітаючу Україну.

Без Петлюри завершити побудову справді незалежної Української держави не вдасться.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Смовський К. Моя служба Україні під командуванням Гол. От. Симона Петлюри // Самостійна Україна. – 1956. – Ч. 5 – 6. – С. 15.
- ² Там само. – С. 15.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 20.
- ⁴ Там само. – Арк. 22.
- ⁵ Там само. – Арк. 21.
- ⁶ Там само. – Арк. 23.
- ⁷ Там само. – Арк. 27.
- ⁸ Там само. – Арк. 27.
- ⁹ Там само. – Арк. 75.
- ¹⁰ Штефан В. За правду і волю: спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. - Книга перша. – С. 62.
- ¹¹ Московские ведомости. – 1917. – 16 (29) мая.
- ¹² Воля (Київ). – 1917. – 6 серпня.
- ¹³ Войнарович Б. Симон Петлюра (3 нагоди 9-ої річниці трагічної його смерті). – Львів, 1935. – С.12, 13.

REFERENCES

- ¹ Smovskij K. Moya sluzhba Ukraini pid komanduvannyam Hol. Ot. Symona Petlyury // Samostiyna Ukrayina. – 1956. – Ч. 5 – 6. – С. 15.
- ² Tam samo. – S. 15.
- ³ Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy: F. 3807. – Op. 1. – Spr. 10. – Ark. 20.
- ⁴ Tam samo. – Ark. 22.
- ⁵ Tam samo. – Ark. 21.
- ⁶ Tam samo. – Ark. 23.
- ⁷ Tam samo. – Ark. 27.
- ⁸ Tam samo. – Ark. 27.
- ⁹ Tam samo. – Ark. 75.
- ¹⁰ Shtefan V. Za pravdu i volyu: spomyny i deshcho z istoriyi Karpat-s'koyi Ukrayiny. – Toronto, 1973. - Knyha persha. – S. 62.
- ¹¹ Moskovskye vedomosti. – 1917. – 16 (29) maya.
- ¹² Volya (Kyiv). – 1917. – 6 serpnia.
- ¹³ Voynarovich B. Symon Petlyura (Z nahody 9-oyi richnytsi trahichnoyi yoho smerty). – Lviv, 1935. – S.12, 13.

УДК 528.9 (94.477)

Супрун-Яремко Н. О.,

e-mail:esperance.supr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7645-0647,

д.мистецтвозн.н., проф. кафедри музичної фольклористики, Львівська Національна музична академія ім. М. Лисенка, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, член Національної спілки композиторів України, м. Львів

ЯКІВ МИШКОВСЬКИЙ: «ЗАГАДКА» ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

***Анотація.** У статті розглянуто діяльність Якова Мишковського – класика української кубанської літератури, культурного та військового діяча української Кубані. Мета статті усунути розбіжності та виявити невідомі та маловідомі факти життєдіяльності та творчості. У контексті реалізації цього завдання були використані дослідження кубанського україніста В. К. Чумаченка, джерелознавчі праці українського літературознавця І. Стешенка (1913 р.) і кубанського літературознавця М. Саділенка (1928 р.), а також документи державного архіву Краснодарського краю (ГАКК), державного архіву Харківської області, документи Харківської наукової бібліотеки ім. В. Короленка та бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та ін. На основі емпіричних досліджень та порівняльного аналізу досліджено життєвий шлях Якова Семеновича Мишковського. Доведено, що Я. Мишковський, білоруський дворянин, син священика із Чаусовського повіту Могилевського намісництва, народився близько 1767 р. Одержавши освіту в Могилевській духовній семінарії, від 1784 р. викладав у ній латинську мову, а від 1785 р. – поезію і філософію. Від грудня 1788 р. був учителем природної історії та географії в Могилевському Головному народному училищі. У 1800 р., коли він отримав звання титулярного радника, почався київський період життєдіяльності Я. Мишковського – спочатку директором Київського-на-Подолі Головного народного училища, а впродовж 1809-1819 рр. – директором Першої Київської гімназії. Вийшовши у відставку, подався до Кубанського краю. Там він обійняв посаду вчителя Темрюкського, а згодом Щербинівського церковно-парафіяльних училищ, пізніше записався в козаки Чорноморського козачого війська. Служіння на Кубані (вірогідно, до 1828 р.) дало можливість Я. Мишковському глибоко пізнати побут і культуру українсько-кубанського козацтва, що й надихнуло його на створення наслідувальної поеми «Харко, запорозький кошовий». Остання згадка про Я. Мишковського, де він названий дворянином Старощербинівського куреня, відноситься до 1842 р. Дана проблематика є ще недостатньо вивченою й потребує подальших наукових досліджень.*

Ключові слова: література, Я. Мишковський (Я. Кухаренко), Кубань, Україна, Катеринодар, Харків.

Suprun-Yaremko N. O.,

e-mail:esperance.supr@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7645-0647,

Doctor of Arts, prof. of the Department of Musical Folclore Research, Lviv National Academi of Music M. Lysenko, member of the Scientific T. Shevchenko, member of the National Union of Composers of Ukraine, Lviv

WHAT IS YAKIV MYSHKOVSKY: IS THE PUZZLER, IS IT REALITY?

***Abstract.** The article deals with the activity of Yakiv Myshkovsky, a classic of Ukrainian Kuban literature, a cultural and military figure of the Ukrainian Kuban. The purpose of the article is to eliminate differences and to reveal unknown and little known facts of life and creativity. In the context of this task, studies of the Cuban Ukrainian writer VK Chumachenko, source studies of Ukrainian literary critic I. Steshenko (1913) and Kuban literary critic M. Sadilenko (1928), as well as documents of the state archive of the Krasnodar Territory (GAKK) were used., State Archives of Kharkiv Oblast, documents of Kharkiv Scientific Library V. Korolenko and the Libraries of the Scientific Society. Shevchenko in Lviv and others. On the basis of empirical researches and comparative analysis the life path of Ya. Myshkovsky was investigated. It is proved that Ya. Myshkovsky, a Belarusian nobleman, son of a priest from*

the Chausovsky district of the Mogilev province, was born about 1767. He received his education at the Mogilev Theological Seminary. From December 1788 he was a teacher of natural history and geography at the Mogilev Main People's School. In 1800, when he received the title of titular advisor, the beginning of Kyiv's life of Ya. After retiring, he went to the Kuban region. There he took up the post of teacher Temryuksky, and later Shcherbinovsky Church and Parish Schools, later enrolled in the Cossacks of the Black Sea Cossack army. The ministry in the Kuban (probably until 1828) enabled Ya. Myshkovsky to gain a thorough understanding of the life and culture of the Ukrainian-Kuban Cossacks, which inspired him to create a follow-up poem "Kharkov, the Cossack chieftain". The last mention of Ya. Myshkovsky, where he is called the nobleman of the Staroscherbinov kuren, dates back to 1842. This issue is still poorly understood and needs further scientific research.

Keywords: literature, Yakiv Myshkovsky (Ya. Kukharenko), Kuban, Katerynodar, Kharkiv.

DOI: <http://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-06>

Постановка проблеми. У 1997 р. в журналі «Кубань: проблеми культури и информатизации», одним із фундаторів якого є Краснодарська академія культури (нині державний університет культури і мистецтв), була опублікована стаття кубанського українця Віктора Кириловича Чумаченка (1956-2017) «Загадка Якова Мишковського»¹. У ній автор, який до певного часу вірив у «літературознавчу легенду»² про Якова Кухаренка (1799-1862) як про кубанського письменника, що здійснив «першу в українській літературі спробу створення національної поеми»³ «Харко, запорозький кошовий», досліджує причини «народження» легенди, з'ясовує відношення до неї імені прославленого кубанського козачого отамана і культурного діяча Я. Кухаренка, робить реконструкцію літературного «обличчя» Якова Мишковського як автора єдиної й незавершеної поеми про запорожця Харка. Базуючись на фактах джерелознавчих робіт українського літературознавця Івана Стешенка (1913 р.)⁴ і кубанського літературознавця Михайла Саділенка (1928 р.)⁵, а також документів державного архіву Краснодарського краю (ГАКК)⁶.

Виклад основного матеріалу дослідження. В. Чумаченко знаходить «свою» відповідь на поставлене І. Стешенком питання, хто такий Яків Мишковський. Як пише В. Чумаченко, український літературознавець І. Стешенко публікацією у 1913 р. знайденого ним в архіві Я. Кухаренка рукопису про Харка «наголосив читацькому світові про невідому до цього часу бурлескно-трагедійну поему Якова Мишковського» і в той самий час у своїх коментарях до неї «відмовив Я. Мишковському в праві на життя», приписавши авторство поеми Я. Кухаренку⁷. Незважаючи на те, що під час українізації на Кубані в 1921-1933 рр. докази І. Стешенка були поставлені під сумнів завідувачем українського відділення Кубанського педінституту М. Саділенком, який здійснив компаративний текстологічний аналіз поеми «Харко, запорозький кошовий» і літературних творів Я. Кухаренка, опублікувавши у 1928 р. в «Ізвестиях» інституту дослідницьку статтю (що незабаром потрапила у спецховище), в українському літературознавстві й до цього часу авторство поеми пов'язується з ім'ям Якова Кухаренка.

Через багато десятиліть дослідник літературних традицій кубанського козацтва Віктор Чумаченко поставив за мету «продовжити роботу там, де Саділенко зупинився», і задався питанням, хто такий Яків Мишковський, маючи намір виправити «прикру і занадто затяжну помилку»⁸. Знайдені ним у Краснодарі архівні документи 1818-1819 рр. з історії просвітництва на Кубані – *Справа училищного комітету Імператорського Харківського університету і Довідник перших кубанських вчителів* – дали не лише правдивий матеріал, а й можливість відтворити гіпотетичний «образ» Якова Семеновича Мишковського, підканцеляриста Харківського університету, який в серпні 1818 р. подався до Кубанського краю, що перебував у стані довготривалої Кавказької війни 1794-1864 рр. із закубанськими горцями. Там він обійняв посаду вчителя Темрюкського, а згодом Щербинівського церковно-парафіяльних училищ, пізніше записався в козаки Чорноморського козачого війська (ЧКВ) і почав працювати над «запорозькою» поемою безпосередньо в місцях, «куди приваблювала його дія сюжету, що розгортався»⁹.

Часткова «відгадка» «загадки» Я. Мишковського, здійснена В. Чумаченком, і зумовлене цим природне бажання зіставити публікації поеми «Харко, запорозький кошовий», що виходили під ім'ям Я. Кухаренка (Екатеринодар, 1919; Київ, Прага, 1928; Київ, 1959), з новим виданням під номінацією справжнього автора, спонукало його (В. Чумаченка) вмістити у скороченому вигляді п'яту частину і фрагменти із сьомої частини поеми в упорядкованому ним (у співавторстві з донецьким літературознавцем Вадимом Оліфіренком) навчальному посібнику-хрестоматії з української літератури для 5-7 класів кубанських шкіл «Козак Мамай»¹⁰. У попередньому слові «Яков Мишковский» В. Чумаченко подає відомості щодо нього як творця

єдиної, що дійшла до наших днів, незавершеної (сім частин) історико-героїчної поеми, створеної під сильним впливом бурлескно-трагедійної «*Енеїди*» класика української літератури Івана Котляревського (1769-1838), а також авторський опис мандрювань у пошуках долі кошового отамана Харка після зруйнування у 1775 р. московським військом Запорозької Січі.

У написаній, як і «*Енеїда*», десятирядковою строфою (децимами) поемі Я. Мишковського розгортається сюжет, що основною своєю канвою є аналогом коміко-героїзованого сюжету поеми І. Котляревського. Колоритний «образ» Харка, який уцілів під час морської бурі і опинився в міфічній країні Імгертин, можна уявити, прочитавши такі рядки із сьомої частини поеми Я. Мишковського [с. 162-163]:

На йому був сатовий	Шапка сива невисока,
Із вильотами каптан,	Із оксамиту вершок;
А під ним кармазиновий	Шабля висить коло бока,
Трохи довшенький жупан:	Через плечі був шнурок,
Позументом скрізь обшитий,	Пістолет за пояс вткнутий,
Золотом весь як облитий,	Мов в сметану обмокнутий,
Пояс шалевий новий.	З камінцями, у сребрі.
На йому штани матністі,	Висли чухалки, ложешник,
Сап'янці червоні чисті,	Відвиртки, ріжок, кулешик;
Сам козак ще молодий.	Все вцяховано в корі.

Читач, хоча б коротко знайомий з історією переселення залишків запорозького війська на Кубань, може пізнати в країні Імгертин степову територію Північно-Західного Кавказу, відому за тих часів під назвою «Чорноморія», а в самому запорозькому кошовому – другого отамана Чорноморського козачого війська (ЧКВ) Захарія (Харка) Чепигу (Чепегу) (1726-1797), який 23 жовтня 1792 р. суходолом привів на Кубань кінський загін козаків, і саме за п'ятирічний період його отаманства в пустельних кубанських степах було побудовано численні курені (38), мости, дороги, кордони, млини, тобто закладено економічний і воєнний фундамент ЧКВ.

У авторки даної статті інтерес до особистості Якова Мишковського виник у зв'язку з дослідженням народнописенної культури українців Кубані і знайомством у 2000 р. з Віктором Чумаченком. Пошукова робота в державному архіві Харківської області, Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка та бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові надала додаткові відомості, що розширили уявлення про Якова Мишковського (інші написання його прізвища – Мішковський, Мешковський) з «географічного» боку. Як виявилось, його життєдіяльність була пов'язана не лише з Харковом і Кубанню, а й з Києвом і Могильовим (Білорусь). Вперше ім'я Я. Мишковського нам зустрілося в розділі «*Бібліографія*» XXXIII тому Записок НТШ за 1900 рік, у якому повідомлялося, що якийсь Голубовський, посилаючись на рукописні документи з історії Першої Київської гімназії, подав таку інформацію: «*Її стречено спочатку ворожо, і лише завдяки енергії першого директора Якова Мишковського вона не пропала, а кріпко станула на ноги*»¹¹. Дізнавшись, отже, про київський період діяльності Я. Мишковського на посаді директора Першої в Києві чоловічої гімназії, нескладно було вийти на «гімназійну» інформацію щодо нього.

Століттю Київської імператорської гімназії, яка у 1809 р. була заснована на базі Головного народного училища (відкритого у 1789 р. в Києві-на-Подолі), у 1811 р. особливим уставом віднесена до вищого навчального закладу і 30 січня 1812 р. святково освячена тодішнім митрополитом Київським і Галицьким Серапіоном, присвячена ювілейна книга, видана в Києві 1911 р.¹²

У невеликій біографічній довідці, вміщеній в цій книзі, повідомляється, що Яків Семенович Мишковський, білоруський безмаєтний дворянин, син священика із Чаусовського повіту Могилевського намісництва, народився близько 1767 р. (рік смерті не вказаний). Одержавши освіту в Могилевській духовній семінарії, від 1784 р. викладав у ній латинську мову, а від 1785 р. – поезію і філософію. Від грудня 1788 р. був учителем природної історії та географії в Могилевському Головному народному училищі. Очевидно, у 1800 р., коли він отримав звання титулярного радника, почався київський період життєдіяльності Я. Мишковського – спочатку директором Київського-на-Подолі Головного народного училища, а від січня 1809 р. і до кінця 1819 р. – директором Першої Київської гімназії. У 1820 р. він вийшов у відставку в чині надвірного радника, отримавши одноразову допомогу в розмірі 2200 карбованців, а надалі щорічно отримував пенсію у розмірі 1500 карбованців. Як безмаєтний дворянин Я. Мишковський мав шість кріпацьких душ чоловічої статі. Одружений був на представниці відомого дворянського білоруського роду Ілліничів, з якою мав п'ятьох синів і двох доньок¹³.

В ювілейній промові, наголошеній у 1911 р. директором Київської гімназії Н. В. Стороженком¹⁴ на честь її сторіччя, було надано історичний екскурс, пов'язаний з перехідними труднощами, коли на базі Головного народного училища у 1809-1811 рр. була організована Перша гімназія, підпорядкована Віленському університету, піклувальником якого був польський князь Чарторийський¹⁵. Посилена на той час полонізація краю, включеного до складу Віленського навчального округу, спроби окатоличення Києва та грошові засоби, зібрані Чарторийським і його найближчим співпрацівником графом Чацьким¹⁶ на утворення гімназії, сприяли тому, щоб навчання в ній відбувалося польською мовою. І тільки завдяки активному втручанням таких державних діячів, як міністр внутрішніх справ В. Кочубей, військові М. Кутузов та М. Милорадович¹⁷, полонізація гімназії не відбулася. Коли ж почалася війна 1812 р. і головнокомандуючий М. Кутузов та воєнний губернатор М. Милорадович були відізані на захист вітчизни, єдиним піклувальником гімназії лишився її перший директор Яків Семенович Мишковський. Йому довелося вести боротьбу не тільки з власними ворогами, а й з численними «недоброхотами» – киево-подольськими міщанами, котрі «... не хотіли примиритися з ліквідацією Головного народного училища, що знаходилось на Подолі, і з заснуванням переважно дворянського напрямку гімназії...»¹⁸. Дозволимо процитувати не позбавлений пафосу фрагмент із ювілейної промови Н. В. Стороженка, що характеризує діяльність Я. С. Мишковського у важкому для виживання гімназії воєнному 1812 році: «Боротьба, що було тимчасово згасла завдяки могутньому голосу Милорадовича, займалась з новою силою, коли гімназія залишилася без своїх високих заступників, Кутузова і Милорадовича. Директора Мишковського, самовідданого трудівника і вірного служителя престолу й Вітчизні, підозрювали в езуїтизмі, в таємній прихильності до химерних мрійнь польських шовіністів, в різного роду зловживаннях... стійкий Мишковський, за підтримки тодішнього кийвського губернського предводителя дворянства, графа Адама Станиславовича Ржевуського¹⁹, людини шляхетної, широко освіченого і гарячого прихильника народного просвітництва, пережив усі ці прикrostі, зберіг своє юне дітище і передав його наступним поколінням, загартованим у боротьбі за існування від самого народження»²⁰.

В архіві Харківської області нам пощастило знайти автограф статського радника Якова Мишковського у вигляді написаного на семи сторінках *Прохання* до тогочасного директора Київської гімназії і училищ Г. Петрова, датоване 16 грудня 1828 р.²¹. Зміст *Прохання* торкається сина, Олександра Мишковського, який закінчив у 1818 р. повний курс Київської гімназії (до *Прохання* додана переписана батьком на двох сторінках копія атестату), десять років прослужив в артилерії й забажав присвятити себе громадській діяльності. У зв'язку з останнім батько звернувся до директора гімназії, прохаючи його видати сину формальний студентський атестат для вступу до університету. У *Проханні*, написаному каліграфічним почерком і в характерному для першої половини ХІХ ст. офіційно-вітійоватому стилі, є відомості, котрі торкаються тих перетворювань і випробувань, які їх супроводжували і що їх пережила гімназія до 1820 р., – в період директорства Я. Мишковського. Згадує, зокрема, автор *Прохання* і важкий період становлення гімназії, коли «... злослівість проти нового цього закладу шукала і знаходила недоброзичливих, на жаль, навіть серед колишніх вчителів, так що деякі з них, звабливі примарами своїх мрійнь, з року до року винаходили і посилювали різні заперечення – то в особі директора, то прямо проти власних вихованців...»²². Згадує Я. Мишковський і період суттєвих змін у системі структурування навчальних закладів, коли в жовтні 1818 р. «... відбулося височайше веління щодо переведу кийвських училищ від Віленського до округу імператорського Харківського університету»²³. Дізнаємось із *Прохання* і про те, що Я. Мишковський викладав у Київській гімназії курс «правових наук»²⁴.

Зіставляючи факти, почерпнуті з усіх джерел, що були в нашому порядкуванні, переконуємося в деякому хронологічному різночитанні. Це позначена жовтнем 1818 р. дата переходу Київської гімназії у підпорядкування Харківського університету²⁵; датоване 27 серпнем 1818 р. *Прохання*, до якого університету щодо звільнення його з посади підканцеляриста і призначення учителем Темрюкського (на Кубані) парафіяльного училища²⁷; датований 20 жовтня 1818 р. рапорт в училищний комітет Харківського університету доглядача чорноморських училищ, військового протоієрея К. Росинського²⁸ з проханням задовольнити бажання учителя Я. Мишковського записатися в козаки Чорноморського війська²⁹; помічений кінцем 1819 р. вихід надвірного радника Я. Мишковського у відставку з посади директора Першої Київської гімназії³⁰. На запитання, як зіставити ці дати, дослідник творчості Я. Мишковського В. Чумаченко надає відповідь (у листі до авторки статті), зміст якої полягає в тому, що в ХІХ ст. «повільно оберталися колеса бюрократичної машини», і людина, призначена на нову посаду, могла до трьох-шести місяців не знати про це і в послужному списку значитись як і досі службова. Ось чому, запевнює В. Чумаченко, немає рації перейматися визначеними різночитаннями.

Реальним лишається той факт, що начальство Харківського університету, у підпорядкуванні якого знаходилася Перша Київська гімназія, очевидно, запропонувало відставному директору Я. Мишковському (а може, й з його власної подачі) вакансію в Чорномор'ї, що тоді також входила до Харківського навчального округу. Служіння на Кубані (вірогідно, до 1828 р.) дало можливість Я. Мишковському глибоко пізнати побут і культуру українсько-кубанського козацтва, що й надихнуло його на створення наслідувальної поеми названий дворянином Старощербинівського куреня, відноситься до 1842 р.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, на нашу думку, до цього часу невизначеними роками життя Я. Мишковського можна вважати такі: 1767-після 1842 р. Вважаємо, що дана проблематика є ще недостатньо вивченою й потребує подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Чумаченко В. К. «Загадка» Якова Мышковского. *Кубань: проблемы культуры и информатизации*. Краснодар : КГУКИ, 1997. № 2 (9). С. 12-14.
- ² Там само, с. 12.
- ³ Чумаченко В. К. «От де, люде, наша слава...». *Курень: Антология кубанской литературы конца XVIII- начала XX веков*. Сост., предисловие и комментарии В. К. Чумаченко. Краснодар : Южная звезда, 1994. С. 3.
- ⁴ Стешенко І. Новий твір Я. Кухаренка (?) «Харко, запорозький кошовий». *Записки Наукового Товариства в Києві*. Київ, 1913. Кн. XII. С. 80-100.
- ⁵ Саділенко М. А. Аналіза поеми «Харко, запорозький кошовий». *Известия Кубанского педагогического института*. Краснодар, 1928. Вып. 1. С. 165-178.
- ⁶ Дело учебного комитета Императорского Харьковского университета «Об учителе Щербиновского приходского училища Мышковском». Нач. 27 августа 1818 г. – оконч. 11 февраля 1819 г. ГАКК, фонд 468, опись 1, дело 66. Листы (л. л.) 1-12; Дело «Об открытии в войске Черноморском приходских училищ и об определении в оные учителей и надзирателей» [сост. К. В. Россинский. 3 июля 1819 г.]. ГАКК, фонд 427, д. 75.
- ⁷ Чумаченко В. К. «Загадка» Якова Мышковского. С. 12.
- ⁸ Там само, с. 13.
- ⁹ Там само, с. 13.
- ¹⁰ Харко, запорозький кошовий. Поема. *Козак Мамай: навч. посібник-хрестоматія з української літератури* [упоряд. В. В. Оліфіренко, В. К. Чумаченко]. Київ – Донецьк – Краснодар, 1998. С. 144-164.
- ¹¹ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1900. Т. XXXIII, с. 35.
- ¹² Киевская Первая гимназия. Столетие Киевской Первой гимназии (1809 - 1811 - 1911). Киев : Тип. Кульженко, 1911. Т. 1: Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. XII. 548 с.
- ¹³ Там само, с. 134.
- ¹⁴ *Стороженко Микола Володимирович* (1862, Полтавщина – 1942 або 1944, Франція) – український історик, публіцист і педагог, директор Четвертої (1895-1909) і Першої (1909-1919) Київських гімназій. Сприяв старшому братові Андрію Стороженку в складанні й виданні семитомного фамільного архіву «Стороженки» (1902-1910). У 1911 р. під редакцією Миколи Стороженка вийшов третій том збірника «Столетие Киевской Первой гимназии».
- ¹⁵ *Князь Чарторийський Адам Єжи* (1770, Варшава – 1861, біля Парижа, Франція) – голова княжого польського роду Чарторийських, польський і російський державний діяч. У 1803 р. – піклувальник Віленського навчального округу з центром в імператорському Віленському університеті. У 1804-1806 рр. – міністр іноземних справ Росії. Після поразки польського повстання 1830 р. переїхав до Парижа, де став головою польської еміграції, виступаючи як один із організаторів спрямованих проти Росії польських рухів.
- ¹⁶ *Граф Чацький Тадеуш (Фаддей)* (1765, с. Порицьк, Волинь – 1813, Дубно) – польський просвітител, педагог, історик, нумізмат. Державну діяльність почав шкільним інспектором в Україні. Прагнути витиснути з освіти єзуїтів, організував підписку на користь відкриття гімназій в Києві і Вінниці, заснував бібліотеку, ботанічний сад та гімназію (ліцей) у Кременці, яка стала одним із найбільших закладів Віленського навчального округу. Входив до «Комісії народної освіти», створеної королем Станіславом Августом Понятовським у 1773 р., фактично посівши місце міністра освіти. За твердженням В. Войтовича, метою діяльності Т. Чацького було «зупинити русифікацію і зберегти колонізований образ України» [Войтович В. Томаш Оскар Сосновський. Скульптура класицизму. Рівне : Видавець В. Войтович, 2015. С. 82].
- ¹⁷ *Милорадович Михайло Андрійович* (1771-1825) – російський генерал від інфантерії (1809), один із предводителів російської армії під час війни 1812 р., Санкт-Петербурзький військовий генерал-губернатор і член державної Ради (1818-1825), син Чернігівського намісника. У 1810-1812 рр. – Київський військовий губернатор. Від 1812 р. – в кампанії проти Наполеона Бонапарта. Учасник понад 50 битв. В день Сенатської площі отримав дві рани, одна з яких виявилась смертельною.
- ¹⁸ Киевская Первая гимназия. Столетие Первой гимназии (1809 – 1811 – 1911). Киев : Тип. Кульженко, 1911. Т. 1 : Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – XII, с. 22.
- ¹⁹ *Ржевський Адам Станіславович* (1760-1825) – польський літератор, чиновник на службі Речі Посполитої, а після її ліквідації – Російської імперії як статський радник, голова громадської палати у знов утвореній

Брацлавській губернії. У 1808 р. київське дворянство вибрало його губернським маршалом. У його спадщині – праці політичного характеру, ліричні вірші, переклади елегій і трагедій Тибулла.

²⁰ Киевская Первая гимназия... С. 22.

²¹ Державний архів Харківської області. Фонд 667, опис 283, справа 177 – Л. л. 10, 10 зв., 11, 11 зв., 12, 12 зв., 13, 14, 14 зв.

²² Згадана архівна справа, л. 10 зв.

²³ Там само, л. л. 10 зв., 11.

²⁴ Там само, л. 12.

²⁵ Там само, л. 10.

²⁶ Чумаченко В. К. «Загадка» Якова Мишковского. С. 13.

²⁷ Там само.

²⁸ *Россинський Кирило Васильович* (1776, Херсонщина – 1825, Єкатеринодар) – протоієрей, просвітител ь Чорноморії, де працював від 1803 р. Відкрив 27 церков, куренні церковно-парафіяльні училища, повітове училище, військову гімназію, духовне училище, створив хор при ЧКВ. Був дійсним членом Харківського університету, член-кореспондентом Санкт-Петербурзького імператорського людинолюбного Товариства. Подавав приклад людинолюбства, утримуючи деяких учнів Єкатеринодарського училища. Віддаючи усі сили і власні кошти на справу розвитку просвітництва на Кубані, наприкінці життя потрапив у злидні. За словами кубанського історика Федора Щербини, К. Россинський належав до тих діячів, доля котрих «була історично пов'язана з організацією війська і запровадженням в краї громадського життя і порядків», серед яких «опинилися люди найвидатніші».

²⁹ Вказана праця В. К. Чумаченка. С. 13.

Киевская Первая гимназия... С. 134.

УДК 94. 477: 821-92.09

Журавльова О. І.,

ст. наук. співр. сектору «Літературний Львів першої половини ХХ ст.», відділу «Музей історії Львова», Львівський історичний музей, м. Львів

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛІТЕРАТОРІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ЧЛЕНІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ГРУПИ «МОЛОДА МУЗА»

Анотація. У дослідженні висвітлюється історія галицької літературної групи «Молода Муза», яка надихалася здобутками західноєвропейського мистецтва й намагалася впровадити їх до своєї творчої діяльності. Розглядається мистецький Львів, який на рівні з іншими європейськими містами, уміщував щільну концентрацію творчості, що пов'язувалося з тривалими взаємозв'язками львівських культурних діячів з європейськими. Висвітлюються творчі пошуки, форми та стилі «молодомузіців», які бажали бути неординарними та творити щось нове і своє, звертаючись до природи та прагнучи перенести її форми до мистецтва.

Аналізується питання львівської кав'ярні, яка займає особливе місце в новій модерній культурі міста. Актуалізацію кав'ярні зустрічаємо практично в усіх європейських культурах. «Кав'ярняна культура» формувала особливий тип митця-інтелігента та її відбивалася у його творчості.

Досліджується діяльність «молодомузіців» Остапа Луцького – автора «Маніфесту «Молодої Музи», в якому він піддав критиці усі минулі догми та описав зародження нового стилю як рефлексії на занепад; Богдана Лепкого, який чи не найбільше відіграв роль культурного мосту між Галичиною та Європою, здійснюючи переклади як на українську, так і українських творів на європейські мови. Також обґрунтовано, що постать Б. Лепкого характеризується як об'єднувальна: для українського та європейського, українського й польського, минулого покоління.

Здійснено аналіз літературних контактів на зламі століть, зокрема для львівських молодомузіців, характерним стало те, що вони знаходили собі подібних літературних побратимів насамперед через їх книжки.

Розглядаються творчі зв'язки членів групи «Молода Муза» з аналогічними європейськими літературними групами, відслідковується мистецька та ідеологічна спорідненість їх літературно-мистецьких позицій на основі європейських модерністських ідей.

Ключові слова: Львів, літературна група «Молода Муза», модернізм, мистецтво, література, культура.

Zhuravliova O. I.,

Senior research fellow sector «Literary Lviv of the beginning the XX century», Lviv Historical Museum, Lviv

THE INFLUENCE OF EUROPEAN LITERATURES BEGINNING THE XX CENTURY ON THE FORMATION OF WORD VIEW OF THE MEMBERS LVIV LITERARY GROUP «YOUNG MUSE»

Abstract. The research highlights history of an halician literature group “Moloda Muza” (“Young Muse”), which was inspired by the achievements of west-european art and tried to implement them in their creative activity. The study looks into the art side of Lviv, which on a par with other european cities contained a solid art concentration, what is connected with long-lasting relationships of the artists of Lviv and Europe. There are highlighted creative searches, forms and styles of the “Moloda Muza” members, which wanted to be extraordinary and to create something new and their own, referring to nature and thrived to transfer its form to the art.

There is analyzed an issue of Lviv cafes, what has a special place in the new modern city culture. Cafe actualization is present in almost all european cultures. So called "cafe culture" formed a special type of artist-intellectual and reflected in its art.

The research explores the activity of the "Moloda Muza" members Ostap Lutsky – author of the "Moloda Muza Manifesto", where he critiqued all previous dogmas and described a new style conception as decadency reflection; Bohdan Lepky, who maybe most of all was some kind of an art bridge between Halicia and Europe, and translated to ukrainian language from european and vice-versa. Also there is justified that B.Lepky persona can be characterized as unifying: for ukrainian and european, ukrainian and polish past generation.

There was done an analysis of literature contacts through centuries, especially typical for the members of "Moloda Muza" is that they used to find some kind of "art brothers", foremost through their writings.

The study looks into the art connection of the "Moloda Muza" members with similar european literature groups and, in the best sherlockian manners tracks the art and ideological affinity of their creative stances based of european modernist ideas.

Key words: Lviv, literary group «Young Muse», modernism, art, literature, culture.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-07>

Постановка завдання. Злам століть спричинив значні метаморфози в європейському мистецтві – наступив т. зв. «fin de siècle» (фр. «переступний вік»). Цей час характеризувався появою нових течій та нових генерацій митців: письменників, художників, композиторів.

Зароджується розчарування в усіх догмах та баченнях світу, усе що існує видається вже неактуальним. Тригером послужило руйнування цінностей минулих поколінь. Пошук нових форм мистецтва призводить до виникнення модернізму, істотним стає все нетипове і особистісне, а також заперечення реалізму і позитивізму.

Модернізм декларував себе як елітарність, як абсолют мистецтва, пропагував самотність людини. Перевага надавалася творчій інтуїції (інтенції) – на відміну від романтиків, які втікали від реальності, модерністи намагалися створити свою, застосовуючи принцип тотальної іронії та парадоксу. Часто зображували абсурд і хаос, відчуження від соціуму.

Основними представниками європейського модернізму стали Артур Рембо, Шарль Бодлер, Моріс Метерлінк. Філософська основа – філософія А. Шопенгауера та Ф. Ніцше.

Французький поет Шарль Бодлер у своїх «теоретичних міркуваннях» посилив думки Едгара По і підніс їх із цілком практичної сфери до містичних висот, надаючи формі поезії священних, навіть магічних властивостей. У своїй поетичній творчості – у безсмертних «Квітах зла» – він ці теорії геніально перевтілює. Характер символізму як течії точно окреслив І. Франко у «Доповідах Міріама», наголосивши, що символ не алегорія, що є заміною поняття, його образним еквівалентом і має не однозначний характер, а розрахований на багатозначність сприйняття, розширює часову і просторову перспективу і веде до чогось таємничого й неземного.

У 1886 році створено літературну групу «Молода Бельгія». Тогочасним осередком мистецтва стали кав'ярні і салони, що були як трибунами для декламування творів, так і місцем обговорення, синтезуванням натхнення та формування концепцій творчої діяльності. Світські заклади заміняли тодішнім митцям платформи поширення своєї творчості, робоче середовище, а часто, навіть і дім, стаючи місцем ночівлі. За таким прикладом слідує і кав'ярні багатьох європейських міст, що також стають творчими осередками («Молода Франція», «Молода Бельгія», «Молода Німеччина», «Молода Чехія», «Молода Польща»).

Українська галицька літературна група «Молода Муза» – ілюстрація європейського модернізму в межах української культури. Надія Мориквас назвала молодомузівців «трансляторами» на рідний ґрунт нових західних літературно-мистецьких течій [17, с. 11].

Аналіз досліджень і публікацій. Серед ґрунтовних дослідників теми «Молодої Музи» можна виокремити Агнешку Матусяк, Миколу Ільницького, Тараса Салигу, Надію Мориквас, Петра Ляшкевича, Василя Габора, Соломію Павличко, Тамару Гундорову.

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи з 1890 року і до 1918 року тенденція модернізації домінувала в європейській літературі, тоді ж почали з'являтися перші арт-кав'ярні.

У 1898 році журнал «Zusie» («Життя») став рупором польського модернізму. Його редактор – Станіслав Пшибишевський приїхав до Кракова безпосередньо з модерністського середовища Берліна. У

молодопольському середовищі його сприйняли як легенду й він став джерелом натхнення для нової генерації.

Після появи статті «Confiteor» («Сповідуюся») й «За нове мистецтво» С. Пшибишевського визнають символом та ідеологом модерного польського мистецтва. «Confiteor» – це своєрідна програма-маніфест, яка проголошувала індивідуалізм, незалежність мистецтва від будь-яких громадських обов'язків. Бажання бути неординарним, залишатись особистістю властиве польським і українським модерністам, цим і пояснюються творчі пошуки нових форм та стилів. Поети нової генерації «Молодої Музи» і «Молодої Польщі» надихалися здобутками західноєвропейського мистецтва й намагалися впровадити їх до власної національної літератури.

У середовищі польських модерністів дуже популярною була тема гір. «Легендарний король Татрів» – саме так часто називають Яна Каспровича (1860-1926), який став одним із головних співців гірської гуральської культури й органічно поєднував нову техніку та фольклорні традиції. Представник «Молодої Польщі», поет Ян Каспрович у 1889-1900 роках працював у редакції газети «*Kurier lwowski*», у 1902-1904 роках – в редакції часопису «*Słowo Polskie*». Підтримував дружні взаємини з Іваном Франком (зокрема, став хрещеним батьком його сина Андрія). Ян Каспрович був професором, а у 1921-1922 роках – ректором Львівського університету. Мешкав у Львові з родиною біля Стрийського парку на вул. Парковій, 10 (тоді вул. Казимира Пуласького) [13, с. 337].

Наприкінці ХІХ-початку ХХ століть Львів, на рівні з іншими європейськими містами, уміщував щільну концентрацію творчості, що пов'язувалося як з географічним розташуванням міста, так і з тривалими взаємозв'язками львівських культурних діячів з європейськими. Визначальний вплив на мистецьке життя Львова й на формування сецесії мав розвиток національної свідомості.

З іншого боку, економічний та науково-технічний поступ викликав зворотну реакцію – негативне ставлення митців до урбанізації, бажання повернутися до природи і прагнення перенести її форми до мистецтва, потребу романтичної втечі від міської цивілізації до гуцульських сіл у горах. Насправді ці тенденції були виразом ностальгії мешканців міст, оскільки, природу і сільське життя сецесійні митці сприймали через призму міста. Спільне зацікавлення польською та українською етнографією йшло поряд з народницькою орієнтацією сецесії.

З латинської слово «сецесія» перекладається як «відокремлення» від естетики попередників, тобто, «тяжіння від побутового реалізму до символіки, містичності, синтезу мистецтв» [10, с. 290]. Така кодифікація доречна до діяльності «Молодої Музи» в контексті української літератури та культури загалом.

Термін «сецесія» пов'язаний з угрупованням віденських художників та скульпторів, які в 1897 році заснували товариство «*Winer Secessium*». З образотворчого мистецтва термін поширився й на художню літературу. Власне між імпресіонізмом і сецесією бачимо щось спільне, а саме «відокремлення» від естетики попередників: у першому випадку – від академізму в живописі, в другому – тяжіння від побутового реалізму до символіки, містичності, синтезу мистецтв. Отож, логічно зберігати за цим мистецьким рухом те ім'я, яке йому дали при «хрещенні» [10, с. 290].

А. Матусяк, авторка книги «У колі української сецесії» підкреслила, що «незаперечний вплив на становлення культурного життя у Львові, а заодно і на образ сецесії, мало зростання національної свідомості національних спільнот, передусім поляків і українців, і до мозаїчного, багатонаціонального характеру мистецьких явищ у Львові на межі століть спричинилися діячі як польської, так і української культури» [14, с. 35].

Щодо впливу та значення «Молодої Музи» зайвих запитань не виникає, безперечно воно значне та вагоме. Проте, підігнати під якийсь стандарт чи чітко дати визначення діяльності не спроможеться жоден літературознавець, оскільки навіть самі діячі цього зробити не могли. От, що зазначила Леся Демська-Будзуляк у передмові до «Чорної Індії» «Молодої Музи»: «Проблема полягає, мабуть, у тому, що вони самі до кінця не розуміли, чим є насправді і ким стануть для подальшого розвитку української літератури. «Молода Муза» не була організацією, яка веде облік своїх членів чи має розроблений статут або програму. Це був радше клуб літераторів, до якого тяжіло чимало молоді, яка працювала у різних галузях мистецтва: композитор Станіслав Людкевич, скульптор Михайло Парашук, живописець Іван Северин, скрипаль й маляр Іван Косинін, фейлетоністи Степан Чарнецький та Остап Луцький, перекладач Сидір Твердохліб, талановиті прозаїки Михайло Яцків, Богдан Лепкий, Осип Шпитко та Володимир Бирчак, літературознавець Михайло Рудницький та, безперечно, поети першого ряду – Петро Карманський та Василь Пачовський. Коло друзів, об'єднаних спільними поглядами й зацікавленнями, спрагою за повноцінним творчим життям, вільним від будь-яких громадських завдань та присудів, богемісти за своїм способом життя і стилем мислення» [24, с. 17].

Соломія Павличко зазначила, що «Молода Муза» не була організацією із фіксованим членством та програмою, а радше товариським клубом, учасників якого об'єднували передусім дружні стосунки: «Молода Муза» не мала концепуальної естетичної програми й відповідно солідного теоретичного дискурсу» [19, с. 119], отже, вони стали новаторами на рівні з європейськими колегами-модерністами.

Львівська кав'ярня безумовно заслуговує на окреме місце в новій модерній культурі міста. При чому таку актуалізацію кав'ярні зустрічаємо практично в усіх європейських культурах та літературах того часу – французькій, німецькій, польській, чеській та ін. Її столики ставали символічними трибунами для кожного, хто не хотів бути «як всі», хто сповідував ідею особистості, прийнятої духом індивідуалізму: «Ми, грішні, ходили й ходимо до кавярні, бо там можемо обмінюватися думками з рівними людьми, що вже полисіли від студій над літературою, і з молокососами, що називають нас ретроградами. Кавярня стала демократичною, щось наче читальні «Просвіти», де всі рівні з тою різницею, що голос тут мають не ті, яких мусиш слухати, а ті, яких можеш слухати», - згадував Михайло Рудницький.

Ще точніше роль кав'ярні того часу подав П. Карманський: «Для нашого брата, бідного поета чи публіциста, якому як рибі вода, потрібне широке та й мудре товариство, де він знаходить джерело творчих спонук та концепцій, залишається хіба модерна, недорога, не гомінка, дискретна кавярня. Це найбільш економна установа, на яку спромоглася сьогочасна міська цивілізація» [24, с. 17].

З-поміж львівських кав'ярень епіцентрами молодомузівського осередку стали кав'ярня «Монополь» (пл. Марійська, 8) та кав'ярня «Центральна» (пл. Галицька, 7).

Остап Луцький – автор «Маніфесту «Молодої Музи», в якому піддав критиці усі минулі догми та описав зародження нового стилю як рефлексії на занепад. З його легкої руки творча літературна група й отримала свою назву, яка увійшла в історію.

О. Луцький, як і інші члени «Молодої Музи», були, за висловом М. Ільницького, творцями й учасниками української ланки «в системі взаємодії різних течій літературного руху кінця ХІХ-початку ХХ ст., фрагментом загальноєвропейської панорами, бо ідеї модернізму приходили на Україну різними шляхами» [10, с. 14].

Син О. Луцького, Юрій Луцький у статті «Батькова творчість і листування» писав, що «у Празі, а особливо в Кракові, Луцький був рівночасно учасником того життя, яке Карманський охрестив «українською Богемою». Студентське життя тоді дуже часто було богемою, тим більше в Кракові, де деякі студенти академії мистецтв (Бойчук, Паращук, Сосенко) стояли в близьких стосунках з молодомузівцями» [18, с. 730].

Для літературних контактів на зламі століть, зокрема для львівських молодомузівців, характерним стало те, що вони знаходили собі подібних літературних побратимів насамперед через їх книжки. Це було духовне побратимство. Адже не кожен з них мав змогу подорожувати через елементарний брак коштів.

«Через лучність і приязнь Стефаніка, Лепкого, Луцького й Новаківського з Виспянським, Пшибишевським, Орканом, Тетмаєром й іншими корифеями нової польської поезії - згадував Петро Карманський, - ми знаходили духовний контакт з ними, а на львівському ґрунті зв'язали особисті зв'язки з Ф. Гвізджом, О. Єдлічом і деякими молодшими малярами. І ця плятонічна єдність не була безплідна. Бо, попри Твердохлібову антологію нової української поезії в польській мові, появилися в тому часі повні томи перекладів на польську мову творів Яцкова, Стефаніка, Коцюбинського, Шевченка, а надто в перекладах польських поетів появлялися спорадично поезії, головню «молодомузівців»» [12, с. 127].

Літературний критик з кола «Молодої Польщі» Ярослав Вишневецький у 1903 році писав про відчутний вплив на молодих польських письменників філософії Артура Шопенгауера [19, с. 29].

Світоглядна концепція А. Шопенгауера стала основою світосприйняття поета П. Карманського, особливо у його ранніх збірках «З теки самоубийця» (1899), «Ой, люлі, смутку» (1906), «Пливе по морю тьми» (1909). Часто ці мотиви звучали у збірках О. Луцького «В такі хвили» (1906), С. Чарнецького «В годину сумерку» (1908).

Чи не найбільше відіграв роль культурного мосту між Галичиною та Європою Богдан Лепкий, здійснюючи переклади як на українську, так і українських творів на європейські мови. Значну частину свого життя (1899-1914, 1925-1941 рр.) Б. Лепкому довелося прожити в Кракові – центрі тогочасної науки, літератури та мистецтва.

Помешкання Лепких у Кракові (на вулиці Собеського, 5 чи на Зеленій, 25) приймало чимало українських гостей: митців, культурних діячів, письменників та поетів. Левова частка «молодомузівців» також мала честь бути прийнятими в домі Лепких у Кракові, а саме: Остап Луцький, Микола Голубець, українські малярі Михайло Бойчук, Іван Северин, Олекса Новаківський, Осип Курилас, історик В'ячеслав Липинський. За описами сучасників, ця оселя мала елементи українського етносу та європейської

вишуканості, що нагадувало злиття двох культур в єдину органічну. Там, між поляками й українцями, постійно велися розмови про актуальні культурні події, новітні митецькі течії та суспільно-важливі питання.

Неабияку роль у виникненні ідеї створення «Молодої Музи» відіграв зв'язок Б. Лепкого з С. Пшибишевським, що очолював «Молоду Польщу» та С. Виспянським. Естетичне підґрунтя і теоретична основа останньої послужили відправною точкою для формування засад «Молодої Музи». Б. Лепкий допомагав С. Виспянському деталізувати україністику у творах, а С. Виспянський сприяв вступу українців до Краківської Академії Мистецтв, зокрема, Івану Северину. У Кракові здобули освіту такі видатні українці: Іван Труш, Осип Курилас, Модест Сосенко, Михайло Бойчук, Антін Монастирський, Михайло Осінчук.

Загалом постать Б. Лепкого можна охарактеризувати як об'єднувальну: для українського та європейського, українського й польського, минулого покоління, що творило в межах реалізму та нового, яке сформувало модернізм.

Такі обставини сприяли виникненню громадських рухів, впливали на стосунки між письменниками, художниками, науковцями – представниками польської та української культур.

«Кав'ярняна культура», традиції богемі не тільки формували особливий тип митця-інтелігента, дистанційованого від побуту і щоденних потреб суспільства, а й відбивалася у їх творчості. Це особливо стосується «молодомузівця» Степана Чарнецького. Літературні критики (Б. Рубчак, М. Рудницький) недаремно наголошували, що його постать найяскравіше відповідала зразкові західноєвропейського богеміста. Очевидно, саме він переносив цей стиль, манеру поведінки і мислення у «Молоду Музу». На основі богемної культури творилися контакти молодомузівців і молодопольків [22, с. 46].

«Молодомузівець» С. Чарнецький та «молодополяк» Генрик Збежховський були найбільш пов'язаними посталями в контексті українського модерну.

С. Чарнецький (1881-1944) – поет львівської «Молодої Музи» є автором збірок поезій: «В годині сумерку» (1908), «В годині задуми» (1917), «Сумні ідем» (1920), перекладач (автор перекладу з італійської лібрето опери Дж. Пуччіні «Мадам Баттерфляй», який видано у 1909 році), фейлетоніст (псевдонім Тиберій Горобець) газети «Діло» (1921-1924), театральний референт товариства «Руська Бесіда» у Львові (1906), режисер і мистецький керівник українського театру у Львові (1913-1914). Йому належить авторство ґрунтового дослідження «Нариси українського театру в Галичині» (1934). Сучасники відзначали його майстерний переклад на польську мову вірша І. Франка «Як почувеш вночі...».

«Він найбільше консеквентний галицький богеміст, навіть ще тепер, в періоді свого життя, коли вже пора «присісти». Ще й сьогодні він вірний товариш і друг другого ж такого богеміста польського, Г. Збежховського, і Львів затратив би своє обличчя, якби їх не стало», - писав про С. Чарнецького у своїх спогадах у 1936 році історик «Молодої Музи» П. Карманський [24, с. 65-66].

Г. Збежховський (1881-1942) – польський поет, прозаїк, драматург, автор сатиричних віршів, редактор (1920-1926) сатиричного тижневика «Szcutek», за освітою-правник (студював право у Львівському університеті). Двічі відзначений престижними літературними нагородами: 1928 р. – літературна нагорода міста Львова і 1938 р. – Золотий Лавровий вінець Польської академії літератури.

С. Чарнецький та Г. Збежховський є останніми представниками своїх творчих літературних груп, що зберегли для себе модерну естетику до кінця життя. Цьому, мабуть сприяла їхня дружба та вагомий вплив одне на одного. Вони були одного віку, мали однакові смаки, проглядали свіжі газети у кав'ярні «Варшавська» на вул. Панській, обідали в «Атлясі» на площі Ринок, обидва були журналістами та навіть мешкали неподалік один від одного: Г. Збежховський – на вул. Пісковій (зараз Личаківська), 15, а С. Чарнецький – на вул. Красінського (зараз вул. М. Тучапського).

Г. Збежховський і С. Чарнецький за своєю суттю були театралами, і, можливо, навіть разом відвідували вистави. С. Чарнецький написав ґрунтовне дослідження про історію українського театру в Галичині.

Г. Збежховський вважав початком своєї творчої біографії публікацію вірша «Мочари» (1899) у «Zusiu», яке редагував С. Пшибишевський. Завдяки цьому, писав у спогадах Г. Збежховський, «він відразу ж став пасувати на лицаря «Молодої Польщі», бо публікація вірша в «Zusiu» давала золоті остроги і вела на Парнас. За легендою, такі авторитети, як С. Пшибишевський та К. Пшерва-Тетмайер, благословили поетичну ліру Г. Збежховського. Начебто, К. Пшерва-Тетмайер, перебуваючи у Львові, зажадав, щоби йому відрекомендували автора «Мочарів», і сказав йому при зустрічі багато теплих слів» [27, с. 316].

С. Чарнецький також був автором популярних шлягерів. Як згадувала його донька, «він сам складав музику до своїх пісень. Потім розшукував Станіслава Людкевича, який засідав в котрійсь із львівських ресторацій, найчастіше у «Шнайдера», щоб наспівати йому свою мелодію, а Людкевич підправляв її і стилізував» [22, С. 37].

У Львові переклад завжди був явищем природним: при тій кількості мов, що звучали і використовувалися в місті перекладалося тут як дихалося. І. Франко задав темп, запалив азартом, переконав, що без перекладів не буде сильної освіченої нації [14, с. 344-345]. Відомими на той час перекладачами були Микола Голубець та Михайло Рудницький.

У Літературно-Науковому віснику за 1920-і роки друкувалися поетичні переклади М. Рудницького з Шарля Бодлера. В 1920-і роки для газети «Діло» він переклав фрагмент із повісті Стефана Жеромського «Напровесні», поезію Анатолія Франса, вірш Джакомо Леопарді «О рідний краю мій». У 1930 р. в газеті «Діло» опублікований його переклад з італійської «Дзвонів» Габріеле д'Аннунціо, оповідання «Новітній Тантал» польського письменника Кароля Їжиковського. Упорядковував, готував до видання твори та писав передмови і примітки до творів Петра Карманського, Михайла Яцкова.

За словами професора Львівського університету ім. І. Франка Роксолани Зорівчак, Михайло Іванович здійснював художні переклади з англійської, данської, іспанської, італійської, німецької, польської, угорської, французької, шведської мов, причому майже всі переклади опубліковано в щоденній газеті «Діло». Перекладав українською твори А. Міцкевича, Ю. Словацького, П. Верлена. Твори М. Яцкова переклав французькою мовою.

У 1923 році М. Рудницький вперше переклав українською мовою трагедію «Отелло» Вільяма Шекспіра для постановки у Львівському Театрі Товариства «Українська бесіда» (режисер О. Загаров).

У 1943 році М. Рудницький здійснив переклад українською «Гамлета» В. Шекспіра на замовлення мистецького керівника Львівського оперного театру Володимира Блавацького. За ним у Львові поставили спектакль (режисер Йосип Гірняк). Сам текст перекладу М. Рудницьким п'єси «Гамлет» виявили в архівах Українського музею у Нью-Йорку й передали в Україну. П'єсу вперше опублікували в театрознавчому журналі ЛНУ ім. І. Франка «Просценіум» за 2004 рік із передмовою Роксолани Зорівчак (№ 1–2 (8–9). – С. 124-206).

Представники «Молодої Польщі» мали тісні зв'язки з львівськими молодомузівцями. Мистецька та ідеологічна спільність їхніх літературних позицій сприяла поглибленню цих контактів. З одного боку, перекладаються Тетмаєр, Каспрович і Пшибишевський (наприклад, В. Щурат переклав програмний «декадентський» вірш Тетмаєра «Eviva l'arte»), а з другого – настрої і постава цих письменників широко проникають до української поезії. Найтісніші стосунки зароджуються в цей час між польським поетом і прозаїком Владиславом Орканом та молодомузівцем Сидором Твердохлібом.

В експозиції музею «Літературний Львів першої половини ХХ ст.» демонструється «Antologia wspolczesnych poetow ukrainskich: Drugie powiekszone wydanie. - Lwow-Zloczow, [1913]». З української мови на польську «Антологію» переклав молодомузівець С. Твердохліб. Вступ до збірки написав представник «Молодої Польщі» В. Оркан, який товаришував з Б. Лепким, О. Луцьким, цікавився українською літературою. Разом з «молодомузівцями» 1908 року взяв участь у виданні збірника оповідань «Молода Україна» та антології української поезії «Антологія сучасних українських поетів» в 1910 році.

Бажання бути неординарними, створити щось нове, своє – цим і пояснюються творчі пошуки нових форм та стилів «молодомузівців».

Творчість Ш. Бодлера, А. Рембо, М. Метерлінка – модні культурні моделі для наслідування, ними зачитувалися, їх перекладали, щоб зробити доступними для читання серед широкої аудиторії.

Модерністські ідеї жваво обговорювали в арт-кав'ярнях. Там молодомузівці обмінювалися думками, обговорювали свої переклади з європейських поезій, зачитували колегам по перу свої власні поезії чи прозові твори, шукали меценатів для публікації своїх творів, очікували на думку літературних критиків.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, спираючись на усі вищеперераховані факти, можна чітко простежити тісний взаємозв'язок галицької літературної групи «Молода Муза» з «Молодою Польщею», а також розглядати їх як невід'ємну частину європейського модернізму. Це ототожнює українське тогочасне мистецтво з європейським та передове новаторство Львова як українського творчого осередка. У радянські часи визнання цього було неможливим, як і першість українського, тому феномен «Молодої Музи» практично не досліджувався. Відносно віднедавна відкрилася можливість досліджувати історію «Молодої Музи» й аналізувати її як унікальне явище для української літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірюльов Ю. Мистецтво львівської сецесії. – Львів: Центр Європи, 2005. – 231 с.
2. Бірюльов Ю. Сецесія у Львові. Режим доступу: / http://www.ji.lvivua/r29texts_biruliov.htm.

3. Владислав Оркан і українська література [Текст]: літературно-критичний нарис / Г. Д. Вервес. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - 187 с.
4. Гавдида Н. Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Лепкого: Монографія. - К.: Смолоскип, 2012. - 228 с.
5. Голомб Л. Г. Петро Карманський: Життя і творчість. Монографія. – Ужгород: Гражда, 2010. – 246 с.
6. Гундорова Т. І. Модернізм як еротика „нового” (В. Винниченко і Ст. Пшибишевський) // Слово і час. — 2000. — № 7. — с. 17-25.
7. Гундорова Т. І. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. -2-ге вид, перероб. Та доп. – Київ: Критика, 2009. – 447 с.
8. Гутнікєвіч А. Мистецьке життя Львова у міжвоєнний період // часопис «І». - 2008. - Ч. 52.
9. Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Б. Лепкого / Упор. В. Качкан. – Львів: Фенікс, 2002 – 920 с.
10. Ільницький М. Від «Молодої Музи» до «празької школи». - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995.- 318 с.
11. Ільницький М. Знаки доби і грані таланту. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2014. – 432 с.
12. Карманський П. Українська Богема / Упор., передм. і прим. Петра Ляшкевича. – Львів: Олір, 1996. - 96 с.
13. Купчинський Р. Жмут споминів про Богдана Лепкого // Україна. – 1991. – № 14.- С.12.
14. Львів-місто, що надихає. Література [Текст]: ілюстрований літературно-енциклопедичний путівник / упорядниці Ольга Муха. - Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. - 448с.
15. Матусяк А. У колі української сецесії (Вибрані проблеми творчої поетики письменників «Молодої Музи» / Переклад з польської Лесі Демської-Будзуляк. – Львів: ЛА «Піраміда», 2016. – 404 с.
16. Матусяк А. Химерний Яцків: Модерністський дискурс у прозі Михайла Яцкова. – Вроцлав; Львів: ЛА «Піраміда», 2010 – 224 с.
17. Мориквас Н. Меланхолія Степана Чарнецького: Есей. – Львів: Світ, 2005. - 384 с.
18. Муза і чин Остапа Луцького / Упор. В. Деревінський, Д. Ільницький, П. Ляшкевич, Н. Мориквас. – К.: Смолоскип, 2016. - 936 с.
19. Никольская И. Очерки развития симфонической музыки в Польше XX века. - М., 1990. - 79 с.
20. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. - Київ: Либідь, 246 с.
21. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 392 с.
22. Степан Чарнецький і Генрик Збежховський: останні представники «музівської» богемі [Текст] / Надія Мориквас // Парадигма:збірник наукових праць / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Ільницький, І. Денисюк [та ін.]. - Львів: [Ин-т українознавства ім. І.Крип'якевича], 2009. - С. 25-46.
23. Чарнецький С. Історія українського театру в Галичині. Нариси, статті, матеріали, світлини . – Львів: Літопис, 2014. – 584 с.
24. «Чорна Індія» «Молодої Музи»: Антологія прози та есеїстики / Упорядкування, літературна редакція та примітки Василя Габора. – Львів: ЛА «Піраміда», 2014. – 352 с.
25. Burchard H. Janusz Bohdan, pseud. Wasyl Karpowicz (ok. 1888-1930) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1963. — Т. X/4, zeszyt. 47. — S. 587.
26. Grabowicz George G. Mit Ukrainy w 'Śnie srebrnym Salomei"' // Pamiętnik Literacki. — 1987. — Rocz. 78, Zesz. 2. — S. 23-60.
27. Waszczuk W. Pisarz wobec koniunktury. Tworczyse literacka Henryka Zbierzchowskiego. - S. 316.

УДК 930. 1: 94 (477)

Голдак Т. В.,

e-mail: goldak.lesia7@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8482-2033, Researcher ID: C-6694-2019, к.і.н., доц. кафедри історії і політології, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

ŻYCIE TEATRALNE UKRAIŃCÓW W PRZEMYSŁU W DRUGIEJ POŁOWIE XIX-PIERSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Adnotacja: W artykule dokonano analizy pierwszych amatorskich, a nieco później już zawodowych przedstawień ukraińskiego teatru w Przemyślu pod koniec XIX – pierwszej połowie XX wieku oraz podano ogólną charakterystykę występów gościnnych i innych dziejów w tym zakresie Teatru Ruskiej Biesiady. Artykuł poświęcony jest badaniu przebiegu powstawania i rozwoju ukraińskiego teatru oraz życia teatralnego Ukraińców w Przemyślu. Podkreślono, że początki ukraińskiego teatru w Przemyślu sięgają okresu Wiosny Ludów w Galicji, związanego ze spektaklem „Natalka Poltawka”. Autorka bada główne subiektywne i obiektywne aspekty intensyfikacji i spadku aktywności działalności teatralnej w badanym regionie. Kwestia uzasadnienia i periodyzacji nowej fali życia kulturalnego Ukraińców w Przemyślu stała się odrębnym zagadnieniem. W tym kierunku rozważane są kwestie tworzenia zawodowego teatru, pozyskiwania funduszy na funkcjonowanie teatru, podpisywania umów z reżyserami teatru, rozwiązywania instytucjonalnych i organizacyjnych podstaw zapewniania jego funkcjonowania. Omówiono uroczystość z okazji 25-lecia założenia pierwszego ukraińskiego teatru zawodowego, w której uczestniczyła grupa artystyczno-techniczna Lwowskiego Dramatycznego Towarzystwa im. I. Kotlarewskiego. Przedstawiono aspekty uczestnictwa w życiu teatralnym Ukraińców wielu znanych społeczeństw, takich jak Ukraińskie zinoctwo, Sicz, Ruska Besiada, ukraiński teatr Towarzystwa Sokil oraz huculski teatr, założony przez G. Hotkiewicza. Zmiany w funkcjonowaniu ukraińskiego Teatru Ruskiej Biesiady podczas I wojny światowej ujawniły się, gdy utracono rozrywkową i edukacyjną funkcję instytucji oraz pojawiły się problemy z finansowaniem ukraińskiego teatru przez rząd. Stwierdzono, że życie teatralne Ukraińców, mieszkających w Przemyślu w drugiej połowie XIX wieku – pierwszych dziesięcioleciach XX wieku było barwne i intensywne. Przyczyniły się do tego występy gościnne Teatru Ruskiej Biesiady, jako teatru zawodowego. Należy przy tym zaznaczyć, że amatorskie zespoły teatralne również stały się orientować na repertuar teatrów zawodowych oraz ich mistrzostwo gry i ruchu scenicznego.

Słowa kluczowe: Przemyśl, teatr, Polacy, Ukraińcy, przedstawienie teatralne, występy gościnne, benefis, rola, premiera, publiczność.

Анотація. В статті проведено аналіз перших аматорських та професійних вистав українського театру в Перемишлі кінця XIX – першої половини XX століття та подано загальну характеристику гостьових вистав та інших заходів Театру Руської бесіди. Стаття присвячена дослідженню перебігу процесів становлення та розвитку українського театру та театрального життя українців у Перемишлі. Наголошено, що початки українського театру в Перемишлі сягають періоду «Весни народів» у Галичині, пов'язаного із інсценуванням вистави «Наталка Полтавка». Автором досліджуються основні суб'єктивні та об'єктивні аспекти інтенсифікації і спаду активності театральної діяльності в досліджуваному регіоні. Окремого розгляду набули питання обґрунтування та періодизації нової хвилі культурного життя українців у Перемишлі. У зазначеному напрямі розглядаються питання створення професійного театру, збору коштів на функціонування театру, підписання контрактів з керівниками театру, розв'язання інституційних та організаційних засад забезпечення його функціонування. Наголошено на проведенні процедури урочистого святкування з нагоди 25-ліття створення першого українського професійного театру, виступу мистецько-технічної групи Львівського драматичного товариства ім. І. Котляревського. Висвітлено аспекти участі у театральному житті українців низки відомих товариств, таких як «Українське жіноцтво», «Січ», «Руська Бесіда», український театр товариства «Сокіл», гуцульський театр, створений Г. Хоткевичем. Виявлено зміни у функціонуванні українського театру товариства «Руська Бесіда» протягом першої світової війни, коли було втрачено розважально-освітню функцію установи та виникли проблеми у фінансуванні українського театру урядом. Зроблено висновки, що

театральне життя українців Перемишля у другій половині XIX ст. – перших десятиліттях XX ст. було інтенсивним передусім завдяки зусиллям професійного театру «Руської Бесіди» та орієнтації аматорських театральних груп на репертуар професійних театрів та їх мистецтво гри і сценічного руху.

Ключові слова: Перемишль, театр, поляки, українці, театралізована вистава, виступи в гостях, вигода, роль, прем'єра, аудиторія.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-08>

Wprowadzenie. Początki ukraińskiego życia teatralnego w Przemyślu sięgają okresu Wiosny Ludów w Galicji. Inicjatorem przedstawień ukraińskich był ks. Iwan Ozarkiewicz, który w maju 1848 roku dokonał w Kołomyi pierwszej w Galicji inscenizacji „Natałki Połtawki”. Dowodem entuzjastycznych recenzji przedstawienia teatralnego może być list, napisany przez Josypa Kobryńskiego do Jakowa Hołowackiego (8 czerwca 1848 roku): „Gra przepiękna. Całkiem inna sprawa słyszeć słowo ojczyście, widzieć dzieje ludowe”¹.

Część główna. W listopadzie 1848 roku grupa amatorska pokazała to przedstawienie już w Przemyślu pt. „Panna na wydaniu albo Miłowanie bez przymusu”. Przedstawienie spowodowało szeroki rezonans publiczności². Pod jego wpływem w Przemyślu zorganizowano kółko wielbicieli teatru ukraińskiego. Nieco później dokonano adaptacji scenicznych „Moskala czarodzieja” I. Kotlarewskiego i „Swatów na Honczarówce” H. Kwitki-Osnowianenki. Już 26 października 1848 roku teatralną adaptację, dokonaną przez I. Ozarkiewicza pokazano uczestnikom zjazdu inteligencji ukraińskiej. Był to początek publicznych ukraińskich przedstawień teatralnych we Lwowie³. Przedstawienia cieszyły się ogromnym powodzeniem wśród publiczności, więc wywarły swój wpływ także na życie Przemyśla. Jak wynik – w listopadzie 1848 roku, w okresie intensywnego rozwoju świadomości narodowej, powstało pierwsze zgromadzenie amatorów teatru ukraińskiego.

Powołana więc w Przemyślu w roku 1848 amatorska grupa teatralna w latach 1848–1849 przygotowała ok. 15 premier⁴. Poziom przedstawień zapewniały, przede wszystkim, aranżacje muzyczne, w których przygotowaniu brali udział profesjonalni muzycy, m.in. kancelista Konsystorza przemyskiego Michał Werbyckij, dyrektor Katedry łacińskiej Franciszek Lorenc, nauczyciel muzyki w diakońskim instytucie Wincenty Sersawij oraz wykładowca gimnazjum Hoffman⁵.

Życie teatralne Przemyśla koncentrowało się w hotelu „Pod opatrnością”, znajdującym się przy ul. Franciszkańskiej 20⁶. Jednak, mimo wysiłków działaczy przemyskich teatr nie istniał długo i już pod koniec 1849 roku zaprzestał swojej działalności. O jakichkolwiek ukraińskich przedstawieniach teatralnych w Przemyślu w roku 1850 nie ma żadnych wzmianek. Zachowały się tylko wspomnienia o jednym przedstawieniu teatralnym w ukraińskim seminarium we Lwowie 12 marca 1850 roku w wykonaniu studentów seminarium. Przedstawienie teatralne odbywało się na cześć zjazdu uczonych ukraińskich. Jeszcze przez jakiś czas przedstawienia teatralne odbywały się w Kołomyi⁷. W roku 1852 w Przemyślu powinno być odbyć się przedstawienie teatralne dla ofiar pożaru ze wsi Buców, jednak nie zachowało się żadnych informacji czy do tego doszło. Jako przyczynę upadku teatru Iwan Franko wskazuje zwątpienie we własne siły, panujące w tym okresie wśród „Rusinów”⁸.

W okresie kolejnych 15 lat po zakończeniu działalności teatru amatorskiego w Przemyślu życie teatralne prawie zamarło. Dopiero w latach 60. XIX wieku rozpoczęła się nowa fala życia kulturalnego miasta i Ukraińców, mieszkających w Przemyślu. Ideę zawodowego teatru ukraińskiego udało się wcielić w życie Julianowi Ławriwskiemu, który zaproponował towarzystwu *Ruska Biesiada* powołanie komitetu teatralnego. Dzięki działalności komitetu w ciągu dwóch lat zebrano środki na funkcjonowanie teatru, podpisano kontrakt z Omelanem i Teofilą Baczyńskimi na kierowanie teatrem, a 29 marca 1864 roku zorganizowano i przeprowadzono inaugurację teatru. Na początku roku 1865 teatr lwowskiego towarzystwa *Ruska Biesiada* wyjechał do Przemyśla. Kwestiami organizacyjnymi zespołu teatralnego zajmował się przedstawiciel *Ruskiej Biesiady* w Przemyślu Wasyl Kowalski, który był odpowiedzialny za pobyt artystów, oprawę muzyczną i obecność publiczności. Wówczas salę hotelu, na której miały odbywać się przedstawienia teatralne, zajmowała polska wędrowna grupa teatralna pod kierownictwem Łobojki, posiadająca w swoim repertuarze nie tylko polskie przedstawienia teatralne, lecz także kilka przedstawień „ruskich”⁹, w tym: „Dwa gołębie wodę piły, a dwa ją mąciły” oraz „Miłość i zgoda” S. Witwickiego¹⁰. W. Kowalskiemu udało się jednak zawrzeć umowę z właścicielem hotelu, w wyniku której teatr Biesiady otrzymywał do swojej dyspozycji salę hotelu i tymczasowe mieszkanie dla małżeństwa Baczyńskich.

Według informacji, która ukazała się w ówczesnym czasopiśmie „Słowo”, większość przedstawień odbywała się przy wypełnionej widowni. Wśród widzów można było zobaczyć intelektualistów duchowych i świeckich, młodzież, przedstawicieli chłopstwa; byli tu nie tylko Ukraińcy mieszkający w Przemyślu, lecz także Polacy i

Niemcy. Na przedstawieniu pt. „Matczyne błogosławieństwo” był nawet ówczesny namiestnik baron Paumgarten. Należy zaznaczyć, że ani dyrekcja, ani członkowie zespołu teatralnego nie zajmowali się rozpowszechnianiem biletów oraz nie chodzili po domach, jak to kiedyś było w zwyczaju w polskich prowincjonalnych miastach, i sprzedawali bilety¹¹.

Wówczas w prowincjonalnych miasteczkach Galicji występowały nie tylko ruskie, polskie, lecz także niemieckie zespoły teatralne, m.in. w Brodach funkcjonował prawie stały teatr pod dyrekcją Kapillera, a w Krakowie – teatr niemiecki¹². Po występach gościnnych ruskiego teatru do Przemyśla przyjechała niemiecka grupa teatralna w składzie czterech osób, która pokazywała tylko fragmenty niektórych spektakli. Zdarzało się tak, że podczas przedstawień niemieckich artystów widownia była prawie pusta, a nauczyciele zmuszeni byli sprzedawać bilety swoim uczniom¹³.

Lwowski Teatr *Ruskiej Biesiady* powrócił do Przemyśla w roku 1866. Spektakle teatru odbywały się w sierpniu i wrześniu. Przez pierwsze dwa tygodnie grupa teatralna pokazała pięć spektakli, wśród których publiczność i krytycy teatralni szczególnie wyróżnili sztuki pt. „Zaczarowane skrzypce” oraz „Podhoriane”¹⁴. Ogółem w tym sezonie w Przemyślu odbyło się 24 przedstawienia teatralne¹⁵. Recenzje, które ukazywały się w prasie lokalnej, były dość pozytywne. Po wyjeździe zespołu O. Baczyńskiego życie teatralne w Przemyślu znowu zamarło, tym razem na długie dwa lata. Jednak tzw. cisza teatralna była problemem nie tylko w życiu teatralnym Przemyśla. W Galicji, niestety, w tym okresie obserwuje się spadek zainteresowania teatrem, publiczność zaczyna odbierać przedstawienia teatralne coraz bardziej krytycznie, wskazując na istniejące niedoskonałości. Oprócz tego, między dyrektorem teatru O. Baczyńskim a towarzystwem *Biesiady* powstał konflikt, nasilany kłótniami, które toczyły się między artystami a dyrekcją, w wyniku czego po roku teatr w ogóle zaprzestał swojej działalności: w 1867 roku O. Baczyński rozwiązał zespół Teatru i przeprowadził się do Kamieńca nad Dnieprem.

W 1869 roku kierownictwo teatru zaprosiło Antoniego Molenckiego by wznowił działalność teatru pod warunkiem, że wystąpienia będą odbywać się we Lwowie. Jednak we Lwowie nie było wolnych pomieszczeń przystosowanych do wystawiania spektakli, więc zespół teatralny przeniósł się do Przemyśla¹⁶. Znalazłszy się w nowym mieście zespół zaczął borykać się z nowymi problemami, polegającymi na braku strojów i dekoracji teatralnych. Jednak, dowiedziawszy się, że w Przemyślu już od roku przechowywane są jako zastaw rekwizyty teatralne jednego z polskich wędrownych zespołów teatralnych Iwanowskiego, A. Molencki próbuje wykorzystać tę sytuację. Miejscowi Ukraińcy pomogli jemu za niewielkie pieniądze wykupić z zastawu wszystkie stroje i dekoracje i już 24 kwietnia (2 maja) 1869 roku, na Wielkanoc, zespół teatralny A. Molenckiego pokazuje spektakl „Marusia” według H. Kwitki-Osnowianenki¹⁷. Teatr zatrzymuje się w Przemyślu na dwa miesiące. Przez ten okres oprócz inscenizacji ww. utworu na scenie teatru wystawiane były również inne przetłumaczone sztuki, m.in. komedia J. B. Moliere „Lekarz mimo woli” w tłumaczeniu I. Hawryszkiewicza, „Chłopi arystokracji” W. Anczyca w tłumaczeniu O. Łewyckiego, wodewil francuskiego dramaturga E. Scribe'a „Pierwsze miłości” i inne¹⁸. W skład zespołu teatralnego A. Molenckiego wchodziło tylko dziesięć osób, jednak w ich repertuarze były sztuki, które dotychczas nie były wystawiane w Przemyślu¹⁹.

W tym okresie, więc, jednocześnie funkcjonował jeszcze jeden ukraiński (ruski) zespół teatralny na czele z O. Baczyńskim. W materiałach archiwalnych zachowała się informacja, że przedstawienia teatralne w wykonaniu artystów jego zespołu odbywały się we Lwowie do połowy stycznia, a potem zespół wyjechał na prowincję, by dawać przedstawienia teatralne w poszczególnych miastach²⁰. Pierwszym takim miastem stał się Przemyśl, w którym grupa teatralna przebywała od 18 stycznia do końca lutego 1871 roku i zagrała 22 spektakle²¹. Po Przemyślu teatr *Ruskiej Biesiady* w marcu pojechał na występy gościnne do Brzeżan, gdzie zagrał 5 spektakli²².

Do Przemyśla *ruski teatr* powraca aż 1873 roku. Niestety, ówczesna prasa, która zachowała się do dziś, nie zawierała dużo informacji na temat sezonu teatralnego, więc udało się uzyskać tylko skąpe informacje na temat wydarzeń teatralnych w tym okresie. A. Molencki przyjechał do miasta na początku marca²³. Dokładnie nie wiadomo, jakie spektakle prezentowane były przez zespół teatru *Ruska Biesiada*, istnieje tylko informacja, że ostatnim spektaklem podczas występów gościnnych stała się premiera melodramatu historycznego XVI w. „Olga” Aleksandra Jabłonowskiego z muzyką S. Worobkiewicza²⁴.

Rok 1874 zaznaczył się tym, że *ruski teatr* nie przyjeżdżał na występy gościnne do Przemyśla. W gazecie „Słowo” z dn. 15 lutego 1875 roku ukazała się wstępna informacja o występach gościnnych teatru w marcu 1875 roku, jednak okazała się ona nieprawdziwa, ponieważ O. Baczyński przebywał wtedy w Drohobyczu, a później w Stryju, Jaworowie i Jarosławiu²⁵, natomiast zespół teatralny Teofili Romanowicz w tym okresie przebywał w Kałuszu. W listopadzie 1875 roku do Przemyśla przyjeżdża teatr O. Baczyńskiego i daje pierwsze przedstawienie teatralne²⁶. Według komentarzy i opinii, które ukazały się w gazecie „Słowo”, publiczność bez wielkiego

entuzjazmu uczęszczała na spektakle teatru. Być może ze względu na to, że wówczas w Przemyślu pojawiło się dużo innych miejsc, gdzie mogła się zabawić nieliczna przemyska publiczność ukraińska²⁷.

W gazecie „Słowo” jest wzmianka o kolejnych występach gościnnych teatru O. Baczyńskiego w lutym 1876 roku i spektaklu na cześć Olgi Molenckiej – premierze historycznego dramatu XIV w. w 5 aktach pt. „Rozwydza”, którego dzieje toczą się w Przemyślu i jego okolicach. Był to jednocześnie benefis aktorki²⁸. Przez trzy miesiące swojego pobytu w mieście zespół teatralny O. Baczyńskiego wystawił 42 przedstawienia. W repertuarze teatru pojawiły się nie tylko sztuki wg utworów zagranicznych, lecz także wg utworów ludowych, ponieważ dyrekcja teatru wymagała poszerzenia repertuaru teatru i zapoznania publiczności tak z utworami wybitnych autorów zagranicznych, jak i z utworami własnych utalentowanych dramatopisarzy.

Następne występy teatru ze Lwowa odbyły się w lutym 1877 roku, gdy dyrekcja *Ruskiego Teatru Ludowego* pod kierownictwem T. Romanowicz przyjechała do Przemyśla by pokazać miejscowym Ukraińcom nowe spektakle. Wszyscy mieszkańcy miasta i okolic zaproszeni zostali na dziesięć spektakli wystawianych na Sali hotelu „Pod opatrnością”²⁹. Jednak, ani długa przerwa, ani ogłoszenia w prasie o przyjeździe słynnego teatru nie pomogły zebrać wystarczająco dużo publiczności przemyskiej. Podczas pierwszych czterech spektakli pół widowni była pusta. Oprócz kilku przemyskich uczniów i księży na widowni prawie nikogo nie było. Należy zaznaczyć, że przedstawienia polskiego zespołu teatralnego odbywały się przy pełnej widowni i wśród publiczności byli zarówno Polacy, jak i Ukraińcy. 1878 rok był rokiem zastoju w życiu teatralnym miasta. Dopiero w roku 1879 zespół teatralny T. Romanowicz przywiózł do Przemyśla kilkadziesiąt przedstawień teatralnych, które powinny były się odbyć w Sali hotelu „Pod opatrnością”. Jednak i w tym sezonie, czyli od 1 stycznia do 8 marca, ukraińska publiczność Przemyśla wykazała taką pasywność, że dochodów uzyskanych ze spektakli ledwo starczyło na to, by zapłacić muzykom i za oświetlenie.

Oprócz tradycyjnych, nowych i już znanych przedstawień teatralnych różnego gatunku i tematów, dyrekcja lwowskiego *Ruskiego Teatru Ludowego* zorganizowała kilka balów maskowych. Jeden z nich odbył się 27 stycznia na sali hotelu „Pod opatrnością”. Właśnie wtedy wystawiona została komiczna oryginalna jednoaktowa operetka pt. „Szatan w becze”³⁰. Po raz kolejny zespół teatralny pod dyrekcją T. Romanowicz przyjechał do Przemyśla 8 stycznia 1880 roku i pokazał publiczności spektakl wg komedii M. Gogoła pt. „Ożenek” oraz już znaną publiczności przemyskiej operetkę pt. „Adam i Ewa”³¹.

W 1881 roku w czasopiśmie „Diło” ukazała się informacja o przyjeździe na występy gościnne do Przemyśla *Ruskiego Teatru Ludowego* i zaplanowanych spektaklach³². W tym okresie dyrektorem teatru znów był O. Baczyński. 16 kwietnia jego zespół wystawił przeróbkę polskiej ludowej opery komediowej pt. „Procycha” z oryginalną muzyką M. Werbyckiego. Na dochód uzyskany ze sprzedaży biletów planowano odsłonić pomnik M. Werbyckiego, więc dyrekcja teatru bardzo liczyła na aktywność „ruskiej” publiczności³³. Po krótkim okresie sprawowania funkcji dyrektora przez O. Baczyńskiego zarząd nad *ruskim teatrem* i działem teatralnym *Ruskiej Biesiady* zaczynają sprawować Iwan Biberowicz i Iwan Hryniewiecki (od stycznia 1882 roku)³⁴. Funkcje te oni pełnią skutecznie w latach 1882-1889, aż do śmierci I. Hryniewieckiego.

Na kolejne występy teatr przyjeżdża dopiero w 1884 roku i 4 grudnia rozpoczyna cykl swoich przedstawień teatralnych. Najpierw w tym samym dniu zespół teatralny wystawia komiczną operetkę I. Worobkiewicza pt. „Panna młoda z Bośni”, potem komedię wg M. Bałuckiego „Gęsi i gąski” i ludową operetkę wg A. Steczyńskiego pt. „Nykoła Dowbuszczuk”³⁵. Styczeń 1887 roku był bardzo owocny dla kół teatralnych Przemyśla. Gazeta „Diło” przychylnie oceniła tegoroczne występy gościnne teatru, akcentując uwagę na publiczności przemyskiej, która „nie żałowała pieniędzy aby wesprzeć scenę ludową”, przy tym że na publiczność polską przypadał bardzo mały procent, trochę większy niż na publiczność żydowską. Oddając słuszość grze aktorów, gazeta „Diło” zwróciła również uwagę na istniejące problematyczne momenty: „Jednego można by było życzyć, aby niektórzy artyści lepiej nauczyliby się swoich ról”³⁶. Potem *teatr* pojechał do Jarosławia. W lutym 1888 roku na życzenie polskiej i ukraińskiej publiczności *teatr* znów przyjeżdża do Przemyśla³⁷.

12 stycznia 1889 roku w Przemyślu umiera Jan Hryniewiecki³⁸. W archiwum zachowała się nowo zawarta umowa między *Ruską Biesiadą* a Iwanem Biberowiczem, zawierająca istniejące już wcześniej postanowienia³⁹. Przez dziesięć długich lat po śmierci I. Hryniewieckiego dyrektor I. Biberowicz dokłada wszelkich wysiłków aby utrzymać odpowiedni poziom teatru, trzeba jednak przyznać, że działalnością teatru kierował I. Hryniewiecki, dlatego działalność teatralna zespołu zaczyna stopniowo zanikać. Na początku marca 1889 roku na gościnne występy przyjeżdża teatr O. Baczyńskiego, który na cześć T. Gembickiego wcielił historyczny obraz w spektaklu wg A. Urbańskiego pt. „Przywódca”⁴⁰.

29 marca 1889 roku w środowiskach teatralnych Galicji uroczysto obchodzono 25-lecie założenia pierwszego ukraińskiego teatru zawodowego. W tym procesie szczególną rolę odegrał, bez wątpienia, Przemyśl,

ponieważ właśnie w tym mieście odbył się pierwszy spektakl. Jak wymieniono wyżej teatr był założony przy towarzystwie *Ruska Biesiada*, a kierowanie teatrem powierzono O. Baczyńskiemu, który wtedy już kierował zespołem teatralnym, grającym spektakle w dwu językach⁴¹. Z okazji jubileuszu *ruski teatr* pod kierownictwem O. Baczyńskiego zagrał w tym dniu spektakl w Przemyślu. Należy zaznaczyć, że nieprzypadkowo zaplanowano w tym dniu „Marusię”, dramat, który był na pierwszym przedstawieniu z okazji założenia teatru i otwarcia pierwszego sezonu teatralnego.

W lipcu 1889 roku w Przemyślu wystawiano melodramat pt. „Sokolska debra”, do którego muzykę napisał I. Worobkiewicz⁴². Po występach gościnnych *teatr* jedzie do Mościsk, jednak dochód ze sprzedaży biletów był bardzo niski, więc pod koniec sierpnia 1889 roku aktorzy wrócili do Przemyśla. Tym razem *teatr* pod kierownictwem I. Biberowicza miał zupełnie nowy repertuar⁴³.

Wśród europejskich sztuk, wystawianych przez teatr, prasa wyróżniła komiczną operę J. Strauss’a pt. „Wesoła wdówka”, wystawianą w Przemyślu 28 września 1889 roku⁴⁴. 15 października 1889 roku *Ruski Teatr Ludowy* zorganizował specjalne przedstawienie teatralne, z którego dochód został przekazany na fundusz imienia jednego z byłych dyrektorów teatru I. Hryniewieckiego⁴⁵. Ogółem w ciągu roku w Przemyślu odbyło się 23 spektakle, a sezon teatralny zostawił u publiczności jak najlepsze wrażenia. Następnym razem *Teatr* przyjechał do Przemyśla dopiero w drugiej połowie maja 1898 roku⁴⁶ i jeszcze w 1900 roku. Pierwsze przedstawienie teatralne, które odbywało się 2 czerwca na Górze Zamkowej, zebrało wg informacji w prasie, dość liczną publiczność⁴⁷.

Oprócz *Ruskiego Teatru Ludowego* w Przemyślu występowały również inne zespoły teatralne. Na przykład, zgodnie z informacją, która ukazała się w ówczesnych czasopismach, 5 maja 1901 roku grupa artystyczno-techniczna Lwowskiego Dramatycznego Towarzystwa im. I. Kotlarewskiego pokazała przedstawienie teatralne w 4 aktach wg komedii H. Ceglińskiego pt. „Sokoliki”, z którego dochód przeznaczony był na budowę *ruskiego teatru* we Lwowie⁴⁸. Następny przyjazd *Ruskiego Teatru Ludowego* odbył się 30 września 1901 roku, gdy teatr przyjechał z Jarosławia; na sali przemyskiego „Sokoła” 1 października pokazano melodramat pt. „Podhoriane” wg I. Huszalewicza z muzyką M. Werbyckiego⁴⁹. W tym okresie kierowanie teatrem obejmuje M. Hubczak (do 1904 roku). Zaczynając od 1 października 1901 roku teatr pokazał ruskiej publiczności 10 spektakli. Jednak ani znakomite recenzje w prasie, ani gra aktorów, ani doskonała reżyseria nie pomogły aktywizować mieszkańców Przemyśla. Dotyczyło to, co prawda, nie tylko ludności ukraińskiej, lecz także ludności polskiej i żydowskiej. Teatr nie wywołał zainteresowania ani wśród miejscowej ruskiej publiczności, ani wśród mieszkańców okolic Przemyśla. Najczęściej teatr odwiedzali księża; prawie 50% mieszkańców w ogóle nie wiedziało, że w Przemyślu przebywa *ruski teatr*, byli nawet tacy, którzy w ogóle nie wiedzieli o jego istnieniu⁵⁰.

Ukraińcy, mieszkający w Przemyślu, próbowali iść z duchem czasu i wystawiać sztuki teatralne własnymi siłami. Na przykład, *Ruski Instytut dla Dziewcząt* wystawił 1 marca 1902 roku w sali koncertowej uczelni jednoaktową operę M. Łysenki „Kozą-dereza” (dyrygent R. Zarycki)⁵¹.

W listopadzie 1904 roku po kilkuletniej przerwie *Ruski teatr* przyjeżdża do Przemyśla. Jak na teatr wędrowny mógł on zaproponować swoim widzom dość szeroki i różnorodny repertuar. Jednak rzucały się w oczy problemy, które pojawiły się w teatrze, zwłaszcza jednym z takich problemów był brak aktorek. W Przemyślu teatr przebywał do grudnia, a potem pojechał do Lwowa⁵². Bez względu na występy gościnne *ruskiego teatru* życie kulturalne w Przemyślu nie zamierało: zachowały się świadectwa tego, że Ukraińcy-amatorzy samodzielnie wystawiali sztuki teatralne z okazji różnych świąt. Tak, na przykład, 18 grudnia 1905 roku w Wielkiej sali Domu Ludowego dzięki wysiłkom towarzystw *Sicz*, *Ruska Biesiada* i *Ukraińskie żinocstwo* udało się zorganizować przedstawienie teatralne pt. „Podróż św. Mikołaja”⁵³. Po raz kolejny *ruski teatr* przyjeżdża do Przemyśla pod koniec 1905 roku. Tym razem spektakle teatru odbywają się w Domu Ludowym. W Przemyślu *teatr* przebywał od 30 grudnia 1905 roku do 9 lutego 1906 roku. W tym okresie teatr pokazał 26 spektakli, po czym powrócił do Lwowa. Będąc we Lwowie w lutym-kwietniu 1906 roku publiczność Lwowa miała możliwość obejrzeć 48 przedstawień teatralnych. Swoją trasę wędrowny teatr kontynuuje w Tarnopolu (w dniach 24-30 kwietnia 1906 roku – 4 przedstawienia teatralne)⁵⁴. Wg złożonego sprawozdania skład zespołu teatralnego liczył 48 osób (15 kobiet i 33 mężczyzn)⁵⁵.

28 października 1906 roku w przemyskim *Domu Ludowym* towarzystwo *Sicz* pomogło zorganizować amatorskie przedstawienie teatralne pt. „Z miłością” oraz komedię pt. „Z życia mieszkania konspiracyjnego”, opisującą życie rosyjskich rewolucjonistów. W przerwach między aktami przedstawienia teatralnego grała orkiestra wojskowa 77. pułku piechoty⁵⁶. Już na początku listopada 1906 roku Przemyśl gościł *Polski Teatr Ludowy*, który wystawił dramat w 6 aktach mało znanego polskiego pisarza Sankowskiego pt. „Rinaldo Rinaldini”. W tej sytuacji zaskoczyło nie dość odpowiednie zachowanie polskiej młodzieży, która, mimo dobrej gry aktorów, gwizdała, krzyczała i hałasowała. W prasie ze zdziwieniem i oburzeniem zauważono, że na przedstawieniu teatralnym byli

również profesorowie polskiego gimnazjum, którzy nie wiadomo z jakich przyczyn nie zwrócili uwagi na zachowanie swoich uczniów⁵⁷.

Następnego razu *ruski teatr* występował w Przemyślu w kwietniu-maju 1907. Przedstawienia teatralne odbywały się na sali *Domu Ludowego*⁵⁸. Występy gościnne teatru *Ruskiej Biesiady* trwały również przez cały 1908 rok, jednak ominęły one Przemyśl. W tym roku wielbicieli teatru w Przemyślu mogli obejrzeć spektakle tylko w wykonaniu amatorskich zespołów teatralnych. W roku 1909 w repertuarze teatru znajdowały się zarówno spektakle, które były już dobrze znane publiczności przemyskiej, jak i całkiem nowe przedstawienia teatralne. Swoje występy na scenie *Domu Ludowego* w Przemyślu teatr rozpoczął 12 stycznia 1909 roku. W tym dniu wielbicieli teatru oglądali rodzinny dramat w 3 aktach wg H. Ibsena pt. „Upiory”⁵⁹. Podczas swojego pobytu w Przemyślu teatr wystawił 32 przedstawienia teatralne, po czym pojechał do Sambora, gdzie odbyły się jeszcze 4 jego spektakle⁶⁰.

W 1910 roku w lutym w tej swoistej sztafecie występów gościnnych pałeczkę przejął teatr lwowskiego *Sokoła*, który pojechał do Przemyśla i w *Domu Ludowym* wystawił dramat wg I. Tobilewicza pt. „Beztałanna”⁶¹. Przemyśl gościł również huculski teatr, założony w 1910 roku przez emigranta znad Dniepru H. Chotkiewicza. Teatr ten rozwinął się z pomysłu założenia kółka teatralnego, a w latach 1909-1912 już jako prawdziwy teatr dawał on występy gościnne w miastach i wsiach Galicji. Na sali przemyskiego towarzystwa *Sokół* odbyły się dwa przedstawienia teatralne: 24 lutego 1912 roku pt. „*Nieproste*” i 25 lutego przedstawienie teatralne pt. „*Dowbusz*”⁶².

Wielkim wydarzeniem w Galicji w 1912 roku były uroczyste obchody jubileuszu 50-lecia założenia towarzystwa *Ruska Biesiada* we Lwowie, w których udział wzięła również *Przemyska Filia Towarzystwa*⁶³. Nowy sezon teatralny w Przemyślu rozpoczęły pod koniec 1912 roku spektakle wystawiane przez lwowski *Ruski Teatr Ludowy* pod kierownictwem Josypa Stadnika. Według informacji zawartej w gazecie „Przegląd Przemyski”, przedstawienia teatralne zaplanowane były na sześć tygodni i miały się rozpocząć 26 listopada⁶⁴. Jednak pierwsze przedstawienie odbyło się dopiero 29 listopada 1912 roku. Była to operetka Franciszka Lehár’a pt. „*Cygańska miłość*”. W przedstawieniu teatralnym brała udział orkiestra wojskowa⁶⁵. Należy zaznaczyć, że w archiwach zachowała się informacja o tegorocznej działalności teatru, zwłaszcza opinie i recenzje (pochodzące ze Lwowa z dn. 2 stycznia 1913 roku): „Operetka Franciszka Lehár’a pt. „*Cygańska miłość*” ogółem, jak i jej poszczególne akta wystawione zostały całkiem dobrze zarówno pod względem muzycznym, jak i dramatycznym. Do tego sukcesu przyczyniły się wielka scena i dobra akustyka na sali domu „robotniczego”⁶⁶.

Styczniowy repertuar teatru w roku 1913 zawierał już znane opery „*Zaporożec za Dunajem*”, „*Roksolana*”, „*Madame Butterfly*” oraz utwory autorów europejskich (komedię Gustawa Wieda „*Duma miasta*”, „*Żydówka wychrzczianka*” I. Tohoboczno) ⁶⁷. Następne występy gościnne *ukraińskiego teatru* w Przemyślu odbyły się dopiero w czerwcu 1914 roku. Na sali *Domu Ludowego* można było obejrzeć sztukę teatralną H. Ibsena „*Nora*” (12 czerwca) oraz premierę – dramat w 4 aktach S. Czerkasenki „*Bajki starego młyna*”(14 czerwca)⁶⁸.

Pierwsza wojna światowa dokonała wielkich zmian w funkcjonowaniu *ukraińskiego teatru* towarzystwa *Ruska Biesiada*. Wraz z rozwojem działań wojennych na porządku dziennym powstaje pytanie o całkowitym zawieszeniu działalności teatru jako instytucji, ponieważ w okresie wojny traci on swoje funkcje rozrywkowo-educacyjne i podstawowym celem jego działalności stają się agitacja i propaganda. Jak pokazuje międzynarodowe doświadczenie, będąc w takiej sytuacji państwo występuje jako inicjator powołania takich zespołów teatralnych, nadając im status wojskowych i biorąc je na swoje utrzymanie⁶⁹. Jednak Austro-Węgry nie były zainteresowane tym, by agitację prowadził narodowy w swojej istocie teatr. *Ukraiński teatr*, prezentujący ujarzmiony naród, mniejszość narodową stanowił dla władz raczej niebezpieczeństwo, więc dołożone zostały wszelkie starania, by zniszczyć jedyny w Galicji *ukraiński teatr zawodowy*. Niektórzy aktorzy uciekając przed armią rosyjską przenieśli się do Tarnopola: Hanna Jurczakowa, Antonina Osypowicz, Mikołaj Bencal, Olena Bencalewa, Iwan Rubczak. Inni pozostali we Lwowie⁷⁰.

Zaczynając od roku 1917 i do połowy 1918 roku *teatr Ukraińskiej Biesiady* kontynuuje występy gościnne: Przemyśl — 4 razy, Stryj — 3, Drohobycz — 10, Stanisławów — 2, Kałusz — 4, Kołomyja — 3, Czerniowce — 1⁷¹. Na przykład, 2 marca 1918 roku w Przemyślu na sali Ukraińskiego Instytutu dla Dziewcząt *ukraiński teatr* pod kierownictwem K. Rubczak wystawił ludową operetkę w 3 aktach wg I. Kotlarewskiego pt. „*Natałka Połtawka*”, a następnego dnia, czyli 3 marca, ludową operetkę w 3 aktach pt. „*Swaty na Honczarówce*” wg H. Kwitki-Osnowianenki i ludową operetkę wg M. Kropywnyckiego pt. „*Dwanadziat doczok na widdaniu*”⁷². Jednak *ukraiński teatr* nie na długo opuścił Przemyśl. Już w marcu 1918 roku gazeta „*Diło*” opublikowała listę przedstawień teatralnych, których autorami byli M. Starycki („*Pańska guba ta zubiw nema*”, „*Modnyj żenych*”) i S. Wasylkiwski („*Na perszi guli*”)⁷³. W ówczesnym repertuarze teatru dominowały dramaty i komedie ludowe.

Podsumowanie. Życie teatralne Ukraińców, mieszkających w Przemyślu w drugiej połowie XIX wieku – pierwszych dziesięcioleciach XX wieku było barwne i intensywne. Przyczyniły się do tego występy gościnne teatru

Ruskiej Biesiady jako teatru zawodowego. Należy przy tym zaznaczyć, że amatorskie zespoły teatralne również stały się orientować na repertuar teatrów zawodowych oraz ich mistrzostwo gry i ruchu scenicznego.

BIBLIOGRAFIA

- ¹ Возняк М. Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX століття (Замітки й матеріяли) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. LXXXVII. 1909. – Кн. I. – Рік XVIII, С.76./ Wozniak M. Ukraiński dramatyczni wystawy w Gałyczyni w per. pol. XIX st. (Zamitki i materijały)// ZNTSz. t. LXXXVII. Kn. I. – Rik XVIII, S. 76.
- ² Арсенич П. Родина Озаркевичів. Коломия, 1998. С.9-10./ Arsenycz P. Rodyna Ozarkewycziw. Kołomyja, 1998. S. 9–10.
- ³ Стеблій Ф. Відгомін діяльності “Руської Трійці” в громадсько-політичному житті Східної Галичини періоду революції 1848–1849 рр. // Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України. Київ, 1987. С.186–187./ Steblij F. Widgomin dijalnosti „Ruskoj Trijci” w gromadsko-politycznomu żytti Schidnoi Gałyczyny periodu rewoluciji 1848-1849 r.// Ruska trijca w istorii suspilno-politycznego ruchu i kultury Ukrainy, Kyiw, 1987. S. 186–187.
- ⁴ Попович О. Українське музичне життя Перемишля, нарис проблематики // Na pograniczu kultur, Przemyśl 2002. Т. 2. С.52–53./Popovych O. Ukraińskie muzyczne żyttia Peremyszla, narys problematyki
- ⁵ Історія української музики. Київ, 1989. Т.1. С.282./Istorija ukraińskoj muzyky, Kyiw, 1989. T.1 S. 282
- ⁶ Готель під провидінням. Репертуар українського театру в Перемишлі 1848 рр. Перемишль, 2004. С.7–10./ Gotel pid prowydinniam. Repertuar ukraińskoho teatru w Peremyszli 1848 r. Przemyśl, 2004. S. 7-10
- ⁷ Возняк М. Українські драматичні вистави в Галичині в пер. пол. XIX століття (Замітки й матеріяли) // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. LXXXVII. Кн. I. С.86./Wozniak M. Ukraiński dramatyczni wystawy w Gałyczyni w per. pol. XIX st. (Zamitki i materijały)// ZNTSz. – Lwiv, 1909. – t. LXXXVII. Kn. I. S.86
- ⁸ Франко І. Зібрання творів у 50 т. – Т. 29. Київ, 1981. С. 333. ДИВ.: Возняк М. Українські драматичні вистави в Галичині в пер. пол. XIX століття (Замітки й матеріяли) // ЗНТШ. – Львів, 1909. – Т. LXXXVII. Кн. I. С.83./Franko I. Zibrannia tworiw u 50 t. – T-29. Kyiw, 1981, S. 333 DYW.: Wozniak M. Ukraiński dramatyczni wystawy w Gałyczyni w per. pol. XIX st. (Zamitki i materijały) // ZNTSz. – Lwiv, 1909. – Т. LXXXVII. Кн. I. S.83./
- ⁹ Слово. Львів, 1865. – 16 (28) січня. С.4./Słowo. Lwiv, 1865. – 16 (28) stycznia. S. 4
- ¹⁰ Новий Галичанин. Перемишль, 1889. – 1(13) лютого. С.43./ Nowyj Gałyczanyn. Przemyśl, 1889. 1(13) lutego. S. 43
- ¹¹ Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів, 1934. С.37-38./Czarneckyj S. Narys istorii ukraińskoho teatru w Gałyczyni. Lwiv, 1934. S. 37-38
- ¹² Новий Галичанин. Перемишль, 1889. 1(13) лютого. С.43./ Nowyj Gałyczanyn. Przemyśl, 1889. 1(13) lutego. S. 43
- ¹³ Слово. Львів, 1865. – 21 квітня (3 травня). С.4./ Słowo. Lwiv, 1865. – 21 kwietnia (3 maja). S. 4
- ¹⁴ Слово. Львів, 1866. – 24 серпня (5 вересня). С.4./Słowo. Lwiv, 1866. – 24 sierpnia (5 września)
- ¹⁵ Слово. Львів, 1866. – 8 (20) жовтня. С.4./Słowo. Lwiv, 1866. – 8 (20) października. S.4.
- ¹⁶ Правда. Львів, 1869. – 8 червня. С.215./ Prawda. Lwiv, 1869. – 8 czerwca. S. 215
- ¹⁷ Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. Львів, 1934. С.54./Czarneckyj S. Narys istorii ukraińskoho teatru w Gałyczyni. Lwiv, 1934. S.54
- ¹⁸ Слово. Львів, 1869. – 30 квітня (12 травня). С.4./ Słowo. Lwiv, 1869. – 30 kwietnia (12 maja)
- ¹⁹ Слово. 1869. 19 червня (7 липня). – С.4./ Słowo. 1869. 19 czerwca (7 lipca)
- ²⁰ ЦДІА України у м.Львові (далі ЦДІАУЛ), ф.165, опис 5, спр.169, С.5./CDIA Ukrainy u m.Lwowi (dalej CDIAUL), f.165; opis 5. spr. 169, S. 5
- ²¹ Там само, ф.165, опис 5, спр.169, С.8. /To samo, f.165; opis 5. spr. 169, S.8
- ²² Там само, ф.165, опис 5, спр.169, С.8./ To samo, f.165; opis 5. spr. 169, S.8
- ²³ Слово. 1873. – 1 (13) березня. С.3./Słowo.1873. – 1 (13) marca. S.3
- ²⁴ Слово. 1873. – 7 (19) квітня. С.3./ Słowo.1873. – 7 (19) kwietnia. S.3
- ²⁵ Слово. 1875. – 6 (18) березня. С.4; 23 серпня (4 вересня). С.3./ Słowo.1875. – 6 (18) marca. S.4; 23 sierpnia (4 września). S.3
- ²⁶ Слово. 1875. – 7 (19) листопада. – С.5./ Słowo.1875. – 7 (19) listopada. – S.5
- ²⁷ Слово. 1875. – 27 листопада (9 грудня). С.3./ Słowo.1875. – 27 listopada (9 grudnia). S.3
- ²⁸ Слово. 1876. – 7 (19) лютого. С.4./Słowo.1876. – 7 (19) lutego. S.4
- ²⁹ Слово. 1877. – 15 (27) лютого. С.3. /Słowo.1877. – 15 (27) lutego. S.3
- ³⁰ Слово. 1879. – 25 січня (6 лютого). С.3. /Słowo.1879. – 25 stycznia (6 lutego). S.3
- ³¹ Слово. 1880. – 5 (17) січня. С. 3. /Słowo.1880. – 5 (17) stycznia. S.3
- ³² Діло. Львів, 1881. – 14 (26) березня. С.3/ Diło.Lwiv, 1881. – 14 (26) marca. S.3
- ³³ Діло. 1881. – 11 (23) квітня. С.3./ Diło.1881. – 11 (23) kwietnia. S.3
- ³⁴ ЦДІАУЛ, ф.514, опис 1, спр.25, С.1./CDIAUL, f.514, opis 1 spr. 25, S.1
- ³⁵ Діло. 1884. – 20 листопада (2 грудня). С. 3./ Diło.1884. – 20 listopada (2 grudnia). S.3
- ³⁶ Діло. 1888. – 19 (31) січня. С.3./ Diło.1888. – 19 (31) stycznia. S.3
- ³⁷ Діло. 1888. – Ч. 25, С.2./ Diło.1888. – cz. 25, S.2
- ³⁸ Діло. 1889. – 13 (25) січня. С.2./ Diło.1889. – 13 (25) stycznia. S.2

- ³⁹ ЦДІАУЛ, ф.514, опис 1, спр.25, С.55./ CDIAUL, f.514, opis 1 spr. 25, S.55
- ⁴⁰ Новий Галичанин. Перемишль, 1889. – 15 (27) березня. С.83./ Nowyj Gałyczanyn. Przemysł, 1889. - 15(27) marca. S. 83
- ⁴¹ Діло. 1889. – 16 (28) березня. С.1./ Diło.1889. – 16 (28) marca. S.1
- ⁴² Новий Галичанин. Перемишль, 1889. – 15 (27) липня 1889. С.175./ Nowyj Gałyczanyn. Przemysł, 1889. - 15(27) lipca 1889. S. 175
- ⁴³ Діло. 1889. – 31 серпня (12 вересня). С.3./ Diło.1889. – 31 sierpnia (2 września). S.3
- ⁴⁴ Діло. 1889. – 15 (27) вересня. С.3./ Diło.1889. – 15 (27) września. S.3
- ⁴⁵ Діло. 1889. – 27 вересня (9 жовтня). С.3./ Diło.1889. – 27 września (2 października). S.3
- ⁴⁶ Діло. 1898. – 28 травня (9 червня). С.1./Diło.1898. – 28 maja (9 czerwca). S.1
- ⁴⁷ Діло. 1900. – 24 травня (6 червня). С.3./ Diło.1900. – 24 maja (6 czerwca). S.3
- ⁴⁸ Діло. 1901. – 16 (29) квітня. С.3./Diło.1901. – 16 (29) kwietnia. S.3
- ⁴⁹ Діло. 1901. – 7 (20) вересня. С.4./ Diło.1901. – 7 (20) września. S.4
- ⁵⁰ Діло. 1901. – 8 (21) жовтня. С.2./ Diło.1901. – 8 (21) października. S.2
- ⁵¹ Діло. 1902. – 15 (28) лютого. С.3./ Diło.1902. – 15 (28) lutego. S.3
- ⁵² Діло. 1904. – 1 (14) грудня. С.3./ Diło.1904. – 1 (14) grudnia. S.3
- ⁵³ Діло. 1905. – 3 (16) грудня. С.3./ Diło.1905. – 3 (16) grudnia. S.3
- ⁵⁴ ЦДІАУЛ, ф. 514, оп.1, спр. 19, С.2./ CDIAUL, f.514, op. 1 spr. 19, S.2
- ⁵⁵ Там само, ф. 514, оп.1, спр. 19, С.1./ Tak samo, f.514, op. 1 spr. 19, S.1
- ⁵⁶ Діло. 1906. – 25 жовтня (7 листопада). С.3./ Diło.1906. – 25 października (7 listopada). S.3
- ⁵⁷ Діло. 1906. – 13 (26) листопада. С.3./ Diło.1906. – 13 (26) listopada. S.3
- ⁵⁸ Діло. 1907. – 23 квітня. С.3./ Diło.1907. – 23 kwietnia. S.3
- ⁵⁹ ЦДІАУЛ, ф.514, оп. 1, спр.37, С.33./ CDIAUL, f.514, op.1 spr. 37, S.33
- ⁶⁰ Там само, ф.514, оп. 1, спр.37, С.33./ Tak samo, f.514, op. 1 spr. 37, S.33
- ⁶¹ Руслан. Львів, 1910. Львів. – 10 лютого (28 січня). С.4./ Ruslan.Lwiv, 1910. – 10 lutego (28 stycznia). S.4
- ⁶² Przegląd Przemyski. – 24 lutego 1912. - № 8. – S. 4.
- ⁶³ ЦДІАУЛ, ф.514, оп.1, спр.66, С.5./ CDIAUL, f.514, op. 1 spr. 66, S.5
- ⁶⁴ Przegląd Przemyski. Przemysl, 1912. – 16 listopada. S.2.
- ⁶⁵ Przegląd Przemyski. Przemysl, 1912. – 23 listopada. S. 2.
- ⁶⁶ ЦДІАУЛ, ф.165, оп.2, спр.552, С.4,5./ CDIAUL, f.165, op.2 spr. 552, S.4,5
- ⁶⁷ Руслан. 1912. – Ч. 294, С. 4./ Ruslan. 1912. – Cz.294, S.4
- ⁶⁸ Руслан. 1914. – 12 червня (30 травня). – С.3./ Ruslan.1914. – 12 czerwca (30 maja).
- ⁶⁹ Боньковська О. Український народний театр товариства “Українська Бесіда” в роки першої світової війни (стрілецький театр) // ЗНТШ, праці театрознавчої комісії. Львів, 1999. Т. ССXXXVII. С.111./Bońkowska O. Ukrainiskij narodnyj teatr towarzystwa Ukrainśka Besida w roky perszoi switowoi wijny (strileckyj teatr)//ZNTSz, prace komisji teatroznawczej. Lwów, 1999. Т. ССXXXVII. S.111
- ⁷⁰ ЦДІАУЛ, ф.514, оп.1, спр.19, С.38./ CDIAUL, f.514, op. 1 spr. 19, S.38
- ⁷¹ Боньковська О. Український народний театр товариства “Українська Бесіда” в роки першої світової війни (стрілецький театр) // ЗНТШ, праці театрознавчої комісії. Львів, 1999. Т. ССXXXVII. С. 129./ Bońkowska O. Ukrainiskij narodnyj teatr towarzystwa Ukrainśka Besida w roky perszoi switowoi wijny (strileckyj teatr)//ZNTSz, prace komisji teatroznawczej. Lwów, 1999. Т. ССXXXVII. S.129
- ⁷² Діло. – 1918. – 16 лютого (1 березня). С. 4./Diło. – 1918. – 16 lutego (1 marca). S.4
- ⁷³ Діло. – 1918. – 2 (15 березня). С. 4./ Diło. – 1918. – 2 (15 marca). S.4

УДК 947.084.3/6(477.82)

Мартинюк Я. М.,

e-mail: mart.sn@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-1982-5112,

к.і.н., доц. кафедри соціального забезпечення та гуманітарних наук, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

СОЦІАЛЬНА СФЕРА У ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)

Анотація. Вивчення проблеми становлення та функціонування на Волині в міжвоєнний період інституту самоврядування викликане цілою низкою причин. Місцеве самоуправління відіграло важливу роль у житті Волинського воєводства. У кожному повіті, гміні та сільській громаді краю існували виборні органи, котрі були покликані виконувати відповідні завдання в галузі господарчого, суспільно-політичного й культурного життя регіону. Здійснений самоуправами вагомий доробок й набутий цінний досвід не втратили свого значення і в наш час. Однією з важливих ділянок праці органів самоврядування на Волині у міжвоєнний період була добродійна діяльність. Вона передбачала всі типи опіки над дітьми, каліками, вбогими, бездомними та непрацездатними, а також охорону материнства, турботу про потерпілих під час війни, запобігання жебрацтву і бродяжництву, боротьбу з алкоголізмом. В умовах економічної кризи особливо актуальною була допомога безробітним, в інших випадках – потерпілим від пожеж та стихійних лих. У статті простежується, як соціальна опіка, здійснювана органами самоуправління, набувала найрізноманітніших форм та проявів. Підкреслюється, що доробок їх праці у цій сфері є вагомим, а досвід – особливо цінним.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, соціальна опіка, гміна, громада, магістрат.

Martyniuk Y. M.,

e-mail: mart.sn@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-1982-5112,

PhD in History, Associate Professor of the Department of Social Security and Humanities, Lutsk National Technical University, Lutsk

SOCIAL SPHERE IN THE ACTIVITIES OF TERRITORIAL SELF-GOVERNMENT IN VOLYN (1921–1939)

Abstract. Studies of the formation and operation in Volyn in the interwar period, caused self-government institute a number of reasons. Local self-government played an important role in the Volyn province. In each district, commune and village community land worked elected bodies, which were designed to perform the relevant tasks in the field of economic, social, political and cultural life of the region. Placed of the local self-government significant achievements and accumulated valuable experience in the field of social care, primary education, the organization of medical care have not lost their importance in our time.

Purpose using unpublished sources, domestic and foreign publishing documents and materials, the author set out to give objective and complete picture of the history and activity of urban and territorial governments in Volyn in the interwar period, show specific features and regional features.

Deprived of law, that serious influence on political life, the local self-governing bodies yet solved the most pressing social and economic problems. Support for agriculture and industry, crafts and trade, large-scale urban construction and the construction of road network - this is not an exhaustive list of the tasks that set themselves and perform self-governing institutions to economic growth in the region. Especially valuable is experience of local self-government in social care.

Key words: Volyn province, territorial governments, social care, commune, magistrate.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-09>

Постановка проблеми. Загальний аналіз діяльності на Волині у міжвоєнний період органів як міського, так і територіального самоврядування дає можливість виділити ряд її найбільш характерних рис та особливостей.

По-перше, позбавлені законодавством можливості серйозного впливу на політичне життя краю самоуправи покликані були вирішувати найактуальніші соціально-економічні проблеми. Підтримка сільського господарства і промисловості, ремесла і торгівлі, широкомасштабне міське будівництво і спорудження мережі доріг – ось далеко не повний перелік тих завдань, котрі ставили перед собою й успішно виконували самоврядні інституції з метою піднесення економічного рівня відсталого у господарчому відношенні регіону.

По-друге, здійснювати широке коло своїх обов'язків органам самоврядування доводилось у досить важких умовах, ускладнених глибокою економічною кризою, наростаючою інфляцією, нерівномірним надходженням державних інвестиційних вкладів, а понад усе – прагненням польського уряду обмежити фінансову незалежність самоуправ, що особливо яскраво проявилось у його податковій політиці. Однак, незважаючи на перелічені вище перешкоди, органи самоврядування у міжвоєнний період проявляли досить активну підприємницьку ініціативу і проводили власну господарську діяльність. Це надавало їм можливість не лише власними силами утримувати необхідний штат працівників, самостійно фінансувати більшість проєктів із запланованої програми праці, але й здійснювати необхідні капіталовкладення в такі галузі, що безпосередньо не належали до їх компетенції, наприклад освіту та медицину.

По-третє, державні інвестиції у розвиток Волині в тому розмірі, в якому вони надходили у 1920-1930-х рр., не забезпечували зростаючих потреб регіону, особливо це стосувалося його соціальної сфери. Саме тому фінансова підтримка загальної початкової освіти, діяльність щодо підвищення рівня медичного обслуговування населення воєводства та санітарного стану його міст та сіл, опіка над тими мешканцями краю, котрі особливо її потребували, значною мірою здійснювались органами самоврядування. Їх доробок у цих галузях є вагомим, а досвід – особливо цінним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність низки праць польських науковців, у яких висвітлюються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання.

Постановка завдання. Авторка поставила за мету висвітлити у статті одну із важливих ділянок праці органів самоврядування, якою була добродійна діяльність. Вона передбачала всі типи опіки над дітьми, каліками, вбогими, бездомними та непрацездатними, а також охорону материнства, турботу про потерпілих під час війни, запобігання жебрацтву і бродяжництву, боротьбу з алкоголізмом. В умовах економічної кризи особливо актуальною стала допомога безробітним, в інших випадках – потерпілим від пожеж та стихійних лих. Найбільш розповсюдженими були випадки, коли добродійна діяльність охоплювала окремі сім'ї незаможних членів гмін, які потребували невідкладної реальної допомоги з боку самоуправ. Соціальна опіка здійснювана органами самоуправління, набувала найрізноманітніших форм та проявів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід відмітити, що з початку створення у Волинському воєводстві органів територіального самоврядування добродійна діяльність не належала до їх обов'язків, закріплених за ними законодавчо. Однак на Волині справа соціальної опіки самоуправ над «хворими та бідними» була традиційно розвинутою ще з часів входження краю до складу Російської імперії. Згідно із законодавством останньої гміни зобов'язувалися оплачувати лікування своїх незаможних членів, котрі не мали змоги здійснювати це самостійно [1, с. 32].

Однак ця справа була тісно пов'язана з ретельним веденням статистики населення кожної окремої гміни воєводства. В багатьох із гмін дані так званих «книг постійного населення» не мали нічого спільного з фактичним станом речей. Більшою мірою це стосувалося гмін, де місцеві умови життя та праці не могли задовольнити зростаючих потреб населення, котре в пошуках заробітку переїжджало з місця на місце, переважно до міст. Одночасно гмінні самоуправи змушені були оплачувати лікування тих своїх членів, що нерідко протягом декількох років перебували за межами гміни. З іншого боку, практика стягнення коштів для лікування незаможних членів гмін, опираючись на записи у книгах, негативно відображалася на фінансовому становищі лікарень: витрачені суми повертались їм із значним запізненням.

Становище дещо змінилось із введенням в дію 22 березня 1924 р. закону «Про соціальну опіку» [2, с. 145]. Новий законодавчий акт закріпив деякі зміни у цій галузі діяльності самоврядування та створював для неї правові підстави. З його прийняттям соціальна опіка ставала обов'язковою ділянкою праці органів самоврядування. Одночасно вона набувала значно більшого обсягу: робота самоуправ у цій

галузі не обмежувалася лише оплатою лікування незаможних членів гмін, але й «включала в себе забезпечення за рахунок громадських коштів необхідних життєвих потреб тих осіб, котрі не могли здійснити цього власними силами» [2, с. 146]. Це передбачало всі типи опіки над дітьми, каліками, вбогими, бездомними та непрацездатними, а також охорону материнства, піклування про злочинців, котрі відбули покарання, турботу про осіб, потерпілих під час війни, запобігання жебрацтву і бродяжництву, боротьбу з алкоголізмом і т.п.

Закон від 22 березня 1924 р., детально окреслюючи умови гмінного членства, проголошував:

а) тимчасову допомогу громадянам повинна надавати та гміна, на території котрої перебувала потребуєча допомоги особа;

б) тривалу опіку гміна зобов'язана була надавати тим громадянам, котрі мешкали у її межах принаймні один рік, в іншому випадку кошти опіки, витрачені гміною, на території якої тимчасово проживала потребуєча допомоги особа, поверталися гміні державою [2, с. 147].

У випадку невиконання повітовими союзами самоврядування вищеперелічених обов'язків, передбачених законодавством, міністр праці та соціальної опіки мав право примусово утримати відповідні суми з бюджетів союзів. Стосувалося це однаково всіх форм та видів здійснення самоуправами соціальної опіки.

З метою ефективнішого виконання такого роду обов'язків гміни за згодою повітового сейму могли об'єднуватися у спеціальні союзи. Подібне об'єднання зусиль повітів та виділених з повітів міст вимагало дозволу воєводи. Окрім того, створення таких союзів потребувало затвердження міністра праці та соціальної опіки в узгодженні з міністром внутрішніх справ Речі Посполитої. На підставі ухвали сейму об'єднання інституцій самоврядування у союзи соціальної опіки могло здійснюватися навіть примусово.

Отже, згідно із законодавством виконання функцій соціальної опіки, включаючи необхідні при цьому витрати, покладалось, за невеликим винятком, на повітові союзи самоврядування. Саме їх обов'язками були організація та утримання спеціальних закладів, а також фінансова допомога тим гмінам, котрі через відсутність коштів не могли нести пов'язаних з добродійною діяльністю необхідних витрат. Наприклад, у 1927-1928 рр. на соціальну опіку повітовими союзами самоврядування Волинського воєводства було витрачено близько півтора мільйони злотих, зокрема: виконавчим відділом Дубнівського повітового сейму 99680 злотих, Горохівського – 1999 злотих, Костопільського – 7403 злотих, Ковельського – 267985 злотих, Кременецького – 267985 злотих, Любомльського – 12764 злотих, Луцького – 79347 злотих, Рівненського 77597 злотих, Володимирського – 29986 злотих, Здолбунівського – 59098 злотих. Магістрати виділених з повіту міст Луцька, Рівного та Ковеля за цей же період часу на добродійну діяльність витратили відповідно 78846, 168238 і 143893 злотих, що в середньому становило 12% їх бюджетів [3, с.15].

У тому випадку, коли утримання закладів та установ перевищувало фінансові можливості навіть повітових союзів самоврядування, це здійснювалося державою. Так, у 1928-1929 бюджетному році Здолбунівський повітовий сейм передбачав виділити на соціальну опіку 92200 злотих. Однак у змозі був асигнувати не більше 60000 злотих, з огляду на що повітовий союз самоврядування зменшив розмір фінансування сирітського притулку в місті Острозі, виділивши кошти лише на харчування та навчання дітей і відклавши необхідний ремонт приміщення притулку й придбання для його вихованців білизни та одягу на майбутнє. Саме тому 15 лютого 1928 р. виконавчий відділ сейму звернувся з проханням до воєводського управління про фінансову допомогу в утриманні острозького притулку [4, с. 58]. У жовтні цього ж року виконавчий відділ Любомльського повітового сейму зміг виділити на утримання єдиного в повіті закладу соціальної опіки – школи для сиріт та напівсиріт лише 100 злотих щомісячно. Враховуючи це, а також необхідність будівництва нового приміщення для школи, сейм Любомльського повіту також змушений був звернутися з проханням про допомогу [4, с. 23].

Виконуючи завдання в галузі соціальної опіки, самоуправи досить часто стикалися не лише з фінансовими труднощами. У квітні 1928 р. Ковельський повітовий сейм через непридатність приміщення ліквідував сирітський притулок у Ковелі, в якому знаходилося 30 дітей. Виникла необхідність розміщення його вихованців в інших шести закладах, котрі утримувалися повітовим союзом самоврядування. Але проблема полягала в тому, що вони виявилися переповненими: там розташовувалося 50 дітей репатріантів і 60 сиріт з інших повітів, де не було притулків [4, с. 18]. Так, згідно із повідомленнями повітового сейму в ковельському спортивному таборі для дітей-сиріт замість передбачених штатом 25 перебувало 32 вихованці. Переповненими були повітові школа та літній табір для дівчаток у Мацейові. Одночасно на утриманні Ковельського повітового союзу самоврядування перебували й спеціалізовані заклади соціальної опіки для хворих туберкульозом дітей – санаторії в селах Брюховичі та Адамівка, в яких на лікуванні знаходилося 60 хлопчиків та дівчаток, а також маневицький туберкульозний санаторій, де лікувалось 30 хворих сиріт. Усього у закладах соціальної опіки Ковельського повітового сейму перебувало 223 вихованця

з них: 50 утримувались за державний кошт, 62 – іншими повітовими союзами самоврядування, а 111 – саме Ковельським повітовим сеймом [4, с. 16].

В умовах економічної кризи особливо актуальною була допомога безробітним, в інших випадках – потерпілим від пожеж та стихійних лих. Так, у 1928 р. з метою підтримки працівників цукроварні в Житині Рівненського повіту, котрі втратили роботу, повітовий союз виділив 1,802 тис. злотих [5, с. 1]. У 1930 р. магістрат міста Костополя організував комітет допомоги потерпілим від пожежі 1 серпня 1929 р., який при сприянні старости зібрав 4 тис. злотих, завдяки чому «найбідніші погорільці мали можливість приступити до відбудови своїх помешкань» і вже до 31 березня 1930 р. було завершено будівництво 6 цегляних та 5 дерев'яних будинків [6, с. 10].

Найбільш розповсюдженими були випадки, коли добродійна діяльність, здійснювана органами самоврядування, охоплювала окремі сім'ї незаможних членів гмін, які потребували невідкладної реальної допомоги з боку самоуправ. Це було досить поширеним явищем, прикладом чого може слугувати звіт виконавчого відділу Любомльського повітового сейму, який, виконуючи розпорядження воєводського уряду, 4 листопада 1927 р. ухвалив надавати протягом 1928-1929 рр. постійну фінансову допомогу мешканцю села Згорани Лукашу Шелешцюку. Матеріальне становище його сім'ї було встановлено Згоранською гмінною управою і зафіксовано протоколом від 10 жовтня 1927 р.: «Лукаш Шелешцюк має три десятини землі, будинок, 2 корови, 1 коня і 1 свиню. Родина складається з дружини Анісії, дочок Марії і Теодори, сина Василя та сестри Ганни, непрацевдатної каліки. Шелешцюк сам каліка без правої ноги» [4, с. 40]. Враховуючи каліцтво двох членів сім'ї, їх непрацевдатність та пов'язане з цим важке матеріальне становище, гмінна управа прийняла рішення про надання допомоги цим мешканцям.

Наведені вище приклади можуть слугувати доказом того, що добродійна діяльність самоуправління набувала найрізноманітніших форм та проявів. Соціальною опікою самоврядні структури охоплювали як окремих мешканців воєводства, так і цілі соціальні групи (безробітних, ветеранів війни, інвалідів, дітей-сиріт і т.п.).

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Загалом, характеризуючи форми й методи, здобутки й прорахунки діяльності інституту місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період, в першу чергу слід відзначити, що головним його завданням було забезпечення потреб населення й піднесення його загального життєвого рівня. Там, де держава була не в змозі ефективно вирішувати найгостріші проблеми соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку краю, самоуправління успішно здійснювало свої адміністративні, координуючі та регулюючі функції, охоплюючи майже всі сторони життя регіону.

При цьому підкреслимо, що результати праці самоуправ є тим більш вражаючими, якщо враховувати постійні спроби уряду законодавчо всіляко обмежити їх незалежність, у тому числі й фінансову, а також посилити контроль за будь-якими напрямками і проявами їх діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jaroszyński M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy. – Warszawa: Towarzystwo wydawnicze «Ignis», 1923. – 142 s.
2. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – № 92. – Poz. 726.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1418. Звіт відділу соціальної опіки про роботу за 1929-1930 рр.
4. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1271. Матеріали по питанню соціальної опіки на території Волинського воєводства.
5. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1424. Звіт комітету допомоги безробітним і про засоби, витрачені на допомогу безробітним.
6. ДАВО. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.1817. Звіти магістратів і комісій по розбудові міст в ході будівельних робіт.

REFERENCES

1. Jaroszyński, M. Wnioski do reformy, (1923). Warsaw, Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. – 142 p.
2. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, (1924). Warsaw, No 92. Item 726.
3. Fund 46. Description 1. Case 1418. - State Archives of Volyn region. Lutsk.
4. Fund 46. Description 1. Case 1271. - State Archives of Volyn region. Lutsk.
5. Fund 46. Description 1. Case 1424. - State Archives of Volyn region. Lutsk.
6. Fund 46. Description 1. Case 1817. - State Archives of Volyn region. Lutsk.

УДК 351.858:283(477)

Кендус О. З.,

e-mail: lesya.kendus@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5908-8383, Researcher ID: F-3945-2019
к.філос.н., доцент кафедри історії і політології, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПРЕДСТАВНИКІВ КЛІРУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ – АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ТА ЙОСИПА СЛІПОГО

Анотація. У статті досліджується поняття національної свідомості, яке має філософічно-етичний та політико-історичний зміст, а також важливе науково-практичне підґрунтя для становлення та генезису кожної нації, зокрема української. Метою статті є визначити та проаналізувати, яким аспектам формування національної свідомості надавали головну увагу представники кліру Української греко-католицької церкви. У контексті реалізації цього завдання розглянута та осмислена філософсько-теологічна спадщина митрополитів УГКЦ Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого. Ідеї мислителів розкриваються із застосуванням порівняльного підходу. У ході дослідження встановлено, що національна свідомість формується та проявляється як сукупність морально-філософських та релігійних поглядів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій конкретної етно-політичної нації, якою, зокрема, є і українська. Доведено, що очільники греко-католицької церкви, а саме: митрополити Андрей Шептицький та Йосип Сліпий вкладали філософсько-релігійне розуміння у дане поняття, а саме: тлумачили українську національну свідомість через такі її структурні елементи, як релігійність, національна єдність, боротьба за державність, стремління до миру та патріотизм. Визначено та проаналізовано конкретний зміст кожного з цих елементів національної свідомості. Подальші дослідження у даному напрямі повинні бути спрямовані на отримання цілісного бачення проблеми української національної свідомості через опрацювання творчої спадщини й інших представників кліру греко-католицької церкви ХХ-ХХІ століть.

Ключові слова: національна свідомість, нація, клір, Українська греко-католицька церква, релігія, національна єдність.

Kendus O. Z.

e-mail: lesya.kendus@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5908-8383, Researcher ID: F-3945-2019
Ph.D., Associate Professor, Department of the History and Political Science, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

UKRAINIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE CREATIVE HERITAGE OF THE CLERGY'S REPRESENTATIVES IN GREEK - CATHOLIC CHURCH – ANDREY SHEPTYTSKY AND JOSEPH SLIPYJ

Abstract. The article explores the concept of national consciousness, which has philosophic - ethical and politic - historical content, as well as an important scientific and practical background for the formation and genesis of every nation, in particular, the Ukrainian one. The purpose of the article is to identify and analyze which aspects of the national consciousness's formation the clergy representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church concentrated their attention on. It is both considered and comprehended that the context of this task lies in the philosophical and theological heritage of the Metropolitans Ukrainian Greek Catholic Church, Andrey Sheptytsky and Joseph Slipyj. Ideas of the thinkers are revealed using a comparative approach. It was established in the course of the research that national consciousness is formed and manifested as an integrity of moral - philosophical and religious views, customs and traditions, values of a particular ethno - political nation that is specially Ukrainian. It is proved that the leaders of the Greek Catholic Church, namely Metropolitans Andrey Sheptytsky and Joseph

Slipyj, interpreted the philosophical and religious understanding of this concept, id est the Ukrainian national consciousness through such its structural elements as religiousness, national unity, struggle for statehood, striving for peace and patriotism. The specific content of each the national consciousness's elements has been identified and analyzed. Further researches in this direction should be done at obtaining a holistic view of the Ukrainian national consciousness's problem through the study of the creative heritage and other clergy's Greek Catholic Church representatives of the XX-XXI centuries.

Keywords: national consciousness, nation, clergy, Ukrainian Greek Catholic Church, religion, national integrity.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-10>

Постановка проблеми. В умовах гібридної війни та воєнно-політичного протистояння з Росією Українська держава веде складну роботу, пов'язану з реформуванням та оновленням політичних інституцій, економіки, а також військової модернізації. У зв'язку з цим формування національної свідомості набуває ще більшої вагомості, а саме: прикладного значення. Бо без важкої праці з виховання національно-свідомого громадянина чи на Заході, чи на Сході нашої держави, протистояння ворогові буде безрезультатним і марним. Через те, що національна свідомість – це визначальний елемент структури нації, вона піднімає її на вищі сходинки розвитку та самоутвердження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження засад формування національної свідомості українського народу – це та сфера наукового пошуку, яка залишається актуальною, незважаючи на наявний пласт розвідок у даній царині. Цією проблемою займалися В. Жмир [1], О. Забужко [2], В. Холодний [3]. Осмисленню теологічного вчення Андрея Шептицького присвячені праці П. Біланюка [4], Л. Гузара [5], а Йосипа Сліпого – О. Вітошинської [6] та ін. Проте творчість представників кліру греко-католицької церкви під кутом зору відображення в ній феномена національної свідомості ще потребує свого детального вивчення.

Постановка завдання. Національна свідомість має фундаментальний характер як у побудові нації в цілому, так і у формуванні кожної її особистості. Нашим завданням є дослідити, яким аспектам формування національної свідомості надавали головну увагу представники кліру греко-католицької церкви А. Шептицький та Й. Сліпий.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генеза національної свідомості передбачає сукупність багатьох чинників, які мають бути притаманні кожній особистості, зокрема: любов до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почування причетності до долі свого народу, своєї держави; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети. Не менш важливим фактором формування національної свідомості української нації віками залишалася і релігія, яка природно вплітається у складну структуру духовної спадщини народу. Як писав А. Шептицький (митрополит УГКЦ 1900-1944 рр.), саме церква за своєю суттю здатна “збуджувати довір'я людей і трапляти до їх переконання та й так представляти предвічні й безконечні правди Всевишнього, що люди могли їх зрозуміти й прийняти” [7, с. 428]. Церква намагалася виконувати функцію єднання нації, займаючи окрему нішу від будь-яких громадських, державних установ, політики, і підтримувати найголовніше – духовність. Зокрема, функціонуючи в першій половині ХХ ст. у Західній Україні, Українська греко-католицька церква захищала українців від духовного тиску, асиміляторської та колонізаційної політики влади. УГКЦ та її духовенство були знову покликані захищати, відроджувати та формувати національну свідомість свого народу. І саме через власну високу національну свідомість українське духовенство зазнавало гонінь та репресій – згадаємо долі А. Шептицького та Й. Сліпого (архієпископа Львівського з 1944-1963 рр. та митрополита УГКЦ 1963-1984 рр.). Вони як настоятелі греко-католицької церкви завжди відстоювали важливість української мови для існування народу, а тому гідно несли її і в церковному обряді. Адже, саме мова була одним із визначальних чинників, який допоміг врятувати національну свідомість українського народу.

Духовенство греко-католицької церкви усвідомлювало необхідність «примирення» церковних аксіом та догм з науковими досягненнями у ХХ столітті. Бо надто активно у той час пропагувалося і ставало популярним атеїстичне світосприйняття, однак, вірити чи не вірити – це вільний вибір особистості. Ні А. Шептицький, ні Й. Сліпий не протиставляли релігійний та науковий світогляд. Основними прикметами акту віри Й. Сліпий визначав співдіяння свободи волі та розуму [8, с. 5-6]. Так, як віра не в змозі замінити

науку, так і наука не замінить віру. Наукові твердження – це судження, істинність яких можна довести за допомогою досліду, експериментально, тобто практично, наглядно. Але і наука, і віра – це два різні шляхи, способи розгадки таємниць буття. З цього приводу Й. Сліпий зазначав: “...силою свого призначення, Церква хоче й повинна ділити з людством усі його радощі і терпіння та шукати враз із ним нових шляхів для кращого майбутнього – в науці, техніці, розбудові його суспільно-політичного життя, і то не на те, щоб над ним панувати, але щоб за прикладом Христа йому служити” [9, с. 47]. У заповіді Й. Сліпого до українського народу звучить заклик: “Полюбіть науку, плекайте і збагачуйте її своєю працею і своїм знанням, будьте її служителями! Здвигайте храми науки, вогнища духовної сили Церкви і Народу, пам’ятаючи, що немислиме повне життя Церкви і Народу без рідної науки” [10, с. 473].

У той же час А. Шептицький підтверджував, що українці завжди високо цінували як науку, так і освіту: “Як діти, що з такою ревністю горнуть до школи й бажають учитися, так і їх родичі та старші у народі уважають науку, освіту, знання – за першу й найважливішу потребу народу” [11, с. 4]. А. Шептицький писав: “Всі українці високо цінять науку й освіту. ... Може етап пониження чи поневолення, у якому через довгі століття находився наш клір і наш нарід, може відчута інстинктом потреба, може свідомість, що ніщо більше, ніщо ліпше не причиниться до двигнення, як знання, є причиною, що наука й освіта є у нас усіх ідеалом, до неї горнеться наша молодь і ще у літах, в яких ледве чи може мати поняття про те, що є правдиве знання, за нею тужили і тужать ті покоління, що то так дуже терпіли на тім, що їм бракувало знання, – що бажання знання є поміж українцями загальне” [11, с. 4].

Таким чином, очільники УГКЦ наголошували, що релігія в сумі з науковим світорозумінням були невід’ємними складовими формування національної свідомості української нації. Вплив християнської віри на національну самосвідомість українців мав позитивне значення. Церква давала надію, допомагала побороти відчуження, спричинене швидким розвитком науково-технічного прогресу, а також вистояти у боротьбі з тією політичною владою, яка зневажала все національне. Вона вказувала напрямок духовного відродження кожної людини зокрема та української нації в цілому.

Представники кліру УГКЦ звертали увагу на те, що наявність розколу церкви негативно впливає і на українців Сходу і Заходу, а тому закликали до релігійної єдності Церков Галичини та Наддніпряни. А. Шептицький болюче переживав поділ української нації на екзархати православної та католицької церков, він писав: “Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми такі поділені. А, безперечно, релігійна єдність була би могутнім товчком в осягненні національної єдності. Тому думаю, що кожний український патріот повинен зробити все, що може, до здійснення такої релігійної єдності” [12, с. 339]. Із отриманням Томосу Українською автокефальною православною церквою у 2018 р. Україна частково наблизилася до такої єдності православ’я, однак це питання ще залишається до кінця не вирішеним. Вирішення цієї проблеми відіграватиме особливу роль для подальшого розвитку української державності.

Національна єдність є не менш важливою, ніж релігійна. Ще Іван Франко закликав: „Мусимо навчитися чути себе Українцями – не галицькими, чи буковинськими Українцями, а Українцями без офіційних кордонів” [13, с. 15]. Продовжуючи цю думку, Й. Сліпий зазначав: “Бракувало нам в історії однозгідності... Можуть бути різні думки і погляди, і добре, щоби вони стиралися і удосконалювалися, але в загальних справах треба нам триматися одної лінії і з неї не виломлюватися і не віддалюватися” [14, с. 293]. Отже, ще одним чинником національної свідомості Й. Сліпий вважав єдність і соборність. На думку митрополита, єдності нації завжди сприяє національна самосвідомість, яка має витoki на усвідомленні “єдності віри, одного обряду, однієї національності” [14, с. 61]. А вже національна самосвідомість неодноразово рятувала український народ від спроб його остаточного знищення. Й. Сліпий стверджував, що єдність української нації – це запурука її життєвості серед інших народів: “її мусимо плепати, незважаючи на віддалі, простори і моря нашого поселення, якщо не хочемо загинути і зникнути з лиця землі” [14, с. 84]. Єдність народу забезпечує і спадкоємність поколінь, які “захоплені тими самими ідеалами, зберігають ті самі заповіді, заносять ті самі благання, отже себе люблять і хочуть собі допомогти” [9, с. 110], писав Й. Сліпий.

Вище духовенство УГКЦ розуміло, що такій необхідній єдності народу заважає і розбіжність у політичних поглядах. А. Шептицький із болем у серці говорив про партійне протистояння, яке спостерігалось в кінці 30-х рр. ХХ ст. у Західній Україні: “Треба дійсно засліплення, що його спричинює хіба найбільший ворог нашого спасіння, диявол, щоб люди зрештою розумні та дбайливі про суспільність та добро народу дійшли до такого ступеня партійної ненависти, що рішаються аж на пролиття крові. ... Навіть тоді, коли ті ненависти і ворожнечі недоведені ще до крайніх проявів душегубства, є вони

всенародним нещастям та шкодять народів більше, ніж найзавзятіші вороги. Не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям ворогами, що себе взаємно ненавидять і навіть не стидаються вже тої ненависти! Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший!” [12, с. 230].

Андрей Шептицький порівнював відсутність єдності у суспільстві з купою піску, яку легко роздмухає вітер, бо її елементи, як ті піщинки, нічим не скріплені. “Безперечно, можуть бути люди зв’язані зі собою спільною мовою і деякими спільними звичаями, а водночас бути такими відмінними характерами, нахилонами, змаганнями і бажаннями, що ніяким способом не можуть приступити до спільної праці” [12, с. 409].

На думку А. Шептицького, релігійна та національна єдність – це взаємопов’язані та взаємодоповнюючі поняття. Оскільки “...немає сьогодні для нашого народу більшої прикмети, як єдність, й немає для нашого Духовенства важнішої праці, як праця над національною та християнською єдністю народу” [12, с. 408]. Ці слова залишаються актуальними і на сьогоднішній день.

Національна свідомість української нації наповнювалася ще одним елементом – боротьбою за державність: “Тієї єдності Україні треба, а та потреба накладає на нас усіх обов’язок, і від сповнення того обов’язку залежить ціла будучність Батьківщини” [15, с. 24-25]. Такою боротьбою пронизувалися усі думки та вчинки представників українського кліру греко-католицької церкви у ХХ ст. Вони безперестанку працювали в цьому напрямку і готові були віддати найдорогоцінніше, що є у кожній людині, – своє життя.

Представники кліру УГКЦ не оминали своєю увагою ще один важливий елемент національної свідомості української нації – стремління до миру, який у сьогоднішніх умовах, мабуть, набув найактуальнішого значення. А. Шептицький і Й. Сліпий стверджували, що духовна єдність суспільства, людства забезпечується миром людини з Божественним, іншими людьми та з самою собою. Що таке мир з Богом? На думку Митрополита Андрея, по-перше, для християн це означає глибоку віру, а також свідчить “про поєднання з Богом, про очищення совісти, про запевнення Божої помочі...” [14, с. 229], тобто виконання всіх заповідей та таїнств, яких належить дотримуватися та виконувати християнину. По-друге, мир з Богом передбачає, що людина повинна дотримуватися моральних принципів, які проголошуються християнською етикою. Однак тут варто зауважити, що оскільки ці принципи носять універсальний, загальнолюдський характер, то, їх повинна дотримуватися кожна людина, незважаючи на свою релігійну приналежність чи навіть її відсутність.

Головною опорою єдності і миру в суспільстві виступає, безперечно, родинна злагода. Адже, якщо не все гаразд у родинних стосунках між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, то ні мир, ні злагода у державі не матимуть справжнього підґрунтя: “мир серед людей визначає суспільну злагоду, а отже злагоду в державі” [16, с. 145], стверджував А. Шептицький. Таким чином, мир серед людей, а також з самим собою пронизані перш за все національною вартістю. Однак його загальнолюдська цінність не менш важлива.

Йосип Сліпий писав, що мир із ближнім – це співжиття “в братній помочі в співдіянню, терпеливості і любові” [14, с. 229]. Він також зазначав, що мир як ідеальний спосіб співжиття між людьми, як ідеал – треба досягати. А це означає, по-перше, створювати умови для розвитку духовного та матеріального, а отже “сприяти розвиткові культури і знання” [14, с. 231]; по-друге, це жити і діяти згідно з любов’ю, справедливістю по відношенню до інших; а по-третє, “не допускати війни, або робити все можливе, щоб її пригасити там, де вона на нещастя почалась” [14, с. 231].

Не менше зусиль належить докладати і для досягнення кожною особистістю миру з самим собою, бо людській природі притаманна внутрішня боротьба між волею та емоціями, емоціями та розумом, розумом та волею. Якщо ж усунути всі ці суперечності, то, як стверджував А. Шептицький, людина посяде мир у своїй душі [16, с. 147]. А Й. Сліпий, у свою чергу, зазначав: “Мир це є спокій з самим собою, це є вдовolenня серця з усунення всякої тривоги, викидів совісти, неспокою, знеохоти і песимізму” [14, с. 229]. А у загальнолюдському значенні – “мир, то поняття спокою, добра, любові; то створення найкращих, благодотворних умовин для праці людини в посвяті Богові і людству” [14, с. 229], писав Й. Сліпий.

Таким чином, і А. Шептицький і Й. Сліпий пов’язували розвиток національної свідомості з формуванням певних рис людини-особистості, яка стане достойним, гідним представником своєї нації та держави. А сформувати ці риси можна перш за все, виховуючи та навчаючи.

Людина є неоціненним скарбом світового буття, це скарб як для кожної родини, так і для нації. Але він здобувається величезною працею, яка називається вихованням. Як писав А. Шептицький: “...праці та жертви, вложені у виховання дітей, є безконечно ціннішими, ніж які-небудь інші праці та жертви” [12, с. 227]. Взагалі виховання як складова формування особистості є надзвичайно складним процесом. Зокрема,

А. Шептицький визначає виховання як “мистецтво мистецтв,” чи як “знання всякого знання”, виділяючи три головні елементи виховного процесу – “сугестію”, навчання та християнську атмосферу.

Сугестія, за визначенням митрополита, – це вплив середовища, оточення на дитину, в якому вона перебуває, а отже в першу чергу – родини: “...оточення піддає людині від наймолодших літ життя поняття, суди, привички, підсуває їй неначе цілий світ” [12, с. 232]. Оскільки виховання в родині та родиною відбувається на першому етапі життя людини, то важливе місце тут посідає саме атмосфера, яка складається в родині. Родина є основою всього суспільного ладу, зазначає А. Шептицький, порівнюючи міцну родину з фундаментом, на якому стоїть кожна будівля: “Слабою буде хата, збудована на зі спорохнявілих стовпів і дилів, – так само й слаба тай нещасна така суспільність, яка зложена з нещасних родин! Тому даремним було б зусилля хотіти запевнити народові добробут, силу й щастя, а не подбати перш усього про те, що є першою умовиною кожного організму, з якого складається загальний суспільний організм” [17, с. 45]. А. Шептицький надавав велике значення вихованню, настановам на добрі вчинки у формуванні особистості. Він стверджував, що важливо навчати так, “щоб ту молоденьку душу пробудити до добра, до благородности, до краси, до Бога” [18, с. 81]. А. Шептицький наголошує, що у молодого покоління потрібно виховувати самостійність, коли людина не чекає на допомогу, а в першу чергу розраховує на себе, на свої сили [17, с. 19].

А. Шептицький неодноразово у своїх посланнях піднімав питання про перш за все здоровий і моральний спосіб життя батьків. Він звертав увагу, що родина – це зобов’язання, яке ґрунтується на взаємних правах та обов’язках (чоловіка щодо дружини, дружини щодо чоловіка, батьків щодо дітей і дітей щодо батьків). Митрополит наголошував, що діти вчаться на прикладі власних батьків. Тому непошанування чоловіком своєї дружини, недодержання шлюбної присяги в любові та вірності – це підривання основ свого дому. Отже, основний обов’язок у вихованні дітей покладається на батьків, яких А. Шептицький застерігав: “Який же страшний суд чекає родичів, які не дбають о виховане дітей, які забувають, що їх діти є даром з неба, за які будуть мусити відповідати” [19, с. 90]. А. Шептицький закликав поборювати п’янство, лінивство, марнотратство, зневагу та інші вади у сімейному житті.

А. Шептицький накреслює образ батька родини як національно свідомого громадянина своєї держави. Зокрема, батьків він бачить “...мудрих у проповіді, святих у примірі, ощадних, працьовитих, жертволюбивих – де розходиться о загальне добро; солідарних у народній праці, сильних у пересвідченнях, а смілих в обороні” [18, с. 13]. А матері української родини повинні зберігати традицію берегині родини, “котрі б по-божому виховували дітей, вірно й мужньо стерегли святости родинного вогнища; святих у домашнім пожиттю, а примірних у відношенні до людей; мудрих у радах даваним мужеві й дітям; необоятних на загальне добро, а передовсім сповняючих всюди і завсіди совісно і свято обов’язки жінки і матері” [18, с. 13].

Варто зазначити, що сугестія включає в себе також вплив таких факторів, як “вулиця, школа, недобрі старші товариші, світ зі всім тим, що приносить злого людству” [12, с. 233], писав А. Шептицький. А тому в молодого покоління треба виховувати вміння несприйняття та відмежування від злого.

Навчання А. Шептицький визначає другим чинником виховання кожної особистості. Навчання основам різноманітних наук сприяє оформленню світоглядної настанови в людині. Варто зазначити, що сам А. Шептицький був меценатом освіти, адже за його сприяння відкрилися малярська, садівнича та хліборобська школи. До знань кожен йде через студіювання у навчальних закладах, самоосвіту, отримання інформації з великої кількості літератури. А. Шептицький наголошував, що потрібний пильний нагляд батьків і вчителів за тим, що читають вихованці, адже тільки одна книжка сумнівного змісту може за короткий час знищити успіх довголітньої праці. Митрополит зазначає, що жадоба все знати і про все прочитати “є нездоровою пристрастю душі. Жадоба знання тільки для знання, без вищої цілі звичайно є тільки марною цікавістю” [12, с. 235]. Він закликає: “Нехай наша молодь у кожному поколінні видає багато людей великих учених, правдивих артистів, адвокатів, лікарів, архітекторів, великих промисловців і здібних купців” [18, с. 14]. Адже найвищою метою кожного громадянина повинна стати праця на благо свого народу, нації чи людства.

І третій чинник виховання, який виокремлював А. Шептицький, – це християнська атмосфера. Молоде покоління не повинно вирости без християнської моралі, батьки зобов’язані остерігатися подавати поганий приклад своїми гріхами. “Мудрі батьки, – як стверджував А. Шептицький, – повинні свідомо виробляти в дітях вищі ідеали християнської праведности і святости, жертвенної служби Богові і Церкві, щирої та жертвенної любови до батьківщини” [12, с. 236].

Таким чином, ще одним елементом національної свідомості представники українського кліру називали патріотизм особистості, її любов до Батьківщини. Андрей Шептицький, звертаючись у пастирських посланнях до українців, писав: “Збуджуйте в неї (*авт. – молоді*) бажання і охоту до того, що є підставою багатства та сили народу. Нехай вже малі діти вчать любити свою землю, – свою Батьківщину, – нехай вчать працювати для неї” [17, с. 19]. У цих словах Митрополита А. Шептицького закладена основоположна ідея української національної свідомості.

Таким чином, національна свідомість формується та проявляється як сукупність морально-філософських та релігійних поглядів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій конкретної нації.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямі. З’ясовано, що значний пласт свого доробку представники кліру греко-католицької церкви, зокрема А. Шептицький та Й. Сліпий, присвятили питанню формування української національної свідомості. Доведено, що вони осмислювали українську національну свідомість через такі елементи, як релігія, національна єдність, боротьба за державність та стремління до миру. Подальші дослідження у даному напрямі будуть спрямовані на отримання більш цілісного бачення проблеми національної свідомості через опрацювання творчої спадщини й інших представників кліру УГКЦ, а саме: М. Любачівського, Л. Гузара та С. Шевчука.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жмир В. Національна свідомість та державність / Жмир В. // Вісник АН України. – 1993. – №10. – С. 63-66.
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / Забужко О. – К. : Наукова думка, 1992. – 118 с.
3. Холодний В. Загальнолюдські цінності й національна самосвідомість: Полемічні роздуми / Холодний В. // Вісник АН України. – 1993. – №10. – С. 70-79.
4. Bilaniuk P. Sheptyts'kyi's Theological Thought / Bilaniuk P. // Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi / Editor Paul R. Magosci. – Edmonton : Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 165-183.
5. Husar L. Sheptyts'kyi and Ecumenism / Husar L. // Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi/ Editor Paul R. Magosci. – Edmonton : Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 185-200.
6. Вітошинська О. Подорожі Блаженнішого Кир Йосифа VII, 1938—1970 / Вітошинська О. // Праці Українського Богословського Наукового Товариства. — Т. XX. — Рим — Париж, 1972.
7. Шептицький А. Твори (аскетично-моральні) / А. Шептицький. – Львів : Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – 494 с.
8. Сліпий Й. Віра і наука / Й. Сліпий. – Львів : Бібльос, 1935. – 24 с.
9. Сліпий Й. Твори: Послання, Проповіді, промови і привіти: 1976 – 1984: у XIV т. Т. IX / Й. Сліпий. – Рим : Український католицький університет ім. Св. Климента папи, 1980. – 355 с.
10. Сліпий Й. Твори: Послання, Проповіді, промови і привіти: 1976 – 1984: у XIV т. Т. XIV / Й. Сліпий. — Рим: Український католицький університет ім. Св. Климента папи, 1985. – 494 с.
11. Божа мудрість / Митрополит Андрей. – Львів : Бібльос, 1932. – 120 с.
12. Шептицький А. Письма-послання (1939-1944) / А. Шептицький. – Львів : Фонд Духовного відродження ім. Митрополита Шептицького, 1991. – 454 с.
13. Франко І. Отвертий лист до гал. української молодіжи / Франко І. // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Кн. 4. – С. 11-19.
14. Сліпий Й. Твори: Послання, Проповіді, промови і привіти: 1976 – 1984: у XIV т. Т. XII / Й. Сліпий. – Рим : Український католицький університет ім. Св. Климента папи, 1981. – 335 с.
15. Шептицький А. Як будувати рідну хату? / А. Шептицький. – Люблин : Свічадо, 1989. – 38 с.
16. Митрополит Андрей. Християнська праведність / Митрополит Андрей. – Ч. 1. – Львів: Накладом Митрополічної Консистоії, 1936. – 279 с.
17. Шептицький А. Твори: пастирські послання до духовенства й вірних Станіславівської єпархії (1899-1904) / А. Шептицький. – Львів : Бібльос, 1935. – 252 с.
18. Шептицький А. Твори (морально-пасторальні) / А. Шептицький. – Львів : Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – 548 с.
19. Шептицький А. Божа сійба / А. Шептицький. – Жовква : Печатня ОО. Василян, 1913. – 135 с.

REFERENCES

1. Zhmyr V. Natsional'na svidomist' ta derzhavnist' // Visnyk AN Ukrainy. – 1993. – №10. – С.63-66.
2. Zabuzhko O. Filosofiia ukrains'koi ideji ta ievropejs'kij kontekst: Frankivs'kij period. – Kyiv: Naukova dumka, 1992. – 118 s.
3. Kholodnyj V. Zahal'noliuds'ki tsinnosti j natsional'na samosvidomist': Polemichni rozdumy // Visnyk AN Ukrainy. – 1993. – №10. – S.70-79.

4. Bilaniuk P. Sheptyts'kyi's Theological Thought // *Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi* / Editor Paul R. Magosci. – Edmonton: Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P.165-183.
5. Husar L. Sheptyts'kyi and Ecumenism // *Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi* / Editor Paul R. Magosci. – Edmonton: Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P.185-200.
6. Vitoshyn'ska O. Podorozhi Blazhennishoho Kyr Josyfa VII, 1938—1970 // *Pratsi Ukrains'koho Bohoslovs'koho Naukovoho Tovarystva*. — T. XX. — Rym — Paryzh, 1972.
7. Sheptyts'kyj A. Tvory (asketychno-moral'ni) / A. Sheptyts'kyj. – L'viv: Vydavnychyj viddil “Svichado”, 1994. – 494 s.
8. Slipyj J. Vira i nauka / J. Slipyj. – L'viv: “Bibl'os”, 1935. – 24 s.
9. Slipyj J. Tvory: Poslannia, Propovidi, promovy i pryvity: 1976 – 1984: u KhIV t. T. IKh / J. Slipyj. – Rym: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet im. Sv. Klymentiiia papy, 1980. – 355 s.
10. Slipyj J. Tvory: Poslannia, Propovidi, promovy i pryvity: 1976 – 1984: u KhIV t. T. KhIV. / J. Slipyj. — Rym: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet im. Sv. Klymentiiia papy, 1985. – 494 s.
11. Bozha mudrist' / Mytropolyt Andrej. – L'viv: “Bibl'os”, 1932. – 120 s.
12. Sheptyts'kyj A. Pys'ma-poslannia (1939-1944) / A. Sheptyts'kyj. – L'viv: Fond Dukhovnoho vidrodzhennia im. Mytropolyta Sheptyts'koho. – 1991. – 454 s.
13. Franko I. Otvertyj lyst do hal. ukrains'koi molodizhy / Franko I. // *Literaturno-naukovyj vistnyk*. – 1905. – Kn.4. – C.11-19.
14. Slipyj J. Tvory: Poslannia, Propovidi, promovy i pryvity: 1976 – 1984: u KhIV t. T. KhII. / J. Slipyj. – Rym: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet im. Sv. Klymentiiia papy, 1981. – 335 s.
15. Sheptyts'kyj A. Yak buduvaty ridnu khatu? / A. Sheptyts'kyj. – Liublyn: Svichado, 1989. – 38 s.
16. Mytropolyt Andrej. Khrystyians'ka pravednist' / Mytropolyt Andrej. – Ch.1. – L'viv: Nakladom Mytropolychoi Konsystorii, 1936. – 279 s.
17. Sheptyts'kyj A. Tvory: pastyrs'ki poslannia do dukhovenstva j virnykh Stanyslavivs'koi ieparkhii (1899-1904) / A. Sheptyts'kyj. – L'viv: Bibl'os, 1935. – 252 s.
18. Sheptyts'kyj A. Tvory (moral'no-pastoral'ni) / A. Sheptyts'kyj. – L'viv: Vydavnychyj viddil “Svichado”, 1994. – 548 s.
19. Sheptyts'kyj A. Bozha sijba / A. Sheptyts'kyj. – Zhovkva: Pечатnia OO. Vasylyian. – 1913. – 135 s.

УДК 94(477+438) «1945/1947»

Зінкевич Р. Д.,

e-mail: tersky@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0780-0508>

Researcher ID: L-3590-2018

к.і.н., доц. кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ЗАКЕРЗОННІ У 1945–1947 РР.

Анотація. У дослідженні звернено увагу на співпрацю між українським та польським визвольними рухами у роки Другої світової війни. Навіть у найдраматичніші моменти, народи що є сусідами, намагалися співпрацювати. Позицію обох сторін на переговорах часто визначала зовнішньо-політична ситуація яка склалася у світі у цей період і орієнтація на певні політичні сили які відігравали важливу роль в даний момент у міжнародному житті. Показано спроби порозуміння між українським та польським підпіллям, в першу чергу УПА (Української Повстанської Армії) та ВіН (Свобода і Незалежність), на Закерзонні у 1945-1947 рр., що попало в склад Польської комуністичної держави. На основі об'єктивних фактів історії відносини між сусідніми народами зосереджено увагу на позитивних справах минулого у відносинах УПА та ВіН. Польсько-українське співробітництво було дуже важливим для українського підпілля, оскільки давало можливість узгодження дій з польським підпіллям проти польського комуністичного режиму. Це призвело до військової співпраці, включаючи обмін інформацією військової розвідки та спільні дії. Але співробітництво між двома рухами опору було занадто коротким і надто територіально обмеженим, щоб мати більшу політичну значимість. Воно було широко відоме в Польщі, головним чином завдяки великій пропагандистській кампанії комуністичних ЗМІ, спрямованої проти так званого «союзу» ВіН і УПА. Контакти сприяли взаєморозумінню і дружнім відносинам між членами обох рухів. Хоча в подальшому їм не вдалося дійти до підписання договорів про співпрацю, але встановлені контакти стали основою для подальших спроб вирішення існуючих непорозумінь і досягнення взаємної довіри та співпраці.

Ключові слова: УПА (Українська Повстанська Армія), ВіН (Свобода і Незалежність), Закерзоння, Армія Крайова, польсько-українське співробітництво.

Zinkevych R. D.,

e-mail: tersky@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0780-0508>

Researcher ID: L-3590-2018

PhD, Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, National University "Lviv Polytechnic", Lviv

ATTEMPTS OF THE UKRAINIAN-POLISH UNDERSTANDING IN ZAKERZONIA IN 1945–1947

Abstract. The paper draws attention to the cooperation between the Ukrainian and Polish liberation movements during World War II. Even in the most dramatic moments, the neighbors tried to cooperate. The position of both sides in the negotiations was often determined by the foreign political situation in the world during this period and by the orientation on certain political forces that played an important role in international life at that moment. The paper shows attempts have been made to reach an understanding between the Ukrainian and Polish underground, primarily the UPA (Ukrainian Insurgent Army) and WiN (Freedom and Independence), in Zakerzonia in 1945-1947, which became part of the Polish Communist State. Based on the objective facts of history between neighboring peoples, attention is paid to the positive affairs of the past in the UPA and WiN relations. Polish-

Ukrainian cooperation was very important for the Ukrainian underground, as it made it possible to coordinate actions with the Polish underground against the Polish communist regime. This led to military cooperation, including the exchange of intelligence information and joint action. But the cooperation between the two resistance movements was too short and too territorially limited to have greater political significance. It was widely known in Poland, mainly thanks to a large-scale propaganda campaign by the Communist media against the so-called union of WiN and the UPA. The contacts fostered mutual understanding and friendly relations between the members of both movements. Although in the future they did not manage to reach the cooperation agreements, the established contacts became the basis for further attempts to resolve the existing misunderstandings and to achieve mutual trust and cooperation.

Keywords: UPA (Ukrainian Insurgent Army), WiN (Freedom and Independence), Zakerzonia, Home Army, Polish-Ukrainian cooperation.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-11>

Постановка проблеми. Історія відносин між українським і польським народами мала багато періодів взаємної ворожнечі і боротьби. Проте навіть у найдраматичніші моменти народи що є сусідами, намагалися співпрацювати. Питання співпраці між українським та польським визвольними рухами неодноразово досліджувалися істориками обох країн. Позицію обох сторін на переговорах часто визначала тогочасна зовнішньо-політична ситуація та орієнтація на певні політичні сили, які відігравали важливу роль в даний момент у міжнародному житті. У сучасних відносинах двох держав переважно залежить від політичної кон'юнктури. Доволі часто акцентують увагу на суперечливих, а деколи трагічних моментах історії і тим спричиняють розпалення міжнаціональної ворожнечі. Основним завданням дослідження є на основі об'єктивних фактів історії між сусідніми народами зосередити увагу на позитивних справах минулого для розуміння добросусідського розвитку сьогодення та майбутнього спільного європейського шляху.

Питання співпраці українського та польського підпілля вже не раз піднімалося в історіографії обох країн. Зокрема, серед українських істориків над цією проблемою працюють Бондаренко К., В'ятрович В., Зашкільняк Л., Ільюшин І., Коліщук О., Трофимович В. та ін., а серед польських – Мотика Г., Партач Ч. та ін. У численних роботах історики розкрили основні етапи переговорного процесу, охарактеризували його наслідки¹.

Постановка завдання. Показати спроби порозуміння між українським та польським підпіллям (в першу чергу УПА (Української Повстанської Армії) та ВіН (Свобода і Незалежність) на Закерзонні у 1945-1947 рр., що попало в склад Польської комуністичної держави. Від весни 1945 р. до літа 1947 р. ці дві організації перебували в добрих стосунках між собою незважаючи на попередню ворожнечу між ними. Хоча в подальшому їм не вдалося дійти до підписання договорів про співпрацю, але встановлені контакти стали основою для подальших спроб вирішення існуючих непорозумінь і добитися взаємної довіри та співпраці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання співпраці українського та польського підпілля вже не раз піднімалося в історіографії обох країн. Зокрема, серед українських істориків над цією проблемою працюють Бондаренко К., В'ятрович В., Зашкільняк Л., Ільюшин І., Коліщук О., Трофимович В. та ін., а серед польських – Мотика Г., Партач Ч. та ін. У численних роботах історики розкрили основні етапи переговорного процесу, охарактеризували його наслідки¹.

Територія Закерзоння охоплювала Холмщину, Надсяння, Підляшшя і Лемківщину, на яких споконвіку проживало українське населення. Внаслідок договору СРСР з Польщею про встановлення українсько-польського державного кордону по «лінії Керзона», підписаного 16 серпня 1945 року, ця територія була приєднана до Польщі, а до українців застосовано терор та примусове виселення в УРСР та північні і західні землі Польщі. Територію Закерзоння незабаром перетворено в безлюдну пустелю.

Відомо, що вже з 1942 р. прослідковувалося вороже ставлення до українців на цій території з боку польських військових формувань – «Армії Крайової», «Армії Людової», «Народних Сил Збройних» та «Баталіонів Хлопських». Цілком очевидно, що українсько-польська ворожнеча не йшла на користь ні українському, ні польському народам. Тому головний Провід ОУН в Україні вирішує «дійти до порозумінь із польським підпіллям на теренах, що є під контролем УПА, ... уникати непорозумінь і збройних сутичок між двома організаціями та нав'язувати співпрацю між собою». Це розв'язало руки місцевим відділам УПА для переговорів з польським підпіллям.

Це дало можливість домогтися успіху в переговорах УПА з місцевими командирами АК, а також ВІН на Закарзонні. Та якщо українську сторону представляли найвищі інстанції, то з польського боку переговори вели на свій страх і ризик окремі місцеві командири. Одним з них був Мар'ян Големб'ювський, який усіма способами намагався відновити контакти з УПА. Коли навесні 1945 року це нарешті вдалося і ВІН доповів про це своєму вищому командиру Яну Мазуркевичу, той тільки легковажно махнув рукою і сказав: «З хамами немає про що говорити»².

УПА розгортала свою діяльність у Закарзонському краї в той момент, коли польська прокомуністична влада почала розправу над своїми політичними супротивниками, які були антикомуністично і антимосковські налаштованими. Зокрема, розпочалися переслідування діячів АК (що, зокрема, мало наслідком створення підпільної організації АК Воля і Незалежність (ВІН)). Така ситуація надавала шанс для створення альянсу антикомуністичних польських і українських сил³.

Вже у квітні 1945 р. нав'язуються перші контакти між боївками УПА і АК в Перемишльському і Бжозівському повітах. За завданням польського підпілля польський священник наприкінці квітня зв'язується з керівництвом УПА і повідомляє, що АК готова розпочати переговори з українським підпіллям. Що ВІН та інші священники є готові виступити в ролі заручників, щоб забезпечити безпеку переговорів, тому що попередня спроба переговорів закінчилася невдало, три представники УПА попали в засідку НКВД і загинули. УПА прийняли його пропозиції і послали на переговори місцевого представника «Корнійчука».

Перша зустріч мала носити інформативний характер, але делегатам з української сторони було дозволено укласти угоду про негайне припинення вогню на місцевому рівні та домовитися про місцеве співробітництво. Вони мали представляти не тільки місцеве керівництво УПА, а також і інтереси Головного командування УПА до початку співпраці та встановлення добрих відносин зі штабом Армії Крайової. Перші дві зустрічі відбулися в околицях Любачева. За словами Щесняка і Шоти, дозвіл на цю зустріч дав Маріан Големб'ювський («Стер»), інспектор АК Замойської області. Основною метою якого було «вивчити ставлення і добру волю» іншої сторони і підготувати майданчик для майбутніх зустрічей на більш високому рівні. Під час першої зустрічі два польські представники запропонували умови співпраці та припинення вогню уздовж всього українсько-польського кордону⁴. Щесняк і Шота повідомляють лише про одну з таких зустрічей, яка відбулася 2 травня 1945 р. Але фактично протягом тижня відбулися дві зустрічі, під час яких була розроблена програма співпраці, що була прийнята обома сторонами. Подальші зустрічі були спрямовані на узгодження напрямів конкретної співпраці⁵.

Українці були зацікавлені у співпраці. Питання про кордони вони вважали зараз не актуальним, а можливо і в подальшому буде в цілому неактуальним і буде залежати від налагодження співпраці. Найважливішим завданням даного моменту є збереження від фізичного знищення польського і українського народу⁶. На цих переговорах домовилися про припинення вогню і взаємну допомогу в боротьбі з «більшовизмом». Найбільш важливими проблемами, які доводилося узгоджувати «Виру» були: дозвіл про перехід через ворожі терени військових загонів внаслідок погоні; захист цивільного населення; скасування всіх претензій населення внаслідок матеріальної шкоди; спільне протистояння «бандитизму»; обмін інформацією про військову розвідку і пресу⁷. Делегати також узгодили гасла і сигнали для своїх відділів, які мали використовуватися до кінця травня⁸. Були також встановлені шляхи і місця контакту в околицях Ярослава і Томашува.

29 квітня 1945 р. в селі Седліско Бжозівського повіту відбувається перша зустріч представників УПА і АК. Представниками польської сторони були Кап «Драза» і офіцер «Пілат», представники команди АК в Жешуві; українську сторону представляли «Борис» (Володимир Солодوخа) - провідник регіону, «Пластун», «Зеновій», «Біс» і «Волос». Зустрічі завершилася обговоренням програми про співпрацю⁹, і підписанням вступного протоколу. В ньому були такі пункти: припинення будь-яких акцій обох сторін одна проти одної з 29 квітня 1945 р.; спрямування усіх акцій і сил до боротьби зі спільним ворогом (СРСР); повідомлення і застереження один одного перед загрозою небезпеки зі сторони комуністів; тісна співпраця і взаємодопомога у акціях проти радянських військ, а особливо – НКВД; гарантій цілковитої безпеки цивільного населення тощо¹⁰.

Встановлювався також постійний зв'язок між УПА і АК. Договір цей охопив ряшівську, перемишльську і прилеглі до кордону СРСР території.

Хоча співпраця з АК в районі Лемківщини не розвивалася на такому рівні, як в північних районах, контакти між «Борисом» (відомим також як «Левко») і членами АК існували протягом 1945-1946 рр., правда часто доходило до прикордонних конфліктів, які належним чином не були вирішені.

Більш представницька зустріч відбулася 21 травня 1945 р. в Руді Ружанецькій в районі Томашува. Польську делегацію представляли: командир - капітан Маріан Голембовський («Стер»), заступник командира - капітан «Турія», керівник Томашівського повіту і ад'ютант капітана Голембовського капітан Ян Туровський («Норберт»), «Вдова» - ад'ютант капітана Туровського і повітові командири - капітани С. Ксьонзек («Рота»), «Малий», «Сталь» і «Дембно». Українську сторону представляли делегати - майор Я. Лопатинський, «Граб» і «Корнійчук», які мали уповноваження від УГВР¹¹. Тут насамперед піднімалося питання кордону. Поки його не вирішено, керівники ОУН запропонували тимчасово «існуючу лінію», тобто «лінію Керзона». Обидві сторони визнали необхідність співпраці польського і українського підпілля, доки ще не підписаний офіційний союз. Було вирішено припинити взаємну боротьбу і не робити реквізиції продуктів та інвентаря у населення. Відразу ж встановлювався паролі і зв'язок між відділами УПА і польським підпіллям в Любачівському, Грубешівському та Холмському повітах. Після розмови Івана Лопатинського з Мар'яном Голембовським, Я. Старух «Стяг» (керівник ОУН на Закерзонні) видав наказ округам ОУН, щоб вони не нападали на відділи АК. Наслідком цих переговорів було налагодження зв'язку на рівнях Район ОУН – Команда Округу ДСЗ (Делегатура Сил Збройних).

Українські представники на переговорах стверджували, що хоча світова війна закінчилася УГВР має намір продовжувати боротьбу, спрямовану на відокремлення України від СРСР і створення «демократичної держави за зразком Великобританії». Вони представили такі тактичні моменти: 1) мобілізація всіх українських сил; 2) посилення національних і антирадянських почуттів серед сусідніх народів; 3) продовження діяльності УПА. Також запропонували створити польсько-український альянс на основі таких принципів: 1) підписання пакту про ненапад та визнання територіального статус-кво, 2) публікація пакту після його ратифікації польським командуванням у Польщі, 3) прийняття пакту польським урядом у Лондоні, 4) тісна співпраця між підписантами. Під час обговорення кордонів українські делегати запропонували тимчасово зберегти існуючі кордони, тобто лінії Керзона, але вказали, що вони готові обговорювати проблеми з польськими представниками пізніше. Також на переговорах було розглянуто можливість створення федерації між двома країнами, яка «ліквідувала б проблему прикордонних ліній», а також обмін представниками між УГВР та польським урядом у Лондоні. Лопатинський і «Граб» чітко вказали, що українці рішуче виступатимуть проти примусового виселення українців з Польщі, а також примусового виселення поляків з України¹². Голембовський широко привітав спроби польсько-української угоди і пообіцяв, що ВіН негайно направить українські пропозиції до польського уряду в Лондоні, а також до віце-прем'єр-міністра в Польщі, який уповноважений займатися цими справами¹³ [19, S.328].

Подальші розмови стосувалися проблеми співпраці. Лопатинський сказав, що «в Галичині встановлені дружні стосунки, видані накази, які забороняли будь-які військові дії спрямовані проти поляків». М. Голембовський відповів, що антиукраїнські дії заборонені в районах Влодава, Холм, Грубешів, Томашів і Білгорай. Будь-які акції проти українців ВіН приписував «приватним військовим бандам», водночас стверджуючи, що УПА як і раніше нападає на поляків¹⁴.

Не чекаючи офіційного схвалення результатів переговорів обидві сторони погодилися на необхідність негайного співробітництва. Були встановлені гасла і контакти у Любачівському, Томашівському, Грубешівському та Холмському повітах. Також було погоджено, щоб війська не будуть робити реквізиції на теренах іншої сторони. Голембовський виступив проти пропозиції, щоб загони УПА залишалися переховуватися на польських теренах, побоюючись, що це спровокує репресії. Українці запропонували розширити політичну співпрацю, обмін друкованими матеріалами, статті для публікації в пресі з обох сторін і даними військової розвідки¹⁵.

У червні 1945 р. польське підпільне керівництво звернулось до ОУН на Закерзонні з листом, у якому зазначалося: «...Ми не будемо сьогодні розбиратися в тому, хто став винуватцем того, що ми опинилися у ворожих таборах...Сьогодні про це треба забути... Ми закликаємо вас об'єднати і згуртувати ваші сили з нашими для спільної боротьби»¹⁶. Однак, на превеликий жаль, тоді не вдалося досягти повноцінної домовленості між двома антикомуністичними підпіллями. Таке порозуміння було досягнуто лише в низових структурах польського збройного підпілля і УПА на Підляшші, Ряшівщині, південно-східній Люблінщині. Однак на найвищому рівні ці контакти не було закріплено, що й породжувало криваві ексцеси: польське і українське підпілля протистояли одне одному¹⁷. Як вказує Ю. Шаповал у своїй праці «Дії ОУН УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.)» УПА стимулювали жорстокість польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких тепер легко було зараховувати мешканців фактично кожного українського села. В черговий раз (як це вже бувало в історії) розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння¹⁸.

Незабаром до безпосередніх розмов і контактів між місцевими керівниками ВІН і УПА дійшло на теренах Холмського, Владавського і Білоцерківського повітів. Одним з ініціаторів їх був командир відділу УПА «Крига». 24 жовтня 1945 року «Крига» отримала лист від польського представника, майора «Паяка», який запросив його зустрітися 27 жовтня. Це була відповідь на лист «Криги», надісланий місяцем раніше, 21 вересня, і адресований «командирам областей Холм, Влодава і Біла Підляска»¹⁹.

Відбулася зустріч 27 жовтня 1945 р. в східній частині повіту Біла-Підліска в колонії Горошівка. З українського боку у зустрічі взяли участь: «Крига» – командир УПА з загону полковника Острожського з УПА Північ, «Григор» – командир загону УПА. З польської майор Ян Шатинський-Шатовський («Дзірит», «Бурян», «Загончик») – інспектор району №3 ВІН, майор Владислав Вавчак «Жук», «Пайак» – керівник розвідки і контррозвідки району №3 ВІН, Вижовський «Зенон», «Подб'ял» керівник Обводу ВІН Біла Підліска. «Дзірит» розпочав зустріч з заявою, що Польща прийме українські прагнення до незалежної державності без застережень, а поляки щиро вітають боротьбу українців за свободу. Делегати обмінялися думками щодо поточної міжнародної ситуації і особливу увагу присвятили ситуації що склалася в обох країнах. Багато часу було присвячено створенню умов співробітництва. Польська сторона знала про угоди, укладені раніше на півдні між УПА і АК, а також про те, що офіційна угода між польським урядом і УГВР ще не була підписана. «Дзірит» запропонував відновити контакти в цій сфері на більш високому рівні, вважаючи, що перше подібне засідання може відбутися протягом наступного місяця. «Крига» відповів, що подасть ці пропозиції своєму керівництву, але підкреслив, що не може дати жодних гарантій, адже Біла Підліска знаходиться далеко від центру української діяльності. Під час зустрічі обговорювалися питання, що торкалися конкретної співпраці, харчування, квартирування, боротьби з інформаторами і шпигунами польських органів державної безпеки, бандитизмом, обміну даними розвідки і пропагандистськими матеріалами, надання українській стороні ліків та медикаментів і т.д. Відбувся обмін пресою.

Обидві сторони домовилися розширити співпрацю на засадах, узгоджених раніше на півдні. Регіон Біла-Підліска, однак, мав специфічний характер, оскільки польські та українські села знаходилися в межах оперативного охоплення гілок УПА і ВІН, і тому неможливо було проводити точну лінію розмежування між зонами впливу. Погоджене рішення забезпечило УПА адміністративний контроль над українськими селами, і в той же час ВІН включала контроль над польськими селами. Було також досягнуто домовленості з питань, пов'язаних з адміністрацією, обміном друкованими матеріалами, даними, що стосуються військової розвідки та взаємодопомоги у наданні продовольства, медичної допомоги та місць укриття. Оскільки відділення обох сторін діяли на одній території, багато часу було присвячено обговоренню шляхів розширення контактів. Було досягнуто домовленості про те, що треба збільшити контакти на місцевому рівні, які дозволять збільшити особисті контакти людей з обох сторін. Також загони УПА отримали згоду на перебування в польських селах, але без права забирання їжі та грошей. «Паяк» був зацікавлений в розширенні військової розвідки в глибині України. «Крига» сказав що ВІН не має уповноважень у цьому питанні і погодився передати пропозиції вищим органам влади. Польські делегати висловили свої застереження проти військових дій УПА у своєму районі, побоюючись, що вони можуть призвести до репресії проти цивільного населення з боку радянської влади. Вони радять українцям «сидіти тихо» і використати зимовий період для вишколу. Українські делегати запевнили їх, що вони не планують починати жодних серйозних дій і що вони будуть боротися тільки тоді, коли на них нападуть комуністичні сили²⁰.

Ця зустріч була проведена за завданням М. Големб'ювського, який на той час був керівником командного складу ВІН Люблінського району²¹. Можна припустити, що «Дзірит» зв'язався з Големб'ювським до початку конференції, тому що був добре поінформований про попередні польсько-українські переговори. Домовленості, досягнуті під час цього засідання і записані у вигляді листа «Дзірита» до «Криги», були схвалені самим Големб'ювським, який потім передав лист вищим органам влади²². Загальне співробітництво, засноване на домовленостях, розроблених під час цієї конференції, підтримувалося в цьому режимі і тривало «без будь-яких серйозних конфліктів» до вирішення проблеми²³.

Літом та восени 1945 р. тривали обміни кореспонденцією між представниками УПА і ВІН з Перемишля, Бжозова і Ряшева. Контакти з УПА підтримували керівник розвідки в Перемишльському повіті Юзеф Шумовський «Строгі», керівник розвідки команди Ряшівського підокругу Антоній Слабодаш «Павел», «Старий» – командир Перемишльського району майор Антіцкій.

Про ставлення ОУН-УПА до ворожнечі, яка була поміж двома народами, свідчить лист, який був надісланий українським командуванням на польські постерунки МО (Міліції Обивательської). В ньому говориться, що ця ворожнеча між українцями і поляками спеціально провокувалась німецькою політикою. «Сьогодні ми дивимося іншими очима на ці справи. Якщо поляки хочуть сильної і незалежної Польщі, то

нехай об'єднуються з українцями. Просимо про ліквідацію всіх постерунків міліції. Якщо ні, то самі це зробимо».

У листопаді 1945 р. Команда АК видала наказ, який категорично забороняв переговори з УПА. Проте Големб'ювський порушив цю заборону і продовжував підтримувати зв'язки з українцями. Справа навіть призвела до спільних українсько-польських військових дій²⁴. До кінця 1945 р. підпільні структури АК в Західній Україні фактично припинили існування, хоча, як засвідчують документи, арешти діячів польського підпілля тривали ще і в 1946 р.²⁵

У 1946 р. співпраця між українським і польським підпіллям продовжувалася. 1 квітня 1946 р. відбулася зустріч в колонії Сагринь Грубешівського повіту. Українську сторону репрезентував Теодор Герасим'юк «Равіч», «Дунайський» – референт пропаганди III Округу ОУН, польську – капітан Станіслав Ксьонжик «Вирва» (від січня 1946 р. – керівник Замоїського Інспекторку ВіН). Було обговорено питання спільної боротьби УПА і ВіН з противником у Грубешівському, Томашівсько-Любельському і Замоїському повітах²⁶.

Важливе місце у зміцненні стосунків між українським і польським підпіллям відіграла конференція, що відбулася 18 травня 1946 р. у фільварку Ментке Грубешівського повіту. У цій нараді переважала політично-військова проблематика. Зі сторони ОУН-УПА в конференції взяли участь: «Дунайський» Т.Тарасюк – референт пропаганди III Округу ОУН, «Явір», «Певний» (прізвище невідоме – заступник «Дунайського»), «Хмурий» Захарчук – посада невідома, офіцер УПА, «Шейк» Іван Лопатинський – представник УГВР. З польської сторони: капітан «Остоя» (прізвище невідоме) – керівник пропаганди Любельського Округу ВіН, капітан «Вирва» С.Ксьонжек – керівник Замоїського Інспекторату ВіН, капітан «Азія» Ян Домбовський – командир Грубешівського Обводу ВіН, також два представники з Томашів-Любельського повіту, прізвища та звання – невідомі. Конференцію охороняв сто особовий загін ВіН і двадцяти особовий відділ УПА. На ній розглядалися такі питання: політична ситуація у світі; ідея фронту поневолених народів і українсько-польська співпраця; військові справи; взаємні стосунки на території Влодави і Білгораю; господарські справи.

Конференція вирішила, що відділи УПА можуть воювати і квартируватись на теренах опанованих польським підпіллям, без попереднього узгодження з місцевим підпіллям. Вирішено також, що на теренах, де перебувають українські відділи, не повинні діяти відділи ВіН, хіба що коли б вони діяли спільно з УПА. Прийнято було рішення про спільну військову акцію на місто Грубешів і залізничну станцію Вербковичі. Акція мала як конкретні практичні завдання – залякати комуністичні каральні органи, звільнити заарештованих, захопити документацію влади, так і політичні – маніфестація спільної боротьби українців та поляків. ВіН зобов'язувалась забезпечувати потреби УПА всім необхідним. Встановлено також, що поранених та хворих членів УПА, можна буде переховувати на теренах, де діяло польське підпілля і там отримувати санітарну допомогу. Рішення конференції активізували спільні українсько-польські дії.

Хоча спочатку конференція мала тривати три дні, але вона закінчилася через 10 годин, оскільки великий польський загін біля 100 осіб не мав харчового забезпечення²⁷.

«Остроя» висловив думку, що світ поділяється на два табори: в одному панує демократія та свобода в іншому комуністичне правління, в якому є «терор і поневолення». Рано чи пізно повинно відбутися зіткнення з такими таборами. «Остроя» сказав: «Ми виступаємо за англо-американську форму демократії, навколо якої зібрано кілька дрібних країн, готових до співпраці за принципом рівності». ВіН вказав на низку міжнародних подій, які свідчать про зростаючий конфлікт між країнами Заходу та СРСР²⁸.

«Незалежні країни, і перш за все Польща і Україна, виникли в результаті поразки більшовизму і як вільні нації повинні приєднатися до співпраці для виконання історичних місій у східній частині Європи та викорінення і російських, і німецьких форм імперіалізму²⁹.

На початку зустрічі Т. Герасим'юк представив історичний аналіз польсько-українських відносин. ВіН підкреслив, що з історичної точки зору співпраця завжди робила обидва народи сильними і вільними. Минулі помилки та конфлікти спричинили розпад Польщі та України.» Однією із серйозних причин падіння Польщі в 1939 році було неправильне ставлення до українського питання, перш за все в самій Польщі, а також у світі» Під час обговорення поточних польсько-українських відносин Герасим'юк наголосив на наступному: «Співробітництво і співіснування повинні базуватися на щирих, чесних відносинах і взаємній повазі до ідеалів обох сторін.» Ця співпраця повинна бути видна не тільки на папері або в дипломатичних відносинах, але повинна бути укорінена і підтримуватися всіма рівнями обох суспільств. Такий тип співпраці повинен виникнути між усіма поневоленими народами, і, перш за все, між двома сусідами: Польщею та Україною»³⁰.

У свою чергу, «Остро́я» розповів про спільні національні інтереси і наголосив на аспектах польсько-українського співробітництва. ВіН сказав, що обом націям доведеться об'єднати свої сили у протистоянні двох імперіалізмів - німецькому та російському. Інші країни Центральної та Східної Європи, включаючи Грецію та народи Радянської Середньої Азії, приєднуються до цього прикладу, оскільки для них є велика загроза обох форм імперіалізму. Центром цих єдиних зусиль будуть всі слов'янські народи, за винятком Росії. «Остро́я» теж підняв питання економічної перспективи та культурного розвитку у перспективі в цій великій геополітичній області. Звертаючись до практичних питань, ВіН заявив, що перший крок у формуванні спільного фронту повинен бути зроблений саме тут, на польсько-українському кордоні. Позитивний крок до гармонійної співпраці повинен бути розміщений де-небудь де а тут. ВіН також висловив думку, що конференції між членами обох підпілних рухів повинні проходити частіше, і вони мають бути форумом для встановлення офіційного примирення³¹.

В подальшому нарада була присвячена практичним аспектам співпраці. Делегати розробили загальний план нападу на Грубешів і прийняли рішення щодо розташування та концентрації відділів УПА і ВіН. Польські офіцери дали карту з місцями оборонних систем комуністичних гарнізонів. Було розроблено нові правила співпраці, в яких зазначалося, що ВіН погоджується надати свою територію загонам УПА для подальшого їх перебування і, крім того, якщо це буде необхідно, дозволила їм використовувати свої медичні пункти. Були вирішені адміністративні проблеми і обіцяно подальше постачання боєприпасами³².

Однією з найважливіших спільних операцій став штурм Грубешува об'єднаними силами УПА та польської підпільної групи ВіН³³. Ідея штурму Грубешова належала полякам, як вже згадувалося, її реально обговорили на черговій зустрічі між представниками УПА і ВіН 18 травня 1946 року. Тоді ж визначили дату наступу – ніч з 27 на 28 травня³⁴. 26 травня 1946 р. перед атакою загони УПА передислокувалися в Сагринський ліс. Офіцери перевірили і обговорили подробиці операції, серед присутніх були командир військового округу «Сян» М. Онишкевич³⁵. Вже 27 травня 1946 р. в Теренбінському лісі відбувається спільна нарада керівників відділів ВіН і УПА щодо спільного нападу на місто Грубешів³⁶.

Наступного дня спільну військову акцію на м. Грубешів при співпраці відділів УПА і ВіН було здійснено³⁷. З українського боку в ній брали участь вояки сотень «Давида», «Яра», «Чавса» та боївки Служби безпеки, з польського – відділи ВіН «Млота», «Сліпого», «Віктора», «Геля»³⁸. Згідно з розробленим планом 120 вояків УПА отримали завдання штурмувати приміщення НКВД, боївки СБ – переселенчу комісію, а вояки ВіН мали нападати на польську безпеку (УБП), міліцію та осередок компартії³⁹. В результаті розгромлені управи МО, УБ, комітет ПОПР (ПЗПР), НКВД і в'язниця. 150 в'язнів було звільнено. Цією акцією керував капітан «Вирва» (Станіслав Ксьонжек) – керівник Замойського Інспекторату ВіН. З української сторони взяли участь в операції 1200 чол.⁴⁰ Це вже був не перший випадок спільних нападів на ворога. Ще 15 вересня 1945 р. українські і польські загони з 1000 осіб атакували місто Ковель, де захопили багато продуктів і відступили з міста. Також спільно УПА і АК атакували село Бірче, що біля Перемишля.

Незважаючи на військовий успіх, ця акція не мала політичного ефекту. На наступних українсько-польських переговорах, що відбулися після цієї операції, командувач інспекції Замойського інспекторату ВіН Станіслав Ксьонжек «Вирва» (наступник Мар'ян Големб'ювський після арешту останнього на початку 1946 року) поінформував свого українського колегу командира тактичного відтинку УПА «Данилів» Євгена Штендеру «Прірву», що Лондонський уряд виступає проти підписання будь-яких угод з УГВР про співпрацю польського і українського підпілля, а також забороняє військам ВіН проводити військові дії разом з упівцями⁴¹. У серпні-вересні тісні контакти з УПА підтримували майор Ян Шатовський-Шатинський «Дзітир» інспектор району №3 ВіН та Мар'ян Големб'ювський «Стер».

Проте вже незабаром це питання перестало бути актуальним: до кінця 1946 року польське підпілля практично припинило свою діяльність і вже неможливо було продовжувати співпрацю з ним⁴².

Якщо підсумувати, то за 1945-1947 рр. підтримували контакти між собою: районний провідник ОУН «Борис» з командиром відділу АК «Дражов» в м.Седліска Бжозівського повіту; референт організації II Округу ОУН «Вир» з комендантом ДСЗ Любачівського повіту; командир сотні УПА в Перемишльському повіті з командиром відділу АК капітаном «Піратом»; районний провідник «Заруба» з командиром ВіН Томашівського повіту «Бжомем»; референт пропаганди III Округу ОУН «Дунайський» Теодор Герасим'юк з керівником Замойського інспекторату ВіН капітаном «Вирва», комендантом Грубешівського округу ВіН «Азія» і командиром відділу «Млотем»; надрайоновим провідником «Ярим» і командиром сотні «Чаусом» з керівником групи розвідки ВіН «Корабем».

У 1947 р. зафіксований судовий процес над цілим керівництвом Любельського округу ВіН, де основним пунктом звинувачення стали факти співпраці цієї організації з УПА. З захопленого польськими

органами державної безпеки архіву Округу ВІН, на щастя, неповного, вилучено частину документів, які ілюстрували майже повністю етапи зустрічей і рішень керівників ВІН з УПА в Біло-Підліського, Владавського, також Замойського повітів.

Капітан Мар'ян Голембювський «Стер» (керівник Замойського інспекторату ДСЗ в 1944-1945 рр., що просидів у тюрмі 15 років (основним звинуваченням була співпраця з УПА), заявив у сучасній польській пресі:

«... Незалежно від оцінки трагічної боротьби і польсько-українських стосунків підчас війни, треба підкреслити факт, що на переломі 1944-1946 рр. і пізніше стосунки між нашими народами діаметрально були змінені: з боротьби поміж собою перейшли до повної співпраці. Поляки і українці, бійці АК і ВІН та УПА і УГВР уклали порозуміння, яке принесло спокій, а також допровадило до повної співпраці і взаємодії незалежних чинників наших народів».

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Як видно з наведеного вище матеріалу, контакти польських та українських рухів опору були лише місцевими. Ніколи не було жодної більш широкої офіційної угоди. Справа в тому, що контакти здійснювалися по всьому польсько-українському кордону, за винятком невеликих територій в районі Лемківщини, де не було активних дій ані АК, ані ВІН. Повсюди, де були встановлені та підтримувалися ці контакти, відбулася нормалізація відносин між польським та українським населенням. Слід підкреслити, що в той час польський комуністичний режим контролював виключно центри міста, тоді як село перебувало переважно під впливом і контролем руху опору. Під час зустрічей з представниками обох організацій було вирішено багато проблем, які в першу чергу стосувалися проблем українсько-польського конфлікту. Фактично активна співпраця між двома політичними силами почалася з травня 1945 р. і тривала до осені 1946 р. доки ВІН все ще була впливовою військовою силою, що контролювала польські території. Восени 1946 р вона ослабла і втратила свій вплив і остаточно була знищена польським комуністичним режимом навесні 1947 р., коли польські комуністичні численні сили заблокували прикордонні території.

Польсько-українське співробітництво було дуже важливим для українського підпілля, оскільки давало можливість узгодження дій з польським підпіллям проти польського комуністичного режиму, допомогло вирішити проблему постачання одягу, боєприпасів, медикаментів та інших предметів першої необхідності. Це дозволило проводити таємні зустрічі за участю місцевих лідерів польського підпілля, близьких до уряду, на яких вирішувалися місцеві суперечки. Це призвело до військової співпраці, включаючи обмін інформацією військової розвідки та спільні дії. За необхідності, філії УПА могли брати активну участь на території Польщі.

Співробітництво між двома рухами опору було занадто коротким і надто територіально обмеженим, щоб могло б мати більшу політичну значимість. Проте воно було широко відоме в Польщі, головним чином завдяки великій пропагандистській кампанії комуністичних ЗМІ, спрямованій проти так званого «союзу» ВІН і УПА. Незважаючи на брехню та інсинуації ця пропагандистська кампанія працювала на користь співпраці, оскільки це викликало посилення симпатії польського населення до підпільного руху.

Нарешті, але не в останню чергу, контакти сприяли взаєморозумінню і дружнім відносинам між членами обох рухів. Виявилось, що з обох сторін є багато людей, які щиро хочуть мирного врегулювання і тривалої співпраці між польським і українським народами. Можна тільки пошкодувати, що багато з цих людей загинули на полі бою або в комуністичних в'язницях.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Бондаренко К. Відомості про політичні контакти УПА та АК на Закерзонні у 1945 р. / К. Бондаренко, Ю. Киричук // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 543-550.; В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Зошит № 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів: Вид-во «Мс», 2003 р. – С. 127-137; Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – 588 s.
- ² Gołębiowski M. Sojusz z Ukraińcami i sojusz narodów ujarzmionych // Dialogi - Biuletyn polsko-ukraiński. 1987 - №7.
- ³ Шаповал Ю. Дії ОУН УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.). – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України 2000. – С.13.
- ⁴ Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – S. 228.
- ⁵ Sztendera J. W poszukiwaniu porozumienia. Podziemie ukraińskie i polskie w latach 1945–1947. Współpraca pomiędzy UPA i WiN / J. Sztendera // Zeszyty Historyczne. – 1985. – Z. 71. – S. 153–164.
- ⁶ Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – S. 228.
- ⁷ Там само. – S.229
- ⁸ Штендера С. Співпраця УПА і польського підпілля в 1945-1946 рр.// Українські вісті (Едмонтон) - № 16. – 1959.

- ⁹ Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – S. 335-336.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – S. 328.
- ¹² Там само. – S. 331.
- ¹³ Там само. – S. 328.
- ¹⁴ Там само. – S. 331.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. - Львів, 2000. – С. 209.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Шаповал Ю. Дії ОУН УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.). – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України 2000. – С. 14.
- ¹⁹ Звіт зі зустрічі з АК, яка відбулася 27 жовтня 1945 р. 31 листопад 1945 р.// Архів ZP UHWR, SH 8-14, арк.1.
- ²⁰ Там само. – арк.3-5.
- ²¹ Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – S. 335.
- ²² Там само.
- ²³ Чуб І. На українському Підляшші в 1944-1948 рр.// До зброї. - № 21, грудень 1953 р. – С.33 - 37.
- ²⁴ В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Зошит № 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів: Вид-во «Мс», 2003 р. – С.136.
- ²⁵ Шаповал Ю. Дії ОУН УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.). – К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України 2000. – С.12.
- ²⁶ Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – S. 339-340.
- ²⁷ Явір. Протокол зустрічі з представниками ВІН який відбувся 18 травня 1946 р. : Червень 1946 Архів ZP UHWR, SZ 8-1240, арк.1.
- ²⁸ Там само. – арк.1-3.
- ²⁹ Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – С. 655-657.
- ³⁰ Явір. Протокол зустрічі з представниками ВІН який відбувся 18 травня 1946 р. : Червень 1946 Архів ZP UHWR, SZ 8-1240, арк.4.
- ³¹ Явір. Протокол зустрічі з представниками ВІН який відбувся 18 травня 1946 р. : Червень 1946 Архів ZP UHWR, SZ 8-1240, арк.1.
- ³² Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – С. 655-657.
- ³³ Motyka G. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997. – S.155-181.
- ³⁴ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942-1947 / В. В'ятрович – К.: Вид-й дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С.272.
- ³⁵ Blum I. Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej // Wojskowy Przegląd Historyczny. vol.IV, nr 1, styczeń-marzec 1955. – S.14.
- ³⁶ Звіт з акції на місто Грубешів, проведеної в ніч з 27 на 28 травня 1946 р. // До зброї. – Вип. 1. №7/8, 1946 – С.23-26; Штендера Є. Співпраця УПА і польського підпілля в 1945-1946 рр.// Українські вісті (Едмонтон) - № 16. – 1959.
- ³⁷ Motyka G. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997. – S.155-181.
- ³⁸ Літопис Української Повстанської Армії / ред.: П. Потічний; зібрали: П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера // Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя: Документи і матеріали. Торонто, – С. 454.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Szczesniak A, Szota W. Droga do nikad. – Warszawa: Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 – S.349-350.
- ⁴¹ Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії УПА // Україна. Наука і культура. - Вип. 26-27. - 1993. – С.223.
- ⁴² В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Зошит № 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів: Вид-во «Мс», 2003 р. – С.136.

УДК 930 (477)

Полянський О. А.,

e-mail: ol.ar.polian@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-0379-7591

к. і. н., професор кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів

ТАЄМНИЦІ ВБИВСТВА СТЕПАНА БАНДЕРИ

Анотація. У статті аналізуються версії вбивства очільника ОУН (б) Степана Бандери. З багатьох інтерпретацій цієї трагічної події в роботі увага зосереджена на трьох основних. Класичній – вбивство здійснив агент КДБ Богдан Сташинський, який згодом втік на Захід і розповів спецслужбам Німеччини й США про злочинну терористичну діяльність КДБ та свою участь у ній. Документальні матеріали судового процесу над Б. Сташинським були оприлюднені у фундаментальному збірнику «Московські вбивці Бандери перед судом». Використавши ці документи, зокрема матеріали судового процесу над Б. Сташинським, а також розсекречені архіви КДБ, ЦРУ, польських спецслужб, численну літературу, в т.ч. зарубіжну, рідкісні періодичні видання Південно-Африканської республіки, С. Плохій запропонував свою версію подій, яка суттєво доповнює і розширює наші уявлення про антиукраїнську діяльність радянських спецслужб, зокрема проти української політичної еміграції, в першу чергу проти Організації Українських Націоналістів.

У статті також розглядається версія І.Хіти, який висунув необґрунтовану й непідтверджену тезу про «українського патріота» Б.Сташинського, який начебто спершу співпрацював із Службою Безпеки ОУН, згодом став подвійним агентом СБОУН і КДБ і не вбивав С.Бандеру. Розвінчано також ще один міф київської журналістки Н.Приходько про радянського патріота й комуніста Б.Сташинського, який вбив С. Бандеру з ідеологічних переконань, повернувся в СРСР і проживав в Києві, де 2011 р. журналістка нібито взяла у нього інтерв'ю.

Таким чином, саме версія С. Плохія має серйозну джерельну базу, опирається на численні дослідження істориків, політологів й правників і на даний час може вважатися найбільш прийнятною. Версія І. Хіти не підкріплена жодними джерелами, тому не є науковою і в кращому випадку може вважатися недоведеною гіпотезою. А «інтерв'ю» Н. Приходько – це банальна журналістська містифікація, свого роду «блеф», вигаданий з певною метою.

Ключові слова: Степан Бандера, Богдан Сташинський, Сергій Плохій, Ігор Хіта, КДБ, Москва, Мюнхен.

Polianskyi O. A.,

e-mail: ol.ar.polian@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-0379-7591

Ph. D. in History, Professor of the Department of Humanitarian disciplines, Lviv Ivan Boberskyi State University of Physical Culture, Lviv

MYSTERIES OF THE MURDER OF STEPAN BANDERA

Abstract. The article analyzes the versions of the murder of OUN (b) leader Stepan Bandera. Of the many interpretations of this tragic event, the work focuses on three major ones. The classic – the killing was perpetrated by the KGB agent Bogdan Stashinsky, who later fled to the West and told German and USA intelligence agencies about the KGB's criminal terrorist activity and his involvement in it. The documentary materials of the trial over B. Stashinsky were published in the fundamental collection «Moskovs'ki vbyvti Bandery pered sudom» (Moscow Bandera killers to justice). Using these documents, including the materials of the trial over B. Stashinsky, as well as declassified archives of the KGB, the CIA, the Polish special services, numerous literature, incl. a foreign, rare periodical of the South African Republic, S.Plohii offered his version of events, which substantially supplements and expands our ideas about the anti-Ukrainian activities of the Soviet special services, in particular against the Ukrainian political emigration, primarily against the Organization of Ukrainian Nationalists.

The article also examines the version of I.Hita, who put forward a groundless and unconfirmed thesis about the «Ukrainian patriot» B. Stashinsky, who first allegedly cooperated with the OUN Security Service, subsequently became a double agent of the OUN and KGB Security Council and did not kill S. Bandera. Another myth of Kyiv's journalist N. Prykhodko is also debunked about a Soviet patriot and communist B. Stashinsky, who killed S. Bandera for ideological reasons, returned to the USSR and lived in Kyiv, where in 2011 the journalist allegedly interviewed him.

Thus, exactly the version of S. Plohiy has a serious source base, relies on numerous studies of historians, political scientists, and jurists and can currently be considered the most acceptable. I Hita's version is not backed up by any sources, so it is not scientific and at best can be considered an unproven hypothesis. And N. Prykhodko's «interview» is a banal journalistic hoax, a kind of «bluff», invented for some purpose.

Keywords: Stepan Bandera, Bohdan Stashinsky, Serhii Plokhii, KGB (KGB (Committee for State Security), Munich).

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-12>

Постановка проблеми. Наявність у народу «історичної метрики», тобто національного нарративу, яка/який засвідчує тяглість багатовікових державних традицій, однакова оцінка свого історичного минулого й сучасного, єдиний погляд на перспективи й шляхи розвитку у майбутньому, а також чітко визначений Пантеон Національних Героїв, спільний для усіх регіонів України, могли б засвідчити про сформовану і зрілу українську націю. На жаль, поки що, українці не можуть цим похвалитися. Суспільство роз'єднане за ідеологічними симпатіями, партійною й конфесійною приналежністю, різнобаченням минулого, сучасного й майбутнього. Ситуація ускладнюється ще й тим, що наші найближчі сусіди – Росія та Польща, через свої імперські амбіції висувають до України не лише територіальні претензії про т. зв. «Новоросію» й «Малопольську Вихідню», а й прямо втручаються у трактування української історії, вказують, хто може бути Національними Героями, а хто ні, та навіть на законодавчому рівні ухвалюють антиукраїнські закони. Яким фарсом звучать сьогодні слова про «два братні народи» та «адвоката України в Європі». Не полишають реваншистських мрій про «Велику Румунію» й «Велику Угорщину» інші наші західні сусіди. Чехія і Словаччина теж «присіли» на російську фінансову і газову «голку».

Виклад основного матеріалу дослідження. Звичайно, ми розуміємо, що погляд на одні і ті ж історичні події, наприклад на Конотопську битву, Хмельниччину, Коліївщину, Крути чи Волинські події 1943 р., будуть різними в українців, росіян і поляків. Це закономірно. Адже ніколи не напишуть спільного підручника з історії Близького Сходу євреї та араби, а історія Нагірного Карабаху буде абсолютно по-різному трактуватися вірменами й азербайджанцями. Кожен народ пише свою національну історію і це його природне право, як і те – хто належить до його Національних Героїв.

Почесне місце в Українському Пантеоні по праву займає Степан Бандера. Навколо його постаті і досі вирують пристрасі, попри те, що історики вже давно дослідили як його теоретичну спадщину, так і практичну діяльність. Маємо також усталену версію обставин його загибелі, знаємо ім'я вбивці та назву інституцій, які спланували, організували й здійснили цей злочинний атентат. Тим часом, в інформаційному просторі з'являються нові дослідження, висуваються нові версії, про які, власне, й піде мова у нашій статті.

Отже, передовсім про чергову книжку Шевченківського лауреата, професора української історії в Гарвардському університеті, директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Сергія Плохія «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду» [3], у якій йдеться про історію одного з найвідоміших агентів КГБ – Богдана Сташинського. Дослідження написане на основі архівних матеріалів, протоколів судового процесу, численної зарубіжної літератури, спогадів, а також розсекречених архівних матеріалів ЦРУ, КГБ, польських спецслужб, рідкісних періодичних видань Південно-Африканської республіки, куди після звільнення з ув'язнення виїхав вбивця Степана Бандери – Б. Сташинський. Зауважимо, що книжка С. Плохія спершу вийшла англійською мовою у США (2016) і отримала схвальні відгуки спеціалістів: «Захоплива й ретельно досліджена історія життя Сташинського висвітлює ключові моменти холодної війни», «Убивство у Мюнхені» – це знаменитий епізод холодної війни у майстерному й ретельно обґрунтованому викладі професора Плохія ... Серед літератури про шпionаж у ХХ столітті ця книжка має стояти на почесному місці». Як зазначається в анотації: «Автор пропонує новий погляд на долю Сташинського, чия історія є головною у цьому творі. Це драма людини, яку держава змусила зрадити власну сім'ю, народ, навчила вбивати співвітчизників. Переконавши себе в тому, що служить вищій меті,

Сташинський піднявся на вершину імперської ієрархії, здобув визнання на найвищому рівні, але постав проти держави, яка контролювала його протягом усього життя».

Ще одним поштовхом до написання цієї статті стала замітка М. Пайонк й Б. Мельничука «Степан Бандера і Богдан Сташинський», вміщена у «Вільному житті, 2017, №104» [2]. У ній вони виклали версію вбивства Степана Бандери, яку запропонував І. Хіта [7, 8]. Звичайно, що після наукових досліджень істориків, опублікованих збірників документів, численних спогадів соратників С. Бандери і багатьох інших матеріалів хотілося дізнатися, на яких джерелах базується версія І. Хіти. Чи справді його інтерпретація вбивства С. Бандери щось нове в історіографії даного питання, чи це чергова, не підтверджена документами «сенсація», яких так багато з'являється останнім часом в інформаційному просторі.

Врешті, є ще одна, особиста причина особливого зацікавлення цією темою. Моє дитинство пройшло у підльвівському селі Пикуловичі, яке відділене від Борщович – родинного села Б. Сташинського – вбивці Степана Бандери, лише дорожнім знаком. У хаті дідуся – Івана Мазепи неодноразово звучали розповіді про українських повстанців і їх антиподів – зрадників, в т. ч. й про Б. Сташинського. Власне родинна атмосфера, українські звичаї і традиції, а старші мамині брат і сестра були активними учасниками національно-визвольного руху, за що відбули свої терміни ув'язнення і заслання, мали неабиякий вплив на формування мого світогляду й історичних зацікавлень. Окрім того, ще в далекому 1991-ому, під час стажування в Українському Вільному Університеті у Мюнхені, мені пощастило познайомитися й неодноразово спілкуватися з багатьма відомими учасниками національно-визвольного руху, в т. ч. С. Стецьком, С. Мудриком, Г. Васьковичем, В. Косиком, В. Леником та ін., які своїми розповідями та публікаціями доповнили й розширили мої знання з історії ОУН, УПА. Жодного разу, ні в усних розповідях, ні в їх друкованих текстах, не звучала версія, запропонована І. Хітою.

Але давайте проаналізуємо статтю І. Хіти «Хто Ви, пане Сташинський?» У вступі він пояснює мотиви свого зацікавлення постаттю Богдана Сташинського. Тут фігурує і родинний аспект («батьки моєї дружини походять із села Борщовичі»), і сумніви в офіційній версії про Б. Сташинського як вбивцю С. Бандери («не можу прийняти того, що КГБ міг доручити таку відповідальну місію, як ліквідація Голови Проводу ОУН, галичанинові, чия родина співпрацювала з УПА. [...] Я міг би повірити, що Б. Сташинський через страх і бажання допомогти своїй родині вижити в той надважкий час міг піти на співпрацю з ворогом, але ніколи не повірю, що він міг цього ворога полюбити. Ніхто не змусить мене повірити в те, що після зради свого народу Б. Сташинський міг стати своєю людиною серед пихатих КГБістів. [...] Також я не можу повірити, що на безмежних просторах Радянської імперії не знайшлося іншої людини, яка могла би виконати цей злочин. Людини, яка не належала до українського народу, родина якої не була би пов'язана з українським національним рухом. Людини, яка просто ненавиділа українців» [7, с. 128].

Що ж, критичне ставлення до офіційної версії вбивства С. Бандери – річ нормальна, адже все, що пов'язано з діяльністю комуністичних спецслужб, зокрема КГБ, потрібно перевіряти, так би мовити, «вздовж і впоперек, по горизонталях і вертикалях». І завжди піддавати сумніву, що і робить у своїй статті І. Хіта. Перша її частина – це прискіпливий аналіз відомої книги «Московські вбивці Бандери перед судом» (Мюнхен, 1965). Він зазначає: «Я уважно ... перечитав книжку, але це не тільки не розвіяло моїх сумнівів, а, навпаки, зміцнило їх. У свідченнях Сташинського перед судом я знайшов багато невідповідностей і зрозумів, що він говорив неправду. Залишилося тільки систематизувати мої знахідки і зробити висновки» [7, с. 127]. Передовсім він уважно проаналізував документи Б. Сташинського, представлені в книзі, як докази його діяльності в ролі агента КГБ в Німеччині і виявив у них ряд «нестиковок» та неточностей. Звідси висновок: «Таким чином, після розгляду документів, знайдених у Сташинського, можна стверджувати, що більшість із них сфальсифіковано» [7, с. 133].

Отже, І. Хіта поставив під сумнів офіційно прийняту в нинішній історіографії версію вбивства Степана Бандери. А як розглядає це питання відомий історик С. Плохій? Перше, що впадає у вічі при читанні книги, – стиль. Не академічний, сухий, цікавий лише для вузького кола спеціалістів, а легкий, так би мовити – читабельний, коли перегорнувши перші сторінки книги, далі ти читаєш її як захоплюючий художній твір і це враження не залишатиме тебе до останніх сторінок. Друге – це логічна система аргументації аналізованих фактів та подій і потужна джерельна база дослідження. Попри легкість стилю, чітко видно серйозний науковий характер видання. Загалом, це одна з особливостей наукових праць західних істориків – вони доступні і зрозумілі широкому колу читачів, а не обмеженому колу професіоналів, тому їх «коефіцієнт корисної дії» значно переважає «ккд» писань вітчизняних істориків. Щоправда, молодше покоління українських вчених у своїх роботах намагається писати у стилі Тимоті Снайдера і декому з них це непогано вдається – наприклад Я. Грицаку, В. Ададурову, К. Галушку та деяким іншим.

Книга С. Плохія складається з передмови, прологу, п'яти розділів, епілогу, подяк та списку використаних джерел і літератури, що налічує 439 позицій. У ній в хронологічній послідовності показано драматичний шлях людини, уродженця підльвівського села Борщовичі, родина якого, як зрештою і він сам, були пов'язані з націоналістичним підпіллям, і, внаслідок безквиткового проїзду в поїзді він був затриманий і шантажем та погрозами завербований радянськими спецслужбами.

Хочемо звернути увагу, що унікальні джерельні матеріали оперативної розробки агента КГБ Б. Сташинського містяться в семи томах нещодавно розсекреченої справи Служби зовнішньої розвідки України. Тут, зокрема, знаходимо: анкету, автобіографію та характеристику агента МДБ «Олега» (Б. Сташинського), протоколи його допиту у 1950 р., звіти про оперативне стеження й агентурні записки за 1951 р., агентурні донесення агента «Олега», його особисті документи, фото оперативної зйомки та рапорти про підготовку агента «Тараса» (Б. Сташинського) до роботи за кордоном, довідки та рапорти, агентурні донесення, його автобіографію за 1953 р., звіти співробітників держбезпеки про оперативні зустрічі з агентом «Тарасом», документи щодо передачі агента «Тараса» співробітникам держбезпеки Польщі, оперативні записки про зустрічі з ним на конспіративних квартирах, агентурні донесення про членів родини Б. Сташинського, довідки КДБ УРСР щодо зникнення в Берліні агента «Тараса» (1961 р.), плани заходів КДБ УРСР у зв'язку із зникненням, копії його особистих документів, матеріали КДБ напередодні суду над Б. Сташинським, повідомлення про судові засідання, документи КДБ УРСР щодо розробки родичів Б. Сташинського та чимало інших безцінних матеріалів [6].

Читаючи книжку С. Плохія про Богдана Сташинського мимоволі порівнюєш її із дослідженням Тимоті Снайдера про Вільгельма Габсбурга – Василя Вишиваного [5]. Звичайно, дві абсолютно протилежні постаті, так би мовити «антигерой і герой», тобто зрадник своєї сім'ї і народу, вбивця Провідника ОУН Степана Бандери та нащадок австрійського імператорського роду, ерцгерцог, який свідомо обрав для себе українську ідентичність та із зброєю в руках виборював українську державність. Перший вбивав борців за незалежність України, а другий боровся з ворогами української незалежності і, врешті, загинув від рук радянських спецслужб, агентом яких був Б. Сташинський. Який парадокс долі – галицький хлопець став агентом КГБ, а нащадок австрійського імператорського роду Габсбургів – українським патріотом!

С. Плохій вважає, що: «Після звільнення з Заксенгаузена С. Бандера втік до Австрії. Збройну боротьбу [в Україні – О. П.] очолювали інші люди, які іноді жодною мірою не стосувалися далекого лідера, але ім'я С. Бандери лишилося символом підпілля. ... Після загибелі Р. Шухевича колосально виросла роль С. Бандери як лідера підпілля й символ опору, він здавався куди масштабнішою фігурою в українських справах, ніж був у реальності» [3, с. 35, 46]. Упродовж всієї майже п'ятсотсторінкової книжки дослідник намагається подати своє бачення й розуміння, тобто свій погляд на постать Степана Бандери, його місце і роль в історії України.

Робота С. Плохія насичена величезною кількістю інформації: фактами, подіями, процесами, іменами, яких не було у попередніх виданнях по темі. Він показує, хто розробляв плани з ліквідації лідерів українського національно-визвольного руху, висвітлює підготовку і проведення цих спецоперацій, жертвами яких стали визначні українські політичні, культурні, церковні діячі. Використання розсекречених матеріалів дозволило авторові назвати імена багатьох працівників КГБ, які були причетні до цих вбивств. «Убивство Степана Бандери, – пише С. Плохій, – вписувалося в логіку боротьби радянської влади зі збройним підпіллям на Західній Україні, але на момент цієї операції рух опору було вже здебільшого придушено, а КДБ контролював зв'язки Організації українських націоналістів із західними розвідками і маніпулював організацією через своїх агентів. На цьому вбивстві наполягало найвище кремлівське керівництво, але ефект воно дало прямо протилежний сподіваному. Замість того, щоб розколоти антирадянський табір і спровокувати боротьбу за владу в найсильнішій еміграційній організації, убивство лідера, який втрачав популярність і не становив реальної загрози, перетворило його на мученика, дало його прихильникам такий потрібний і потужний об'єднавчий символ» [3, с. 453].

До речі, в контексті контролю КГБ за зв'язками і діяльністю ОУН, а також твердженням І. Хіти, що «Служба Безпеки ОУН перемогла всемогутній КГБ», варто нагадати, що вже у першому складі Проводу ОУН був агент НКВС, а спецслужби СРСР, Німеччини, Польщі намагалися контролювати діяльність найбільш радикальної української організації, засилали до її складу своїх агентів, свідченням чого стало вбивство очільника ОУН Євгена Коновальця. Певною мірою перший і другий розколи ОУН були наслідком роботи цих органів. А після війни, історія з керівником СБ ОУН Мироном Матвієйком, якого у травні 1951 р. закинули в Україну та він потрапив до рук МДБ й погодився на співпрацю, чи контрольоване радянськими й польськими спецслужбами підпілля ОУН, яке «очолював» агент З. Лапінський, або, врешті, фіктивне

підпілля ОУН в Україні, яким за завданням КГБ «керували» львівський лікар С. Панчишин й київський журналіст Ю. Іванченко, засвідчують, що далеко не всі провокації кагебістів виявляла СБ ОУН.

Власне методам діяльності ЧК-НКВС-МДБ-КГБ й присвячена книжка С. Плохія. З її сторінок постає чітка картина завербування Б. Сташинського, його участь у спецзагоні Львівського управління МДБ «Тайфун» (1951–1952), навчання у київській спецшколі МДБ (1952–1954), в якій він освоював шпигунське ремесло. Цей відрізок його життя підтверджується нещодавно розсекреченими документами, які є у вільному доступі в Інтернеті. Б. Сташинського підготували до роботи в Німеччині, де він мав протидіяти українській еміграції. У Східному Берліні він жив і працював у закритому радянському кварталі Карлсхорст, звідки неодноразово виїжджав до Мюнхена «стежити за емігрантськими діячами, закладав тайники з грошима й інструкціями для агентури, спостерігав за військовими об'єктами». Він навіть побував у Роттердамі на цвинтарі Кроосвейк, де похований Євген Коновалець. Тут, в травні 1958 р. українська еміграція відзначала двадцять п'яті роковини загибелі засновника ОУН. На вшануванні пам'яті Є. Коновальця були присутні Степан Бандера та Андрій Мельник. Сташинському вдалося сфотографувати учасників траурної церемонії.

Далі КГБ доручило йому вистежити і вбити спеціально розробленою секретною зброєю відомого діяча ОУН Лева Ребета, який на той час порвав із С. Бандерою і очолював ще одну фракцію ОУН, т.зв. ОУН за кордоном (ОУНз), або як її популярно називають «двійкарі» (Л. Ребет й З. Матла). 12 жовтня 1957 р. Сташинський вчинив своє перше вбивство: вислідив, підстеріг й вбив Л. Ребета у Мюнхені на Карлспляц-8. Через два роки, 15 жовтня 1959 р., у тому ж Мюнхені, на вул. Крайтмайрштрассе-7, здійснив другий атентат – вбив провідника ОУН(б) С. Бандеру. У 1961 році, після втечі на Захід, під час слідства німецькі спецслужби провели експеримент – імітацію/реконструкцію вбивства за участю підсудного Б. Сташинського. Усні зізнання колишнього агента КГБ співпали із слідчим експериментом.

Власне тут ми підійшли до важливого й принципового питання, суть якого полягає в тому, що фактично всі висновки слідства у справі вбивства С. Бандери ґрунтуються виключно на свідченнях агента – перебіжчика Б. Сташинського. На його показах був побудований увесь судовий процес в Карлсруге, відповідно висунуто обвинувачення й винесено вирок. Але чи можна довіряти свідченням Б. Сташинського? Якщо можна, то наскільки? А якщо ні – тоді усталена версія вбивства С. Бандери може мати зовсім іншу інтерпретацію. В той же час мусимо розуміти, що версія Б. Сташинського підтверджена слідством, в т. ч. слідчим експериментом, й базується на конкретних перевірених фактах. Наскільки вони достовірні – це дещо інше питання. А версія, яку пропонує у своїй статті І. Хіта, особливо в частині вбивства С. Бандери і висновку, що Б. Сташинський – герой України, патріот, який пожертвував собою, просто не підтверджується жодними конкретними фактами чи документами.

Тому абсолютно не науковим є такий підхід автора до свого «дослідження»: «Від початку дослідження я не приховував, що моїм завданням є довести: Богдан Сташинський не вбивав Степана Бандеру. Тяжка провина, яку Сташинський добровільно взяв на себе, кинула тінь на всю українську націю. Я більше не міг чути цього словосполучення: зрадник Сташинський. Тож хотів зробити все, щоби серед українців було принаймні на одного зрадника менше. Чи вдалося це мені – судити читачам та історикам» [8, с. 119].

Мені, зрештою не лише мені, теж хочеться, щоб серед українців було менше зрадників і манкуртів та я чомусь схильний підтримати думку В. Яворівського, що «серед нас багато перевертнів, більше, ніж дозволено на душу населення в інших народів» [9, с. 15].

Отож, поставивши перед собою «благородну» мету «зменшити» кількість зрадників серед українців, автор «упередженого дослідження», не спираючись на жодні документи, створює свою «версію» хто такий Богдан Сташинський. За нею він «домислює», що Сташинський за завданням Служби Безпеки ОУН спершу оселився в Польщі, згодом перебрався до НДР, де працював як «проміжна ланка ОУН», «виконував різні завдання», але «ним зацікавилася східнонімецька Служба Безпеки (Штазі)», «його затримали», «передали до відділу радянської розвідки в НДР», «запропонували працювати для КГБ. Іншого виходу Богдан не мав, отже погодився». І. Хіта у стилі «фентезі» змальовує життя та діяльність Б. Сташинського: «Отже до рук КГБ потрапила унікальна людина, яка сама, без жодної допомоги, пристосувалася до життя в двох дуже різних країнах (*підкреслення наше – О. П.*). [...] Перед від'їздом до Москви Богданові вдалося сповістити СБ ОУН, що його завербовано для праці в КГБ» [8, с. 121].

А далі, як мовиться в народі: «чим далі в ліс, тим більше дров». Нестримна фантазія автора створює «сюрреалістичні» картини «подвійного» агента СБ ОУН і КГБ Б. Сташинського, який на час вбивства Степана Бандери перебував у Москві, де: «Зв'язковий СБ ОУН, який діяв на території Радянського Союзу,

знайшов Богдана» – «одного з найкращих агентів СБ ОУН». Так-так, І. Хіта вважає його агентом, але не КГБ, а ОУН і саме за дорученням останньої Б. Сташинський перейшов на Захід, щоб розповісти правду про злочини СРСР й КГБ. Послухайте: «А чи міг Богдан відмовитися від виконання цієї неприємної ролі? Ні, ні, і ще раз ні! Б. Сташинський був солдатом Української Революції, а не примітивним кагебістом. Він давав присягу на вірність, якої не міг зрадити» [8, с. 124].

Що ж! Як кажуть, папір усе витримає. Але чи допоможуть такі фантастичні версії з'ясувати істину, як усе було насправді? Історія, як і всі науки, має свою методологію досліджень, яка спирається насамперед на джерела. Останнім часом стали доступними унікальні донедавна засекречені архівні матеріали КДБ СРСР, з яких чітко видно: Богдан Сташинський – агент КДБ [6].

Ну, і, нарешті – як «насправді» загинув Степан Бандера, якщо Сташинський не вбивав Провідника? Версія – фантазія від І. Хіти, який, щоправда, не претендує на «істину від останньої інстанції». Він справедливо зазначає, що «сотні найкращих агентів КГБ розпочали полювання на Провідника. СБ ОУН успішно відбивала їхні атаки, але приблизно в 1957-1958 роках кагебістам вдалося натрапити на слід Бандери» [8, с. 125]. З наступними роздумами І. Хіти теж можна погодитися: «Чи могли вони (*кагебісти* – О. П.) вбити С. Бандеру? Очевидно, що так! Але чи потрібна Радянському Союзові смерть С. Бандери? Так, смерть С. Бандери була потрібна Радянському Союзові, але тільки після публічного суду над ним. Треба було принизити Бандеру, дискредитувати на весь світ ідею боротьби, живим символом якої він був. Таким чином, перед КГБ було надскладне завдання – викрасти Провідника і вивезти його до Радянського Союзу».

Власне на цьому більш-менш об'єктивна гіпотеза І. Хіти закінчується і далі наводяться не підкріплені жодними джерелами домисли. Він вважає, що у будинок, де мешкав Степан Бандера, підселили т. зв. «сплячого агента» КГБ, у квартирі якого перебували викрадачі. Вони 15 жовтня 1959 р. підстергли Бандеру, вдарили «тупим предметом по потилиці» і, коли Провідник знепритомнів, втягнули його до конспіративного помешкання, там обшукали, вилучили зброю й «лихоманково готувались до евакуації своєї здобичі». Але Степан Бандера отямився і витягнув з потаємного місця свій «останній набій» – ампулу зі синильною кислотою. Він запахав ампулку в рот і розкусив її. [...] Великий Революціонер Степан Бандера пішов із життя так само, як і численні солдати його Безсмертної Армії. Останній набій він залишив для себе [8, с. 126].

Очевидно, що така версія смерті Степана Бандери, яка не підкріплена жодними, повторюю жодними документами, прямими чи опосередкованими, ні матеріалами слідства в Карлсруге, ні спогадами, ні будь-якими іншими джерелами, абсолютно не відповідає реаліям і є однозначно вигадкою автора. Його бажання показати, що Степан Бандера «пішов із життя так само, як і численні солдати його Безсмертної Армії», не додають нічого позитивного й нового до образу легендарного Провідника, так само, як і усталена версія смерті з рук агента КГБ Богдана Сташинського не применшує його історичної ролі в національно-визвольній боротьбі українського народу.

Що ж стосується постаті Б. Сташинського, то намагання автора зобразити його героєм України є ще більшою вигадкою, яка теж не має жодних підстав для існування. Спроба І. Хіти створити чергову історичну сенсацію викликає неабиякий подив. Зрештою зачитуємо його висновок: «Операція СБ ОУН щодо дискредитації КГБ і радянського керівництва, в якій головну роль відіграв Богдан Сташинський, підтвердила високий інтелектуальний потенціал Українських Націоналістів. Через півтора десятиліття після закінчення Другої світової війни було блискуче сплановано і проведено операцію, яка не має аналогів у світовій практиці. Служба Безпеки ОУН перемогла всемогутній КГБ! Перемогла інтелектуально і морально! Очевидно, що не все було зроблено ідеально. Як я вже відзначив несподіване будівництво Берлінського муру внесло корективи в хід операції. Богдан Сташинський не встиг вивчити всієї легенди, і йому довелося імпровізувати. Ця імпровізація не завжди була вдалою, але в кінцевому підсумку він переміг. Переможців не судять! Але Богдан Сташинський став переможцем, якого осудили. До того ж, осудили ті люди, заради яких він боровся. Богдан Сташинський заплатив за свою перемогу величезну ціну. Він віддав Україні своє добре ім'я, прирік на вічне страждання себе і свою родину. Чи хтось знає більший вияв патріотизму?» [8, с. 127]. Ось так із зрадника та вбивці Богдан Сташинський став «героєм», одним з найбільших «патріотів» України.

До чого можуть привести нестримні й безпідставні фантазії таких авторів, свідчить наступна публікація журналістки Наталії Приходько, яка в серпні 2011 року у київській газеті «Лівий берег» опублікувала «інтерв'ю» з колишнім агентом КГБ Б. Сташинським [4]. Але в її публікації Б. Сташинський – патріот Радянського Союзу, переконаний комуніст, який з ідеологічних переконань став агентом КГБ, вбив Степана Бандеру, виконавши тим самим свій обов'язок перед Україною. Журналістка начебто побувала у київській квартирі Б. Сташинського, де нібито «взяла інтерв'ю», зробила спробу описати інтер'єр цієї

квартири з портретом У. Черчілля і бюстом Й. Сталіна і т. д. На «запитання»: «Що Ви відчували, вбиваючи Бандеру? Адже для багатьох Ваших земляків це була легенда?» Б. Сташинський «відповів»: «Я відчув, що виконав свій обов'язок. Для мене Бандера не був символом чи легендою. Я мав багато тієї інформації, якої не мали мої односельці чи прихильники цього діяча. Для мене він був об'єктом, який потрібно ліквідувати» [4]. Наприкінці журналістка запитує: «А як оцінюєте кампанію, яку розгорнули кілька років тому стосовно героїзації Степана Бандери?». «Відповідь»: «В Україні є дуже багато справжніх героїв і той хто опускається до надання звання Героя Бандері, просто погано знає власну історію. Я не можу цього зрозуміти. Свою думку стосовно Бандери я висловив у 59-му. З того часу свою позицію не міняв» [4].

С. Плохій з цього приводу зазначає, що Н. Приходько – відомий містифікатор, а «це інтерв'ю було в найкращому випадку жартівливою містифікацією, у найгіршому – політично вмотивованим обманом. [...] Політичний клімат в Україні кардинально змінився, коли на початку 2010 року уряд очолив проросійський Віктор Янукович. Так само змінилися й політичні оцінки дій Б. Сташинського. Комунисти й проросійські елементи намагалися, за явної підтримки Росії, підірвати культ Бандери і ставили на п'єдестал його вбивцю – Богдана Сташинського: «Інтерв'ю» Наталі Приходько зі «Сташинським» – теж частина цих змін».

Як бачимо, існують дві абсолютно протилежні версії щодо постаті Б. Сташинського. Книжка С. Плохія пропонує третю, яка вже стала традиційною в історіографії. Щоправда, до цієї традиційної версії він додав чимало нових подробиць з розсекречених архівів КГБ, ЦРУ, польських спецслужб, матеріалів істориків, журналістів та ін.

Так, у розділі «Ідеальне вбивство» такою новизною відзначаються параграфи про американську зону окупації в Німеччині, зокрема Мюнхен, ставлення ЦРУ та британської контррозвідки до ОУН і, зокрема, до С. Бандери, позицію американських працівників консульства та розвідки Едварда Пейджа й Вільяма Гуда до українського питання та ряд інших деталей, пов'язаних із діяльністю української еміграції у Мюнхені, в т. ч. з розколом в ЗЧ ОУН, появою т.зв. «двійкарів» (Л. Ребет, З. Матла). Також у книзі міститься цікава інформація про особисте/сімейне життя С. Бандери, діяльність М. Лебеда, М. Матвієйка, І. Кашуби, С. Мудрика та ін. Предметом дослідження стала теж діяльність радянських спецслужб в Німеччині, зокрема доволі детально описано центр радянської військової адміністрації у Німеччині і штаб-квартиру розвідувальних служб НКВД-КДБ й ГРУ в Карлсхорсті – східному передмісті Берліна, його працівників А. Короткова, О. Деймона, О. Святогорова.

Підготовку й саме вбивство Степана Бандери історик зображує у традиційно відомій версії, щоправда, водночас подає багато нових деталей, зокрема про співробітників КГБ, які були задіяні у плануванні й підготовці цього терористичного акту. Наприклад, про керівника Дев'ятого відділу Першого головного управління КГБ полковника Георгія Іщенка, генерала А. Короткова, який очолював апарат КГБ у Німеччині та ін. Окрім загальної характеристики методів роботи радянських спецслужб за кордоном, а Б. Сташинського у київській та московській школах КГБ власне підготували до роботи за кордоном, С. Плохій змальовує й особисте життя останнього, зокрема його взаємини й одруження з німкенюю Інге Поль. До речі, 2012-го року журналіст-дипломат – розвідник Сергій Герман (чоловік сумнозвісної Ганни Герман), опублікував роман про дружину Б. Сташинського під назвою «Інге».

Знову ж таки відому версію Б. Сташинського про свою втечу на Захід історик доповнює і розширює надзвичайно різноманітними цікавими деталями перебування сім'ї Сташинських в Москві, Львові, Борщовичах, «протверезіння» Б. Сташинського, вплив на цей процес його дружини, визрівання плану втечі на Захід і т. д. «Місяці проведені в Москві, стали для нього часом протверезіння, але не того, на яке розраховувало КДБ. [...] Він дійшов до думки, що між спецслужбами нацистів і комуністів не було різниці. Гестапо можна порівняти з Комітетом державної безпеки. [...] Тепер я добре зрозумів, з ким я співпрацюю» [3, с. 248, 250, 253]. У книзі логічно і послідовно викладено мотиви, якими керувався Б. Сташинський, втікаючи на Захід, детально описано підготовку й саму втечу, реакцію кагебістів, які «курували» його в Німеччині, і покарання, що вони отримали, прогавивши втечу такого цінного й багатознаючого агента. Одним словом, сторінки книги, в яких йдеться про ці події, читаються як захоплюючий детектив. З них постає яскрава і водночас моторошна картина жорстокого комуністичного терору.

З цього приводу заслуговують на увагу висновки С. Грабовського: «Для ствердження свого контролю за суспільством більшовицька влада кілька разів вдавалася до масового терору, який тривав іноді впродовж десятиліть і в якому рахунок жертв ішов на мільйони й мільйони людських життів. Бо ж масовий терор вважався не лише засобом знищення «ворогів революції», а й інструментом «виховання та перевиховання» народних мас. [...] Але існував й інший різновид радянського терору, застосовуваний упродовж усього періоду комуністичного володарювання, – індивідуальний, сказати б, точковий терор, спрямований проти

невеликих груп чи окремих діячів культури, науки, «неправильних» політиків ... і потенційних громадських лідерів. [...] Такий терор більшовики ... на практиці зробили одним з наріжних каменів своєї політики. І що впадає в око: від самого початку такий точковий терор поєднував виконання «вироків революційного правосуддя» з організацією «загадкових смертей», «нешасних випадків», «раптових захворювань», «самогубств» тощо[1, с. 20].

Українськими жертвами московського терору стали десятки відомих діячів, не лише С. Петлюра, Є. Коновалець, С. Бандера, а й генеральний секретар освіти УНР Іван Стешенко, міністр освіти Української держави Володимир Науменко, члени Центральної Ради Леонард Бочковський, Олександр-Богдан Зарудний, Кузьма Корж, Ілля Шраг, Микола Міхновський, художник Олександр Мурашко, вчений Левко Смиренко. Музикознавець, професор Л. Кияновська серед українських жертв російського терору згадує композиторів Максима Березовського, Артема Веделя, Миколу Леонтовича. Цей трагічний мартиролог включає також Володимира Івасюка, Ігоря Білозора, художницю Аллу Горську, поета Василя Стуса, політика В'ячеслава Чорновола і багатьох-багатьох інших відомих українських діячів. Варто в цьому контексті ще раз назвати імена Олександра Шумського, Теодора Ромжі, Лева Ребета. Століттями Росія винищувала цвіт української нації. Тому такою зрозумілою є поетична реакція Євгена Маланюка: *«За набої в стінах Софії, // За криваву скруту Крут, - // Хай московське серце Росії // Половецькі пси роздеруть»*.

Врешті, серед нових досліджень про комуністичний терор в Україні варто звернути увагу на книгу Л. Якубової та Я. Примаченко «В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні» [10]. Наведемо лише фрагмент із їх висновку: «Насилля супроводжувало радянський лад із перших його кроків. Революційні гасла «Свобода! Рівність! Братерство!» затверджувалися на постімперських просторах кривавою десницею червоного терору. За першою його хвилиною прийшла така очікувана передишка, однак те, що здавалося початком нового життя, виявилось початком повільного вмирання: кілька голодовок і наймасштабніший в Європі Голодомор; черга політичних процесів; знищення політичних партій, профспілок і громадських рухів; встановлення тотального контролю над митцями, науковцями й освітянами; розбудова системи ГУЛАГу; знищення цілих соціальних верств; суцільна колективізація; депортації і врешті етноциди за національною ознакою – такими були віхи радянізації міжвоєнної України[10, с. 3-4]. [...] Пересічний радянський обиватель ... існував у цинічній за своєю цнотливістю системі викривлених координат, де правда і неправда помінялися місцями, де для особистості не лишалося місця – її заступив оспіваний радянський колективізм, що на перевірку виявлявся обов'язком колективного цькування усього, що виявляло хоч якусь незгоду з існуючим порядком речей. Система перманентного більшовицького терору перетворила пересічного радянського громадянина на глибоко нещасну, обмежену, як нині кажуть, скалічену істоту з неусвідомленими травмами і комплексами» [10, с. 542].

Але повернемося до останнього, п'ятого розділу книжки С. Плохія, який називається «Суд». Шість перших параграфів побудовані в основному на матеріалах відомого збірника «Московські вбивці Бандери перед судом» (До речі, цей фундаментальний сімсотсторінковий том, у скороченому вигляді був передрукований у 1993 р. львівським видавництвом «Червона Калина» під назвою «Вбивство Степана Бандери» (358 с.)). Сьомий – десятий параграфи містять найбільше нових матеріалів, які висвітлюють участь американських чинників у долі Б. Сташинського після втечі на Захід, а також його ймовірний життєвий шлях після звільнення його з ув'язнення. Автор зазначає, що Б. Сташинський вийшов на волю 1967 року, відсидівши дві третини призначеного терміну. Куди б не поїхав він після в'язниці, йому довелося переховуватись, а його місцезнаходження знало дуже обмежене коло людей. «Досьє Сташинського – одна з найбільших таємниць світу і почасти лишається нею, адже його нове ім'я і місце перебування ніколи не розкривають». Останні слова належать генералу Майку Гелденгейзу – начальнику секретного відділу, згодом верховному комісару поліції Південно-Африканської республіки. У березні 1984 р. він дав інтерв'ю найдавнішій газеті країни «Кейп таймс», в якому заявив, що Б. Сташинський приїхав до Південної Африки у 1968-му, через рік після виходу з в'язниці. Тут він отримав не тільки нове ім'я, а й нову зовнішність. А ще нову роботу і нову дружину. Уникнувши смертної кари у ФРН, Б. Сташинський не гарантував собі спокійного життя, тому його випустили з в'язниці в обставинах суворої секретності. «Між тим на нас вийшла західнонімецька розвідка, - розповідав генерал, – і попросила дати цьому чоловіку притулок у Південній Африці, вони вважали, що це єдина країна, де його не знайдуть агенти КДБ». Відставний генерал також сказав, що Б. Сташинський «передав нашій розвідці багато цінної інформації про структуру й операції російських спецслужб» [3, с. 434-435].

У квітні 2013 р. генерал Майк Гелденгейз дав інтерв'ю Сергієві Плохію, в якому підтвердив перебування Б. Сташинського у Південній Африці, але додав, що ні він, ні його колишні колеги не знають,

куди він подівся. Висновок С. Плохія такий: «Із двох припущень про нову країну Сташинського – Сполучені Штати або Південно-Африканська Республіка – останнє здається вірогіднішим: воно краще вписується в історичний контекст і не суперечить інформації про життя Сташинського після суду з американських і німецьких джерел. [...] Незрозуміло, де він провів 1967 рік і що робив, але 1968-го працював на південноафриканські спецслужби, які в боротьбі з повстанцями й пригнобленими народами використовували ту саму брутальну тактику, що й КДБ. [...] Здавалося, що порочне коло державного насильства й зради, з якого безуспішно хотів вирватися Сташинський, замкнулося в Південній Африці» [7, с. 133].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Ось такі різні версії вбивства Степана Бандери, які запропонували, крім укладачів відомого збірника документів і матеріалів «Московські вбивці Бандери перед судом», Ігор Хіта, Наталя Приходько й Сергій Плохій. Перша не підкріплена жодними джерелами, тому не є науковою і в кращому випадку може вважатися недоведеною гіпотезою. Друга – це звичайна журналістська містифікація, свого роду «блеф», вигаданий з певною метою. Версія С. Плохія має серйозну джерельну базу, опирається на численні дослідження істориків, політологів, правників і на даний час може вважатися найбільш прийнятною. Очевидно, що останньої крапки в даному питанні ставити не варто, адже все, що пов'язано з діяльністю спецслужб, - це не просто таємниця «за сімома замками», яку потрібно перевіряти і перепроверити, усвідомлюючи, що деяких нюансів цієї справи ми швидше за все не будемо знати ніколи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовський С. Як вбивали кращих людей нації. Кремль і Луб'янка: точковий терор проти українських достойників / С. Грабовський // День. – 2018. – №13–14. – 26–27 січня.
2. Пайонк М. Степан Бандера і Богдан Сташинський» / Пайонк М., Мельничук Б. // Вільне життя. – Тернопіль, 2017. – №104.
3. Плохій Сергій. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду : [історія життя Богдана Сташинського] / Сергій Плохій ; [авториз. пер. з англ. М. Климчука]. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 512 с.
4. Приходько Наталя. Богдан Сташинський: я виконав свій обов'язок перед Україною // Лівий берег. – 2011. – 8серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2011/08/04/109029_bogdan_stashinskiy_ya_v_ikonav_s.html
5. Снайдер Тимоті. Червоний князь: монографія / Тимоті Снайдер. – Київ: Грані-Т, 2011. – 296 с.
6. Справа оперативної розробки агента КДБ Сташинського Б.М. («Олег» – «Тарас»). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://szru.gov.ua/news/galuzevij-derzavnij-arhiv-szru/sprava-operativnoi-rozrobki-agenta-kdb-stasinskogo-bm-oleg-taras>
7. Хіта І. Хто Ви, пане Сташинський? / І. Хіта // Літературний Тернопіль. – 2010. – №2.
8. Хіта І. Хто Ви, пане Сташинський? / І. Хіта // Літературний Тернопіль. – 2010. – №3.
9. Володимир Яворівський. Що ми за народ такий? / В. Яворівський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. – Т. IX. – К. : Дніпро, 2001.
10. Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Білшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Харків: КСД, 2016. – 544 с.

REFERENCES

1. Hrabovskyi S. Yak vbyvaly krashchyykh liudei natsii. Kremli i Lubiianka: tochkovyi teror proty ukrainskykh dostoinykyv / S. Hrabovskyi // Den. – 2018. – № 13–14. – 26–27 sichnia.
2. Paionk M. Stepan Bandera i Bohdan Stashynskyi» / Paionk M., Melnychuk B. // Vilne zhyttia. – Ternopil, 2017. – №104.
3. Plokhii Serhii. Ubyvstvo u Miunkheni. Po chervonomu slidu : [istoriia zhyttia Bohdana Stashynskoho] / Serhii Plokhii ; [avtoryz. per. z anhl. M. Klymchuka]. – Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia, 2017. – 512 s.
4. Prykhodko Nataliia. Bohdan Stashynskyi: ya vykonav svii obov'iazok pered Ukrainoiu // Livyi bereh. – 2011. – 8serpnia, available at: http://lb.ua/news/2011/08/04/109029_bogdan_stashinskiy_ya_v_ikonav_s.html
5. Snaider Tymoti. Chervonyi kniaz: monohrafiia / Tymoti Snaider. – Kyiv: Hrani-T, 2011. – 296 s.
6. Sprava operativnoi rozrobky ahenta KDB Stashynskoho B.M. («Oleh» – «Taras»), available at: <https://szru.gov.ua/news/galuzevij-derzavnij-arhiv-szru/sprava-operativnoi-rozrobki-agenta-kdb-stasinskogo-bm-oleg-taras>
7. Khita I. Khto Vy, pane Stashynskyi? / I. Khita // Literaturnyi Ternopil. – 2010. – №2
8. Khita I. Khto Vy, pane Stashynskyi? / I. Khita // Literaturnyi Ternopil. – 2010. – №3
9. Volodymyr Yavorivskyi. Shcho my za narod takyi? / V. Yavorivskyi // Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky. U deviaty tomakh. – T. IX. – K. : Dnipro, 2001.
10. Yakubova L. V obiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini» / L. Yakubova, Ya. Prymachenko. – Kharkiv: KSD, 2016. – 544 s.

УДК 323. 1 (94. 477)

Вовканич С. Й.,

e-mail: lsvovkanych@gmail.com,

д. е. н., проф., дійсний член Папської Академії соціальних наук (Ватикан), ст. наук. співр.,
Інститут регіональних досліджень НАН України, м. Львів

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК МАТРИЦЯ РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ

***Анотація.** Вперше складові Української Національної Ідеї (УНІ) розглядаються комплексно як система стратегем інтегральних триєдиних блоків, впровадження яких верифікує функції розвитку вільної держави Україна, її титульного народу в напрямках: його консолідації, ідентифікації та визначення вектора інтеграції в цивілізований вільний світ. Обґрунтовується: усе, що заважає українцям реалізувати ці магістральні функції національного поступу як корінного народу в умовах розв'язаної проти нього Росією гібридної війни, – залишок імперської асиміляції та недобросусідського оточення минулого, яке сучасники, щоб швидше досягти кращого майбутнього, мають якнайменше залишити прийдешнім поколінням в структурі регіонально-екстрактивних бар'єрів цивілізованого розвитку України.*

Ключові слова: Українська Національна Ідея, стратегеми розбудови національної держави, бар'єри захисту національної ідентичності, інформаційний простір.

Vovkanych S. Y.,

e-mail: lsvovkanych@gmail.com,

Doctor of Economy, Professor, Member of the Pontifical Academy of social sciences (Vatican City),
researcher the Institute of regional research NAS of Ukraine, Lviv

NATIONAL IDEA AS THE MATRIX OF THE NATIONAL STATE CREATION

***Abstract.** In the current article, probably for the first time, the model of state-building, where the nation is considered to be conscious of its national idea of the future development, is analysed. It is postulated that based on this Idea, the stratagemes for building a nation-state of indigenous people with all the proper attributes are being developed. The title nation living in this state has an exclusive (exceptional) natural, cultural, religious and historical right to self-determination and protection. It is noted that in a process of elimination of imperial assimilation barriers, these stratagemes perform three fundamental and at the same time interrelated functions of spiritual revival: consolidation of the nation, its identification and integration into a civilized world. It is stressed that everything impeding the realization of these core functions for national progress is a remnant of the hostile neighbourhood of the past, which contemporaries must not keep for the future generation to attain a better future.*

Keywords: Ukrainian National Idea, stratagemes for nation-state building, barriers to national identity protection, information space.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-13>

Постановка проблеми. Україна – в ексклюзивній небезпеці. Адже немає в світі держави, на яку б напав сусід-агресор, який чи не щодень, вбиваючи її захисників, цинічно втулює світові інформаційну брехню – всередині України відбувається громадянська війна. Дедалі стає очевидніше, що гібридна війна, розв'язана Путіним проти неї, жорстоко мстить, якщо своєчасно не замислитися над її інформаційною природою – «хто, як, кому, через які канали і яку інформацію, з якою інтенсивністю та метою» поширює в українському національному просторі. Паче того, цю війну, що відбувається вже шостий рік, переможно,

відповідно до національних інтересів України, – швидко не закінчити. А чи українці серйозно задумуються: що є наративом російської пропаганди, що і хто йде наперед «русского мира»? Поперед цього злочинного світу йдуть не «зелені чоловічки» і не танки, а шовіністична російська ідея з імперсько-демагогічними, традиційно самодержцями накресленими «духовними скрепами» – «Как обустроить Россию» – мабуть, загарбаними землями та людьми, яких Путін «ощасливлує» новими паспортами. Звісно, за рахунок обману і завоювання «всього мира», але в Україні, Грузії – імперський реванш вже почато, червоні лінії давно пройдено!

Інформаційні, точніше дезінформаційні, елементи воєн відомі з давніх часів. Вже сто років тому більшовики масово застосували проти УНР пропаганду своєї загарбницько-імперської ідеології. Нині в Криму, на Донбасі російські загарбники надали їй небезпечної домінантності та гібридності, яка визначається великим застосуванням значних обсягів «дез», широкими площами інтенсивного покриття антиукраїнським контентом, науковими системами інформаційного супроводу, токсичну семантику якого забезпечують найновіші технічні, технологічні засоби, соціально-психологічні методи та значні фінансові ресурси. Щобільше, саме ці атрибути покликані підвищити ефективність «м'якої частини» агресивної ідеології Росії. Глобалізація гібридизації – це ті «духовные скрепы» сучасної державно-церковної політики «русского мира», ідеологічно скеровані на відновлення імперії зла, що нібито розпалася, але знову реанімується Путіним, аби далі нести нові виклики світовому цивілізованому порядку.

Утім, ці виклики особливо загрожують суверенітету держав, які стали в пострадянському просторі на шлях Незалежності, започаткували розбудови своєї Помісної Церкви, рідної мови як єдиної державної, вітчизняної культури, національної економіки та вибрали вектор інтеграції у вільний євроатлантичний цивілізований світ з його орієнтацією на колективний військовий захист і досягнення високих стандартів життя, добробуту, екології тощо. Попри те, як свідчать моніторинги російських мас-медіа, які висвітлюють події в Україні, Кремль щораз більше страшать українці, свідомі того, що ці вектори розбудови має реалізувати національна Держава українського народу. І він один, і лише один – без «старшобратства», менторства і агресій, має ексклюзивне право на національне самовизначення в своїй історичній Батьківщині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нещодавно Кнесет вперше у світовій державотворчій практиці прийняв Основний закон, яким закріпив за Державою Ізраїль статус національної держави єврейського народу та легітимізував виключне (ексклюзивне) його право на самовизначення в своїй країні [1]. За цим законом Ізраїль захищається не плачем, а мечем. Ба більше, навіть ізраїльська жінка стала воїном, який однією рукою тримає немовля, а іншою – автомат. Ми не раз ставили на всеукраїнський порядок денний проблематику розбудови національної держави Україна в сучасному її ворожо-агресивному оточенні [2]. При цьому підкреслювалося, що за цієї північно-сусідської небезпеки та слабкої у військовому плані держави Україна безпека інформаційного простору, її ефективність залежить не від економічних факторів чи природних ресурсів країни. Ця рефлексія була підтверджена зарубіжними вченими, які показали: ефективне функціонування держави в сучасному конкурентному середовищі (точніше, ворожому оточенні) визначається темпоритмом трансформації екстрактивних (визискних) інститутів в інтерактивні та використанням інклюзивних чинників суспільного розвитку, з одного боку. З іншого, – швидким подоланням ексклюзивності регулювання регіонального розвитку, зростанням інклюзивності середнього класу, консолідацією нації тощо [3].

Напередодні святкувань 28-мої роковини Незалежності України в Києві (18-19 серп.) з офіційним візитом перебував прем'єр-міністр Ізраїлю Біньямін Натаньяху. Це перший приїзд ізраїльського прем'єра за останні 20 років. Виступаючи з Президентом України Володимиром Зеленським в Бабиному Яру на могилах євреїв, українців та жертв інших народів, невинно розстріляних німецькими нацистами, він невпинно підкреслював важливі реалії: за цей час Ізраїль став сильною державою, здатною захистити своїх громадян від будь-кого і будь-де. І з цими досягненнями рахується світ. Визнаючи, але не фетишизуючи здобутки національного досвіду розбудови держави єврейського народу, зацентруємо на тих, що згодилися б й Україні, зокрема на креативно-захисних пріоритетах стратегії розвитку національної Держави в умовах гібридної війни. Спочатку уточнімо робочі дефініції.

Під суспільною інклюзією розуміється процес збільшення ступенів участі всіх громадян соціуму в суспільно-корисній праці (виробництві, бізнесі, управлінні, громадянському житті) і не лише як суб'єктів, що мають особливі потреби. Щодо ексклюзиву, то він більшою мірою стосується виключного (або виняткового) права громадян, яке їм надається для реалізації свого інклюзиву на даній території, аби подолати регіональні бар'єри та реально втілити це право в практику ексклюзивності регіонального

розвитку не як містечковість чи нерозуміння ваги загальнонаціональних державотворчих стратегій, а як специфіку розвитку нації. Отож, український ексклюзив – це не тільки складне явище, яке позиціонується з особливою винятковістю права народу на усунення регіонально-залишкових імперських перешкод. Особливість та, що всупереч ворожості російських імперій, які цілеспрямовано та підступно знищували національну еліту України як основного духовно-інтелектуального продуцента української ексклюзивності – вона збереглася, хоча їй не давали стати класом. Імперії (царська та радянська, біла, червоні, атеїстична і православна) не тільки її розстрілювали, висилали до Сибіру, а й інклюзивно визискували в «облаштуванні Росії» новими, анексованими нею, землями.

Водночас інтерактивність в українському контексті також не характеризується як процес, що запросто переривається іншим процесом, а не імперським суб'єктом, аби перешкодити державній самостійності українців розширювати інтерактивність. Не оминаймо винятково жорстоку репресивність цих процесів як панівних суб'єктів імперії, особливо її тотально-асиміляційних законів та циркулярів як глобальних інгібіторів української мови, культури, освіти. За інерцією ці пригнічувачі в сучасному інформаційному просторі України дали злодіють в руках сусіда-агресора, який нахабно гальмує розвиток її державної самостійності, ширячи потужний антиукраїнський асиміляційний контент, інформаційні фейки, підсилюючи проти нас гібридну і гарячу війну. При цьому північний сусід знов цинічно вважає себе «старшим братом», великоросом, хоча насправді – Каїн, який не лише перериває, а й постійно розмиває національну нашу ідентичність через домінування своїх імперських ЗМІ, телеканалів, фільмів, пропаганду «русокого мира», прискорюючи роздачу паспортів. Тому в Україні мають функціонувати націоцентричні закони, які захистять корінну націю, надавши ексклюзивне право збудувати національну Державу, що усуне злочинну практику асиміляції народу, який дав назву державі в центрі Європи. І, нарешті, перерве багатівкове пригнічення розвитку української мови, яке продовжується нині через принизливе виділення для неї квот в українському інформаційному просторі, знищить регіональні бар'єри книговидання, інші шляхи багатівкової імперської денационалізації. Українці мають ексклюзивне право захищати свою національну ідентичність, свої природні духовно-культурні цінності не лише як додану вартість відродженої своєї держави, а і всіма засобами зміцнювати імунітет проти русифікації, федералізації у спосіб творення на їх землі ЛНР, ДНР. Таким чином, українцям слід розібратися в: підступному подоланні особливостей ексклюзивності «онароднення» цих т. зв. народних республік; регіоналізації їх розвитку, мотивах видачі Путіним їх мешканцям паспортів, а, найголовніше – в факторах соборнізації України, консолідації її народу, стратегічних пріоритетах його самовизначення та інтеграції у вільний цивілізований світ.

Досвід Ізраїлю підтверджує, що рушійною силою ексклюзивності розвитку національного є кожна нація. Водночас критерії такого розвитку – різноманітні, починаючи від творення, збереження тотожності нації, її мови, релігії аж до захисту атрибутів державності від агресора. Без усвідомлення цього спільнотою важко усунути джерела чи то національних глобальних небезпек, чи то регіональних бар'єрів розвитку українців у вільному світі культурного різноманіття, залучення національних еліт, духовно-інтелектуальний потенціал суспільного загалу до подолання зла гібридизації. Ба більше, ексклюзивні фактори, інклюзивні інститути не повинні розмивати національну і демократичну сутність традиційних інститутів, чинних норм і правил, національну Ідею народу. При неповазі до них не вдасться ліквідувати регіональні бар'єри чи екстрактивні інститути прориву України на світові простори, зробити цю Ідею універсальним маркером дорожньої карти вступу в НАТО, ЄС, чинником трансформації екстрактивних інститутів в інклюзивні, згуртувати націю, підвищити безпеку тощо (рис. 1).

Вектор євроатлантичної інтеграції – екзистенційний

Упродовж всієї історії свого розвитку і український народи і його національна ідея, допомагаючи один одному, якісно самоусвідомлювалися щодо не тільки державної самостійності, окремішності мови, відрубності культури, Помісної церкви, самодостатності ресурсів і потенціалу захисту, а і важливості чинника згуртованості та готовності об'єднуватися, консолідуватися. А, головне, щодо розуміння вектора євроінтеграції, вступу в ЄС, НАТО – не лише як екзистенційного, а і ексклюзивного для розбудови національної держави Україна; збереження національної ідентичності корінних (українського, кримськотатарського) народів, на історичну Батьківщину яких дедалі більше зазіхає російський агресор. При цьому називаючи нас, українців – безбатченками, заперечуючи мову, наявність власної території, викрадення нашого імені. Це моральна, ментальна і правова теми, і ніхто, окрім цих націй, не збудує для них їхню державу, не захистить ідентичність, не донесе ці ідеї до цивілізованого світу.

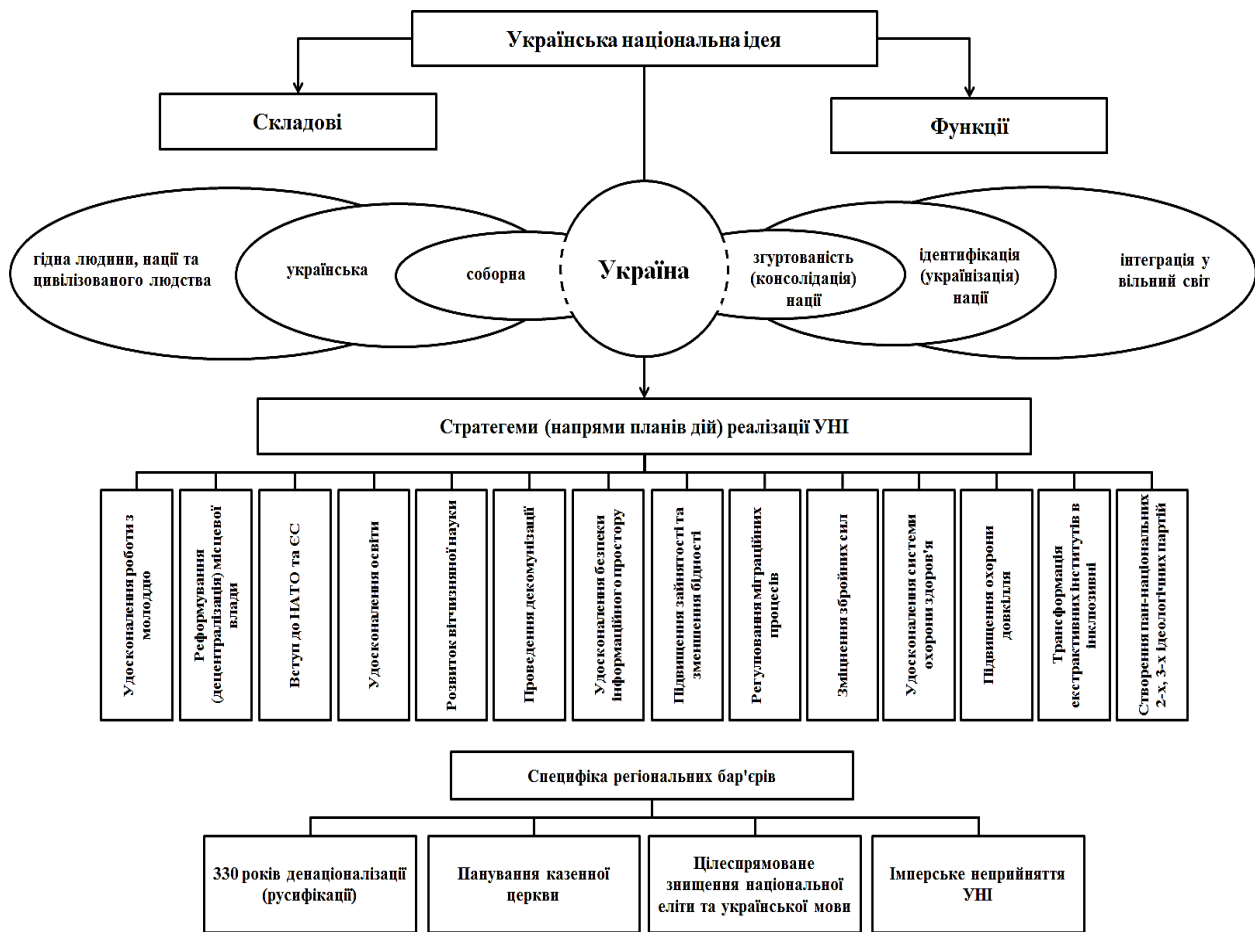

Рис. 1. Українська Національна Ідея (УНІ) в системі творення національної Держави Україна

Вибір економічних теорій (ліберальної, консервативної, інноваційної, інформаційної, цифрової чи будь-якої іншої, навіть вельми модерної на кшталт нанотехнологій), чи навіть припинення орієнтацій на сировинну (вичерпну) економіку і перехід на джерела відновлюваної енергії, надання землі статусу товару; високий рівень освіти, науки, туризму, екологічної безпеки чи зменшення корупції – все це без розбудови національної Держави не дасть відповіді на основне питання саморозвитку. А воно в тому – чи за умов глобалізації гібридизації існуватимуть українці в світовому співтоваристві як самодостатня нація на своїй землі зі своєю рідною мовою, Помісною церквою, вітчизняним культурним простором, достатнім для забезпечення тягlosti (спадковості, автентичності) розвитку древнього народу в світовому різноманітті? Щобільше, чи вистоять в євразійському світі при кривавих діях силових структур, тотальному соціально-психологічному тиску неофюрера-мачо, розв'язаній ним гібридній війні, картинку якої підживлюють для публіки несумлінні журналісти, недобросовісні письменники, одержавлені церковники, продажні соціологи, пропагандо-брехливі мас-медіа тоталітарних режимів? Адже ця війна, що може призвести до Третьої світової, продовжується за імперською інерцією в ушитій ними ж – інженерами людських душ (за кривопророцтвом вождя світового пролетаріату) – інформаційній одежі слова сталінської неправди, путінської керованої демократії, вчергове обманутому та розділеному світі, де ексклюзив поневоленних націй, якщо він не закритий регіональними бар'єрами, – імперією нищиться або асимілюється. Отож, регіональні бар'єри розвитку – не завжди саме зло, яке треба обов'язково подолати разом з ексклюзивністю регулювання регіонального розвитку. Глобалізація гібридизації вимагає розгляду інформаційної безпеки в системі складових національної безпеки, широкого і системного розуміння Національної Ідеї.

Узагальнюючи наведене, можна дійти висновку: недостатньою є спроба захиститися від дезінформаційних джерел гібридизації, глобалізованих вічно тоталітарною Росією – «стіною Яценюка», будівництво якої акцентувалося урядом як панацея. Адже будь-яка інформація, по-перше, подібно до квантових частинок, за теорією квантової механіки, одночасно вривається крізь зачинені двері, досягаючи соціуму на клітинному рівні. По-друге, Росія на Донбасі воює не за Донбас. «Вся Вселенная должна быть русской». І не обов'язково усім розумітися на квантовій механіці чи шаховій дошці світової політики, але треба знати: гібридна війна не девальвує універсальність старовинного рецепту «клин клином выбивают».

Однак вона актуалізує принаймні дві максими: а) клин, яким вибивають, може бути інформаційно-інтелектуальним, однак ідеологічно – потужнішим, щоб створити опірність (імунітет) дезінформації та імперському російщенню українців; б) водночас усвідомити аксіому: допоки імперсько-загарбницький мотив править нашим північним сусідом, а його етнічні межі не зменшаться до рівня земель московитів, допоки не будуть вільними поневолені Москвою народи, доти її державна ідея – антагоністична Українській Національній Ідеї (УНІ). Адже її основна теза – це соціогуманізм, тобто комплексний захист ідентичності української людини і нації в цивілізованому світовому розмаїтті. Росія ж сповідує імперіалістичну антитезу – великодержавно-шовіністичного світового панування, де нема місця самостійності України.

Отже, не обманюймося конкурентністю УНІ ідеї «старшого брата», а думаймо над перманентністю захисту від агресії сусіда. У цій ситуації вибір євроінтеграційного вектора – екзистенційний для нас. І в цьому контексті будемо недостатньо усвідомленими, допоки мріємо «запанувати в своїй сторонці», а Росія лиходятьме в нашій, яка для нас не своя – «по-братньому» визволена, а насправді – окупована; де Путін задля «миру» вбиває захисників УНІ, нахабно стверджуючи – «нас там нет». Ба більше, далі цинічно страшать світ українськими кровавими націоналістами, що буцімто розстрілюють «всех русскоязычных». Для їх «защиты» треба дати їм паспорти Росії, а легітимізація цього злочинно-обманливого плану реанімації імперії зла – уможливить завчасно бути «там». У цьому контексті можна чекати на дальше вторгнення Росії, правда, – не ексклюзивне, позаяк алгоритми для нього вже випробувані й в Придністров'ї, і в Грузії. Рівно ж – які б зовнішні загрози не були, без домінанти світоглядного концепту національної Держави в діях Першої особи – належних бар'єрів йому не поставити!

Нині ширяться різні способи звільнення Криму, Донбасу, створилося навіть нове Міністерство інформаційної політики України. Насторожує, однак, що ні його працівники, ні Адміністрації чи то Офісу Президента України не розуміють: в ідеологічній роботі без УНІ, без консолідації нації на її основі – не обійтись. Утім, на відміну від шовіністично-імперської загарбницької ідеї, за якою, де ступила нога російського солдата, там земля «нашенська», Україна над своєю державною Ідеєю, яка б в сучасних реаліях активно надихала народ почуттям правоти, патріотизму та соборності, на жаль, – не працює. Немає пан-українських, загальнонаціональних ідеологічних партій, які б консолідували соціум на захист суверенності, збереження національної ідентичності та історичної пам'яті, розвиток рідної мови, культури, вільного інформаційного простору, творення єдиної Помісної Церкви; зміцнювали імунітет денаціоналізації, опірність інформаційним фейкам і наростанню соціально-психологічних атак Кремля, помагали протистояти новим зовнішнім викликам та внутрішнім, особливо п'ятиколонним небезпекам. Воюючи «за нашу і вашу свободу», на жаль, в передвибірній гонитві безідеологічні лідероцентричні партії спекулюють потребою пересновування республіки Україна, однак самі не в стані розробити стратегії розбудови національної держави за лекалами УНІ, яка б комплексно акумулювала людино-націоцентричність, синергійність і соціогуманістичність державотворення, національні інтереси і вартості. Водночас ґрунтувалася б на стратегічних пріоритетах і цивілізаційних цінностях, стала б типовою і дороговказом для інших пострадянських республік, з суверенітетом яких Росія ніяк не може змиритися. Ці республіки не консолідувалися для боротьби з імперським поневоловачем.

Шкода, але доки популісти лише обіцяють народові бути вірними слугами, а патріоти переважно сперечаються: яку Україну будувати, далі огульної критики і самознищення не просуваємося. Чи не тому на 28 році Незалежності нації не маємо виразно-твердої відповіді, досі не знаємо: яке суспільство будемо, не визначилися з виборчою системою, структурою парламенту, не удосконалили інститут служіння народу, земля не виступає товаром тощо. Замість праці на державотворчій ниві спекулюємо: є УНІ чи ні; працює вона чи ні? А без спільної ідеї, праці, нема синергії нації [4]. То що ж, скажете ви: готуймо свій «клин»! Симетрія за принципом «сам дурень» – не оптимальний варіант дії. Гарячкуючи, не ув'язімося в дзеркальну пропагандистсько-агітаційну компанію проти Росії чи будь-кого із сусідів, яких вона нацьковує на нас не тільки порегіонально, а і в об'єднаних територіальних громадах. Не забуваймо, головним для Росії було і є «декомпозицирование» України, аби її частинами загарбати. У згуртованості нації, євроінтеграції – її безпека, синергія та перемога!

Отже, гібридна війна вимагає по-новому подивитися на оточення України, майбутню модель її державотворення, а саме: розглянути його в структурі стратегії захисту національного інформаційного простору, генерування «захисної плівки» духовно-інтелектуальних знань народу як імунітету, що допоможе усвідомити Ідею розвитку своєї національної ідентичності в світовому багатокультурному контексті. Лише спираючись на цю Ідею, можна розробити стратегію держави титульного народу зі всіма належними національними атрибутами. Тільки корінний народ, який живе в цій державі, має ексклюзивне (виключне) природне, культурне, релігійне та історичне право на самовизначення і захист.

З рис. 1 видно: лише через реалізацію цих стратегем можна за гібридної війни усунути бар'єри імперської асиміляції агресивного сусіда, водночас виконати три основоположні, взаємопов'язані функції духовного відродження: консолідацію народу, його ідентифікацію та інтеграцію в цивілізований світ. Усе, що заважає реалізації цих магістральних функцій національного поступу, – першопричина, генеза якої в залишку недобросусідського оточення минулого. Власне, цю тезу сучасники мають переосмислити в напрямі людино-націоцентричних вартостей. Патріоти України, які воюють за європейські цінності, «за нашу і вашу свободу», чи не щодень віддають життя за мир на європейському континенті, вочевидь, вибороли ексклюзивне право по-новому позиціонувати й свою Національну Ідею, а науковці, дипломати – донести світові її глибинні сенси і регіональні доміанти. Отже, це має робитися з позицій підходу до УНІ як соціогуманістичного чинника поліпшення міжнародних відносин, який враховує права і людини, і нації.

Глобалізація гібридизації вимагає глобального критичного мислення

У турбулентний час, коли постійний член Ради Безпеки ООН, користуючись правом вето на його рішення, безбоязно-цинічно нападає на іншого учасника ООН, справа не лише в сусідських відносинах, а в ефективності системи світового порядку, зокрема у відповідальності однієї нації (країни) перед іншою, в агресивності їхніх національних ідей. Україні зміцнення нацбезпеки слід вести паралельно з розбудовою власних збройних сил і вступом у міжнародні альянси колективного захисту, не забуваючи, хто упродовж віків нас ділив, нищив етно-лінгво-інтелектоцидами і штучними голодоморами. Нині розриває наші землі, переписуючи історію, далі втулюючи світові неправду про «порушення» Україною біля Керченської протоки кордонів Росії. Україна – в небезпеці, а українці – в транзиті.

Отже, конче і нагально потрібно Українську Ідею кристалізувати як комплексний феномен національного і духовного відродження, як концепт складної соціально-економічної, культурно-мовної, релігійної, екологічної генези національної держави та багатофакторну програму її розвитку. Водночас як стратегію (план дій) її уряду на майбутнє, де складові Ідеї стануть пріоритетними стратегемами державотворення, підвищать його суб'єктність, субсидіарність, конкурентоспроможність та інші якості сучасного управління розвитком. Національна Ідея – це стратегічна канва, спроектована національною елітою не задля піару висунення в президенти, на чергових виборах, а орієнтир поступу спільноти, що через інтегральні складові Ідеї інтерактивно залучає до державотворення патріотів в Україні і поза нею суцільних, провладних і опозиційних політиків, всі інтелектуальні сили – ініціативи громадськості, моральних авторитетів, активних громадян та суспільних інституцій. Без єднання Українською Ідеєю занепадемося, а отриманий Томос щодо надання Українській Помісній Церкві Автокефалії, Закон «Про українську мову» в повному обсязі не імплементуємо в суспільне (церковне, світське, політичне та ін.) життя.

У цьому сенсі Національна Ідея для свідомого українця – мегаважлива як ексклюзивний бар'єр денационалізації та інтерактивний чинник консолідації державотворчих дій з розбудови національної держави, формування національних цінностей та інтересів, прориву у вільний світ. Вона як мінімум має бути комплексною системою соціально-економічного, науково-технічного, духовно-морального, освітнього, релігійного та іншого рівня розвитку України. Але для того, аби допомогти українцеві вичавити з себе раба, на ногах якого пута, вагою понад трьох століть, плюс більше сімдесяти років більшовицької каторги, сучасної п'ятилітньої гібридної війни, її щоденних «дез» і саботажу п'ятиколонників, – потрібна реабілітаційна мовно-культурна програма національного і духовного відродження, що ґрунтуватиметься на вихованні правдивою інформацією. Насамперед УНІ має нести правду, стати стратегічним пріоритетом державотворення і суспільного життя, де правитимуть інститути, норми, правила і традиції, які сприятимуть розкриттю творчого потенціалу кожного, хто живе в гармонії з природою, суспільством і цивілізованим світом. Ба більше, УНІ для українства є не тільки програмою дій на завтра, а й засвоєння і збереження набутих минулого, його історії, традицій, суспільних формальних інституцій і неформальних інститутів. Водночас це науково обґрунтовані, інноваційно-інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних, просторово-часових вимірах.

Щобільше, це матриця об'єднання народу для розбудови національної Держави, перемоги в умовах розв'язаної проти України гібридної війни, ідеологічна її основа, семантично вагоме і лаконічно висловлене гасло; рівно ж – стратегічна логія, за допомогою якої належить привести український корабель в гавань Державності європейського рівня, гідного трудової людини, вільної нації, адекватного її цивілізованим викликам національного самоутвердження. Тобто складові Ідеї мають націлювати націю на виконання, як вже згадувалося, триєдиних функцій: консолідацію, ідентифікацію та євроінтеграцію з вектором на світовий цивілізований розвиток. Захід давно це зробив, забув і нас не розуміє чи не хоче (не може) зрозуміти. Ще сто років тому Т. Масарик писав: «Національна ідея – це для свідомої людини ціла культурна програма. Коли кажу «я чех», я мушу мати культурну програму» [5]. Президенти України мають дотримуватися цієї

традиційної максими як аксіоми, а не мовчати. Майже 30-літня практика новітнього українського державотворення вчить: якщо Перша урядова особа України щиросердно і патріотично не перейнята новацією, її широке суспільне впровадження – під сумнівом.

Таким чином, українцям насамперед треба бути націоцентричними, керуватися єдиними соборними інтересами, розвивати колективне мислення нації та емерджентно удосконалювати складові ідеї українського державотворення як його якісно нові структурно-функціональні стратегіми, що їх диктує XXI сторіччя – Україна: соборна, українська і гідна цивілізованого людства. Формула СУГ (соборність, українськість, гідність) виразно проектує візію і місію сучасної національної ідеї, а її складові стають своєрідними СУГестіями якісного інформаційного, психологічного впливу (навіювання пріоритетів) на опрацювання світоглядної стратегії розвитку держави корінного народу, її подальший поступ. Тобто її удосконалення як суспільної системи, де, з одного боку, людина, нація і цивілізований світ – триєдино-необхідне підґрунтя суспільного розвитку; з другого, – складові СУГ – основоположні маркер і вектор руху нації до вершин цивілізації. Це вимагає не лише планування і прогнозування нашого розвитку, а і його конкретного стратегізування в межах УНІ відповідно до інтегративних індикаторів розбудови структур національної Держави, вносячи необхідні доповнення до Конституції України, її законів щодо ідеології, утвердження української мови, церкви. Єдина національна Церква – найпотужніший сегмент Української Ідеї. Ви за СУГ, отже, України – потрібний друг!

Стратегічні соціогуманістичні пріоритети державотворення

Важко спрогнозувати, скільки іще упродовж історії України у відповідь на нові виклики постімперських утисків, гібридних війн, потреб захистити людину і націю пропонуватиметься доповнень до нинішнього концепту Національної Ідеї. Однак можна впевнено і однозначно рефлексувати: ексклюзив УНІ формату «СУГ» підтверджує, що розбудова національної Держави виключно належить українському народові, в якій він втілює своє природне, мовно-культурне, релігійне та історичне право на своє самовизначення і самовираження. Саме цей формат як система певних інтегрально-стратегічних елементів помагатиме українській (і не лише) нації. Адже, якщо перші два елементи (соборність, українськість) переважно віддзеркалюють структури соборності (солідарності, консолідації нації для виконання функцій ідентифікації), то третій (гідність) виступає своєрідним індикатором емерджентності системи, тобто показує якісну відповідність двох перших елементів ідеї української нації (як й інших націй, що вийшли на шлях свободи) загальноцивілізованому вектору поступу людства. Рівно ж – цей формат стимулюватиме українців возвести стратегічні пріоритети розбудови національної держави в ранг народних маркерів і святинь, як це вчинено стосовно основних атрибутів (Державного Гімну, Прапора і Герба) при прийнятті Акту про проголошення Незалежності держави України.

Чому з-поміж складових Національної Ідеї формату СУГ перед усього виокремлюємо соборність? На її важливості наголошуємо, адже в нашому дискурсі це поняття – не лише географічний, територіально-просторовий атрибут, а і воно віддзеркалює соборну здатність нації разом, в суспільному інклюзиві ефективно творити українську національну державу за допомогою консолідації і синергії сил усіх громадян, що в Україні та поза її межами проживають. Соборність в межах УНІ – це духовна єдність народу на своїй землі та сокровенно-солідарне бажання бути на ній господарем. Лише таке інтегративне розуміння соборності допоможе сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші суспільні простори, аби допомогти всім українцям, незалежно від місця проживання, не лише себе ідентифікувати, а й усвідомити соборною державоцентричною нацією. Це особливо важливо для формування українського соціуму як спільноти, в якій діють доцентрові (соборні) та інспіруються ззовні відцентрові (регіональні, українофобські, екстрактивні) сили і поля насильницького впливу, представлення українців безбатченками, що не працюють над розвитком нації.

Отже, соборність – це не тільки інтеграція економік регіонів, а й консолідація народу на рівні патріотичних, духовних і морально-психологічних характеристик, внутрішньо притаманних людині, її свідомості та ментальності. Складова «Соборна Україна» в триптиху УНІ не лише об'єднує низку матеріальних (земельно-територіальних, мінерально-природних) економічних, фінансових, інфраструктурних, екологічних ресурсів, а і ідеальних (духовно-інтелектуальних, інформаційних, культурно-освітніх, науково-технологічних та інших) нематеріальних трансферів і активів, людських капіталів та морально-правових норм та соціально-психологічних факторів суспільного поступу. Що більше, якісні та кількісні параметри цього блоку несуть місійні сенси (нові змісти) УНІ та результати, очікування від їх втілення не тільки в практику державотворення в Україні, а в глобальнішому вимірі. Україна виборола Незалежність, тепер слід творити соборного (і не галицького чи буковинського, як вчив Франко) українця. Це диктує певну специфіку завдань:

– загальнонаціонального розуміння (усвідомлення) давніх традицій державності українського народу, його довголітньої кровопролитної боротьби та важких страждань, аби прийдешні покоління жили в суверенній українській державі та, врешті, мали достатні мотивації удосконалювати здобуте батьками, захистити історичну справедливість щодо самостійного розвитку на своїй – не чужій землі, в «колі вільних народів» і на фундаменті нових соціогуманістичних людських та міжнародних взаємин;

– орієнтація мотивів молоді та широкого суспільного загалу на досягнення сучасниками ефекту синергійності та націоцентричності в розбудові такої майбутньої держави;

– творення спільної візії майбутньої української держави як концепту бачення шляху консолідації нації на співжиття, творення її ідеології державотворчих процесів та аксіології вибору вектора інтеграції в світове співтовариство;

– досягнення єдності українського народу шляхом усунення потужного впливу асиміляційного чинника сильних світу цього та їх сателітів, які, намагаючись вижити на гостинній українській землі, свідомо чи несвідомо допомагають імперському загарбнику зросійшити Україну, розмиваючи національну ідентичність титульного народу, що дав назву державі в центрі Європи.

Таким чином, феномен соборності України – це передовсім її цілісність і керованість, ціннісні вектори прориву на світові простори, а не регіонально-партійні ідеологеми розриву і поділу населення на сорти, регіони і ринки збуту продукції. Це передовсім національно-свідома синергійність діянь людей як організованої спільноти, її ознака як духовно-інтелектуальної соціетальної «молекули», яку не можна розривати без втрати її якісних характеристик, як не можна їх зберегти без вирішення проблем культурно-інформаційного середовища, національного простору та відповідної держави. Формат націдеї СУГ ці її якості адекватно розширює.

Рівно ж – підкреслимо: цей формат не відсуває на маргінес державотворення другу компоненту Ідеї – українська Україна. Це означає, що національна Держава будується не тільки для етнічних українців, а є самодостатньо доступною для кожного, хто прагне сформувати спільноту та підтримати тяглість (спадковість), потрібну для ковітального відродження і розвитку як титульної нації, так і інклюзію кожного, хто не заважає і не ворог цього демократичного процесу. Своєю чергою, це означає: досягнення тієї ідентифікаційної якості в системі стратегом усуває розхожу зловмисну спекуляцію: українці, мов націоналісти, для них Україна лише для українців. Хоча це затаврував ще Михайло Грушевський, позиціонуючи демократичну думку: якщо ти живеш в Україні та працюєш задля її добра, ти – українець.

Ідеться про закорінення стереотипів, які б утверджували українську державу в свідомості усього населення як дім нації, як «рідну хату» для всіх, хто хоче зберегти на фундаменті відроджених духовних цінностей, патріотичних почувань, інтелектуальних та культурних кодів й ідеалів українського народу свої традиції. У цьому сенсі хибно вживаємо сленг «проукраїнська політика» щодо внутрішньої діяльності уряду України. Це – постімперський залишок, і не більше. Він може характеризувати лише зовнішню політику зарубіжних країн щодо Києва, а внутрішня політика уряду всередині України має бути українською. Тобто скерованою на підсилення притаманних традицій корінного народу, його норм і правил поведінки, розбудову на інноваційних засадах національної економіки, гідної нових завдань та укладів, національних інтересів, цивілізованих глобальних і регіональних викликів. Водночас українська політика така, що розвивається на соціогуманістичних засадах різноманіття культур і мов народів світу, його комунікацій і викликів. Отже, прикметник «українська» – універсальний (базовий) в складовій УНІ, котра при самовизначенні людини (нації) додає до слова Україна низку якісних ознак, далеко не другорядних, а націоформуючих. Це – українська мова, культура, церква, земля, хата, мрія, безпека, армія тощо. У цьому контексті серед головних завдань згаданого блоку є:

– збереження національної ідентичності (тотожності, автентичності) корінного народу як титульного, що дав назву державі в центрі Європи наперекір багатовіковому його імперському нищенню. Тобто лише природно українці володіють ексклюзивним правом розбудувати на своїй землі національну державу. Вони, як інша корінна кримськотатарська нація, не мають другого місця для духовно-культурного відродження, а є в себе вдома. І ні штучно створені імперією нові «советские люди», ні озброєні та скеровані Росією «зелені чоловічки» не мають права створювати на загарбаній нею землі ні свої «русские миры», ні колоніальні «страны»-сателіти на кшталт Малоросії;

– інтенсифікація духовного і національного ковітального відродження корінного народу, де пріоритетом має стати збереження українськості як соборної ознаки національної ідентичності, що вирізняє українців в окреме самобутнє утворення, яке має домінантні ознаки нації: власну землю, питому мову, відрубну культуру, народні традиції та своє, йому притаманне соборне доцентричне світобачення. Тобто вихованням українців, як зазначав Франко «не галицьких і не буковинських», а соборних, що живуть загальноукраїнськими інтересами, проблемами, успіхами і болями;

– посилення розбудови громадянського суспільства, поваги українців в глобальному і в регіональному вимірах, гідної толерантної нації, що поважає світову мозаїку культур, зберігає свою автентичність, захищає власний (і не тільки власний) інформаційний простір, не анексує чужі землі, не захоплюється ні модою мультикультурності, ні піаром творення політичної нації. Вони вдома, у своїй оселі, в об'єднаній територіальній громаді, на обітованій землі будують громадянське суспільство, свою національну державу і свої інклюзивні інституції, урівнюючи в правах усіх і кожного.

Отже, нам, навпаки, треба виробити імунітет (опірність) денаціоналізації України окупантами, які претендують на її національний простір, хочуть диктувати їй державний устрій і вектор інтеграції; нарешті, опрацювати засади життя на «межі» різних просторів (інформаційних, культурно-релігійних, військово-політичних об'єднань тощо) і остаточно утвердити і донести до світу тези толерантності і демократичності нашої УНІ. Однак природна толерантність не може робити з українців жертв і заложників путінської імперії в час, коли вони більше історично постраждали від притаманної їм толеранції, аніж всі окупанти разом від їхньої агресивності, ксенофобії, радикального націоналізму та інших штучно надуманих злих якостей. Для нації, що живе на «межі», дух референдуму 1 грудня 1991 року – вічний супутник, важкий, як саме життя, але й життєво потрібний, як щоденна дорожня карта для національно-ідеологічного самовизначення і духовно-інтелектуального руху до цивілізованого людства.

Щодо третьої складової УНІ – гідна людини, нації і цивілізованого людства, то при розробці державотворчої Стратегії спираймося на те, що вона чи не найбільш інтегративна, адже акумулює велич досягнень цивілізованого людства, збільшила тезаурус його знань за час нашого уярмлення. Ексклюзивно для українців ця компонента передбачає надолуження шляху створення не тільки належних соціально-економічних, екологічних умов окремішньої особистості, тобто не лише піднесення рівня матеріального добробуту, досягнення європейських стандартів життя (до яких нація поки що не «дотягує»), а і духовних, ментальних можливостей самореалізації, спілкування, національно-творчого середовища, яке поза «рамками нації», за Франком, що поза національною ідеологією ні створити, ні зберегти – неможливо. Це тим більше неможливо, бо українська нація ослаблена імперським етно-інтелектогеноцидом, постімперським синдромом русифікованих національних меншин; особливо це стало відчутно після прийняття Закону «Про освіту», надто з боку Угорщини. І нині відчувається подвійний постімперський і посттоталітарний потужний тиск, а Україна рахує жертви неоголошеної Росією війни. Захист людини можливий в системі безпеки нації, а нації – в структурі цивілізованих норм безпеки людства та соціогуманістичного світового порядку. Ще раз повторимо максимум: не може бути вільною національно свідомою людиною, якщо її народ підневільний. Міжнародні засудження агресивних дій Росії, навіть рішучі – неефективні. Путінська Росія далека від каяття за зросійщення України, штучний Голодомор, за розшматування державної цілісності України, розстріли її національної ідеї. Кровопротиття на її Сході – це кара за вибір європейського вектора інтеграції в цивілізований вільний світ, спротив постімперській політиці насилля та євразійській цивілізації.

Духовно-інформаційна мобільність людини і нації як соціанта розбудови захисного бар'єру імперській асиміляції

Позаяк Українська Ідея впродовж тривалого історичного часу розвивалася в оточенні жорстко антагоністично-окупаційних до неї імперських ідеологем, стратегічною максимомою яких завжди була прихована вимога: народ без національної еліти, а еліта – без мови народу, то перманентним завданням було і є збереження та творення національного інформаційного простору, який не гнітить, не розмиває тотожність українців, сприяє повнокровно функціонуванню їхньої традиційної системи руху знань та вихованню національно свідомої, цілісної людини і ковітальної спільноти. Натомість в Україні окупант завжди і насамперед розстрілював слово і продуцентів знань, носіїв національної свідомості. Знищуючи духовно-інтелектуальну еліту України, російська імперія (царська, біла, червона, атеїстична, православна, федеративна) завжди мала за мету знеособлення людини і знедержавлення нації. Денаціоналізація цинічно робилася у жорстко-злочинний спосіб пригнічення, уповільнення, а відтак припинення їх духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) як доміанти механізму соціального руху інформації (знань, досвіду), як фактора самодостатності та конкурентоздатності нації, захисту її інформаційного простору, збереження мови, культури, традицій, національної ідентичності та набуття імунітету (опірності) денаціоналізації. ДІМ для українства – це не лише архіважлива суспільна конструкція зв'язку поколінь, механізм збереження історичної пам'яті, а перманентний, природний і вільний суспільний процес передавання сучасниками наступному поколінню традиційної інформації (знань, досвіду), яку вони успадкували від своїх попередників, зберегли та творчо примножили (приростили на якусь величину ΔI) не лише для збереження

своєї етнонаціональної ідентичності (тяглості, спадковості розвитку), а й для того, аби не опинитися на узбіччі науково-технічного, технологічного, соціально-економічного чи будь-якого іншого прогресу як цивілізаційного планетарного явища. Показник дельта інформації (ΔI) характеризує рівень творчого потенціалу еліти, її креативність, згуртованість та інші якості суспільної активності [6].

Інформаційний рух заради тяглості життя народу здійснюється людиною (громадою, суспільством) шляхом передавання традиційних знань, досвіду, навичок "по вертикалі" (від покоління до покоління) як нематеріальний спадковий трансферт і творчого генерування нових знань "по горизонталі", додатково здобутих на рівні одного покоління (чи особистості). Якщо в першому випадку домінують роль належить сім'ї, школі, вишам, то в другому – науці, проектно-конструкторським організаціям, інноваційним інкубаторам, стартапам, творчо-пошуковій активності і раціоналізаторсько-винахідницькій діяльності. Потенціал (сила, дії, чин, ефект) знань від двох попередніх векторів соціалізується як рівнодійна, побудована на основі їх інтегрування "по діагоналі", що відображає середовищеспроможність нації, її конкурентоспроможність в певних сферах діяльності. Як знанневістка "вертикаль" спадковості (консерватизму, традиціоналізму) розвитку, так і модерна науковістка "горизонталь" креативної інноваційної діяльності потребують відповідного правового забезпечення, аби прогрес відбувався з врахуванням двох основоположних складових (традиції і новації), оптимальне поєднання, тобто гармонізація, яких забезпечує тяглість (спадковість) і модерність (інноваційність) поступу.

Що стосується третього вектора "по діагоналі", то він комплексно, у "знятому" вигляді відображає комфортні умови, необхідні для оптимізації середовищеспроможності людини (нації) як зберегти розмаїття форм своєї ідентичності, так і утримувати передові (а, можливо, і лідерські) позиції в динамічних процесах сучасного розвитку людства на рівні високих нанотехнологій, нових ідеологій, "зелених" екологій та інших сфер діяльності. Час адаптувати інтеграційний показник середовищеспроможності як доленосний для українців в контексті суверенного їх розвитку у ворожому оточенні. Тоді зважатимуть не лише на фактори зеленого дизайну, а й на інформаційний простір, який не пригнічує (чи навпаки, гнітить) УНІ, її середовище, а співвідношення використання традиційної та інноваційної інформації – адекватне (не адекватне) потребам розвитку людини, громади і корінного (автохтонного) народу.

Цьому має сприяти соціогуманістичність міжнародного права, сила бінарного (двовалентного) захисту прав і людини, і нації, – дієва не лише для сильних світу цього, а й здатна зберегти державницький дім (рідну хату, за Андреем Шептицьким) кожної ослабленої нації. За сутнісним наповненням запропонований механізм ДІМ нації найбільше спроможний піднести нас до геніального Шевченкового захисного розуміння національної Ідеї "У своїй хаті – своя й правда, і сила, і воля", до усвідомлення необхідності розвивати освіту, науку, духовно-інтелектуальний потенціал народу, його правосуб'єктність, аби у нас і "мудрість була своя", і спроможність, за Франком, "о власній силі вперед йти". Духовно-інформаційна мобільність і людини, і нації творять інтелектуальний захист інформаційного захисту України не лише від тотально-імперської русифікації, яка прикривалася, як це було під час побудови обманливого комуністичного майбуття, благими намірами інтернаціонального спілкування; чи, як це є нині, при продовженні нової імперської окупації під свіжою ідеологією «руського міра», фокусують увагу на щільність та ефективність цього захисту для буття українства. Ці якості захисту залежать від темпів і рівня творення нових знань, суспільного руху інформації. Ефективність руху детермінується компетентністю продуцентів новацій, ставленням уряду до їх впровадження у виробництво, обсягом національного фінансування систем освіти, науки, суспільних комунікацій, захистом інтелектуальної власності. Соціанта ДІМ категорично вимагає від сучасників шанувати творців інтелектуального продукту, духовних батьків нації, моральних авторитетів тощо, дотримуючись універсального принципу, що становить основу творчої елітарності: ваше від вас для всіх запозичуємо і збагачуємо, аби зміцнити єдність народу, зберегти свободу і удосконалити національне державотворення.

Це означає, що для розбудови національної модерної держави треба задуматися не тільки над тим, аби якнайшвидше взяти із світової скарбниці знань (які завжди будуть секунд-хендівськими) для свого розвитку, а і чим оригінальним, яким власним – ексклюзивно-інсайдерським доробком збагатити інформаційний тезаурус людства, аби не бути "тяглом в поїздах їх бистроїздних", вічним бідним родичем. Тобто працювати на випередження, творити і володіти лідерською інформацією, передовим досвідом у різних сферах діяльності, а не бути, як дорікав Франко, – "малими і неприготованими" до суспільних транзитів, змін і викликів. Доконечно потрібна, хочемо того чи ні, нова парадигма буття нації. Україні треба сповідувати концепцію сталого розвитку (Ріо+20), збереження його тяглості (спадковості, непереривності), особливо важливого для ослаблених націй, в т.ч. і української; з акцентом не лише на екологію, економіку,

а і на соціогуманістичні цінності як духовно-моральні, консолідуючі імперативи збереження конкурентної середовищеспроможності нації за складних умов і нових викликів щодо розмиття її тотожності. Пафосне прокляття профіциту прав і дефіциту моралі сильних світу сього не підсилює конституційно-правові рішення і не усуває цинізму ігнорування насущних соціогуманістичних проблем ослаблених, регіонально-ексклюзивні бар'єри подальшого їх занепаду. Принаймні у цьому контексті українська освіта, мова, культурні традиції, духовність нації далі потребують негайного червонокнижного (аналогічно з загрозами зникаючій флорі та фауні) соціогуманістичного захисту як духовний ексклюзив нації, як фундамент її внутрішньої консолідації та інтеграції в світове розмаїття культур. І ці аргументи маємо використовувати в протистоянні сусідів щодо впровадження Законів України «Про освіту», «Про українську мову», про декомунізацію, дерусифікацію тощо.

Позаяк ключем в Європу є інтелект, високопродуктивна праця когнітаріату нації, її креативної наукової еліти, то напрацьовані нею стратегіями УНІ мають опертися на наукові засади. «Країну смартфонів» мають творити не олігархи шляхом покупки їх для електорату в період виборів, аби ефективно проводити свої піарні кампанії, а конструктори систем духовно-інтелектуального інформаційного захисту України від тотально-імперського обману. Це очевидно, як і те, що візія майбуття України не в ентропії (невизначеності спільноти, хаосі, безпорядку, маргіналізації та її креолізації), а в негентропії, тобто в гармонізації: а) національних інтересів та загально визнаних фундаментальних принципів свободи, соціального і економічного добробуту, захисту прав і людини, і нації; б) неоліберальної (в центрі – людина, вільна ринкова економіка) і соціогуманістично-націоналістичної (акцент на розвиток нації, її українізацію, підняття вітчизняної економіки, виховання патріотичної любові до батьківщини тощо) ідеологій. Допоки підневільною є нація, не може бути вільною людиною, що свідомо ідентифікує себе з цією нацією. Безпорядок починається з хаосу в головах спільноти. Національна стратегія починається з упорядкування національної Ідеї, перенесення наголосу не на націоналізм минулого сторіччя як ідеологію поневоленої нації, а на розбудову національної держави, реалізацію доктрини вільної людини і модерної нації, які всупереч ослабленню поневолювачами вибороли державну незалежність і стали на шлях самостійного розвитку, побудови інноваційної його моделі, духовного відродження та збереження національної ідентичності, економічного націоналізму і конкурентоспроможності. Шлях досягнення мети один: на основі гармонійного поєднання цих чи дотичних до них ідеологій створити нову парадигму суспільного розвитку – соціогуманістичну, яка комплексно і паритетно захищала б людину і націю як когнітивно необхідне мовно-інформаційне, звукове, візуальне, водночас природно-ексклюзивне середовище (тло, а відтак простір), де можна було б зберегти та розвивати свою національну ідентичність, ментальність, культуру, промисловість, народні промисли, торгівлю та інші сфери в умовах глобалізації. В Україні зодноріднення глобалізацією посилюється специфікою залишкового постімперського синдрому, покриттям її просторів антиукраїнським контентом.

Протистояти дезінформації окупанта, зберегти високу національну свідомість, громадянську активність можна при допомозі дорожньої карти – духовно-інтелектуального, ідеологічного дороговказу прориву в цивілізований світ. Потужним чинником просування в Європу є інтелект, високопродуктивна праця креативної еліти нації та напрацьований нею стратегією УНІ. Цей прошарок спільноти – ядро нації – стає основним продуцентом лідерської інтелектуальної власності, творить креативну мережу подвижників національної Ідеї та нові уклади економіки. Більше шансів на успіх у того, хто зберігає вищі темпи такої мобільності, адже її зведення нанівець – духовно смертельне для поневоленого народу. Українці мають не забувати максиму: живе Путін, не стане його, дух російського реваншизму щодо України, допоки імперія та її одержавлена церква не покаються, передаватиметься в спадок.

У цьому контексті на духовно-інформаційну мобільність нації покладається велика ексклюзивно-регіональна місія: створити **постійний захист** із науково-просвітних знань, ідеологічно-інформаційних систем, які б блокували «дези» загарбника, усували його асиміляційні бар'єри, що віками унеможлилювали вільне передавання від покоління до покоління мовно-культурних традицій українців, а нині воюють проти їх національної самовизначеності та інтеграції в цивілізований світ. Отже, йдеться про когнітивно-освітню потребу сформувати всередині спільноти новий рівень її громадянської свідомості з високим статусом згуртованості нації, підвищення її культури, колективного мислення, креативу пріоритетного творення нових знань і передавання їх наступним поколінням для підвищення опірності денационалізації та прориву до світової скарбниці культур, мов, економік тощо.

Стратегізування в розбудові національної держави

Віддані життя патріотів дедалі більше переконують, що Українська Ідея має стати фундаментом розбудови національної держави, яка допоможе корінному народові втілити в життя своє виключно (ексклюзивне) природне, мовно-культурне, релігійне та історичне право на своє самовизначення і самовираження. Ця Ідея не заохочує «обуштраиваться» за рахунок загарбань чужих земель, не активізує імперські прагнення рашизму керувати світом, не стимулює гегемонію політичної «багатополярності» під російським, американським, китайським чи будь-яким іншим прапором. Не спекулює монополією інтернаціоналізму більшовиків, їх «миротворенням» в межах «русского мира». Навпаки, УНІ нині налаштовує на розвиток культурного розмаїття, де голоси сильних світу цього не роблять безголосими упосліджені ними ж нації; не перешкоджають створенню для них ні рівних інклюзивних умов доступу до світової скарбниці знань, інформації, ні розвитку рідної мови, національних медіа, економіки, освіти, науки, досягнення добробуту. Тільки трансформували складові УНІ в стратегію розбудови самодостатньої і конкурентної держави, кожен українець і всі разом зможуть відповісти «Хто я?» і «Що зробив для Української держави?». Стратегіями – це ті генеральні напрямні державотворення, за дорожньою картою яких має рухатись та самовіддано працювати і людина, і нація, аби не провалитися (чи не «допомогли» сусіди) в небуття. Тоді нації не занепадають, а, трансформували екстрактивні (визисні) інститути в інклюзивні, досягають свободи і добробуту навіть тоді, коли їх країни не багаті природними ресурсами [3].

Ці вчені довели: економічні фактори, природні ресурси не компенсують зло корупції, державної kleptomанії, тіньової економіки, нетрудового збагачення, створених офшорів, екстрактивних інститутів, що обдурюють власний народ, роз'єднують націю, породжують бідність і продукують соціальну байдужість. Водночас, як сказав третій Президент України В. Ющенко «Українській правді» (серп. 2018 р.), «якщо загубимо національне відродження, якщо не будемо приділяти уваги темі національної свідомості (Ідеї розвитку – С. В.), програємо як нація. З цього починаються вигоди, переваги і сила спільноти, яка називається «нацією». З цього починали французи, німці, литовці, поляки. Якщо ви вирішили національне питання, ви вирішили все. Якщо не вирішили, ви – нецікаві та примітивні». Партійні прапори лідерів, регіональний вождизм, самоїдство – вічні наші граблі.

Ми не лише не були готові до війни у військовому аспекті. Насамперед не були єдині в ідеологічно-інформаційному плані як соборна, пан-українська державотворча спільнота. І не тільки тому, що, заколисвані віками російсько-імперськими брехливими міфами, не могли уявити, що «старший» (?) брат, який насправді завжди був Каїном, може несподівано завдати удару ножом в спину. А це аксіома для нащадків, як і те, що досі не об'єднані Національною Ідеєю. В українців не було постійного та адекватного захисту з просвітних знань, системи ідеологічно-інформаційного забезпечення, не було державної системи контролю «дез» і фейків Росії. Це віками гальмувало духовно-інформаційну мобільність українців, тяглість (спадковість) їхнього розвитку. І нині заважає національному самовизначенню та інтеграції в цивілізований світ, вступу в колективні форми захисту, підтримці не коміка, а відповідного лідера нації, що має концепт її всебічного поступу.

Отже, виникає нагальна потреба сформуванню нового рівня громадянської свідомості з високим статусом згуртованості нації, культури її колективного мислення, креативу творення нових знань і сталого передавання їх наступним поколінням для підвищення щільності захисту, опірності денаціоналізації, прориву в світ і донесення правди про УНІ. Йдеться про творення національної духовно-інтелектуальної еліти, про темпи розвитку інтелектуального капіталу задля тяглість розвитку нації, підвищення освіченості, креативності, високої духовності та моралі, зрештою, пізнання світу і себе. Йдеться про Слово (Logos), де думка, ідея, мова виступають знаннево-інтелектуальним (духовно-інформаційним) обручем об'єднання людей, інтелектуальним ресурсом буття і духовним щитом захисту від дезінформаційного імперського опіуму одержавленої церкви, її метропольних міфів і анафем, що підживлюють відцентрове кочубейство, «старшобратство» і провінційне малоросійство, починаючи з привласнення чужих земель, імен, історій, ідей аж до придумування ідеологом новоросійства, формування нового «советского человека», «русского мира» як нових форм рашизму, помноженого на гібридну глобалізацію через втручання в справи інших держав, їх дискредитацію.

За цих ворожих дій не можна жити лише гаслами національної ідеї довоєнних часів. Вона розвивається за багатофункціональними соціально-економічними, етнічними, ментальними, соціально-психологічними, політичними залежностями. Гібридна війна вимагає нових форм кіберзахисту. УНІ закликає зосередитися на інформаційно-інтелектуальному аспекті, що передбачає не лише територіально-просторову, а й духовно-інтелектуальну соборність українців як їх єдність та спроможність разом, толокою, синергійно творити власну державу на нових ідеологічно-цивілізаційних засадах, консолідуючись і

об'єднуючись історично, національно. Ми втратили частину території, але не зменшилося почуття соборного патріотизму нації. Це доказ того, що ці почуття формує не проста, а комплексно-інтегрована єдність, яка має триєдине підґрунтя: визнання спільної історії минулого, консолідацію бажань об'єднаних територіальних громад сьогодення працювати заради вимріяної держави майбутнього (політична воля впровадження соціально-економічних реформ, темпи євроінтеграції, україномовний простір, єдина національна Церква тощо).

Ідеологічна доктрина СУГ девальвує ура-патріотичні популістсько- метафоричні характеристики майбутнього України як сильної, багаті, квітучої, з дешевим газом і без кредитів; водночас ставить її поступ на чітку канву світових індикаторів (рівень людського розвитку, згуртованості нації, інноваційно-інвестиційних впроваджень, нових укладів економіки, зокрема цифрової). Рівно ж – акцентує увагу на модель соборності в духовно-інтелектуальному, мовно-культурному, ідейно-політичному, світоглядному вимірах, що на соціогуманістичних засадах формує, склеює і кристалізує з сірої маси населення, за Франком, націю в національно-свідому спільноту з притаманними їй духовно-якісними характеристиками (усвідомлення національної ідентичності, збереження традицій, виховання патріотизму і консолідації нації, бути продуцентом нового продукту, передових новацій для дальшого прогресу і закріплення його ідей, прориву на світові простори).

Отже, у широкому плані йдеться про поступ шляхом реалізації цілого пакета видимих і невидимих активів, які уможливають зберегти національну ідентичність в системі аксіологічних (ціннісних) аспектів цивілізованості, що емерджентно забезпечується якісними процесами інтелектуалізації, гуманізації, елітаризації та екологізації. Йдеться про спільноти, де магістральною цінністю стають рівні економічні та політичні права кожного. Попри те, інклюзив підтверджує, що нам слід не лише свого не цураючись, а й дотримуючись вектора цивілізаційного розвитку, досягти високих соціально-економічних стандартів життя розвиненого світу, показників добробуту і відпочинку, охорони здоров'я, захисту природи, вступити в колективні форми оборони – НАТО, ЄС та ін.; рівно ж – розвивати власні сили і ресурси. Врешті, мова про помісні громади, свідомі: Україна починається з кожного, хто сповідує ідею розбудови національної держави. Лише подолавши скалу регіональних перешкод, набувши якостей, притаманних розвиненим націям (національної гордості, вичавивши з себе раба), зможемо прокласти «хоч синам, як не собі» дорогу у вільний світ.

Трансформація екстрактивних інституцій в інтерактивні та усунення регіональних бар'єрів державотворення

Сучасними пріоритетами патріотичних стратегем УНІ ми приречені вимостити цю дорогу. Де стратегема соборності – це не лише інтеграція економік регіонів, не тільки участь в євроатлантичних заходах колективної безпеки, у безвізі і культурно-показових ін'єкціях, а й консолідація на рівні духовних, морально-психологічних характеристик, внутрішньо притаманних людині та нації, їх свідомості та ментальності, які мобілізують, надають їм когнітивно-філософську і світоглядно-об'єднуючу направленість. Цьому має сприяти здатність лідера об'єднати народ національною ідеєю на побудову і захист власної держави – української України. Російську Україну ми вже збудували, дозволивши вічному ворогові УНІ анексувати Крим, а т. зв. повстанцям із т. зв. ДНР, ЛНР вбивати мирних мешканців Донбасу.

Українськість – це ексклюзивний здобуток нації, який треба не лише зберегти, а й розвивати як національну барву українського народу в різнокольоровому світовому суцвітті. Все, що заважає українськості, іншим стратегемам формули СУГ, – це регіональні та глобальні бар'єри державотворення. У цьому плані запропонована формула гармонізує певну радикальність націоналізму до сучасних цивілізаційних умов, виокремлюючи етнічну, мовно-культурну, історичну та іншу особливість, знімає з українців клеймо ксенофобії, заложників «кровоного» націоналізму. Адже є націоналізм як ідеологічна основа національно-визвольної боротьби українського народу, його ставлення до свободи поневолених народів: волю людині – волю народам! А є цинічне насадження шовіністичних ідеологем агресивних імперських устремлень Росії. З одного боку, немає інтернаціонального націоналізму. З іншого, – саме псевдоінтернаціональні спекуляції більшовиків щодо націоналізму, намагання перетворити його з ексклюзивного бар'єра захисту національної ідентичності в шовіністичний механізм імперської асиміляції завойованих народів, через який комуністичні ідеологи російської політики втілювали «декомпозицирование», а відтак – денационалізацію, одурманювання і тотальний визиск. Для України немає нічого більш фальшивого, аніж називати її соціалістичною в колі вільних народів імперії зла, де інтернаціоналізм, за дослідженнями письменника-шістдесятника І. Дзюби, інтерактивно підмінюється тотальною русифікацією. Чи, скажімо, уклавши Великий договір про дружбу українського і російського народів, анексувати Крим, ввести війська на Донбас, порушити домовленості та влаштувати Іловайський кривавий коридор.

Регіональні бар'єри денационалізації українців нині треба розуміти не як між сусідніми (чи не сусідніми) областями України. Вирізняймо їх в структурі підвищення нинішньої суб'єктності національної Держави, моральної відповідальності сусідів за її уярмлення і злочинне нищення в минулому. Чому б ВР, де є однопартійна більшість, не прийняти закон «Україна – національна держава українського народу», за яким цьому (титульному, корінному) народові виключно надається втілювати своє природне, мовно-культурне, релігійне і історичне право на своє самовизначення і самовираження?! Викориніймо не лише корупцію, а й неокочубейство, забороняймо українофобам не визнавати її символи, жертви, героїв! Незалежно – це при наданні Томосу, чергового фінансового траншу, Javelin, намаганнях України вступити в НАТО чи підписанні провального для України газового договору з Путіним, що прискорив анексію Криму, спричинив війну на Донбасі, появу тисячі смертей, калік.

Нині світоглядно-стратегічне значення формули СУГ в тому, що вона нагадує: не ми перші в цивілізованому світі вимощуємо свій національний шлях розвитку. Тому будьмо гідними розбудови своєї модерної національної держави як багатоаспектного завдання в сенсі вибору кращих вартостей людства з низки його багатогранних якостей. Гітлерівська Німеччина, колишній Союз чи нинішня Північна Корея нібито були і є консолідованими спільнотами. Але це не та консолідація, не ті лідери, цінності й суспільні норми поведінки. Зрештою, не ті стратегічні пріоритети державотворення. Не той інклюзив. Сьогодні ми вигідно-часто називаємо лише дві складові триптиху Хвильового: «Геть від Москви!» і «Даєш Європу!». А є іще третя, центральна – «Даєш інтелігенцію!» Туди треба йти не єврожебраками, не гомосовєтикусами, вмотивованими, аби там залишитися, а духовно та інтелектуально підготовленими патріотами. Не може ВР парламентсько-президентської України, її політикум поповнюватися лідероцентричними безідейними партіями олігархів, ігноруючи християнсько-демократичну, соціально-демократичну та іншу широку світову класику державотворення.

Національна Ідея – це не тільки наша гордість, духовна високість слів: Бог і Україна, а й всебічно розвинена цілісна людина та її соціогуманістична людяність у широкому вимірі поступу цивілізованого людства. Немає свободи людини без свободи її нації, а свободи нації – без волі сусідніх з нею народів і народностей. Без української України чи без білоруської Білорусі – немає соіогуманістичної Європи. Час, аби ці духовно-моральні чесноти наповнювали прикладний інструментарій для опрацювання дорожньої карти виходу поневолених Росією країн з її імперської орбіти, використовувалися для підвищення їхньої власно-ексклюзивної суб'єктності та прискорювали приєднання до числа розвинених держав вільного світу. Попри те, саме запозичення досягнень прогресивного людства з позицій стратегем УНІ не дасть Україні забути, що нині вона на межі щоденного вибору між грубою гібридною силою тоталітаризму і синергією креативу розумного колективного захисту цивілізованого світу, його цінностей та добродітства. Аби на «межі» православ'я і католицизму зберегтися як соборна нація, маємо не лише об'єднатися в Єдину Помісну Церкву. Ці дискурси мають гармонізуватися і відстоятися в межах УНІ. І донесення її сенсів до світу припинить спекуляції чи то щодо переслідування українцями «всех русскоязычных», чи про геноцид над поляками, буцімто вчинений нами на землі української Волині. Справжні ж геноциди в Україні – це Великий Голодомор, штучно створений комуністами в 1932-1933 роках, та депортація ними кримськотатарського народу в 1944 році, як і проведена поляками в 1946 році операція «Вісла», внаслідок – трагедія спіткала лемків, бойків [7].

Насамкінець ще раз наголосимо, що втілення націдеї формату СУГ комплексно імплементує соціогуманістичні засади з вектором на паритетний захист і людини, і нації, спираючись саме на світову культурологічну основу. Зокрема, сповна уможливить скористатися мудрими органічно-простими настановам Махатми Ганді своєму народові в постколоніальний час його національного і духовного відродження. Я повинен залишати всі вікна і двері відчиненими, я за те, аби звідусіль усі культури світу припливали до мого порогу, але нічого не може бути таким, що збиватиме мене з ніг і повинь zalиватиме мій дім. Пам'ятаючи це, ми в пострадянський період маємо уміслитися в українську Ідею як консолідуєчий націю інтегральний чинник, надавши їй соціогуманістичного імперативу як ідеї “сім'ї” у міжнародних стосунках (за якою до найслабших ставляться з найбільшою любов'ю, а голоси тих, що уявили себе сильними світу, не мають морального права залишити безголосими постколоніально-радянські народи). Ідею відповідальності нації перед нацією Папа Іван Павло II переніс у третє тисячоліття, в національну і соціальну площину народів і народностей, які прагнуть стати чи вже стали на шлях повернення до своїх духовних витоків. Світ над цією ініціативою Папи на сесії ООН, – проведеною з приводу святкування її п'ятидесятиріччя – не застановився. Ця рефлексія притаманна сузір'ю інших великих соціогуманістів минулого – Масаріку, Гавелу. Її пропагує відомий американський історик Т. Снайдер, розглядаючи історичну відповідальність, шкода, лише Німеччини перед Україною. Адже не лише вона одна з країн, що

підписали Будапештський меморандум, не згадують обіцянки Україні, – беззахисній і без'ядерній. Інші – тим часом загарбують її території, русифікують корінні народи, розстрілюючи національні ідеї, лідерів, збивають цивільні літаки з дітьми, фальшуючи мантру «нас там нет». Узагальнивши соціогуманістичні погляди, препарувавши їх до українських реалій, можна зазначити, як це зробив Понтифік під час пастирського візиту до Києва, згадуючи Володимира Мономаха: Не дайте сильним світу цього запропастити людину. Проте стає страшно, занепадають нації, їх мови, традиції, молодь. Лише оберігаючи і людину, і націю, збережемо світ. Не буде вільною людина, допоки підневільна її нація, доки на її землю ненаситно заглядає загарбник. Не буде вільної Польщі без вільної України, навіть сховавшись під парасолькою НАТО. Дипломати, вчені гуманітарії мають ширше адаптувати рефлексії Гедройця, Куреня, Бзежинського щодо польсько-українських відносин. Ми в стані усвідомити заклик Папи Івана Павла II і опертися в наших сусідських взаєминах на мудрість каяття – «прощаємо і просимо вибачення» – як державно-непорушне, широко-співчутливе та морально-соціогуманістичне, а не відкривати «другий фронт» гібридної війни на радість реаніматологів імперії зла. За умов великої недовіри до урядових інституцій хочеться звернутися до священників різних конфесій: «Святі отці, будьте іще інтелігентами!»

Чи не розумніше нині скористатися історією Великого Князівства Литовського, аби націлити ЄС на активізацію дій сектору сучасної його східноєвропейської політики; на синергію зміцнення національної безпеки України, Польщі, Литви, Білорусі та інших країн Балто-Чорноморської гряди; на повернення автокефалії Київській Помісній церкві, яка в майбутньому може стати потужним медіатором об'єднання християн римо-католицького і візантійсько-православного обрядів, розвитку екуменічного руху в світі. Коли всі разом, в одну ніч і один день святкуватимемо Різдво Спасителя людства, стимулюючи у світі екуменічний (і не тільки) дух і рух об'єднання. Якби, за Шевченком, ми вчилися так, як треба, то не лише б нині мали свою мудрість, а й ЄС напоумили б щодо її східноєвропейської політики та загроз з боку Росії і відкрило нові резерви об'єднання людства.

Напрямки подальших досліджень. В умовах глобалізації гібридної війни за новий переділ світу, «обустройство» старої «імперії зла» під новелами «руського мира» та іншими ідеологемами шовіністичного рашизму Національна Ідея українців є тим універсальним духовним обручем і опорою, що світоглядно та збройно протистоять експансії Путіна, утверджують соборну їх налаштованість на цивілізаційну інтеграцію та раціональність вибору вектора перспективно-потужної соціогуманістичної синергійності в розділеному світі. Нині – це чи не єдиний шлях, що уможливує ексклюзивне право українців на консолідацію задля захисту своєї соборності, національної ідентичності та гідної інтеграції у вільний світ. Якщо говорити про ширший контекст національних ідей в контексті захисту розвитку нашого «Я», то втілення їх пріоритетних стратегем реальне лише при категоричному усуненні подальшої імперської асиміляції народів і народностей, шовіністичних бар'єрів національного і духовного їх відродження; наданні належних військових гарантій цивілізованого світу щодо розвитку мовної, культурної, релігійної та іншої їхньої різноманітності, територіальної цілісності і суверенно-державної суб'єктності.

Таким чином, йдеться про подальші дослідження соціогуманістичного концепту комплексного захисту людини та її нації як моделі пересновування національних ідей в ексклюзивне право кожного народу реально захищати свою національну ідентичність від асиміляційно-інформаційних, воєнних та інших імперських посягань – всіма способами, механізмами і засобами. Таке право вкрай потрібне, аби мати власну національну державу зі всіма належними державними атрибутами – Гербом, Гімном, Прапором, рідною мовою, відрубною високою культурою, автокефальною помісною Церквою, соборною Нацією, власними героями, сильною Армією, передовою освітою, наукою, економікою, стратегемами української ідеї, ефективною екологією, комунікацією, охороною здоров'я та іншою інфраструктурою, міжнародними зв'язками, військово-політичними союзами та альянсами. Власне, в цьому контексті на соціогуманістичних засадах запропонований комплексний підхід до Національної Ідеї як сукупності інтегральних стратегем поступу України на шляху розбудови Національної Держави. Належить розробити, систематизувати і класифікувати індикатори як інклюзивних, так і екстрактивних факторів та інститутів такої розбудови, її регіональних бар'єрів, аби верифікувати напрями розвитку.

Поблочна диференціація УНІ на ключові стратегеми уможливує виокремлення в кожному блоці не лише конкретних пріоритетів розбудови національної держави, а й практичних показників. У блоці, приміром, соборності – повернути мир і цілісність країни, знайти критерії виміру етнічної, релігійної, політичної згуртованості нації; у збереженні українськості – не тільки прийняти, а і реально втілити закон про українську мову, пришвидшивши декомунізацію, зміцнити безпеку, в т.ч. кіберзахист, інформаційного простору, надавши йому національне забарвлення, тощо. Щодо блоку гідності, то українцям слід не лише

свого не цураючись, а й дотримуючись вектора цивілізаційного розвитку, досягти високих соціально-економічних стандартів життя розвиненого світу, показників добробуту і відпочинку, охорони здоров'я, захисту довкілля, вступити в колективні форми оборони – НАТО, ЄС; рівно ж – розвивати власні сили, ресурси і активи. Власне, акцентуація України на засади розбудови справді національної Держави, її захист сприятимуть творенню не «галицьких чи буковинських українців» (дорікання Франка), а соборних, інтерактивних, яким влада, нетрудове збагачення, офшори – не головне. Не може бути безідеологічних партій, важливо ВР прийняти не лише новий виборчий кодекс, а й закон про політичні партії, їх фінансування, нетрудове збагачення. Це шлях підвищення соборної інтерактивності об'єднаних територіальних громад, тобто використання їх як чинника глобального, стратегічного, так і регіонального, тактичного. Отже, виховуймо націю соборною і українською, творімо національну державу в світовому розмаїтті культур, але не партійних псевдонаціоналістів задля електорального піару.

Досягнення цих показників як домашніх завдань України перед її прийняттям в НАТО, ЄС націлює не лише на впровадження виділених стратегем, використання ексклюзивних чинників розбудови, а й на усунення регіональних бар'єрів і екстрактивних інститутів, які є малодослідженими. Незникаюча агресивність Росії щодо України, підтримка дій сепаратистів, колаборантів та п'ятиколонників становить небезпеку для державного суверенітету та національної ідентичності українців, подальше нехтування якими – токсично-убивче в системі інтерактивів гібридної і гарячої війни. За умов довготривалого панування імперсько-загарбницької ідеї – антагоністичної українській – це життєво важливо для людини, екзистенційно для української нації, як, власне, й кожної окремої спільноти, що має ексклюзивне право на власний розвиток на своїй землі, водночас глобально небезпечно для світового різноманіття людства та його цивілізованих здобутків.

Все це акумулює не тільки територіально-регіональний заклик до кооперативного об'єднання українців в спосіб «свій до свого по своє». А реалізує як найвищу форму соборнізації нації і країни через активізацію руху до себе – в духовно-інтелектуальному, ментальному плані, збереження своєї тотожності та розбудови національної Держави. Тобто залучає українців до побудови власного дому на своїй рідній землі, на котрій лише вони як корінна нація мають ексклюзивне право на своє самовизначення, на захист своєї національної ідентичності від агресорів-зайд, підвищення суб'єктності свого дому всіма доступними методами і способами, на свою екзистенцію в колі вільних країн світу, їх цивілізованих цінностей. Врешті, лише вони, українці, можуть винести на порядок денний ідеологічний супровід творення національної Держави, розглядати в її межах концепту Вітчизни, Материзни і Братства без «великоруського» старшинства, визначивши стратегеми своєї Національної Ідеї та червоні лінії безпеки національної Ідентичності народу, що дав назву цій Державі в центрі Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основной закон: Израиль – национальное государство еврейского народа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.knesset.gov.il/main/ru
2. Белебеха І. О. Єдність і різноманіття стратегічних пріоритетів національної ідеї (українські державотворчі діалоги). Серія: Ідеологічні проблеми ХХІ сторіччя / І. Белебеха, С. Вовканич. – Львів-Харків, 2010. – 53 с.
3. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають / Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс. – К. : Наш Формат, 2016. – 440 с. (Пер. з англ.).
4. Вовканич С. Про синергію нації / Вовканич С. // День. – 2018. – (21.06)
5. Masaryk T. G. Narodnostni filosofie doby novesi / Masaryk T. G. – Praha, 1919. – S. 8.
6. Вовканич С. Об'єднатися в різноманітності, або Ще раз про українську національну ідею / Вовканич С. // Дзеркало тижня. – 2018. – №35. – 22.09.
7. Вовканич С. Візія ідеології розбудови національної держави – ексклюзив українського народу / Вовканич С. // Народознавчі зошити. – 2018. – № 6. – С. 1347-1365.

REFERENCES

1. Osnovnoy zakon: Yzrayl' – natsyonal'noe hosudarstvo evreyskoho naroda, available at: www.knesset.gov.il/main/ru.
2. Belebekha, I. O. and Vovkanych S. (2010), Yednist' i riznomanittya stratchichnykh priorytetiv natsional'noyi ideyi (ukrayins'ki derzhavotvorchi dialohy). Lviv-Kharkiv. –53 p.
3. Adzhemohlu, D. and Robinson, D. (2016) ,Chomu natsiyi zanepadayut': Our Format, Kyiv, – 440 p.
4. Vovkanych, S. (2018), Pro synerhiyu natsiyi, Den', 21.06.
5. Masaryk, T. G. (1919), Narodnostni filosofie doby novesi, Praha, p. 8.
6. Vovkanych, S. (2018), Obyednatysya v riznomanitnosti, abo Shehe raz pro ukrayins'ku natsional'nu ideyuDzerkalo tyzhnya, 22.09.
7. Vovkanych, S. (2018), Viziya ideolohiyi rozbudovy natsional'noyi derzhavy – eksklyuzyv ukrayins'koho narodu, Narodoznavchi zoshyty, 6, pp. 1347-1365.

УДК 94 (477): 355.01

Горбачевський Т. С.,

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9358-0443, Researcher ID: C-6648-2019,

к.і.н., молод. наук. співр., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

МЕРЕЖА ВОЛОНТЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОПОМОГИ АТО (2014–2017 РОКИ)

Анотація. У статті проаналізовано етапи формування та реорганізації волонтерського руху після Революції Гідності. Прослідковано основні напрями роботи волонтерських організацій. Здійснено спробу класифікувати види волонтерських об'єднань та їх форми співпраці. Сама мережа волонтерських організацій складається з всеукраїнських, регіональних, місцевих та міжнародних організацій, що діють на території України. Волонтерський рух став віддзеркаленням недостатньої державної підтримки в найважливішому напрямі – боротьбі з агресором на Донбасі. Виокремлено фактори наростання волонтерського руху з наростанням російської агресії на сході України. Наведено статистичні дані щодо основних напрямів в галузях матеріально-технічної, фінансової допомоги та соціально-психологічної, юридичної підтримки. Простежено особливості виникнення волонтерських організацій безпосередньо в прифронтовій зоні. Окремо виділено харитативні функції церковних організацій, що серед інших соціальних напрямів своєї роботи виділили у своїй діяльності потребу допомоги учасникам АТО, їх сім'ям, переселенцям. Особливим напрямом роботи стала потреба збору коштів для відбудови звільненого Донбасу. Виділено впливи міжнародних організацій на специфіку роботи українських волонтерських структур, їх входження в світову систему, залучення української діаспори. Волонтерський рух українців підтримали не байдужі громадяни багатьох країн Європи та Америки. Проаналізовано законодавчі ініціативи органів державної влади для легалізації та координування волонтерського руху.

Ключові слова: волонтерський рух, Донбас, громадська організація, правовий захист, АТО.

Horbachevsky T. S.,

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9358-0443, Researcher ID: C-6648-2019,

Ph. D. in History, junior research fellow of the Institute of Ukrainian studies I. Krypiakievich NAS of Ukraine, Lviv

SYSTEM OF VOLUNTEER ORGANIZATIONS HELP ATO (2014–2017)

Abstract. The stages of formation and reorganization of the volunteer movement after the Revolution of Dignity are analyzed in the article. The basic directions of work of volunteer organizations are traced. An attempt was made to classify the types of volunteer associations and their forms of cooperation. The network of volunteer organizations consists of all-Ukrainian, regional, local and international organizations operating on the territory of Ukraine. The volunteer movement was a reflection of the lack of state support in the most important direction - the fight against the aggressor in the Donbass. The factors of increase of the volunteer movement with the increase of Russian aggression in the east of Ukraine are distinguished. The statistics on the main directions in the fields of logistical, financial aid and social-psychological, legal support are given. The peculiarities of the emergence of volunteer organizations directly in the frontal zone are traced. The charitable functions of church organizations, which among other social areas of their work, highlighted in their activity the need to help ATO participants, their families, and displaced persons, were singled out. A special area of work was the need to raise funds for the reconstruction of the liberated Donbas. The influence of international organizations on the specifics of the work of

Ukrainian volunteer structures, their entry into the world system, involvement of the Ukrainian diaspora are highlighted. Volunteer movement of Ukrainians was supported by indifferent citizens of many countries of Europe and America. The legislative initiatives of the state authorities for the legalization and coordination of the volunteer movement are analyzed.

Key words: volunteer movement, Donbass, public organization, legal protection, АТО.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-14>

Постановка проблеми. Волонтерський рух в Україні набув значного розмаху під впливом ряду факторів. Безумовно, основними причинами стали Революція Гідності та початок російського вторгнення в Крим, що сприяло постанню організованої громадської допомоги спочатку революціонерам, а потім українській армії, стан якої в плані технічного і матеріального забезпечення виявився плачевним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Немає точної дати утворення волонтерського руху для допомоги армії, як і точної дати його оформлення у волонтерські організації. Розгалужена система допомоги армії з'явилася приблизно в травні – червні 2014 року. Рух виникав стихійно з окремих волонтерів, що об'єднувалися в групи. З часом з'явилися лідери, що привели роз'єднані самоорганізовані групи до централізованого керування, а відтак – посилення впливу на державний апарат та ефективність допомоги. Також важливу роль у розповсюдженні мережі волонтерства відіграли соціальні мережі. Необхідність у волонтерському русі була зумовлена наступними факторами:

- відсутність в армії достатніх ресурсів (одягу, засобів особистого захисту, медикаментів, їжі);
- відсутність організації своєчасного забезпечення цими ресурсами, налаштування логістики;
- відсутність потрібного забезпечення технікою;
- слабка виробнича база;
- відсутність достатньої підтримки переселенців зі сторони держави.

Отже, волонтерський рух став насамперед віддзеркаленням недостатньої державної підтримки в найважливішому напрямі – боротьбі з агресором та проросійськими бойовиками на Донбасі. Найбільше волонтерських об'єднань зафіксовано в областях, суміжних із зоною АТО, зокрема в Харкові, Дніпрі, Запоріжжі. Не останню роль у допомозі армії України відіграли і волонтери із західних областей України. У Міністерстві інформаційної політики зібрано інформацію про основні волонтерські об'єднання та напрями їх роботи¹.

Організацією Об'єднаних Націй у грудні 2014 року проведено дослідження на тему: «Волонтерський рух в Україні». В ході проекту встановлено, що майже чверть громадян України мали певний досвід волонтерства або сприяли його роботі; 9% українців почали займатись волонтерством внаслідок початку російської агресії в 2014 р. Якщо до Революції Гідності актуальною роботою волонтерів була підтримка соціально незахищених верств населення, то з початком війни 70% волонтерів зосередилися на підтримці українських бійців та армії в цілому, ще частина сприяла вирішенню потреб внутрішньо переміщених осіб з Криму та Донбасу. Також дослідження зафіксувало, що більшість волонтерів мають вищу освіту та значна частина належить до середнього класу.

У 2016 р. ООН на території України проводила заходи щодо покращення потенціалу та популяризації заходів із вдосконалення законодавчих і політичних умов для волонтерської діяльності в Україні, а також привернення уваги української громадськості до розвитку волонтерства².

Види організації

В умовах військового протистояння на Сході України держава максимально заохочувала громадські ініціативи шляхом формування сприятливого законодавчого середовища для утворення волонтерських громадських об'єднань. «Громадською організацією є об'єднання громадян, створене з метою здійснення своїх прав і свобод, задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів..., а також впливу на вироблення та здійснення політики держави»³. Громадські організації в Україні поділяють на всеукраїнські, регіональні, місцеві та ті, які мають міжнародний статус.

Найбільший підйом волонтерського руху зафіксовано в 2015 р., коли на території України свою діяльність поширювали понад двісті з половиною знаних волонтерських ініціативних об'єднань. Зазвичай в обласних центрах поставали своєрідні координаційні центри, що згуртували ряд громадських об'єднань в спільному прагненні допомогти українським воякам на Сході. Загалом різноманітні за походженням і

соціальним складом волонтерські об'єднання скеровували свою роботу в кількох пріоритетних напрямках, основний з яких – фінансова, гуманітарна підтримка воїнам АТО. Важливою складовою роботи волонтерів стали моральна та матеріально-технічна підтримка демобілізованих військових та їх сімей.

Організаційне оформлення та робота волонтерських організацій здійснювалися в різноманітний спосіб: від професійних, громадських, освітніх об'єднань, так все могло починатися і з ініціативи однієї особи або кількох людей, не пов'язаних між собою, як це спостерігалось у Львові, коли кожного вівторка, четверга та суботи біля пам'ятника королю Данилу волонтери збирали допомогу для земляків-добровольців. Ініціатором таких зборів стала Люба Возняк – волонтер спільноти “Допоможи фронту”, юрист за освітою, а заодно й молода мама двох дітей. Як згадувала сама волонтерка: “Почалося все з того, що одного разу я прочитала про те, що хлопці не мають шкарпеток. Це було місяці 4 тому. Коли я це прочитала, одразу ж написала, що о такій-то годині буду стояти біля короля Данила збирати шкарпетки. І воно потім якось закрутилося. Спочатку стояла сама, попросила подругу, щоб підстрахувала на випадок, якщо малий прокинеться. Потім прийшла ще одна жіночка. А коли збір набрав більших масштабів, люди просто приходили і залишалися. Кожного разу приходять одні і ті ж люди – 6-8 осіб, але завжди є достатня кількість, щоб допомагати”⁴.

Звичайно, система волонтерського руху функціонувала завдяки її людським ресурсам. Традиційно науковці застосовують класифікацію добровільних помічників в Україні, поділивши їх на три умовні групи в залежності від причетності до певної організаційної структури: 1) волонтери, які працюють при Центрах соціальних служб; 2) волонтери, які є членами різних громадських організацій; 3) волонтери, які представлені іншими категоріями населення. Серед волонтерів слід виділити власне фахівців, а це психологи, педагоги, соціальні педагоги, соціальні працівники, юристи, лікарі, які надають консультативну та практичну допомогу як учасникам АТО, так і переселенцям із зони конфлікту. В таких випадках основним рушійним мотивом участі спеціалістів у волонтерському русі є реалізація особистих професійних можливостей. Іншу велику групу добровільних помічників становлять волонтери-члени громадських організацій. Ці організації надають широкий спектр соціальних послуг, але основний акцент у своїй діяльності роблять на матеріальній підтримці окремих груп чи сімей: фінансовій допомозі, забезпеченні продуктами харчування, медикаментами та ін., постраждалих внаслідок бойових дій, переселенців, бійців⁵.

Роботу всеукраїнських волонтерських організацій можна поділити за двома основними напрямками. Це матеріально-технічна, фінансова допомога та соціально-психологічна, юридична підтримка. Ще одним умовним поділом може слугувати підтримка переселенців з Криму та зони АТО. Наприклад Міністерство інформаційної політики виділило низку таких об'єднань: Армію SOS, Благодійний фонд допомоги армії “Повернись живим”, Крила Фенікса, Підтримай армію України, Волонтери без кордонів, які спеціалізуються на закупівлі необхідних для військових амуніції, засобів захисту, зв'язку та розвідки, уніформи та продовольства, а також їх доставку безпосередньо на фронт. В свою чергу, Координаційний центр міста Києва, ДемАльянс допомога, Волонтерське об'єднання “Кожен може допомогти”, Офісна сотня допомоги українській армії у своїй роботі також допомагали людям, змушеним покинути рідні домівки, у розселенні та працевлаштуванні, здійснювали соціальну, психологічну, інформаційну та юридичну підтримку родинам воїнів АТО та солдатам, які постраждали внаслідок бойових дій⁶.

У пік розвитку волонтерського руху середини 2015 р. в Україні нараховувалося понад 250 широковідомих волонтерських організацій, що спеціалізувалися на вирішенні проблем, породжених російсько-українським протистоянням в Криму та на Донбасі, а загалом, за словами Давида Ахрамії (координатор Ради волонтерів при міністерстві оборони): “Зібрати статистику було дуже складно, але, враховуючи дані ЗМІ, реєстрів Мінсоцполітики, а також інформацію, подану Державними облдержадміністраціями, я нарахував 14,5 тисяч волонтерів, які професійно і постійно займаються цією діяльністю, і більше 2,5 тисяч організацій (дані мобільних операторів, Приватбанку та інші джерела). Також більше 1,5 мільйона українців хоча б один раз допомагали армії”⁷. Звичайно, ця чисельність волонтерів та організацій постійно коливалася. Цікаво, що багато з них виникли як місцеві, регіональні. Відповідно, свої зусилля для допомоги українській армії географічно обмежували від області до окремої територіальної громади. Варто згадати ГО “Суспільні ініціативи Козятинщини”, Благодійна організація “Фонд громади Житомир”, Громадська спілка м. Полтави “Громада Полтави”, 39 жіноча сотня самооборони м. Кривий Ріг та ін. До цього переліку слід додати Полтавський батальйон небайдужих, що займався допомогою мобілізованим військовим, добровільним загонам (“Азов”, “Донбас”, “Дніпро”, “Айдар”), медикам, що вирушали у зону АТО, а також бійцям батальйону МВС “Полтава”.

Інші місцеві громади, не створюючи власних волонтерських структур активно співпрацювали з великими волонтерськими об'єднаннями. Показовою стала історія містечка Ямпіль Донецької області, звільненого українськими військами у 2015 р., місцева влада якого всіляко сприяла переселенцям з тимчасово окупованих територій, залучаючи як місцевих волонтерів, так і всеукраїнський благодійний фонд “Соціальна співпраця”, головним пріоритетом якого є впровадження Благодійної Ініціативи “Турбота & Підтримка”, що передбачало декілька напрямків співпраці з місцевою владою м. Ямпіль, а саме: збір речей для біженців із зони АТО; підтримка арт-терапевтичного проекту для хворих дітей; адресна гуманітарна допомога сім'ям, що знаходяться у скрутному матеріальному становищі. Збір речей для біженців розпочався як відгук на потреби жертв терористичних дій ДНР. Ямпіль зумів повернутися до мирного життя та допомагати іншим містам Донбасу – Шахтарська, Горлівки, з яких прибували переселенці⁸.

Чимало місцевих волонтерських організацій виникало безпосередньо в прифронтовій зоні, формувалися з патріотично налаштованого населення, готового підтримувати свою, а не чужу армію. Однією з найбільших стала волонтерська група “Бахмут український” м. Бахмут, Донецької обл., що допомагала пораненим бійцям АТО, переселенцям, військовослужбовцям⁹.

Чисельну групу волонтерських організацій становили ті, які виникли з ініціативи окремих осіб, що зазвичай переростали в справжні команди. Андрій Хліборіз, Юлія Федорчук, Два Родіона, особиста ініціатива Олександра Рудоманова, Олексій Біда, Оксана Діордійчук, Олег Рижинко та десятки інших людей та груп, які в умовах війни не залишилися осторонь чужого горя, згуртували навколо себе команди небайдужих добровольців та активно допомагали як окремим підрозділам, так і переселенцям, створювали власні соціальні ініціативи¹⁰. Показовою є постать Петра Дудника, який за час війни разом зі своєю командою вивіз із зони бойових дій більше 16 тис. дітей, жінок та людей похилого віку. Будучи пастором Церкви “Добра вістка”, провадив активну місіонерську роботу в Слов’янську, прифронтовій зоні, очолив проект національного усиновлення “Ти будеш знайдений”, сам став батьком для шести дітей-сиріт¹¹. Львівська тележурналістка, волонтер Ксенія Клим на своїй сторінці у соціальній мережі “Фейсбук” розмістила повідомлення про початок збору вишиванок для людей з Донбасу, які, незважаючи на війну, залишилися у прифронтовій зоні і вважали себе українцями. Як писала К. Клим, - “...Разом із місцевими волонтерами із Северодонецька, зокрема з Наталією Богуславською, задумали розпочати збір вишиванок для людей із Сходу України, аби в цей страшний час у такий спосіб підтримати їх, підтримати їх вибір – бути українцями. Ми – єдина країна! Давайте наповнимо ці слова змістом. Це, насамперед, буде підтримкою і для наших хлопців”¹².

Низка волонтерських організацій поставили за своє завдання допомагати окремим підрозділам ЗСУ (допомога батальйону “Київ”, допомога 95-ій аеромобільній бригаді, Твоя допомога армії (для нац. гвардії), допомога Державній прикордонній службі України, БО “Благодійний фонд допомоги батальйону “Донбас””, Підтримка сумської реактивної артилерійської бригади А1476 та інші). В своїй активності спільноти мали за мету провокувати будь-яку ініціативу та цільову допомогу вказаним бойовим частинам, що перебували в зоні АТО¹³.

В напрямку допомоги пораненим бійцям АТО, їх сім'ям працювала наступна група волонтерських організацій – Фонд допомоги пораненим та сім'ям загиблих, Фронтowa аптечка батальйону № 11 “Київська Русь”, Центр волонтерської допомоги та інші. З метою об'єднати зусилля усіх громадських та волонтерських організацій, які хотіли і могли допомагати українським військовим та пораненим в ході АТО, створено Центр допомоги військовим та пораненим, що надавав допомогу в напрямках: 1) гуманітарна підтримка; 2) надання продуктів харчування; 3) збір медикаментів та спеціалізованого обладнання для лікарень; 3) консультації психологів та юристів; 4) логістика¹⁴.

Не залишилися осторонь церковні структури більшості конфесій на території України, які створили окрему групу волонтерських ініціатив, що серед інших важливих соціальних напрямів роботи виділили у своїй діяльності потребу допомоги учасникам АТО, їх сім'ям, переселенцям. Найбільшими стали Всеукраїнська мережа благодійної організації Карітас (УГКЦ) та Відділ соціального служіння та благочинної діяльності УПЦ КП, з філіями по всій Україні. До слова, презентація останнього відбулася 8 липня 2014 р., в Михайлівському монастирі Києва. Як повідомили УНІАН в УПЦ КП, новостворений відділ очолив священник Сергій Дмитрієв, який донедавна перебував в структурі УПЦ МП, що зайняла неоднозначну позицію щодо конфлікту на Сході України¹⁵. На презентацію тоді завітали також 30 дітей біженців зі Сходу країни, що лишилися без житла та якими заопікувався новостворений відділ¹⁶, що став своєрідним координаційним центром для сотень парафій та вірних УПЦ.

Низка волонтерських організацій у своїй роботі зосередилася на **допомозі переселенцям** з тимчасово окупованих територій. Всеукраїнським став Центр допомоги вимушеним переселенцям, що забезпечив постійну двосторонню взаємодію сторін, які мали можливість та бажання надати допомогу і тих, хто такої допомоги реально потребував, пошуку таких осіб, лобювання інтересів вимушених переселенців в органах державної влади¹⁷. В даній сфері також працювали Благодійний Фонд “Серце”, Логістичний штаб, Твоя опора та інші.

Волонтерські організації земляців Підтримай армію України допомога воїнам АТО, вихідцям із західних областей, Полтавський батальйон небайдужих займалися допомогою мобілізованим військовим, добровольчим загонам (“Азов”, “Донбас”, “Дніпро”, “Айдар”), медикам, що вирушали у зону АТО, а також бійцям батальйону МВС “Полтава”. Потужними організаціями, що діяли в даному напрямку, виступають Миколаївський обласний благодійний фонд “Регіональний фонд благочестя”, Єдиний координаційний центр з надання допомоги патріотам Миргородщини, які брали участь в АТО, ГО “Карпатська ініціатива”, Рух підтримки закарпатських військових та ряд інших¹⁸.

Внаслідок початку бойових дій деякі **волонтерські організації**, що існували раніше і спеціалізувалися на інших соціальних проектах, **переорієнтувалися** в своїй діяльності або додавали нові напрями роботи, спрямовані на підтримку незахищених верств населення із зони конфлікту. Яскравим прикладом можна назвати Фонд Олени Пінчук “Антиснід”, що влітку 2014 р. відкрив новий напрямок діяльності – допомога людям, які постраждали внаслідок бойових дій¹⁹. Було проведено ряд заходів із збору коштів для переселенців та їх дітей хворих на снід, фінансування оздоровчих таборів для дітей переселенців, передачі сучасного обладнання для військового клінічного госпіталю м. Київ та ряд інших проектів.

Новим напрямом роботи волонтерських служб стала потреба збору коштів для **відбудови Донбасу** після звільнення від терористів ряду міст українською армією. Так, проект “Новий Донбас” започаткував збір будівельних матеріалів, меблів, офісної техніки для відновлення шкіл міста Слов’янська, міської ради Слов’янська та інфраструктури міста²⁰.

Благодійна організація “Львівська освітня фундація” (БО “ЛОФ”) заохочувала ініціативи молодих людей і надалі активно працювала в напрямку підтримки жителів Східної України, чії помешкання постраждали від дій терористів. Протягом вересня – грудня 2014 року у м. Краматорськ, м. Слов’янськ та с. Семенівка працювали волонтери з Львівської та Донецької областей, які допомагали місцевим мешканцям привести до житлового стану їхні будівлі. Багато будівельних товарів, інструментів, одягу та товарів для побуту закуповували в західних областях і пересилали у міста на Сході України²¹.

Найбільш масову групу становлять організації, що спрямовували свою роботу на **матеріально-технічну підтримку воїнів АТО**. Серед них Повернись живим, Крила Фенікса, Народний тил, Армія-SOS, БФ Підтримай армію України. Допомога військовим полягала у закупівлі та відправці на фронт найнеобхіднішого: спальники, одяг, взуття, рації, запчастини для техніки, військова оптика (тепловізори, прилади нічного бачення), душові кабінки для фронту, обладнання для прифронтових лікарень²². Масштабну допомогу ЗСУ надали Долоні дотик, Офісна сотня допомоги Українській армії, що об’єднали небайдужих офісних працівників з різних компаній, а також їхніх друзів, близьких і знайомих, які прагнули забезпечити українських військових амуніцією, технічним обладнанням, ліками та іншими життєво необхідними речами²³.

Спільною ініціативою громадських організацій “Швидка медична допомога майдану”, ГФ “Самооборона львівського Євромайдану”, ГО “Варта 700”, ГО “Всеукраїнська спілка захисту інвалідів збройних сил”, ГО “Підрозділ по боротьбі з організованою злочинністю та корупцією”, ГО “Комітет екологічного порятунку України”, ГО “Слава нації”, ГО “Нескорені”, ГО “Вектор Європейського розвитку “ВАРТО”, ГО “Автомайдан Оновлений”, Автомобільний Клуб “Львів 4x4” стало створення своєрідного об’єднавчого центру Допомога Армії України²⁴.

Для координації діяльності волонтерських груп у сфері матеріальної підтримки працював ряд логістичних центрів, один із найбільших Дніпропетровський обласний логістичний волонтерський центр, що серед іншого здійснював кураторську підтримку конкретних батальйонів, доставку гуманітарних вантажів, пошук полонених та поранених, евакуацію поранених²⁵.

Серед **міжнародних організацій**, які активно впливають на роботу волонтерських структур, слід виділити Управління верховного комісара у справах біженців ООН. УВКБ ООН, що підтримало низку громадських ініціатив, зокрема психологічну підтримку сприяння в працевлаштуванні внутрішньо переміщеним особам. В цих сферах активно долучилися ГО “Донбас SOS”, ГО “Свідомі люди”, які відзначилися у створенні загальнонаціональної гарячої лінії, інформаційної консультації, проведенні навчальних семінарів для волонтерів і психологів, що працювали з переселенцями з Донбасу та Криму.

У сфері правового захисту про необхідну підтримку подбала Всеукраїнська коаліція з надання правової допомоги за підтримки Національного фонду демократії (Нідерланди). В подібному напрямі працюють Всеукраїнський благодійний фонд “Право на захист” та Данська рада у справах біженців, спільним проектом яких стала “Адвокація та правова допомога внутрішньо переміщеним особам в Україні”. У центральних та західних областях України виконавчим партнером УВКБ ООН виступила організація “Крим SOS”, а на Сході, зокрема на тимчасово окупованих територіях, – “Максимал”, що надали правову допомогу сотням громадян²⁶.

Через ряд міжнародних проектів фінансування гуманітарних програм волонтерської роботи здійснювали Католицька служба допомоги, міжнародний благодійний фонд “Карітас”, благодійні фонди Міжнародного червоного хреста, Німецьке товариство міжнародного співробітництва та ін. (Наприклад, зведення модульних містечок для переселенців, проект “Допомога сім’ям, що постраждали на Сході України” та ін.)²⁷.

Для провадження волонтерської діяльності на території України залучали іноземних громадян наступні організації: Благодійний фонд “Лікарі без кордонів – Бельгія”, Громадська організація “Товариство сприяння Збройним Силам України та Військово-Морському флоту “Цивільний корпус “Азов””, Громадська організація “Рада громадської безпеки” (Одеса), Благодійна організація „Благодійний фонд “Восток-СОС”, Громадська організація “Крим СОС”, Благодійна організація “Благодійний фонд “Фонд милосердя Майдану”, Громадська організація “Правозахисна волонтерська група” (Львів), Громадська організація “Волинський координаційний центр допомоги учасникам антитерористичної операції” (ГО “Волинський координаційний центр допомоги учасникам АТО”) (Луцьк), Громадська організація “Спілка учасників, ветеранів, інвалідів АТО та бойових дій”, Благодійне товариство “Мій тато захищає Україну” (Львів), Благодійна організація “Допомога кримчанам”.

З початком АТО Україна отримала значну гуманітарну допомогу від Західно-європейських держав Франції, Німеччини, Бельгії. Низка волонтерських організацій, створивши свої зарубіжні філії, займалися передачею цієї допомоги для адресатів. БФ “Міжнародна асоціація підтримки України” для злагоженої співпраці у цьому напрямку відкрив свої представництва в європейських країнах. Закордонні осередки були і в “Армії SOS”, зокрема “Army SOS Murcia”, “Army SOS UK”, “Army SOS Canada”²⁸.

Волонтерський рух українців підтримали не байдужі громадяни багатьох країн Європи та Америки. Серед перших євроінтеграційний рух України підтримали сусідні поляки, чимало з яких взяли участь в Революції Гідності. 10 квітня 2015 р. на Театральному майдані Луцька відбулася зустріч з польськими волонтерами, які допомогли придбати карету швидкої допомоги “Рено Kangoo Express” 2004 р. в. для потреб добровольчого батальйону міліції особливого призначення “Кривбас”, який воював у населеному пункті Широкине. Окрім них, до збору коштів долучились також лучани та українці з різних країн світу. Ініціатором акції став волонтер, співкоординатор проекту “Меценати для солдата” Руслан Теліпський разом зі своїми польськими друзями – інструкторами-рятувальниками. За його словами, на заощаджені кошти планувалося придбати ще одну легкову машину для потреб 17 танкової бригади, яка дислокувалася у Станиці Луганській. Руслан Теліпський та польські волонтери при поїздках на Схід проводили різноманітні вишколи для бійців про те, як уберегти свої життя, та передавали військові програми за стандартами НАТО²⁹.

Словацькі волонтери у вересні 2015 р. викупили для медичної роти 128-ї бригади машину швидкої медичної допомоги (Станиця Луганська). Такий подарунок ЗСУ отримали завдяки Словацько-українському волонтерському руху “SOSukrajina/sk” за підтримки Благодійного фонду “Добре сердечко/Dobré Srdiečko”, а також спілці “Aliancia Stará tržnica”³⁰.

10 грудня 2015 р. громадські організації “Білі хорвати” та Легіон патріотів “Галичина” спільно з грузинськими волонтерами доставили у 14-у бригаду (в Мар’їнці) гуманітарну допомогу: маскувальні сітки, полум’ягасники для автоматів, буржуйки, продукти, медикаменти. Львівські та грузинські волонтери допомагали військовим з першого дня війни. За цей час на передову було доставлено декілька тонн гуманітарної допомоги, легкові та спеціалізовані медичні автомобілі³¹. Як уже зазначалося, цілеспрямованою була також підтримка волонтерів організаціями української діаспори, насамперед США, Канади, Італії, Португалії, Польщі.

Форми співпраці

Міністерство соціальної політики відповідно до норм Закону України “Про волонтерську діяльність” як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, виконує низку повноважень: забезпечує реалізацію державної політики у сфері волонтерської діяльності; вживає інших заходів для розвитку та популяризації волонтерської діяльності; сприяє поширенню інформації про волонтерську діяльність; сприяє громадським об’єднанням та благодійним організаціям у їхній діяльності, спрямованій на розвиток волонтерської діяльності; поширює інформацію про стан реалізації

галузевих та регіональних програм сприяння та підтримки волонтерської діяльності; оприлюднює на своєму веб-сайті наявну інформацію про організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема, інформацію про організації та установи, що залучають іноземців та осіб без громадянства для провадження волонтерської діяльності на території України, протягом трьох робочих днів з дня отримання відповідної інформації; сприяє здійсненню міжнародного співробітництва з питань волонтерської діяльності, узагальнює і поширює практику роботи у цій сфері³². В складі Міністерства оборони України (МОУ) наприкінці 2014 р. створено Раду волонтерів, що координувала спільні дії волонтерів та міністерства. Вони намагалися розв'язати наступні проблеми: системне вдосконалення громадського контролю; антикорупційна діяльність волонтерів у ЗСУ та співпраця з іншими відомствами, створення Антикорупційної комісії; питання картографії та топографії; проблематика та розвиток інформаційних систем ЗСУ; проекти “Польова пошта” та місія “Чорний тюльпан”; соціальна та психологічна реабілітація в ЗСУ; розвиток, модернізація та інновації у системі озброєння; проблема призову та рекрутингу, пілотний проект реформи військкоматів; проблеми розвитку медичного забезпечення в ЗСУ та пов'язані з цим питання, модернізація системи нагород ЗСУ³³.

В листопаді 2014 близько 30 волонтерських груп об'єдналися в громадську організацію “Асоціація народних волонтерів України”. Протягом останніх років у різних областях постали спеціальні центри для навчання волонтерів. Підготовку здійснювали в системі центрів соціальних служб. У Чернівецькій області заняття проводилися у формі тренінгів. У Запорізькій області у грудні 2016 року презентовано та започатковано проект “Особова книжка волонтера”, до якої волонтери віком 14-35 років (молодь) матимуть змогу вносити записи / відомості про досвід волонтерської діяльності, про участь у соціальних проектах та нагороди за громадську активність.

У Харківській області також особливої актуальності набула реалізація волонтерської діяльності за напрямками: надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок проведення АТО, внутрішньо переміщеним особам. В системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на території Харківської області у 2016 р. функціонували 35 Волонтерських центрів та “Шкіл волонтерів”, в яких пройшли підготовку 514 волонтерів. На допомозі волонтерів базується і діяльність Харківської обласної організації Товариства Червоного Хреста, яка має 37 структурних підрозділи у Харківському регіоні. У 2016 р. Харківською обласною організацією Товариства Червоного Хреста та її районними відділеннями проведено 405 заходів соціального напрямку, якими охоплено 21 850 здобувачів³⁴.

Центральні органи влади зробили низку рішучих заходів для легалізації та координування волонтерського руху у 2015 р. Відповідно до Указу Президента від 5 жовтня 2015 р. при обласних держадміністраціях створено Центри допомоги учасникам АТО, до роботи в яких залучалися громадські активісти, волонтери. Слід зазначити, що головною проблемою волонтерського руху в Україні залишається передусім складність організації волонтерської діяльності. Організаторам волонтерського руху потрібно не тільки ознайомитися з історією руху інших країн, організувати роботу і контроль, навчитися складати робочі плани і ставити завдання для волонтерів, а й завжди враховувати думку і досвід самих добровільних помічників³⁵. До початку АТО волонтерська діяльність не була масовою. Загроза єдності країни дійсно активізувала волонтерський рух, який залучив широкі верстви населення. В сучасних умовах волонтерство в Україні слід поділити на військове та цивільне. Останнє, в свою чергу, має два напрями – допомоги в зоні АТО та переселенцям і діяльність, не пов'язана з подіями на Донбасі. Україна може стати прикладом з розгортання системної допомоги громадських волонтерських об'єднань на допомогу фронту³⁶.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Волонтерство як об'єднання громадянських зусиль мало ціннісно-гуманістичну та соціальну природу та є однією з ознак громадянського суспільства. Населення сприймає діяльність волонтерів з повагою та довірою, як наслідок, волонтери АТО творять нову еліту громадянського суспільства³⁷. Сама мережа волонтерських організацій складається з всеукраїнських, регіональних, місцевих та міжнародних організацій, що діють на території України.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Горбачевський Т. Волонтерський рух на підтримку захисників Вітчизни, захист переселенців / Тарас Горбачевський // Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія [відп. ред. М. Литвин]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. – С. 394–395.

² Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/12101.html>

³ Шарата Н. Діяльність громадських організацій і розвиток волонтерського руху / Н. Шарата, О. Біліченко, В. Редька. – Миколаїв: видавництво “МНАУ”, 2014. – С. 33.

⁴ Волонтери фронту: Хто у Львові допомагає військовим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/volontery_frontu_hto_u_lvovi_dopomagaie_viyskovym_66020.html

- ⁵ Характеристика основних груп волонтерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/5258412/page:26/>
- ⁶ Волонтерські організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mip.gov.ua/content/volonterski--organizacii.html>
- ⁷ В Україні 14,5 тис. волонтерів постійно допомагають армії – Ахрамія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27039296.html>
- ⁸ Благодійна ініціатива “Турбота, підтримка” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/CharityinitiativeCareSupport/about/?ref=page_internal
- ⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/bahmutukr/about/?ref=page_internal
- ¹⁰ Волонтерські організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonterskie-organizatsii.html>
- ¹¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pdudnik?fref=ts>
- ¹² У Львові волонтери почали збирати вишиванки для людей Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/u-lvovi-volonteri-pochali-zbirati-vishivanki-dlya-lyudej-donbasu.html>
- ¹³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/sumyartpolk/about/?ref=page_internal
- ¹⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/centredopomogi/about/?ref=page_internal
- ¹⁵ “Священник в армії – это “пограничник”. Он служит для людей, которые находятся на границе веры и безвер’я” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eleos.com.ua/index.php/2016-03-09-13-52-08/news/item/1701-sviashchenykvarmiitsepohrananychnyk>
- ¹⁶ В УПЦ відкрили відділ соціального служіння і благодійності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/937679-v-upts-kp-vidkrili-viddil-sotsialnogo-slujinnya-i-blagodiynosti.html>
- ¹⁷ Координаційний центр допомоги вимушеним переселенцям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/helpcenter.org.ua/about/?ref=page_internal
- ¹⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonterskie-organizatsii.html>
- ¹⁹ Новое направление деятельности Фонда Елены Пинчук “АНТИСПИД” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.antiids.org/projects/afterwar.html>
- ²⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonterskie-organizatsii.html>
- ²¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonterskie-organizatsii.html>
- ²² Підтримай армію України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/fondeam/about/?ref=page_internal
- ²³ Офісна сотня допомоги українській армії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/ofisna.sotnya/about/?ref=page_internal
- ²⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/%D0%94%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D0%90%D1%80%D0%BC%D1%96%D1%97-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-1408029412773842/about/?ref=page_internal
- ²⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonterskie-organizatsii.html>
- ²⁶ Піх О. Діяльність міжнародних організацій щодо допомоги та соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб в Україні / Олег Піх // Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор: монографія [відп. ред. М. Литвин]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2017. – С. 312–313.
- ²⁷ Там само. – С. 317–318.
- ²⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8_\(2014_%E2%80%94%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D1%80\)#.D0.86.D0.BD.D0.BE.D0.B7.D0.B5.D0.BC.D0.BD.D1.96](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8_(2014_%E2%80%94%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D1%80)#.D0.86.D0.BD.D0.BE.D0.B7.D0.B5.D0.BC.D0.BD.D1.96)
- ²⁹ До Луцька приїдуть польські волонтери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/do-lutska-priyidut-polski-volonteri.html>
- ³⁰ Словацькі волонтери придбали закарпатським військовим автомобіль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/slovatski-volonteri-privzli-zakarpatskim-vijskovim-avtomobil.html>
- ³¹ Волонтери зі Львова та Грузії привезли допомогу Волинській бригаді у зону АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poruch.ua/volonteri-zi-lvova-ta-gruziyi-privzli-dopomogu-volinskij-brigadi-u-zonu-ato.html>
- ³² Волонтерство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Volonterstvo.html>
- ³³ Відбулося засідання Ради волонтерів при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://anv.org.ua/novini/rada-volonterv-provela-svoje-pershe-zasidannya-u-novomu-rotsi/>
- ³⁴ Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/news/12101.html>
- ³⁵ Оптимізація волонтерської діяльності в Україні на сучасному етапі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/5196862/page:10/>
- ³⁶ Жужа Л. Волонтерський рух у контексті антитерористичної операції в Україні: політологічний вимір. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук / Лілія Жужа. – Харків, 2016. – С. 1.
- ³⁷ Там само. – С. 13.

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

УДК 339.16.012.34-057.44 Мартос (045)

Аліман М. В.,

e-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6473-4324,

к.е.н., доц. кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», м. Полтава

ПРАЦІ БОРИСА МАРТОСА ПРО КООПЕРАЦІЮ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті повідомляється про праці, присвячені кооперації, громадського, державного, політичного діяча, педагога і публіциста Бориса Мартоса. Акцентується увага на таких його працях, як «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Організація й ведення зібрань», а також на його публікаціях про досвід розвитку кооперації в Україні та в інших країнах, зокрема: «З історії української кооперації (короткий нарис)», «Кілька слів про українську кооперацію», «Українська державність і кооперація», «Відбудова української кооперації», «Межі розвитку кооперації» та інших. У своїх працях Б. Мартос виклав пропозиції щодо вдосконалення господарської діяльності кооперативних товариств і їх об'єднань (спілок). Акцентовано на тому, що однією з найголовніших праць Б. Мартоса, яка не втратила актуальності донині, є курс лекцій «Теорія кооперації». Саме в цій ґрунтовній праці учений висвітлив соціальні та економічні засади кооперації, з'ясував її природу, організаційні принципи і кооперативні традиції. Встановлено, що вагомим внеском Б. Мартоса у розвиток кооперативної думки є розроблена ним досконала модель класифікації кооперативів. У представленій розвідці звернуто увагу на те, що Б. Мартос чітко визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами). У даній статті йдеться про настанови Б. Мартоса щодо вирішення кадрового підбору кооперативних працівників. Сконцентована увага на таких критеріях підбору кооперативних кадрів, як порядність, високий професіоналізм, вболівання за громадську справу. Настанови і поради Б. Мартоса в його працях є актуальними й донині. Наукова спадщина цього видатного діяча в галузі кооперації (статті, доповіді, архівні справи) заслуговує на вивчення і перевидання.

Ключові слова: кооперація, теорія кооперації, кооперативна ревізія, організація зібрань.

Aliman M. V.,

e-mail: xxM.S.Oxx@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6473-432.;

PhD in Economics, associate professor of the Department of Documentation and Information Activities in Economic Systems. Higher Educational Establishment of Ukoopspilka "Poltava University of Economics and Trade", Poltava

BORIS MARTOS'S WORKS ON COOPERATION AND THEIR IMPORTANCE

Abstract. The article reviews the works on cooperation by public, state, political figure, teacher and publicist Boris Martos. Attention is drawn to such works as «Theory of Cooperation», «Cooperative Audit», «Organization and Conduct of Meetings», as well as his publications on the experience of development of cooperation in Ukraine and in other countries, in particular: «From the History of Ukrainian Cooperation (short essay)», «A few words about Ukrainian cooperation», «Ukrainian statehood and cooperation», «Rebuilding of Ukrainian cooperation», «Borders of cooperation development» and others. In his writings, B. Martos had outlined proposals for improving the economic activities of cooperative societies and their associations (unions). It is

emphasized that the course of lectures «The theory of cooperation» is one of the most important works of B. Martos, which has not lost its relevance to this day. In this fundamental work the scientist had elucidated the social and economic foundations of cooperation, clarified its nature, principles and cooperative traditions. It is established that the perfect model of classification of cooperatives is B. Martos' significant contribution to the development of cooperative thought. The presented intelligence draws attention to the fact that B. Martos had clearly defined the common and different between the cooperative and other organizations of this type, in particular the so-called «false» cooperatives (pseudo-cooperatives). This article deals with B. Martos' guidance regarding the recruitment of cooperative employees. The attention is focused on such criteria for the selection of cooperative personnel as honesty, high professionalism, cheering for public affairs. The instructions and advices of B. Martos in his writings are relevant to this day. The scientific heritage of this prominent figure in the field of cooperation (articles, reports, archives) deserves to be studied and republished.

Key Words: cooperation, theory of cooperation, cooperative audit, organization of meetings.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-15>

Постановка проблеми. У суспільно-економічному житті багатьох країн світу важливу роль відіграє кооперація – кооперативні товариства та їх об'єднання (спілки, ліги, альянси). Значного розвитку набула кредитна, сільськогосподарська, споживча, житлова та інші види кооперації. Об'єднуючись у кооперативні товариства, населення набуває можливості на вигідних умовах забезпечувати себе товарами і послугами, користуватись, фінансовими ресурсами, вирощувати, переробляти і збувати сільськогосподарську продукцію тощо. На жаль, в Україні тепер недостатньо приділяється увага розвитку кооперативного сектору економіки.

Відродженню в Україні різних видів кооперації та підвищенню її ролі в господарюванні можуть сприяти різні чинники: воля органів влади, ініціатива населення, поширення знань про кооперацію. В даний час важливо привернути увагу до наукових праць видатних діячів кооперативного руху – ідеологів і творців кооперації, зокрема до праць про кооперацію визначного українського громадського і політичного діяча, кооператора і педагога, дійсного члена НТШ і УВАН Бориса Миколайовича Мартоса.

Борис Мартос (1879–1977) народився 20 травня (ст. ст.) 1879 року на Полтавщині. У місті Лубни закінчив класичну гімназію, потім (у 1908 р.) університет у Харкові [1, с. 9]. У 1910–1913 рр. працював як кооператор на Волині й на Кубані, в 1913–1917 рр. – інспектор кооперації у Полтавському губернському земстві. У 1917 р. працював генеральним секретарем земельних справ, у 1918 обіймав посаду голови управи Всеукраїнського Кооперативного Комітету, з 1919 р. – міністр фінансів і голова Ради Міністрів Директорії УНР. «З 1920 р. на еміграції в Німеччині й Чехословаччині. Був одним з організаторів Української Господарської Академії у Подєбрадах, згодом Українського Технічно-Господарського Інституту і його директором (1936–1938), 1945–1949 рр. – один із засновників і ректор Української Економічної Високої Школи в Мюнхені» [2, с. 1480]. Згодом Б. Мартос брав участь у роботі інших науково-освітніх закладів у Європі і США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про життя і діяльність Б. Мартоса опубліковано низку праць, зокрема А. Качора [1], М. Біди [3], С. Злупка [4], О. Нестулї [5], О. Яценко [6]. Витяг з праці Б. Мартоса "Теорія кооперації" вміщено у підручнику «Теорія та історія кооперації» авторів С. Гелея і Р. Пастушенка [7]. Редакційним відділом Полтавського університету економіки і торгівлі перевидано окремі праці Б. Мартоса. Разом з тим, необхідно приділити увагу ще маловідомим сьогодні працям видатного діяча та їх значенню для успішного розвитку кооперації.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття значення праць визначного українського громадського і політичного діяча, кооператора і педагога Бориса Мартоса про кооперацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з найголовніших праць Б. Мартоса про кооперацію є «Теорія кооперації» (курс лекцій) [8]. Автор висвітлив соціальні й економічні підстави кооперації, розкрив завдання та її соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні традиції, розробив найбільш досконалу модель класифікації кооперативів.

У праці «Теорія кооперації», наголошував професор Михайло Біда, Б. Мартос «кладе сильний натиск на соціальні підстави кооперації та її місію, яку вона повинна виконати, а при цьому різко підкреслює суперечності в суспільстві на тлі розподілу суспільних дібр... та існуючих запасів, надбаних тисячолітньою працею цілого ряду поколінь але не розподілених рівномірно між усіма суспільними верствами...» [3, с. 5].

В руках порівняно невеликої частини суспільства скупчені величезні капітали чи то у формі фактичного володіння матеріальними засобами (сировина, машини, будинки, готові вироби), чи то в формі права на володіння ними (грошові знаки, векселі, рахунки в банках тощо); тому-то й розпорядження майже всім господарським життям знаходиться в руках цієї, порівняно незначної по кількості, групи капіталістів. У той же час решта людей, значно більша частина суспільства, не володіючи засобами виробництва і втративши через те самостійне значення в господарському житті, мусить оддавати свої сили, свою працю в розпорядження пануючої групи [8, с. 4].

У праці «Теорія кооперації» наголошується на суперечностях, які шкодять суспільним інтересам, «затримують поступ, вносять безладдя в життя, спричиняються до цілого ряду ненормальних явищ: багатство поруч із злиднями; задоволення кожної примхи поруч із турботою про шматок хліба; до того величезні багатства і розкішне життя належать часто тим, хто цілком не працює, не утворює ні однієї корисної речі; поруч із ним напівголодним ходить той, хто невпинно працює над утворенням запасів їжі, напівроздягнений той, чий руки виробляють одягу; у вогкому, темному кутку живе сім'я того, хто буде величезні кам'яниці...» [8, с. 4].

Матеріальна незабезпеченість наголошував Б. Мартос, несе нижчим верствам суспільства, разом з темнотою, хвороби й злочинства. Але багач не знаходить внутрішнього задоволення в багатстві. «Задоволення матеріальних потреб, комфорт, навіть розкіш, не приносять йому радості; він нудиться в своєму розкішному палаці, його гнітить пустота й безцільність життя; відсутність фізичної праці робить нікчемним його тіло, а відсутність духовних інтересів мертвить його дух; алкоголь і інші наркотики – єдине спасіння для багатого так само, як і єдина утіха для бідного» [8, с. 5].

У той же час, писав Б. Мартос, кооперація являє з себе один із засобів поліпшити добробут нижчих верств суспільства через звільнення їх від визиску з боку верстви капіталістів. Він розглядає кооперацію як спільну діяльність певної групи людей, що має завданням поліпшити їхній матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів [8, с. 23]. Декілька лекцій праці присвячено організаційним принципам кооперації. Автор висвітлює значення статуту кооперативного товариства, права й обов'язки його членів, порядок прийому нових членів і т. д.

Позитивною рисою «Теорії кооперації», – наголошує дослідник наукової спадщини українських кооператорів С. Злупко, – є те, що її автор чітко визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами). До них, наприклад, можна віднести товариства землевласників, які «самі не працюють у власному господарстві, а використовують найману працю для одержання зиску на вкладений капітал» [4, с. 329].

У підручнику чимало корисної інформації про службовий персонал кооперативних організацій, про поліпшення умов праці та особливості оплати праці фахівців і виборних органів; про види капіталів та їх формування; порядок розподілу чистого зиску. Також викладено погляди автора щодо централізації і децентралізації в кооперативній системі, доцільної організації мережі кооперативних товариств. Він засуджує хаотичність у кооперативному русі та виступає за планомірність кооперативного будівництва на місцях. Автор виклав пропозиції щодо проведення кооперативних з'їздів, організації культурно-просвітньої діяльності.

Маючи неабиякий досвід практичної роботи в кооперації й державних установах, автор «Теорії кооперації» дає поради і щодо підбору працівників кооперативних організацій. Він зазначає, що «...в першу чергу керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною... Громадська справа не може мати керівником людину користолюбну або взагалі егоїстичну. Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення. Не треба забувати, що керівником може бути тільки людина сміла й з твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а, певна в вірності вибраного шляху, уперто йшла б до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухих. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи й традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати» [8, с. 158].

«Теорія кооперації» Б. Мартоса, вважає С. Злупко належить до видатних пам'яток української кооперативної думки. Вона, за оцінками деяких фахівців займала друге місце після «Соціальних основ кооперації» М. Туган-Барановського [4, с. 328].

Особливої уваги заслуговує праця Б. М. Мартоса про ревізію в кооперативних організаціях [9]. У передмові автор зазначив, що при всій необхідності мати добрий підручник для підготовки ревізорів доводиться констатувати відсутність систематично розробленого курсу з цього предмета і то не тільки на українській мові, чи на слов'янських мовах взагалі, такого курсу немає ні на одній мові з огляду на нерозробленість дисципліни. Відсутність такого курсу кооперативної ревізії, який задовольнив би вимоги, що ставить сучасний розвиток кооперації, слід пояснювати не тільки новизною самої дисципліни, але й тим, що погляди на кооперативну ревізію, на систему її проведення у великій мірі залежить від індивідуальності самого ревізора...

Для своєї праці автор використав як джерела бідну на той час літературу, що існувала переважно на німецькій мові. Зокрема, це інструкції ревізорам, видані ревізійними союзами, та постанови кооперативних з'їздів. Власна ревізорська практика та участь в інструкторсько-ревізорських нарадах дали можливість автору зробити деякі доповнення, а також піддати критичному аналізу з погляду доцільності ті матеріали, які були в його розпорядженні. Текст праці викладено чітко і доступно. Кожне речення наповнене корисною інформацією.

Зміст праці Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» свідчить про ґрунтовне дослідження ним теоретичних надбань у галузі ревізії та вивчення практики ревізій. Автор дав вичерпні поради ревізорам, що стосувалися проведення перевірки каси, цінних паперів, товарів, інвентаря, балансу; ревізії кошторису й оплати праці, операцій продажу товарів, операцій транспортних, власного виробництва, зиску тощо. Зі знанням справи він пояснив, як ревізор повинен підготуватися до ревізії, скласти її план, як розпочинати ревізію, вести запис ревізійних спостережень та правильно оформити акт ревізії. Б. Мартос навів чимало прикладів, які переконують у необхідності певних дій ревізора в процесі підготовки до ревізії, її проведення, складання акту тощо.

Зазначимо, що на час видання підручника «Кооперативна ревізія» більшість осіб, яка працювала на посадах інструкторів-ревізорів, не мала спеціальної, а часом і загальної освіти. Разом з тим, кооперативний рух поширювався по всьому світу і вимагав кадрів відповідного профілю, тому Б. Мартос звернув увагу на необхідність підготовки ревізора як з теоретичної, так і з практичної точки зору. По-перше, в нього (ревізора) повинна бути якісна загальна освіта, яка б робила його людиною інтелектуальною, писав він. Чим ширші і глибші його знання, тим краще він упоратеться зі своїми завданнями, тим ширший погляд матиме на розвиток кооперації, тим глибше буде його критика діяльності кооперативів, тим змістовнішими і чіткішими будуть його висновки і доповідь. Фахова ж освіта ревізора, як наголошував автор підручника, повинна базуватися на науці про народне господарство, бо в іншому випадку в нього не буде ясного погляду на кооперативний рух загалом, на місце і роль, яка належить кожному окремому кооперативу [9, с. 12].

Ревізор повинен бути добре обізнаний з бухгалтерською наукою, бо без неї він не зуміє розібратися в бухгалтерських записах у книгах обліку. З огляду на те, що ревізор повинен проводити інвентаризацію товарів, сировини, готової продукції тощо, він також повинен бути ознайомленим з наукою про товарознавство. Ревізор теж має добре знати господарське, кооперативне та інше право, бо у своїй діяльності йому доводиться розглядати те чи інше питання правового характеру. Звісно, ревізор повинен бути у курсі всього того, що дає наука про теорію, історію та практику кооперації [9, с. 12]. Ці вимоги до професійної підготовки ревізорів залишаються актуальними дотепер. Але сьогодні їх слід поєднати з вивченням комп'ютерної техніки і комп'ютерних технологій, знанням іноземних мов та ін.

Заслуговує на увагу те, що Б. Мартос приділив увагу діяльності таких організацій, як кооперативні ревізійні союзи. Він висвітлив зміст роботи цих союзів, їх завдання, роль у проведенні фахових ревізій. Автор присвятив окремий розділ осмисленню ідейно-керівної ролі ревізійного союзу, який, маючи у своєму розпорядженні фахівців, накопичуючи весь досвід кооперативного руху, знаючи всі його слабкі сторони, може керувати кооперативним рухом, даючи рекомендації про найкраще облаштування справи, складаючи зразкові статuti, регламенти та інструкції, організовуючи лекції з особливо важливих питань кооперативної теорії і практики.

Б. Мартос повідомляв, що до Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові (він діяв ще з 1904 р. спочатку як Крайовий Союз Ревізійний) у 1928 р. входило більше 2000 кооперативних установ. У кооперативах, які не входили до ревізійних союзів, ревізію здійснювали інші кооперативні союзи або відповідні державні органи [9, с. 6–7]. Б. Мартос теж писав про існування в багатьох країнах спілок ревізорів-фахівців з метою захисту інтересів фахівців та з турботою про якісну їх фахову підготовку і високий професійний рівень знань та умінь. Переконані, що вивчення праці Б. Мартоса «Кооперативна

ревізії» сприятиме поліпшенню підготовки фахівців у галузі бухгалтерського обліку, аудиту і ревізії, до речі, не тільки для кооперативних організацій.

Також актуальною є і праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» [10]. У передмові автор підкреслив, що своєю книгою він намагався забезпечити діячів кооперативного руху практичними порадами щодо правильного й умілого проведення зборів. За словами науковця, йому доводилося брати участь у значній кількості різноманітних зібрань, у тому числі й у великих з'їздах, а на багатьох із них головувати. Власні спостереження, практичний досвід допомогли видатному кооператорові поповнити те, чого він не міг знайти в літературі, статутах, регламентах, інструкціях [10, с. 2].

«Часто на зібраннях, писав Б. Мартос, буває присутніх дуже багато, питання доводиться розглядати часом досить складні, при обговоренні виникає багато різних поглядів, що їх не так легко буває погодити між собою, а між тим треба прийти до якоїсь думки, що задовольнила б, коли не всіх, то, принаймні, більшість присутніх» [10, с. 2]. Тому, вважав автор, не байдуже, як відбувається саме зібрання: чи хаотично, без усякого ладу й порядку, чи, навпаки, в повному порядку, так, щоб не нівечилися нерви присутніх, щоб кожна думка могла бути висловлена, щоб кожна висловлена думка була почута всіма, щоб ухвали виносилися не поспішно, а продумано. Б. Мартос зазначив, що дуже часто хаотичний перебіг зібрання шкідливо впливав не тільки на нерви, а навіть і на логіку учасників; тоді й ухвали могли бути прийняті випадкові, що не задовольняли б більшості учасників, може і навіть суперечили їх поглядам і бажанням. «Нарешті можна ще зазначити, – наголосив Б. Мартос, – що на безладних зібраннях верх бере не розумна думка, а галасливий крик, і не бажання послужити спільному ділу, а нахабна настирливість. Все це приводить до необхідності упорядкувати самий перебіг зібрання, унормувати права його учасників і вимагає вмілого керування зібранням» [10, с. 2].

Праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» і нині може слугувати настільною книгою не тільки для керівників і працівників кооперативних організацій (товариств, спілок), а й інших організацій, акціонерних товариств, об'єднань територіальних громад, співвласників багатоквартирних будинків, яким в умовах демократизації суспільства все частіше доводиться брати участь у різних зібраннях (зборах членів кооперативу, конференції чи з'їзді спілки кооперативних товариств), а тим більше – проводити їх.

Серед інших праць Б. Мартоса про кооперацію заслуговує на увагу одна з перших його публікацій в полтавському журналі «Хуторянин» за 1914 р. під назвою «Старосанжарське споживче товариство» [11, с. 220]. На початку того ж року він як інспектор кооперації Полтавського губернського земства взяв участь у загальних зборах Старосанжарського споживчого товариства і про почуте на зібранні опублікував статтю, в якій дав слушні поради щодо налагодження ефективної діяльності не тільки вищезгаданого, а й інших споживчих товариств. Зокрема, Б. Мартос висловив пропозиції щодо вдосконалення торгівлі.

Автор виступав проти відпуску товарів у борг. За даними ревізійної комісії, було відпущено товарів у борг на 800 крб., що складало майже половину обігового капіталу споживчого товариства. Таке явище, як зазначав Б. Мартос, спостерігалось і в багатьох інших кооперативних організаціях Полтавщини і шкідливо впливало на їхню діяльність.

Заслуговує на увагу повідомлення автора про спорудження у Старих Санжарах народного дому з просторою залогою, що зводився на кошти місцевих кооперативів (споживчого, кредитного і сільськогосподарського) [11, с. 221]. Інформація про спорудження народного дому сприяла здійсненню подібних заходів і в інших селах.

У 1915 р. за участі Б. Мартоса Полтавське губернське земство опублікувало нарис «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.» (далі «Огляд») [12]. Видання стало результатом обстеження споживчих товариств краю, здійсненого в 1914 р. згідно з програмою, схваленою на нараді губернських інструкторів-кооператорів. Усього в 10 повітах було обстежено 189 товариств – що більше половини наявних у 1913 р. Таким чином, наголошував Б. Мартос, зібраних даних виявилось цілком достатньо для того, щоб виробити уявлення про становище споживчих товариств губернії. В період підготовки «Огляду» до видання ще були отримані та використані дані про діяльність споживчих товариств деяких повітів і за 1914 рік.

У виданні було відображено баланси споживчих товариств, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895 до 1 липня 1915 рр. (чинних і тих, що припинили діяльність) із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адрес. У нарисі також публікувалися фотографії кооперативних закладів, серед яких – і новозбудований народний дім у Старих Санжарах.

Негативним явищем у діяльності споживчих товариств губернії як і в Старосанжарському, був відпуск товарів у борг. 145 споживчих товариств повідомили про борги членів товариства за товари, що сягали 50,3 тис. крб. [12, с. 37]. Роздаючи товари в борг, споживачі товариства втрачали значну суму обігових коштів. Сума розданих у борг товарів іноді перевищувала розмір пайового капіталу. Наприклад, вартість товарів, розданих у борг у Худоліївському товаристві Хорольського повіту, перевищувала суму пайового капіталу у 9 разів, у Хомутецькому товаристві Миргородського повіту – більше ніж у 10 разів [12, с. 38].

Діяльність товариств супроводжувалася заплутаністю обліку, розтратами, іншими зловживаннями. Та все ж на час видання «Огляду» (1915 р.) автори відзначили неухильне зростання числа кооперативних товариств, обсягів їх товарообороту і прибутків. Війна, зруйнувавши правильну доставку товарів і давши можливість приватним торгівцям підняти ціни на товари до небувалих розмірів, повідомлялося в «Огляді», довела населенню, що тільки громадська організація може захистити його від зажерливості торгових посередників, які намагаються і радість, і біду народну використати з метою наживи [12, с. 61–63].

Ознайомлення інспектора кооперації Б. Мартоса з результатами обстежень споживчих товариств Полтавщини та його участь у підготовці нариса про споживчі товариства губернії в 1914–1915 рр. стали надійним підґрунтям для досліджень кооперативного руху в майбутньому. Згодом у своїх наукових працях Борис Миколайович не раз буде повертатися до проблем розвитку кооперації, її значення для економічного, культурного, соціального поступу, ефективності господарювання і зміцнення фінансового становища споживчих товариств, підготовки фахівців, важливості проведення ревізії господарської діяльності кооперативних організацій і т.ін.

Під час перебування Б. Мартоса в Києві (1917–1919 рр.), невдовзі після III Всеукраїнського кооперативного з'їзду, в журналі «Українська кооперація» вчений виклав погляди на стан розмежування діяльності кооперативних спілок [13]. Ухвалені з'їздом рішення, на думку автора, мали спонукати до планомірності в кооперативному будівництві, призвести до вжиття заходів щодо усунення конкуренції між кооперативними організаціями, що сприятиме найбільш доцільному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні й дрібнорайонні спілки кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб одна не повторювала роботу іншої. Він теж визначив основні завдання цих об'єднань.

Оригінальною є публікація Б. Мартоса «Лист до земляків кооператорів» [14], в якій він дав відповідні розрахунки, скільки потрібно грошей для споживчого товариства, щоб забезпечити торгівлю широким асортиментом товарів. З початком війни і здорожчанням товарів, пояснював він, вже тими капіталами, що їх мали споживчі товариства, обійтись, було неможливо. «Всі криком кричать, що в крамниці товару мало, а нема того, щоб внести більше паїв» [14, с. 7], наголошував Б. Мартос. На конкретних прикладах він показував, скільки в нових умовах господарювання потрібно було коштів і для споживчих товариств, і для їх об'єднань – спілок, зокрема Полтавської спілки споживчих товариств. Б. Мартос нагадував у листі, що кооперативні організації повинні мати кошти не тільки для здійснення торговельних операцій, а й для налагодження виробництва товарів. «Чим більше фабрик та заводів перейде до рук кооперативних спілок тим легше боротися із спекуляцією», – стверджував Б. Мартос [14, с. 10].

У статті «Кілька слів про українську кооперацію» [15] Б. Мартос писав, що з 1917 р. почався новий період в історії української кооперації. По всій Україні засновувалися кооперативні спілки, а разом із тим народилися всеукраїнські кооперативні центральні об'єднання: 1) Український народний кооперативний банк («Українбанк») – центральна спілка кредитної кооперації; 2) Дніпровська спілка споживчих спілок України («Дніпросоюз») – центральна спілка споживчої кооперації; 3) Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ») – центральна спілка сільськогосподарської кооперації; 4) Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка») – книгарсько-видавнича кооперативна спілка; 5) Український кооперативний страховий союз («Укострахсоюз») – центральна спілка із страхування; 6) Український центральний кооперативний комітет («Коопцентр») – центральне ідейно-академічне, статистичне і культурно-просвітне кооперативне об'єднання. Осередком кооперативного життя став Київ.

«Перед кооперацією відкрилися широчезні простори вільної діяльності, – зазначав Б. Мартос, – і за короткий час вона виявила надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різномірних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції рушилося, кооперація будувала нове життя і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності. За три роки вільного існування українська кооперація, незважаючи на

безперестанну громадянську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалося ні одної ділянки в житті українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання зреформування економічного життя, а перед українською кооперацією, вважав автор статті, крім того, стоїть і ще одне завдання – національне відродження українського народу» [15, с. 2–3].

У праці «Українська державність і кооперація» [16] Б. Мартос позитивно оцінював внесок кооперативних організацій у формування підвалин незалежної України, в розбудову української держави. Він наголошував, що кооперативи були матеріальною основою українського національно-державницького руху. «З самого початку революції кооперативи організували по селах продаж українських книжок; з їх матеріальною допомогою поставали і розвинули свою діяльність «Просвіти» по селах і містечках. Щоденник «Народна воля» зміг виходити і покривати свої дефіцити тільки тому, що його фінансували кооперативні центральні. Завдяки цій підтримці, «НВ» мала великий тираж і через кооперативи розходила по всій Україні, несучи на села політичну інформацію», – писав Б. Мартос [16, с. 227].

Беручи активну участь у творенні української державності, писав Б. Мартос, – українська кооперація залишалася аполітичною. «Наші кооператори, – підсумовує автор статті, – ніколи не ставали на послуги тієї чи іншої політичної партії, при виборах до виконавчих органів у кооперативах бралися на увагу виключно особисті здібності і якості кандидатів, а не їхня партійна приналежність; на кооперативних з'їздах поруч із питаннями суто кооперативними обговорювалися хіба лише питання загальнонаціонального або державного значення, як от шкільництво, фінансова реформа, але ніколи не ставалися на обговорення питання суто політичного характеру. Тому на наших кооперативних з'їздах ніколи не було політично-партійної боротьби» [16, с. 228].

Автор писав і про фінансову підтримку кооперативними організаціями освітніх закладів. В умовах гетьманського уряду, від якого українські школи «не одержували нічого», зазначав Б. Мартос, – кооперативи взяли на себе обов'язок покривати дефіцит українських середніх шкіл, а «Полтавська споживча спілка (союз) організувала і утримувала Український університет у Полтаві» [16, с. 227].

Кооперативні організації також відіграли позитивну роль в усамостійненні української валюти, коли Центральна Рада видала перші українські гроші (купюра в 100 крб.). Незважаючи на їхню технічну недосконалість наголошував Б. Мартос, кооперативи «зразу ж і необмежено почали приймати нові гроші» [16, с. 228].

Досліджуючи теоретичні основи кооперації, Б. Мартос осмислював сутність кооперативного товариства – основної ланки кооперативної системи. Більшість теоретиків кооперації, йшлося у його праці «Кооперативи як об'єкт вивчення» [17], – визнає такі істотні ознаки кооперативу: кооператив є об'єднанням осіб; добровільність цього об'єднання; принцип рівноправності членів; принцип самопомоги; поліпшення добробуту учасників як мета; вигоди для членів не по кількості вкладеного капіталу, а відповідно до використання спільного підприємства та ін. [17, с. 47].

У статті багато місця належало полеміці про те, кого об'єднує кооператив – окремих осіб чи господарства. Автор не погоджувався з твердженням російського вченого І. Ємельянова про те, що кооператив є об'єднання господарств [17, с. 47–48]. Адже членами кооперативу могли бути й такі особи, які зовсім не мали господарств, наприклад молоді люди, які створювали будівельне товариство з метою забезпечити себе помешканням. Тут, на думку Б. Мартоса, можна говорити про об'єднання господарських потреб або об'єднання господарчих суб'єктів, тобто – осіб [17, с. 52–53]. Науковець зауважував: те, що кооператив є об'єднанням не господарств, а господарів (осіб), було видно ще й з того, що кооперативи всіх видів не тільки брали на себе задоволення господарських потреб своїх членів, а розвивали і культурно-просвітню діяльність, об'єднаних у кооперативі осіб [17, с. 54].

У праці «Класифікація кооперативів» [18] Б. Мартос переконував, що в управлінні кооперативними організаціями, узагальненні їхнього досвіду, статистичних зведеннях про діяльність різних видів кооперації важливого значення слід надавати класифікації кооперативів. Він зазначав, що кооператори, як теоретики, так і практики, віддавна переймалися питанням класифікації кооперативів, відсутність якої призводила до непорозумінь та до хибних висновків. Особливо багато непорозумінь виникало з виразом «продукційна кооперація», який не раз вживався то в значенні кооперативної продукції, то в значенні кооперації продуцентів. «Внаслідок цього – писав він, – маслоробні артілі зараховувались до продукційних спілок, продукційні спілки змішувались з продукцією при споживчих товариствах і т. под. Плутанина ця збільшувалася ще від того, що часом замість назви кооператива вживалася назва його підприємства. Напр.,

вираз: «кооперативна хлібопекарня» міг означати а) споживче товариство з власною хлібопекарнею; б) товариство по збуту хліба з власною хлібопекарнею і в) артіль хлібопекарів». Між тим, наголошував автор статті, це три «зовсім різні організації, з різними завданнями; в своїй діяльності вони мусять керуватись різними принципами, і теоретичні висновки про кожний з цих видів кооперації можуть бути різні» [18, с. 195].

Беручи до уваги потреби кооперативної статистики і кооперативної теорії, які вимагали ясної систематизації всіх різноманітних видів кооперації, Б. Мартос розробив проект нової схеми класифікації кооперативів. При цьому він користувався вже наявними схемами, брав із них те, що було більш доцільним, і відкидав те, що не мало належного обґрунтування. Автор нової класифікації запропонував розподілити всі кооперативи на дві категорії: кооперативи споживачів і кооперативи продуцентів [18, с. 203]. Він розглянув особливості функціонування окремих видів кооперативів, навів приклади діяльності окремих кооперативних організацій, пояснив, чому довелося утворити окрему категорію кооперації «мішаної». Його схема класифікації, як зазначив сам автор, не може претендувати на остаточне вирішення проблеми класифікації кооперативів. «Однак, розроблена ним класифікація охоплює всі можливі види кооперації повніше і розмежує їх точніше, ніж всі попередні, а тому з більшим успіхом може бути використана як база для кооперативної статистики і як основа для систематизації добутих досвідом кооперативної практики вказівок щодо організації окремих видів кооперації та ведення справ у них [18, с. 203–206].

У праці «Межі розвитку кооперації споживачів» [19] учений Б. Мартос зробив спробу дати відповідь на питання, що не раз порушували кооперативні теоретики, а саме про межі розвитку кооперації споживачів. Беручи до уваги досвід розвитку споживчої кооперації у Великобританії і Франції, Б. Мартос наголосив сподівання, що споживчі товариства в багатьох країнах вже в недалекому майбутньому будуть обслуговувати всі шари суспільства. Хіба лише окремі чудачки, або як каже проф. Ш. Жід, «дикуни» уперто будуть уникати участі в них» [19, с. 159–160].

Учений переконував у можливостях успішного розвитку споживчої кооперації в малих містах і селах. «Розвиток капіталістичного господарства все більше втягає селянина в товарообмін, примушує його все більше виступати в ролі покупця одягу, взуття, посуду і навіть харчових продуктів, аж до борошна включно. З огляду на майже монополічне становище сільського крамаря, селянство дуже терпить від визиску» [19, с. 163]. Тому на селі, був упевнений Б. Мартос, утворюється ґрунт цілком сприятливий для розвитку споживчої кооперації.

Фахівці називають галузі, в яких споживчій кооперації недоцільно брати участь. Це стосується будівництва залізниць, постачання містам газу, води, електричної енергії тощо. Хоча, на думку Б. Мартоса, кооперативи могли б узятися за організацію подібних підприємств у тих містах, де скооперовано майже все населення і де немає таких підприємств муніципальних. По селах, наприклад, може поширюватися електрична кооперація, тоді як у містах постачання електричної енергії беруть на себе муніципалітети [19, с. 180]. Він відзначав, що діяльність кооперативів споживачів обмежується задоволенням індивідуальних потреб населення, і лише тоді, коли держава чи муніципалітет не розвивають відповідної діяльності або коли їхня діяльність не задовольняє ту чи іншу частину населення, цю прогалину може доповнити кооперація [19, с. 181].

Кооперація споживачів успішно розвиватиметься, писав Б. Мартос, якщо державна влада не буде ставити жодних перешкод розвитку кооперативного руху і конкуренти кооперативів не будуть одержувати привілеїв характеру податкового, адміністративного, кредитного та ін. Особливе значення має недопущення будь-яких монополій [19, с. 182].

Б. Мартос зазначав, що кооперації споживачів немає рації конкурувати з державними установами. У кооперації немає також сили, щоб боротися проти примусового одержавлення її підприємств. Він підкреслював, що таке одержавлення радянською владою було шкідливим і для населення, і для народного господарства [19, с. 183].

Б. Мартос закликав кооперативних провідників і всіх свідомих кооператорів дбати про об'єднання та планування розвитку кооперативного руху, зближення кооперативів продуцентів з кооперативами споживачів, пов'язуючи їх діловими (торговельними) відносинами й організаційно [19, с. 184]. Він висловив упевненість, що розвиток кооперативного руху піде в напрямку творення інтеграційної кооперації, передбачив найтісніші зв'язки між сільськогосподарськими кооперативами й кооперативами споживачів.

Суттєвим доповненням розвідки про межі розвитку кооперації є праця Б. Мартоса про будівельну кооперацію. Автор привернув увагу до зростання чисельності населення міст і міського будівництва, писав про значення будівельної кооперації та вигоди від неї; висвітлив досвід розвитку будівельної кооперації в

Англиї, де ще в XVIII ст. існували будівельні клуби, а згодом розвинулися кооперативи з назвою «будівельні товариства»; в 1907 р. засновано англійський союз будівельних товариств. Крім вступної лекції, Б. Мартос виокремив такі розділи: «Житлове питання й держава»; «Розвиток будівельної кооперації»; «Статут будівельного товариства»; «Капітали». Прикметно, що формуванню капіталів будівельної кооперації присвячено значну частину курсу лекцій. Автор акцентував на власних капіталах товариств та умовах кредитування, будівельно-кооперативних банках, касах ощадності і т. ін. Курс лекцій про будівельну кооперацію не втратив свого пізнавального значення й нині, на початку XXI ст. [20].

У праці «Кооперація і регульоване господарство (1942)» [21, арк. 69] Б. Мартос писав, що там, де належно розвивалася кооперація споживачів, стають непотрібні, зайві всякого роду норми, розпорядження, постанови адміністративного характеру. Він наголошував: «Коли уряд шукає спасіння для народного господарства в корпоратизмі, то він має з повною ясністю усвідомлювати собі, що досягти успіху і дійсно оздоровити й піднести народне господарство шляхом заведення корпоративної системи можна тільки тоді, коли кооперативам, зокрема споживчим, буде забезпечене право: 1) існування; 2) вільного розвитку; 3) експансії» [21, арк. 69].

Зародженню і становленню української кооперації, її розвиткові в другій половині XIX – на початку XX ст. Б. Мартос присвятив працю «З історії української кооперації (короткий нарис)» [22]. У стисломому викладі автор висвітлив головні явища в кооперативному русі України, розкрив важливу роль кооперативних організацій у суспільно-господарському житті країни. Він вказав на чинники, що сприяли розвиткові споживчої кооперації на початку XX ст., зокрема вплив Першої світової війни. Населення наочно побачило вигоди споживчої кооперації в порівнянні з приватними торговцями, які, скориставшись недостачею товару, його переховували, а потім продавали за значно підвищеними цінами. Це й призводило до зростання кількості споживчих товариств і збільшення кількості їх членів.

З виданням кооперативного закону в 1917 р., писав Б. Мартос, з'явилася можливість організувати центральні кооперативні установи. Тоді розпочав свою діяльність Дніпровський союз споживчих товариств, який потім перетворився на союз споживчих союзів (Дніпросоюз). На 1 січня 1920 р. до його складу входило 80 споживчих союзів, які, у свою чергу, об'єднували близько 9000 споживчих товариств. Завданням Дніпросоюзу було об'єднання закупівель товарів для споживчих товариств. Цей союз також узявся до організації власного виробництва товарів (придбав велику миловарню, фабрики – трикотажну, шевську, тютюнову, емальованого посуду, майстерню бляшаних виробів, сушарню цикорію й соляний промисел в Криму) [22, арк. 22].

Для об'єднання й координації чинності всіх кооперативних союзів і центральних установ, писав Б. Мартос, у 1917 р. було засновано Центральний український кооперативний комітет. Його діяльність особливо активізувалася з початку 1918 р. Комітет видавав місячник «Українська кооперація» з теоретичними й інформаційними статтями, протягом року організував два всеукраїнські кооперативні з'їзди, високу кооперативну школу «Кооперативний інститут» ім. М. Туган-Барановського. При комітеті постійно відбувалися наради представників українських центральних кооперативних установ для розгляду різних конкретних питань кооперативного життя, зокрема для розмежування діяльності кооперативних установ. Завершується нарис розділом про культурно-просвітницьку діяльність кооперативних організацій. Б. Мартос наголосив, що українські кооператори бачили в кооперативах не тільки торговельні чи банківські установи, а й потужний культурний і моральний чинник, що впливав на все суспільне життя [22, арк. 27].

Культурно-просвітницька діяльність кооперативів, як наголошував Б. Мартос, притягала до них симпатії населення і підвищувала його свідомість, що, своєю чергою, сприяло розвитку кооперативів. Перед українською кооперацією розкривалися величезні перспективи, які, втім, були перекреслені більшовиками. Часом кооперативний рух набував зовсім некооперативного змісту; часом кооперативи перетворювалися в державні установи або розпорядженням влади зовсім припиняли свою діяльність [22, арк. 29].

Відомо, що успішне господарювання організацій споживчої кооперації залежить, зокрема, від наявності власних обігових коштів і ефективного їх використання. Отже, автор присвятив цій проблемі статтю «Кредит у споживчих кооперативах», в якій наголошував, що «питання про продаж товарів споживчими товариствами на кредит є одним із найважливіших питань кооперативної практики» [23].

За слушним зауваженням Б. Мартоса, першочерговим завданням споживчих товариств первісно було об'єднати споживачів, сформувати відповідний пайовий капітал і налагодити господарську діяльність. Проте, обслуговуючи переважно незаможних людей, споживчі товариства вдавалися до такої добродійності, як відпуск товарів у борг. Звісно, це негативно впливало на фінансовий стан кооперативів і навіть призводило до їх занепаду. Тому-то засновники відомого англійського споживчого товариства в

м. Рочдель (1844 р.) визначили одним із принципів своєї діяльності не відпускати товари в борг і, до речі, досягли завдяки цьому чималих успіхів [23, с. 211].

Досі актуальною є праця Б. Мартоса про відбудову української кооперації, написана в серпні 1941 р. [24]. Добре структурована, вона містить вступ, і кілька розділів, як-от: «Перехідна доба», «Спеціалізація чи універсалізм»; «Охорона кооперативного майна та відновлення чинності кооперативів»; «Фінансування кооперації; відбудова міст і сіл»; «Задоволення споживчих потреб населення; народне здоров'я»; «Центральний Всеукраїнський кооперативний комітет»; «Боротьба зі зловживаннями»; «Кадри кооперативних робітників»; «Комітет відбудови української кооперації», а завершується місткими висновками. Як пояснював професор, план відбудови кооперації було вироблено на підставі багаторічного досвіду, який дала історія розвитку української кооперації.

Заслуговує на увагу розсудливе ставлення автора щодо реформування сільського господарства і розвитку аграрної кооперації. Надаючи важливого значення розвитку цієї галузі, він на початку статті зазначив: «Я подаю міркування про реорганізацію колгоспів на засадах сільськогосподарських продукційних артілей, аргументуючи необхідність залишення колгоспів непорушними бодай на найближчий час» [24, с. 133].

Б. Мартос проаналізував дані про розвиток спеціальних і універсальних кооперативів у сільському господарстві, привернув увагу до того, що в перехідну добу доцільніше було надавати перевагу універсальним кооперативним організаціям. Вони мали певні переваги, наприклад потребували порівняно менших накладних видатків, зокрема на облік. На думку Б. Мартоса, універсальне товариство як більш еластичне могло швидше використати сприятливі умови, організуючи ту галузь господарства, яку обставини висунули на перший план. «Пізніше – після усталення господарського життя, з універсальних товариств можна буде виділити ті спеціальні види кооперації, які для того матимуть найбільше підстав» [24, с. 136]. На думку автора статті, заслуговували на увагу також організації збуту зерна, садовини, продуктів скотарства, організації кооперативної освіти та кооперативної статистики [24, с. 147].

Розглядаючи питання щодо задоволення споживчих потреб населення, учений свідчив про значне поширення споживчої кооперації вже за часів Першої світової війни по всій Україні. Він наголошував, що на початку 1919 р. у споживчих товариствах було об'єднано більше як 60% населення, чим Україна досягла світового рекорду [24, с. 143]. Автор зазначав, що за радянської влади споживча кооперація пережила дуже багато змін – часом досягала величезного розміру, часом занепадала. Стосовно відбудови споживчої кооперації після Другої світової війни, він не запропонував якихось кардинальних змін в організації її господарської діяльності. Водночас він вважав, що в багатьох місцях при сільських споживчих товариствах доцільно було б організувати хлібопекарню; рекомендував, щоб районні споживчі союзи утримували склади товарів при залізничних станціях, а також млини, олійні і дрібні промислові підприємства. До компетенції цих союзів учений радив віднести і проведення ревізії в споживчих товариствах та керування їхньою діяльністю.

Б. Мартос вважав особливо важливою діяльність кооперації щодо опікування народним здоров'ям. Він нагадував, що в багатьох країнах (Франція, Швейцарія, Болгарія, Бельгія) споживчі кооперативи утримували аптеки й лікарні. Найбільше розвинулася кооперація народного здоров'я в Югославії, де по селах діяли спеціальні кооперативи здоров'я, які утримували лікарів, лікарні, амбулаторії, тощо. На думку вченого, українська кооперація мала вжити планомірних заходів для піднесення як загальної гігієни, так і стану здоров'я співвітчизників [24, с. 144].

Серед важливих завдань кооператорів Б. Мартос називав боротьбу із зловживаннями. Він наголошував, що характерними явищами радянського побуту були недбале ставлення до державного й громадського майна та різноманітні зловживання. «В пресі, в промовах народних комісарів на з'їздах, в урядових постановках і обіжниках постійно говорилося про розтрати, крадіжі, недостачі і різного роду неоправдані втрати в усіх кооперативах, що йдуть на мільйони карбованців», – писав Б. Мартос [24, с. 145]. Автор вважав, що головною причиною цих зловживань було погане матеріальне забезпечення кооперативного персоналу, а потім – «загальне почуття непевності, яке заглушує страх перед карою» [24, с. 145]. Зважаючи на те, що зловживання набули «страшного поширення», він визнавав за необхідне розпочати проти них уперту й систематичну боротьбу, бо інакше кооперація не зможе розвиватись [24, с. 145].

Учений зазначав, що для боротьби зі зловживаннями необхідно добре організувати справу проведення ревізій, підготувати кадри надійних, досвідчених ревізорів і контролерів, які б ясно розуміли своє завдання і безкомпромісно боролися проти всіх помічених хиб і зловживань. Взагалі, на його думку, необхідною умовою для відбудови української кооперації було «створення відданих і досвідчених кадрів, –

як керівників, так і службового персоналу» [24, с. 145]. Він передбачав, що з розвитком операцій, з їх ускладненням потреба в доброму персоналі буде відчуватися що далі, то все гостріше. Автор привертав увагу до організації кооперативними союзами різного роду курсів для підготовки необхідних фахівців, зокрема ревізорів, контролерів, лекторів. Слухачами таких курсів могли бути люди з вищою освітою або багаторічною кооперативною практикою. Щодо навчальних дисциплін, то Б. Мартос пропонував забезпечити викладання на курсах теорії кооперації, організації кооперативного підприємства, рахівництва та ревізії. Він пояснював, як з допомогою ревізорських кадрів провести курси на місцях при кожній районній кооперативній спілці для підготовки членів управ і ревізійних комісій, рахівників, продавців сільських кооперативів [24, с. 146].

Б. Мартос переконував, що для того, щоб відбудова кооперації провадилася систематично – за одним загальним планом, необхідно було створити центральний керівний орган – Комітет відбудови української кооперації – з осіб, відомих своєю відданістю кооперативній ідеї, кооперативним знанням та досвідом. До обов'язків комітету мало належати передусім відновлення чинності районних спілок і центральних кооперативних установ. Важливо теж здійснювати підготовку інструкторів-ревізорів, персоналу кооперативних товариств. Б. Мартос вважав за доцільне, щоб комітет утримував роз'їзних інструкторів, котрі знайомилися би з ситуацією на місцях, інформували місцевих працівників з завданнями часу та підшукували людей, яких можна б було залучити до праці для відбудови кооперативних організацій [24, с. 147].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Ознайомлення з працями видатного діяча дає підстави стверджувати про їх важливе значення для успішного розвитку кооперації. Корисними є поради Б. Мартоса щодо раціонального ведення господарської діяльності кооперативними організаціями. Заслужують на увагу його висновки щодо класифікації кооперативів і меж розвитку різних видів кооперації, поради щодо проведення ревізій, організацій й ведення зібрань.

Б. Мартос розтлумачив особливість природи прибутку кооперативних товариств. Урахування його порад податковими службами уможливило би успішний розвиток істинних кооперативів, обмежувало діяльність псевдокооперативів. Учений, до речі, у своїй практичній діяльності і в наукових працях виступав проти псевдокооперативів, які викликали незадоволення населення і призводили до занепаду кооперативного руху.

Особливої уваги заслуговує «Теорія кооперації» Б. Мартоса. Вивчення цього курсу лекцій в освітніх закладах споживчої кооперації, аграрних вишах, університетах сприятиме поліпшенню підготовки майбутніх господарників, фахівців, лідерів кооперативних і акціонерних товариств, інших об'єднань, підприємств, фірм, органів самоврядування і т. ін.

Викликає зацікавлення праця Б. Мартоса про розмежування діяльності кооперативних спілок (об'єднань кооперативних організацій) в Україні, про співпрацю між кооперативними організаціями, про важливість утворення і функціонування Центрального українського кооперативного комітету та його роль в кооперації діяльності різних видів кооперації. Важливо, що він багато уваги приділяв кооперативно-освітній діяльності. Його праці про кооперацію і кооператорів можуть і сьогодні слугувати підготовці фахівців-кооператорів. Разом з тим, вважаємо за доцільне вивчення та висвітлення праць Бориса Мартоса, опублікованих у періодичній пресі, а також наукових доповідей і архівних справ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада, 1977 р. – 31 с.
2. Мартос Борис // Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів : Наукове Товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 1480.
3. Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч / М. Біда // Український історик. – Ч. 55–56. – 1977. – С. 101 – 105.
4. Злупко С. Теорія кооперативів Бориса Мартоса. В кн. : Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів : Свросвіт, 2002. – 528 с.; іл.
5. Нестуля О. О. Борис Мартос і кооперація: монографія: у 2 кн. Кн. 2. Про кооперацію і кооператорів / О. О. Нестуля, М. В. Аліман; [за ред. О. О. Нестул]. – Полтава : ПУЕТ, 2018. – 233 с. – 245 с.
6. Яценко О. В. Вплив кооперативної ідеї на діяльність уряду Б. Мартоса: Спроба творення «кооперативної республіки» (квітень-вересень 1919 року) / О. В. Яценко // Гілея. – 2010. – Вип. 31. – С. 90–100.
7. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : Підручник / С.Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.

8. Мартос Б. Теорія кооперації (курс лекцій) / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден: Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с.
9. Мартос Б. Кооперативна ревізія / Б. Мартос. – Львів : Ревізійний союз Українських Кооператив, 1928. – 65 с.
10. Мартос Б. Організація й ведення зібрань. Курс лекцій / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден : УТГІ, 1947. – 48 с.
11. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Б. Мартос // Хуторянин. – 1914. – №7. – С. 220–221.
12. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава: Полтавское губернское земство. Электрическая типо-лит. И. П. Фишберга, 1915. – 63 с., Приложения 44 с.
13. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. Кн. 4 (жовтень). – С. 46–54.
14. Мартос Б. Лист до земляків кооператорів / Б. Мартос. – К. : Дніпровський союз споживчих союзів України, – 1919. – 20 с.
15. Мартос Б. М. Кілька слів про українську кооперацію / Б. М. Мартос // Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. F – ІРНБУВ. – Ф. 290. – №2949.
16. Мартос Б. Українська державність і кооперація / Б. Мартос // В кн. Визвольний здвиг України. Бібліотека українознавства. Т. 61. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1989. – С. 223–228.
17. Мартос Б. Кооператив як об'єкт вивчення / Б. Мартос // Український економіст. Неперіодичний збірник. III – Подєбради : Товариство українських економістів в Ч.С.Р. 1930. – С. 47–59.
18. Мартос Б. Класифікація кооперативів / Б. Мартос // Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. Т. I. Подєбради, 1927. – С. 195–207.
19. Мартос Б. Межі розвитку кооперації споживачів / Б. Мартос // Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. Том III. Випуск перший. Подєбради. – 1931. – С. 154 – 188.
20. Мартос Б. Курс лекцій по будівельній кооперації / Б. Мартос // Рукопис. – ЦДАВО України. – Ф. 4000-1. – Спр. 9. – Арк. 448.
21. Мартос Б. Кооперація і регульоване господарство (1942) / Б. Мартос. – ЦДАВО України. – Ф. 4036.– Оп.1. – Спр. 12 (1942 рік). – Арк. 56–79.
22. Мартос Б. З історії української кооперації (короткий нарис) / Б. Мартос. – ЦДАВО України. – Ф. 4036. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–31.
23. Мартос Б. Кредит в споживчих кооперативах / Б. Мартос // Кооперативна республіка. – Львів, 1937. – Вересень. – С. 211–217.
24. Мартос Б. Відбудова української кооперації / Б. Мартос // Сільське господарство України. : збірник статей за редакцією проф. Віктора Доманицького. – Прага : Культурно-наукове видавництво УНО. – 1942. – С. 3–147.

REFERENCES

1. Kachor A. Borys Martos. Korotka rozvidka yoho naukovo-ekonomichnoi, politychnoi i zahalnohromadskoi pratsi / A. Kachor. – Vinnipeh, Kanada, 1977 r. – 31 s.
2. Martos Borys // Entsyklopediia ukrainoznavstva. – Т. 4. – Lviv : Naukove Tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi, 1994. – S. 1480.
3. Bida M. Prof. Borys M. Martos: polityk, uchenyi i hromadskiy diiach / M. Bida // Ukrainskiy istoryk. – Ch. 55–56. – 1977. – S. 101 – 105.
4. Zlupko S. Teoriia kooperatyviv Borysa Martosa. V kn. : Personalii i teorii ukrainskoi ekonomichnoi dumky. – Lviv : Yevrosvit, 2002. – 528 s.; il.
5. Nestulia O. O. Borys Martos i kooperatsiia: monohrafiia: u 2 kn. Kn. 2. Pro kooperatsiiu i kooperatoriv / O. O. Nestulia, M. V. Aliman; [za red. O. O. Nestuli]. – Poltava : PUET, 2018. – 233 s. – 245 s.
6. Yatsenko O. V. Vplyv kooperatyvnoi idei na diialnist uriadu B. Martosa: Sproba tvorennia «kooperatyvnoi respubliky» (kviten-veresen 1919 roku) / O. V. Yatsenko // Hileia. – 2010. – Vyp. 31. – S. 90–100.
7. Helei S. D. Teoriia ta istoryia kooperatsii : Pidruchnyk / S.D. Helei, R. Ya. Pastushenko. – K. : Znannia, 2006. – 513 s.
8. Martos B. Teoriia kooperatsii (kurs lektsii) / B. Martos. – Rehensburh – Berkhteshaden: Ukrainskiyi tekhnichno-hospodarskyyi instytut, 1947. – 165 s.
9. Martos B. Kooperatyvna reviziia / B. Martos. – Lviv : Reviziinyi soiuz Ukrainskyykh Kooperatyv, 1928. – 65 s.
10. Martos B. Orhanizatsiia y vedennia zibran. Kurs lektsii / B. Martos. – Rehensburh – Berkhteshaden : UTHI, 1947. – 48 s.
11. Martos B. Staro-Sanzharskoe obshchestvo potrebytelei / B. Martos // Khutorianyn. – 1914. – №7. – S. 220–221.

12. Obzor potrebytelskykh obshchestv Poltavskoi hubernyy za 1913 hod. – Poltava: Poltavskoe hubernskoe zemstvo. Elektricheskaia typo-lyt. Y. P. Fyshberha, 1915. – 63 s., Prylozheniya 44 s.
13. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібно районних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. Кн. 4 (жовтень). – С. 46–54.
14. Martos B. Lyst do zemliakiv kooperatoriv / B. Martos. – К. : Dniprovskiy soiuz spozhyvchykh soiuziv Ukrainy, – 1919. – 20 s.
15. Martos B. M. Kilka sliv pro ukrainsku kooperatsiiu / B. M. Martos // Stattia. 1921 r. Mashynopys z pravkoiu. F – IRNBUV. – F. 290. – №2949.
16. Martos B. Ukrainska derzhavnist i kooperatsiia / B. Martos // V kn. Vyzvolnyi zdvyh Ukrainy. Biblioteka ukrainoznavstva. T. 61. – Niu-Iork, Paryzh, Sidnei, Toronto, 1989. – S. 223–228.
17. Martos B. Kooperatyv yak ob'iekt vyvchennia / B. Martos // Ukrainskyi ekonomist. Neperiodychnyi zbirnyk. III – Podiebrady : Tovarystvo ukrainskykh ekonomistiv v Ch.S.R. 1930. – S. 47–59.
18. Martos B. Klasyfikatsiia kooperatyviv / B. Martos // Zapysky Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Chekhoslovatskii respublitsi. T. I. Podiebrady, 1927. – S. 195–207.
19. Martos B. Mezhi rozvytku kooperatsii spozhyvachiv / B. Martos // Zapysky Ukrainskoi hospodarskoi akademii v Chekhoslovatskii respublitsi. Tom III. Vypusk pershyi. Podiebrady. – 1931. – S. 154 – 188.
20. Martos B. Kurs leksii po budivelnii kooperatsii / B. Martos // Rukopys. – TsDAVO Ukrainy. – F. 4000-1. – Spr. 9. – Ark. 448.
21. Martos B. Kooperatsiia i rehulovane hospodarstvo (1942) / B. Martos. – TsDAVO Ukrainy. – F. 4036.– Op.1. – Spr. 12 (1942 rik). – Ark. 56–79.
22. Martos B. Z istorii ukrainskoi kooperatsii (korotkyi narys) / B. Martos. – TsDAVO Ukrainy. – F. 4036. – Op. 1. – Spr. 12. – Ark. 1–31.
23. Martos B. Kredyt v spozhyvchykh kooperatyvakh / B. Martos // Kooperatyvna respublika. – Lviv, 1937. – Veresen. – S. 211–217.
24. Martos B. Vidbudova ukrainskoi kooperatsii / B. Martos // Silske hospodarstvo Ukrainy. : zbirnyk statei za redaktsiieiu prof. Viktora Domanytskoho. – Praha : Kulturno-naukove vydavnytstvo UNO. – 1942. – S. 3–147.

УДК 94(477.82) 192/199

Вісин В. В.,

e-mail:visynvv@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9122-9158, Researcher ID:

https://independent.academia.edu/ValentynVisyn,

д.і.н., доцент, професор кафедри права, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

Вісина Т. М.,

e-mail:visynat@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0401-0594, Researcher ID:

https://www.researchgate.net/profile/Tetiana_Visyna,

к.і.н., доцент, доцент кафедри міжнародних економічних відносин, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РОЗВИТКУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

***Анотація.** У статті відображені адміністративно-правові чинники функціонування споживчої кооперації на початку ХХ ст. Встановлено, що внаслідок політизації опозиційними силами кооперативного руху в країні відбулося посилення контролю за діяльністю кооперативів з боку адміністрації. Це виявилось, насамперед, у втручанні органів влади в роботу кооперативів, перевірках фінансової документації, нагляді за членами правління, забороні культурно-просвітницької роботи. Основним завданням державної політики щодо кооперативів було встановлення цілковитого контролю за їх діяльністю. Багато кооперативних установ припинили свою діяльність за розпорядженням місцевих органів влади. Підозріле ставлення влади до споживчих товариств, призвело до затримок при реєстрації статутів нових кооперативів та їх союзів. В роботі детально проаналізовані загальні кооперативні закони, закони щодо певних видів кооперації, інші нормативні акти стосовно кооперативної діяльності, які безпосередньо впливали на розвиток споживчої кооперації краю. Також, охарактеризовані загальнодержавні та регіональні суспільно-політичні, економічні та галузеві законодавчі акти, які визначали політику центральної і місцевої влади у різних сферах життя суспільства і формували відповідне середовище для розвитку споживчої кооперації. Споживчі товариства належали до благодійних організацій. Юридичною основою для їх діяльності був «Статут про громадське піклування», глава «Про благодійні товариства та каси». «Нормальний статут» 1897 р. виконував функції закону, на основі якого розвивалася споживча кооперація. 4 березня 1906 р. видано указ «Тимчасові правила про товариства і союзи». У 1911 р. Міністерство внутрішніх справ видало проект «Нормального статуту споживчих товариств». Констатовано, що в умовах панування старої політичної системи та відсутності ефективного кооперативного законодавства функціонування споживчої кооперації на початку ХХ століття було утруднено.*

Ключові слова: кооперація, кооператив, кооперативне законодавство, споживча кооперація, зразковий статут

Visyn V. V.,

e-mail:visynvv@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9122-9158, Researcher ID:

https://independent.academia.edu/ValentynVisyn,

Doctor of History, Associate Professor, Professor of the Department of Law, Lutsk National Technical University, Lutsk

Visyna T. N.,

e-mail:visynat@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0401-0594, Researcher ID:

https://www.researchgate.net/profile/Tetiana_Visyna,

Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Economic Relations, Lutsk National Technical University, Lutsk

LEGISLATIVE BASIS OF CONSUMER COOPERATION DEVELOPMENT IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract. *The article reflects the administrative and legal factors of the functioning of consumer cooperation in the early twentieth century. It is established that as a result of politicization by the opposition forces of the cooperative movement in the country, the administration of the cooperatives was tightened. This was, first of all, in the intervention of the authorities in the work of cooperatives, inspections of financial records, supervision of board members, the prohibition of cultural and educational work. The main task of the state policy on cooperatives was to establish complete control over their activities. Many cooperative institutions have ceased their activities at the behest of local authorities. The suspicious attitude of the authorities towards the consumer societies led to delays in registering the statutes of new cooperatives and their unions. The general analysis of the general cooperative laws, laws on certain types of cooperatives, other normative acts concerning cooperative activities, which directly influenced the development of consumer cooperation of the region, are analyzed in detail. Also, national and regional socio-political, economic and sectoral legislative acts were defined, which defined the policy of central and local authorities in different spheres of society and formed an appropriate environment for the development of consumer cooperation. Consumer societies belonged to charitable organizations. The legal basis for their activities was the "Charter of Public Care", the chapter "On Charitable Societies and Funds". The "Normal Statute" of 1897 served as the law on the basis of which consumer cooperation developed. March 4, 1906 issued a decree "Temporary rules on societies and unions." In 1911, the Ministry of Internal Affairs issued a draft "Normal Statute of Consumer Societies." It was stated that the functioning of consumer cooperation in the early twentieth century was difficult under the prevailing old political system and lack of effective cooperative legislation.*

Key words: cooperation, cooperative store, cooperative legislation, consumer cooperation, exemplary regulation.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-16>

Постановка проблеми. При розгляді історії розвитку кооперативного руху на українських землях та його правового регулювання в дореволюційний період актуальним, на наш погляд, є звернення до проблеми адміністративно-правових умов розвитку споживчої кооперації на початку XX ст. Необхідність дослідження означеного питання обумовлена насамперед тією значною роллю, яку відіграла держава в житті українських кооператорів. Зміст нормативно-правових актів, що регламентували діяльність споживчих товариств, був детермінований державною політикою в галузі кооперативного будівництва. Вона, зі свого боку, визначала і ступінь можливої практичної реалізації товариствами наданих їм прав. Така досить тісна залежність кооперації від держави, що простежувалася протягом усього дореволюційного періоду, зумовлює необхідність більш детального вивчення цілей та завдань політики, яку проводив царський уряд щодо споживчих товариств і їх союзів, а також механізмів її реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характерною рисою української та російської науки останнього часу стало зростання інтересу дослідників до правових аспектів розвитку дореволюційної кооперації, свідченням чому є праці О. Болотової, С. Василюка, Кім Чан Чжина, А. Кореліна, М. Коновалова, А. Соболева, Т. Селіверстова, С. Тичиніна, З. Хаджуової. Незважаючи на такий досить великий дослідницький доробок, праць присвячених власне проблемі правового становища української споживчої кооперації, на сьогоднішній день практично немає. Це й зумовило потребу у додаткових дослідженнях даної проблематики.

Постановка завдання. Цілі статті – проаналізувати правові умови розвитку споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України; дослідити процес модернізації кооперативного законодавства, а також здійснити правовий аналіз прийнятих законів; виробити практичні рекомендації щодо врахування досвіду історії розвитку споживчої кооперації при формуванні сучасної державної політики в галузі кооперативного будівництва та законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українських землях перші споживчі товариства виникли в 60-х роках XIX ст. Це здебільшого були міські кооперативи, управління та господарська

діяльність яких відбувалися на основі європейського досвіду організації споживчих товариств. У тогочасному російському законодавстві споживчі кооперативи не виділялися з-поміж інших видів товариських об'єднань, а їхня діяльність регламентувалася окремими урядовими та відомчими актами. Споживчі товариства належали до благодійних організацій. Юридичною основою для їх відкриття та діяльності був «Статут про громадське піклування», зокрема статті глави «Про благодійні товариства та каси». Відповідно до цього документа встановлювався концесійний (дозвільний) порядок відкриття споживчих кооперативів. Міністр внутрішніх справ представляв проекти статутів у Комітет міністрів, а далі – на затвердження цареві. Із 1869 р. Міністерство внутрішніх справ отримало право вивчати та затверджувати статuti всіх громадських і приватних благодійних закладів Російської імперії, зокрема й споживчих кооперативів. Сам процес реєстрації споживчих товариств виявився доволі складним і довготривалим. Статут повинен був пройти через низку місцевих інстанцій, що значно затримувало відкриття кооперативів. До того ж, міністр міг вільно керуватися не лише нормами закону, а й власними поглядами чи діяти згідно із загальною політичною ситуацією в країні. Фактично позбавлялися права на участь у кооперативних організаціях прихильники опозиційних політичних сил, а також представники окремих національних меншин. Залежність товариств від міністерства зберігалась і після затвердження статутів. Споживчі кооперативи щорічно звітували про господарську діяльність і фінансовий стан товариства начальнику головного управління в справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ. Місцевий контроль за споживчими кооперативами здійснювали губернатори. Указами від 27 березня 1867 р. та 22 червня 1886 р. їм надавалося право закривати всі товариства в разі виявлення в їхній діяльності відхилення від мети, проголошеної в статутах, або порушень державного порядку й громадської безпеки та моралі [1, с. 183]. Фактично це означало, що місцева адміністрація мала можливість припинити діяльність товариств на власний розсуд, керуючись міркуваннями особистого характеру чи вимогами з центру. Установлений порядок утруднював відкриття споживчих кооперативів.

Незручності із затвердженням статутів у міністерствах далися взнаки в кінці XIX ст. Влада переглянула своє ставлення до кооперації. Розробляються так звані типові «нормальні» або «зразкові» статuti для кожного окремого виду кооперативів. 4–6 серпня 1896 р. у Нижньому Новгороді під час ярмарку відбувся Всеросійський торговельно-промисловий з'їзд, на якому розроблено й надіслано до Міністерства внутрішніх справ проект зразкового статуту для споживчих товариств. Текст статуту опубліковано 13 травня 1897 р. в «Урядовому віснику» [2]. Він супроводжувався спеціальним циркуляром господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ № 4190, за яким дозвіл на відкриття споживчих товариств надавався не центральній, а місцевій владі. Це, з одного боку, спрощувало процедуру самої реєстрації статуту й пришвидшувало відкриття товариств, але з іншого, – кооперативи потрапили в залежність від місцевої адміністрації. Водночас циркуляр виявив розходження поглядів міністерства й кооператорів на роль і завдання статуту. За відсутності загальнокооперативних правових норм «Нормальний статут» 1897 р. виконував функції закону й фактично на його основі розвивалася споживча кооперація дореволюційного періоду.

За статутом 1897 р. мета діяльності товариства – «доставка своїм членам різноманітних предметів споживання та домашнього облаштування, і надання своїм членам можливості робити заощадження з прибутку товариства». Крім того, споживчим товариствам дозволялося «...організувати установи, які мають на меті різноманітними засобами та шляхами покращити матеріальні і духовні умови життя членів товариства» [2, с. 42]. Тобто держава фактично визнала за кооператорами право на виконання не лише господарської, а й культурно-просвітницької діяльності (організувати бібліотеки, влаштовувати спеціальні навчальні курси, проводити лекції тощо). Основним видом господарської діяльності споживчих товариств статут визначав торгівлю готівкою зі своїми членами та сторонніми споживачами. Крім того, за рішенням загальних зборів, допускалося й товарне кредитування осіб, які перебували в складі кооперативу. Це було значною помилкою укладачів статуту, оскільки таким чином порушувалися базові роцдельські принципи кооперації, що призводило до руйнування фінансового стану кооперативів. Окрім того, споживчі товариства та їхні установи, на відміну від кредитних, обкладалися різноманітними податками й платежами – гільдійськими за право торгівлі, гербовими, митними та місцевими зборами.

Статут регулював і внутрішнє життя кооперативу. До складу споживчих товариств могли входити як фізичні, так і юридичні особи, які сплатили пайові внески. Кожен член товариства на загальних зборах мав лише один голос, незалежно від кількості паїв. Цим закріплювався основоположний принцип кооперативної організації – рівність її членів. Матеріальна відповідальність за зобов'язаннями товариства обмежувалася сумою пайових внесків. Стягнення понад цю суму з іншого належного члену майна чи коштів заборонялося.

Розподіл отриманих товариством прибутків відбувався таким чином: не менше 10 % відраховувалося в запасний капітал і не більше 10 % – на виплату відсотків на кожен пайовий карбованець. Решта розподілялася між членами товариства пропорційно до вартості зроблених ними закупок.

Справами товариства керували загальні збори членів і правління. Держава жорстко контролювала проведення загальних зборів. У статті 65 вказувалося, що в разі виявлення «чого-небудь противного державному порядку та суспільній безпеці і моралі» в діяльності кооперативу місцевий губернатор або градоначальник мав право його закрити. Товариство могло бути закрите й за розпорядженням міністра внутрішніх справ [2, с. 52]. Запровадження означеного положення цілком відповідало царській політиці жорсткого контролю та нагляду за кооперативними організаціями. Серед недоліків слід відзначити й відсутність закріпленого за товариствами права на об'єднання в кооперативні союзи. Отже, це значно ускладнювало умови розвитку споживчих товариств, змушуючи їх ставити на перше місце реалізацію не власних, а державних інтересів, які часто суперечили потребам кооперованої громадськості. Утім, прийняття «Нормального статуту» в 1897 р. створило значно кращі правові умови для розвитку кооперативних організацій порівняно з тими, які існували в 60–90-х роках XIX ст. Споживча кооперація поступово завойовувала своє місце в економічному житті країни.

Піднесенню кооперативного руху на початку XX ст. сприяли революційні події 1905–1907 рр. Вони викликали небувалу громадянську активність в Російській імперії. Кооперативні установи (як легальні, дозволені владою) перебували у виграшному становищі й до них намагалися потрапити люди, які прагнули взяти участь у громадському житті. Причому це були і аполітичні особи, і прихильники різних політичних орієнтацій. Поступово на початку XX ст. в партійних програмах та тактичних установах з'явилися пункти про ставлення до кооперативного руху, про його місце й роль у досягненні партійно-політичних цілей. Намагаючись послабити соціальну напругу, уряд прийняв нормативні документи, які сприяли демократизації суспільного життя.

Зокрема, 4 березня 1906 р. набрав чинності указ «Тимчасові правила про товариства і союзи» [3]. Старі норми, які суперечили змісту цього закону, були скасовані. До них потрапила й стаття 321 «Загальних установ губернських», яка надавала губернаторам право закривати різні громадські заклади. Натомість право припинення їхньої діяльності отримали спеціальні органи – Губернські у справах про товариства присутствія, а губернатори могли лише тимчасово призупиняти діяльність цих товариств. Проте для керівників губерній отримання необхідного дозволу від міністерства не було проблемою, тож ці зміни суттєво не полегшували становище кооператорів.

Загалом у розвитку української споживчої кооперації на початку XX ст. намітилася тенденція до консолідації лав кооперативної громадськості, а саме: створення союзів споживчих товариств. Однак подібну ініціативу негативно сприйняли урядові кола Російської імперії. Представники держави не дозволили засновувати союзні об'єднання й заборонили надалі проводити будь-які організаційні заходи в цьому напрямі. Відсутність належної правової бази діяльності установ такого типу змушувала кооператорів удаватися до різноманітних, інколи не зовсім легальних, способів оформлення своїх союзів. У дореволюційний період існували чотири організаційно-правові форми об'єднань споживчих товариств: статутні об'єднання, прості договірні об'єднання, складні договірні об'єднання та об'єднання, які створювалися на підставі «Нормального статуту» споживчих товариств 1897 р. (Товариства оптових закупок). Кожна із зазначених форм мала свої переваги та недоліки. Проте жодна з них не могла забезпечити кооперативній громадськості ефективного та стабільного функціонування їхніх союзів. Усі спроби привернути увагу уряду до проблеми безправного становища кооперативних союзів і необхідності розробки спеціального нормативного документа постійно наштотувалися на глуху стіну мовчання. Циркуляром міністра внутрішніх справ від 28. 06. 1906 г. № 19 влада заборонила розгляд питання про союзні об'єднання споживчих товариств на Московському Всеросійському кооперативному з'їзді у 1908 р. і навіть не погодилася поширити на споживчу кооперацію дію «Тимчасових правил про товариства та союзи».

Недоліки кооперативного законодавства та всілякі перепони влади не давали споживчій кооперації розвиватися більш високими темпами. Тому учасники кооперативного руху вимагали від держави зміни кооперативного законодавства і, зокрема, закріплення положень, які б забезпечили явочний порядок відкриття кооперативу; більшу самостійність товариств у вирішенні організаційних питань; розширення компетенції товариств у сфері господарської та культурно-просвітницької діяльності; невтручання органів влади в роботу кооперативів; можливість об'єднуватися в регіональні та центральні союзи. Потребу модернізації кооперативного законодавства усвідомлювали і в урядових колах країни. Проте далі загальних декларацій та обіцянок справа не йшла. І це цілком зрозуміло. Царський уряд із підозрою ставився до

кооперативних організацій, особливо після появи інформації про наміри революційних партій використати кооперативний рух у своїх цілях. За таких умов царат не лише не збирався ставати на шлях лібералізації кооперативного законодавства, а навпаки – робив усе для того, щоб посилити контроль над товариствами. Засоби такого контролю були різноманітними: починаючи від безпосереднього адміністративного втручання на місцях і закінчуючи підготовкою низки нормативно-правових актів, які передбачали суттєве обмеження самодіяльності кооперативних організацій. Характерним прикладом такої нормотворчої діяльності уряду Російської імперії стало видання Міністерством внутрішніх справ у 1911 р. проекту нового «Нормального статуту споживчих товариств» [4].

Новий проект не лише залишав стару дозвільну систему, а й вимагав затвердження вищою владою товариств, створюваних у середовищі державних службовців, казенних і приватних залізниць. Передбачалося розширення господарської діяльності споживчих товариств і надавалося право збуту виробів та продукції своїх членів і розміщення заощаджень у торговельну справу для отримання прибутку. Водночас їм заборонялося влаштовувати власне виробництво. Проект дозволяв матеріальну діяльність і забороняв культурно-просвітницьку. Багато норм нового статуту суперечили таким базовим принципам кооперативної організації, як демократичність управління, відкритість членства, самостійність у прийнятті рішень та визначенні цілей тощо. Обмежувався доступ до участі в управлінні справами товариства членів, які перебували під наглядом поліції або під попереднім слідством. Також у новий проект додали не властивий для кооперації національний фактор. Отже, у міністерському проекті не лише не виправили недоліки статуту 1897 р., а й ще більше обмежили права та свободи кооперативних організацій. Саме тому діячі кооперативного руху зокрема В. Зельгейм, А. Меркулов, С. Прокопович, визнали його вкрай незадовільним, спрямованим на захист інтересів держави, а не кооперації. Врешті негативна позиція кооперованої громадськості й небажання влади погіршувати з нею й без того складні відносини, зумовили відмову царату від прийняття цього нормального статуту споживчого товариства.

Швидке кількісне зростання кооперації, різноманітність напрямів її практичної роботи довели, що, по-перше, стандартні «нормальні» та зразкові статuti не можуть відобразити розмаїття й специфіку регіональних умов та охопити всі сторони діяльності кооперативних організацій; по-друге, потрібно прийняти загальнокооперативний закон, у якому відобразилися б загальні принципи виникнення, оформлення та діяльності кооперативів різних видів, типів і рівнів; по-третє, потрібно переглянути принципи відносин кооперації й влади. Перша світова війна загострила означені проблеми. До того ж, споживча кооперація завдяки своєму ефективному механізму постачання населення необхідними продуктами за помірними цінами зуміла частково зменшити гостроту кризових явищ. Це відзначено й населенням, яке масово приступило до організації нових споживчих товариств, і державними чиновниками, котрі визнали необхідність підтримки кооперації за допомогою створення оптимальних адміністративно-правових умов її розвитку.

4 липня 1915 р. міністр торгівлі та промисловості В. Шаховської направив до Ради міністрів записку «Найближчі завдання законодавства та управління щодо споживчої кооперації» [5, л. 2–19]. У ній міністерство визнало значення споживчих товариств в економічному житті країни, а також констатувало відсутність ефективної нормативно-правової бази. До того ж, уряд турбував розроблений кооператорами проект загального кооперативного закону, який передбачав мінімальні можливості для державного втручання в кооперативні справи. Тому влада намагалася частково лібералізувати кооперативне законодавство, одночасно зберігаючи основні важелі впливу на товариства. Міністерство розробило свій план розвитку споживчої кооперації. Пропонувалося перепідпорядкувати споживчі товариства Міністерству торгівлі та промисловості, залишивши за Міністерством внутрішніх справ лише загальний нагляд за їхньою діяльністю. Для здійснення контрольно-наглядових функцій мали створити спеціальний державний «Комітет у справах споживчих товариств». Також у записці зазначено конкретні кроки реалізації означеного проекту: забезпечити фінансування споживчої кооперації за рахунок коштів із державної скарбниці; розробити окреме положення про споживчу кооперацію, а також зразкові статuti споживчих товариств та їхніх союзів; запровадити явочний порядок заснування кооперативних організацій на основі затверджених державою зразкових статутів. 10 липня 1915 р. Рада міністрів схвалила представлені пропозиції [6, с. 301]. Міркування міністра мали реалізуватися в законопроекті про споживчу кооперацію. Для цього 24–27 вересня 1915 р. скликано урядову нараду, присвячену обговоренню зразкових статутів для споживчих товариств і їхніх союзів та розгляду проекту «Положення про споживчі товариства», у якій, крім чиновників, взяли участь представники земств, кооперативних установ, учені [7, л. 85–114 об.]. Як наслідок, урядовці та кооператори розробили компромісний варіант зразкового статуту, який мав усунути недоліки

документа 1897 р. Зокрема, передбачено забезпечити товариствам можливість провадити не лише господарську, а й культурно-просвітницьку роботу серед населення; скасовано обмеження щодо складу членів-пайовиків, знижено віковий ценз; ліквідовано положення, яке дозволяло владі закривати товариства в адміністративному порядку, без попереднього рішення суду тощо [8]. Внесені пропозиції в разі практичної реалізації забезпечили б кооперацію ефективною правовою базою, проте цього не сталося. 24–25 жовтня 1915 р. відбулася нова міжвідомча нарада без представників кооперативної й наукової громадськості [9, с. 208]. Міністерство торгівлі та промисловості представило змінений варіант законопроекту, у якому зберегло пункти, відхилені кооператорами на попередній нараді про державне фінансування, про «Комітет у справах споживчих товариств» та ін. [10, с. 1268]. Подібне відверте ігнорування інтересів учасників кооперативного руху викликало, відповідно, негативну реакцію останніх і позбавило означений законопроект їхньої підтримки. Проти його прийняття виступило також Міністерство внутрішніх справ, невдоволене передачею споживчої кооперації у відання Міністерству торгівлі та промисловості [11]. Думку цієї наради врахувала Рада міністрів, яка на засіданні 1 грудня 1915 р. «визнала доцільним, замість загального положення для всіх видів кооперації, дозволити відомствам...виробити відповідні законодавчі пропозиції для регулювання окремих галузей кооперативної справи, дотичних до їх відомств» [6, с. 325]. У результаті тривалих суперечок між міністерствами та кооператорами розробку остаточного варіанта статуту й положення про споживчі товариства у дореволюційний період так і не завершено.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Підсумовуючи вищенаведені факти з історії державної політики у сфері кооперативного будівництва на землях Наддніпрянської України, ми дійшли до таких висновків. На початку ХХ ст. внаслідок спроб політизації опозиційними силами кооперативного руху в країні відбулося посилення контролю за діяльністю кооперативних організацій з боку царської адміністрації. Це виявилось насамперед у постійному втручанні органів влади в роботу кооперативів, проведенні перевірок їх фінансової документації, встановленні нагляду за підозрілими членами правління чи товариствами, забороні культурно-просвітницької роботи тощо. Ряд «неблагонадійних», з погляду влади, кооперативних установ змушені були припинити свою діяльність за розпорядженням місцевих органів влади. Підозріле ставлення влади до споживчих товариств врешті призвело до числення затримок при реєстрації статутів нових кооперативів та їх союзів. Почастішали випадки відмов у відкритті товариств. Проте подібна політика в кінцевому підсумку не дала бажаного результату. Навпаки, роздратовані постійним адміністративним тиском члени та керівники кооперативних організацій поступово дійшли висновку про неможливість нормального розвитку заснованих ними об'єднань в умовах панування старої політичної системи та відсутності ефективного кооперативного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корелин А. Кооперативное законодательство в России и западный опыт / А. Корелин // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180–189.
2. Устав потребительских обществ 13 мая 1897 г. – СПб. : [б. и.], 1897.
3. Именной Высочайший указ, данный Сенату. О временных правилах об обществах и Союзах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. 1906. Отделение первое. – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 201–207.
4. Новый проект нормального устава // Союз Потребителей. – 1911. – № 2. – С. 123–127.
5. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1276, оп. 11, д. 329, л. 2–19.
6. Корелин А. Кооперация и кооперативное движение в России. 1860–1917 гг. / А. Корелин. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2009. – 391 с.
7. РГИА, ф. 1276, оп. 11, д. 330, л. 85–114 об.
8. Меркулов А. Междуведомственное совещание по выработке проекта закона о потребительской кооперации / А. Меркулов // Союз потребителей. – 1915. – № 28. – С. 944–946.
9. Болотова Е. Ю. Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв.: опыт общественного регулирования : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02 – Отечественная история / Елена Юрьевна Болотова ; Московский пед. гос. ун-т. – Москва, 2003. – 438 с.
10. Законопроект о потребительных обществах // Союз потребителей. – 1915. – № 36. – С. 1268.
11. Министры о потребительской кооперации // Союз потребителей. – 1916. – № 20. – С. 683.

REFERENCES

1. Korelin, A. (1996), "Cooperative legislation in Russia and Western experience", *Otechestvennaya istoriya*, vol. 2, pp. 180–189.

2. Ustav potrebitel'skikh obshchestv 13 maya 1897 g. [The charter of consumer societies May 13, 1897] (1987), SPb. : [b. i.].
3. Imennoy Vysochayshiy ukaz, dannyy Senatu. O vremennykh pravilakh ob obshchestvakh i Soyuzakh [Named Supreme Decree given to the Senate. On provisional rules on societies and unions]. (1909). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie tret'e. T. XXVI. 1906. Otdelenie pervoe*. SPb. : [b. i.] [in Russia].
4. "New draft normal charter" (1911), *Soyuz Potrebiteley*, vol. 2, pp. 123–127.
5. Fund 1276. Description 11. Case 329. – Russian State Historical Archive (RSHA), Moscow, Russia.
6. Korelin, A. (2009), *Kooperatsiya i kooperativnoe dvizhenie v Rossii 1860–1917 gg.* [Cooperation and cooperative movement in Russia. 1860-1917], Ros. polit. entsikl. (ROSSPEN), Moscow, Russia.
7. Fund 1276. Description 11. Case 330. – RSHA, Moscow, Russia.
8. Merkulov, A. (1915), "Interdepartmental meeting on the development of a draft law on consumer cooperation", *Soyuz potrebiteley*, vol. 28, pp. 944–946.
9. Bolotova, E. Yu. (2003), "Consumer cooperation in Russia in the late nineteenth and early twentieth centuries: the experience of social regulation", Abstract of D. dissertation, History, Moskovskiy ped. gos. un-t., Moscow, Russia.
10. "Bill on Consumer Societies" (1915), *Soyuz potrebiteley*, vol. 36, p. 1268.
11. "Ministers on consumer cooperation" (1916), *Soyuz potrebiteley*, vol. 20, p. 683.

УДК 330.83

Михальський Ю. В.,

e-mail: myhalski@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1504-2604, Researcher ID: F-1372-2019, к.і.н., доц., зав. кафедри історії і політології, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

Миронова М. І.,

e-mail: myronowa@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1438-4394, к.е.н., доц. кафедри теоретичної та прикладної економіки, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

**ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ
В НАЦІОНАЛЬНІЙ КООПЕРАТИВНІЙ ДУМЦІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

***Анотація.** Зростаюча в останні роки актуалізація інституційної економічної проблематики є переконливим свідченням посилення впливовості та авторитету інституційного напрямку економічної теорії у світовому та вітчизняному науковому середовищі. Незважаючи на те, що у наукових працях сучасних і зарубіжних економістів, вчених досить повно розкрито теоретико-методологічні аспекти інституційної теорії, потребує подальшого вивчення та обґрунтування інституційний напрям в сучасній економічній науці.*

У статті розглядаються історико-методологічні засади формування ідеї інституціоналізму в національній кооперативній думці України, які формуються з другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Проаналізовано чинники виникнення інституціоналізму та неоінституціоналізму. Сконцентровано увагу на ідеях інституціоналізму в контексті формування класичної політичної економії в Україні. Автори підкреслюють необхідність адаптації аналізу соціально-економічних інституцій у спадщині класичної політичної економії в Україні ХХ ст. до створення цілісної концепції генезису й еволюції інституціоналізму в українській економічній думці. Наслідуючи кращі традиції європейської економічної науки, українські вчені намагалися враховувати соціальні суперечності, потребу демократичного реформування суспільних відносин у своїх працях. Автори приходять до висновку, що у першій половині ХХ ст. українські економісти проголошували ідеї, співзвучні з ідеями інституціоналізму. Вони прагнули розширено трактувати предмет політичної економії, залучаючи до наукового аналізу морально-етичні, духовні, правові та інші фактори; здійснювали спроби дослідити мотивацію економічної поведінки людини та її обмеження.

У статті виокремлено особливості формування феномена інституціоналізму в українській економічній думці як базису для збереження самоідентичності українців. Розглянуто історичні еволюційні зміни в господарській самоорганізації українців. Досліджено соціально-психологічні та морально-культурні аспекти українського національного інституціоналізму. Вивчається вплив інституціоналізації на забезпечення національного господарсько-кооперативного руху. Визначено перспективні напрями подальших наукових досліджень у цій галузі.

Ключові слова: інституціоналізм, неоінституціоналізм, інституція, кооперація, кооперативний рух.

Mykhalskyi Y. V.,

e-mail: myhalski@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1504-2604, Researcher ID: F-1372-2019, Ph.D., Associate Professor, Head of the Department of History and Political Science, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

Myronova M. I.,

e-mail: myronowa@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1438-4394,

Ph.D., Associate Professor of the Department of Theoretical and Applied Economics, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

THE FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL COOPERATIVE INSTITUTIONALISM IDEA IN THE NATIONAL COOPERATIVE OPINION OF THE LATE XIX-EARLY XX CENTURY

Abstract. *The growing actualization of institutional economic problems in recent years is a convincing evidence of the strengthening of the influence and authority of the institutional direction in the world and national economic theory. In spite of the fact that in scientific works of modern and foreign economists, scientists quite fully disclosed theoretical and methodological aspects of institutional theory, requires further study and justification of the institutional direction in modern economic science.*

The article examines historical and methodological foundations of the institutionalism idea formation in the national cooperative opinion of Ukraine, which are formed in the second half of XIX - the first half of the XX century. The factors of the emergence of institutionalism and neo-institutionalism are analyzed. Attention is focused on the ideas of institutionalism in the context of the formation of classical political economy in Ukraine. The authors emphasize the need to adapt the analysis of socio-economic institutions in the legacy of classical political economy in Ukraine of the twentieth century to the creation of a holistic concept of the genesis and evolution of institutionalism in Ukrainian economic thought. Inheriting the best traditions of European economic science, Ukrainian scientists tried to take into account social contradictions, the need for democratic reform of public relations in their works. The authors conclude that in the first half of the twentieth century Ukrainian economists proclaimed ideas consonant with the ideas of institutionalism. They sought to interpret the subject of political economy in a broad way, involving moral, ethical, spiritual, legal and other factors in scientific analysis; they made attempts to investigate the motivation of human economic behavior and its limitations.

The peculiarities of the formation of the phenomenon of institutionalism in Ukrainian economic thought as a basis for preserving Ukrainian self-identity are singled out. Historical evolutionary changes in the economic self-organization of Ukrainians are considered. The socio-psychological, moral and cultural aspects of the Ukrainian national institutionalism are studied. The influence of institutionalization on the national economics is examined. The perspective directions of further scientific researches in this direction are determined.

Key words: institutionalism, neoinstitutionalism, institution, cooperation, cooperative movement.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-17>

Постановка проблеми. Методологія інституціоналізму використовує та інтегрує інструментарій різноманітних дисциплін, в першу чергу психології, соціології, історії, філософії, права тощо. Саме використання цієї методології дозволяє глибоко і всебічно дослідити інституційне поле процесу формування українських господарсько-кооперативних товариств на українських землях другої половини XIX – першої половини XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади українського інституціоналізму та історичні аспекти формування наукових поглядів інституціоналізму в українській економічній думці знайшли висвітлення у працях таких видатних економістів-істориків як Степан Злупко [4; 5], Ілля Витанович [3], Борис Мартос [6], Михайло Туган-Барановський [11] та ін. Поряд з цим, вимагає наукового опрацювання питання розвитку теорії інституціоналізму в економічній думці Галичини 2-ї половини XIX – 1-ї половини XX ст., також потребують дослідження соціально-психологічні та морально-культурні аспекти українського національного інституціоналізму.

Мета дослідження. Метою статті є висвітлення та наукове обґрунтування формування методологічних засад інституціоналізму в економічній думці України 2-ї половини XIX – 1-ї половини XX ст. та вивчення впливу інституціоналізації на забезпечення національного господарського руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституціоналізм – напрям в економічній науці, який бере в основу аналізу не лише економічні проблеми, але й пов'язує їх з проблемами правовими, політичними, соціальними, етичними та ін. Фундатором школи інституціоналізму вважається Торстейн Бунде Веблен, який, використовуючи філософське осмислення економічних процесів та опираючись на доктрину Канта, розширив тлумачення предмета політичної економії [10, с. 59-61].

На наш погляд, виникнення інституціоналізму було обумовлено такими чинниками (рис. 1):

Рис. 1. Чинники виникнення інституціоналізму (авторська розробка)

Неоінституціоналізм, тобто нова інституціональна економічна теорія, яка була розвинута і започаткована нобеліантом у галузі економіки Дугласом С. Норттом, передбачає, що економіка функціонує в певних інституціональних рамках, причому ідеологія і культура значною мірою визначають і впливають на економічний розвиток [12]. У науковій зарубіжній літературі неоінституціоналізму часто акцентується на актуалізації формування широкого інституційного поля, яке передбачає відродження самобутніх засад національної господарської культури.

Підневільний статус українських земель, обумовлений пануванням чужих імперських держав, повністю визначив специфічні умови національного розвитку, який проявився у формуванні феномена інституціоналізму в українській економічній думці, який у свою чергу став потребою збереження самоідентичності українців.

Українська економічна думка розвиває цінності інституціоналізму в контексті загальноцивілізаційного процесу. Зокрема, представники Київської школи політекономії чітко окреслили поняття, які використовує інституціоналізм. Ще більш ґрунтовно базові цінності інституціоналізму використовує український вчений з світовим ім'ям *Михайло Іванович Туган-Барановський*. Він використовував міждисциплінарний методологічний інструментарій інституціоналізму (історію, психологію, соціологію тощо), аналізуючи і досліджуючи економічні процеси [4]. Методологію інституціоналізму він практикує у фундаментальному дослідженні «Соціальні основи кооперації» [11], у першому розділі якого обґрунтовується загальне вчення про кооперацію, насамперед тут мова йде про соціальний ідеал кооперації. Кооперативні підприємства, на думку вченого, це, по суті, єдина форма господарської організації, зорієнтована на зміну існуючої системи господарства за допомогою свідомих

зусиль широких суспільних груп. Вагоме значення даного дослідження є розкриття соціальної природи і політичної позиції господарської кооперації. Зокрема, Михайло Туган-Барановський, обґрунтовуючи співвідношення кооперації і політики, зазначає, що кооперація не є асоціальною організацією. У ній соціальні інтереси віддзеркалюються ще більше, ніж це стосується політичних партій. Разом з тим вчений застерігає від об'єднання кооперації з політичною партією, оскільки таке об'єднання не є корисним: в результаті об'єднання і партія, і кооперативи, тобто обидві сторони [11].

За умов панування чужих держав в Галичині українська спільнота через кооперативний рух самореалізувалась, українці отримали економічну незалежність за умови відсутності державності. З кооперативним рухом в Східній Галичині тісно пов'язана як теорія, так і практика інституціоналізму, який відзначається реальними визначними постатями та теоретико-організаційним і практичним досвідом.

Одним із фундаторів інституціоналізму в кооперативному русі є *Микола Васильович Левитський*, який заохочував невеликі селянські господарства до спільного господарювання, побудованого на принципі добровільності. Він вважав, що «кооперація є найліпше і найкраще виявлення людського генія в межах соціально-економічного будівництва» [3, с. 106]. Саме на добровільних засадах, які пропонував Микола Левитський, розвивався артільний рух на Херсонщині, а далі – поширився на Донеччину, Катеринославщину, Канівщину, Чернігівщину, Полтавщину. На засадах, сформульованих Миколою Левитським, артільний рух поширився також на етнічні російські землі.

Микола Левитський намагався реалізувати чітко сформовані власні науково-ідейні засади кооперації з використанням і розбудовою артільних господарств. На його погляд, артілі, які виникали і розвивалися, мали стати інституційним зародком нової моральної і виробничої організації. Микола Левитський зауважував: «Всі завоювання соціального прогресу по суті, здобуті не стільки економічними факторами, скільки силами моральними і ... перемагав зрештою не той, хто був сильніший економічно, а той, хто був сильніший морально» [3, с. 107]. Разом з тим, важливим є те, що економічний розвиток він аналізував і розглядав з еволюціоністських позицій, оскільки «історія жодних різких кроків не знає», при цьому він акцентував увагу на демократично-республіканському дусі українського народу, який в кінцевому рахунку прагне створити устрій життя без пана і хлопа» [3, с. 107]. Артільна господарка, яку пропагував Микола Левитський, розвивалася в контексті використання досвіду країн Європи і Америки. Микола Левитський як теоретик і практик сформував низку проектів про організацію кредитних, споживчих і кооперативних спілок, ремісничих і землеробських артілей, створення товариств сприяння артілям, артільних лавок і кас різних типів, виставок сільськогосподарських знарядь, тимчасових складів товарів тощо.

Серед українських кооператорів з інституціоналістським підходом необхідно відзначити і *Бориса Миколайовича Мартоса*, погляди якого сформувалися під впливом Миколи Левитського. Вчений-кооператор звертав увагу на важливе значення кооперації для української нації, наголошуючи при цьому, що це значення особливо важливе в контексті «боротьби за самостійне економічне становище, за визволення од залежності економічної, за усунення визиску в дорозі обміну...» [6, с. 5]. Особливу роль при формуванні Миколи Левитського як науковця-кооператора відіграла діяльність Кооперативної Комісії при Полтавському Сільськогосподарському Товаристві, яке очолював Олександр Русов.

Борис Мартос, розвиваючи кооперативну теорію, в одній з своїх праць звертає увагу на те, що «в житті дуже рідко можна зустріти те чи інше явище в чистому вигляді, тому дуже часто кооперативи, які доводиться зустрічати на практиці, в деяких відношеннях відступають від того чистого типу, що дає теорія» [6, с. 47], при цьому він акцентує увагу на особливостях господарської кооперації порівняно з іншими економічними господарськими системами. Український вчений аналізує статuti кредитних кооперативів, права і обов'язки членів, досліджує статутні та організаційні питання кооперативного руху, разом з тим він створив свою класифікацію кооперативів, детально проаналізував і описав кожен з кооперативних господарських форм, при цьому використовуючи як український, так і зарубіжний матеріал.

Надзвичайно важливим для практики кооперативної діяльності є те, що Борис Мартос приділяє особливу увагу кадровому питанню, при цьому він звертає увагу, що працівники господарської кооперації обов'язково повинні бути високофаховими, а свою діяльність вони повинні вибудовувати на принципі високих моральних засад. У цьому контексті він писав: «Для розвитку кооперації потрібні досвідчені керівники та добре підібраний фаховий персонал... В першу чергу керівник кооперативної установи, повинен бути людиною порядною. Розум, досвід та енергія людини нечесної принесуть кооперації не користь, а тільки шкоду, тому в першу чергу потрібні люди непідкупні, що для них матеріальні блага не грали б у житті першої ролі, і то однаково, чи справа йде про які-небудь дрібні вигоди, чи про якусь велику користь» [6, с. 158].

Виразні інституціональні підходи притаманні позиції видатного практика-кооператора та громадського діяча *Юліана Павликовського*. Як теоретик і практик господарської кооперації він сформувався під впливом молодшої історичної школи політичної економії, зокрема, віденського професора К. Гофмайстра, праць економістів Кембріджської Школи, а також німецьких й австрійських вчених, які були об'єднані у Союзі соціальної політики на чолі з Густавом фон Шмоллером. Юліан Павликовський добре був обізнаний із здобутками американської інституційної економічної школи, зокрема йому імпонувала точка зору цієї школи, відповідно до якої кожній нації є притаманними історично сформовані суспільно-економічні інституції й традиції, ці інституції і традиції обов'язково необхідно враховувати, коли відбуваються різні трансформаційні і модерністські зміни в господарській системі [2, с. 488].

Як теоретик і практик кооперативного руху, Юліан Павликовський особливу увагу звертав також на необхідність разом з еволюційним розвитком кооперативного руху для українців активно розвивати і національне приватне підприємництво. Він наголошував, що ці процеси повинні розвиватися одночасно, при цьому він зауважував, що результативність такої діяльності буде набагато вищою, коли будуть грамотно об'єднані зусилля і української кооперації, і приватного підприємництва. «Кожний нарід, як збірна одиниця, – писав Юліан Павликовський, – витворена спільнотою крові, спільнотою рідної культури і спільнотою ідей та змагань, мусить, щоби вдержати своє фізичне і духовне існування, щоби забезпечити собі відповідні умови постійного розвитку серед сім'ї цивілізованих народів світу, присвячувати господарській праці і організації власних господарських сил поважну частину своєї енергії» [8, с. 3].

Визначним не тільки українським, але і європейським кооператором є також *Сергій Васильович Бородаєвський*, який був як теоретиком, так і практиком української кооперації, брав участь в міжнародних кооперативних з'їздах, був дійсним членом Міжнародного Кооперативного Союзу, постійно підтримував тісні контакти з сучасними йому видатними кооператорами світу. Про його європейське визнання свідчить те, що коли видатний французький теоретик і організатор кооперації Шарль Жід створив Інститут для Кооперативних Студій, то Сергій Бородаєвський став одним з перших його членів. Разом з тим, він володів енциклопедичними знаннями з проблем кооперативного руху, глибоко аналізував, узагальнював та робив висновки, використовуючи міжнародний досвід становлення та розвитку кооперативного руху. Про його надзвичайно продуктивну працю і, зрозуміло, європейське визнання свідчать, наприклад, понад півтисячі його фахових статей, які були опубліковані у 22 країнах тільки протягом 1941-1942 років. Ці публікації були надруковані у 85 кооперативних виданнях (українських, польських, чеських, болгарських, румунських, англійських, французьких, німецьких, іспанських, італійських, китайських, швейцарських та інших).

Чи не найважливішою серед численних праць Сергія Бородаєвського є монографія «Історія кооперації» [1]. Саме у цій важливій науковій праці вчений з використанням порівняльного аналізу показав особливості кооперації у понад 40 країнах світу, при цьому такий порівняльний аналіз було вперше зроблено у світовій кооперативній літературі.

Серед теоретиків і практиків кооперації дуже популярною була також книжка Сергія Бородаєвського «Збірник про дрібний кредит», яка обґрунтовувала інституційний підхід до кредитних відносин. Дана праця видатного вченого, яка з'ясувала суть, закони, організацію та діловодство ощадно-позичкових і кредитних кас, видавалася шість разів загальним накладом 30 тис. примірників.

Отже, історичні еволюційні зміни в господарській самоорганізації українців носили чітко інституційне забарвлення, в основі якого яскраво переважали національно-визвольні стимули. Це було визначальним і першочерговим як для науковців-теоретиків української кооперації, так і для реальних фахових практиків українського господарського розвитку.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Українська кооперативна теорія дала багато постатей світовій економічній науці, яка розвивала і утверджувала інституціоналізм як напрям у світовій економічній науці, проте інституціоналізм розвивався і на національному ґрунті. Особливості українського національного інституціоналізму проявляються саме в тому, що інституціоналізм характеризується як морально-культурним, так і соціально-психологічним аспектами. Це дозволило розкрити по-новому і збагатити як українську економічну думку та господарсько-кооперативну практику, так і теорію інституціоналізму загалом.

Перспективними для подальших досліджень є проблеми становлення та формування інституціоналізму в загальноукраїнських масштабах та його вплив на розвиток сучасної економічної думки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – 446 с.
2. Вербова О. С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях у 1848-1944 роках у контексті інституціоналізму / О. С. Вербова // Формування ринкової економіки : збірник наукових праць. – Спецвипуск : Методологічні проблеми сучасної політичної економії. – К. : КНЕУ, 2011. – С. 484-491.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : ТУК, 1964. – 624 с.
4. Злупко С. М. Михайло Туган-Барановський – український економіст світової слави. – Львів : Каменярь, 1993. – 192 с.
5. Злупко С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
6. Мартос Б. Теорія кооперації : курс лекцій / Б. Мартос. – Регенсбург, Берхтесгаден : Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с.
7. Норт Д. Інституції, інституціональні зміни та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
8. Павликовський Ю. Кооперація і приватники / Ю. Павликовський // Торговля і Промисл. – 1934. – 1 жовтня. – Ч. 1. – С. 2-3.
9. Пал Л. А. Аналіз державної політики / Л. А. Пал. – К. : Основи, 1999. – 422 с.
10. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Наука, 1968. – 600 с.
11. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
12. North D. C. Structure and Change in Economic History / D. C. North. – New York : Norton & Company, 1981.

REFERENCES

1. Borodayevskyy, S. V. (1925) *"History of Cooperation"*, Prague, Ukrainian publishing public fund.
2. Verbovyi, A. (2011) *"National economic movement in Western Ukraine in 1848-1944 years in the context of institutionalism"*, Formation of market economy: technologies, Special Issue: Methodological problems of modern political economy, Kyiv, Ukraine, pp. 484-491.
3. Vytanovych, I. (1964) *"History of Ukrainian cooperative movement"*, New York, USA
4. Zlupko, S. M. (1993) *"Michael Tugan-Baranovsky – Ukrainian Economist of World Fame"*, Lviv, Ukraine.
5. Zlupko, S. M. (2005) *"History of Economic Theory: a Textbook"*, Kyiv, Ukraine.
6. Martos, B. (1947) *"Cooperation Theory: Lectures"*, Regensburg Berchtesgaden.
7. North, D. (2000) *"Institutions Change and the Economy"*, Kyiv, Ukraine.
8. Pavlykovsky, J. (1934) *"Cooperation and Private Traders"*, Trade and Industry, vol. 1, pp. 2-3.
9. Pal, L. A. (1999) *"Public Policy Analysis"*, Kyiv, Ukraine.
10. Selihmen, B. (1968) *"The Main Flows of Modern Economic Thought"*, Moscow, Russia.
11. Tugan-Baranovsky, M. I. (1989) *"Social Principles of Cooperation"*, Moscow, Russia.
12. North, D. C. (1981) *"Structure and Change in Economic History"*, New York, Norton & Company.

УДК 655.41:334.735(477)«192»

Оніпко Т. В.

e-mail: tetianaonipko56@gmail.com, ORCID ID:0000-0001-9591-366X, Researcher IDF-5034-2017

д.і.н., проф., завідувачка кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», м. Полтава

КООПЕРАТИВНА КНИГОТОРГІВЛЯ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД 1920-Х РОКІВ

Анотація. У статті проаналізовано досвід налагодження книготоргівлі організаціями вітчизняної споживчої кооперації упродовж 20-х років ХХ ст. Акцентовано на важливості залучення споживчих товариств і їх спілок до процесу просування книги в сільські школи, хати-читальні та клуби, на промислові новобудови, у робітничі гуртожитки. Оскільки друкованої продукції та канцелярських товарів на початку 1920-х років бракувало більшовицька влада була змушена звертатися до споживчих товариств та їх спілок сприяти у вирішенні даної проблеми. З'ясовано, що Всеукраїнська спілка споживчих товариств з метою оперативного налагодження книговидавничої та книготоргівельної справи створила у своєму складі спеціальний книгорозподільчий відділ. Цей відділ на пільгових умовах допомагав створювати кооперативні бібліотеки на місцях. У свою чергу кооператори на місцях надсилали книги в хати-читальні, кооперативні куточки, червоні куточки, сільські школи, де пайовики й некооперована частина населення могла або придбати книги, або їх почитати. Встановлено, що найбільшу кількість кооперативної й іншої літератури кооператори закупляли для облаштування книжкових полицок при сільських кооперативах. На цих полицках була представлена сільськогосподарська, кооперативна та художня література. Висвітлено практику кооператорів-книгарів, яка полягала в тому, що після закінчення курсів їх направляли на село з конкретними завданнями. Кооператори-книгарі мали популяризувати книгу серед селян, створювати актив молодих книгоносіїв, залучати до книготоргівлі сільських вчителів та учнів. Споживчі товариства та їх спілки, здійснюючи книготоргівлю, сприяли поширенню кооперативних ідей та ліквідації неграмотності серед членів кооперативів і серед некооперованої частини населення. Зроблено висновок про те, що здобуття знань через книги, які широко пропонувала вітчизняна споживча кооперація, у той період було важливою умовою становлення фахівця і формування особистості.

Ключові слова: споживча кооперація, кооператив, книга, книготоргівля, книгарня, Книгоспілка.

Оніпко Т. В.

e-mail: tetianaonipko56@gmail.com, ORCID ID:0000-0001-9591-366X, Researcher IDF-5034-2017

Doctor of History, Professor, Head of the Department of Documentation and Information Activities in Economic Systems, Higher Educational Establishment of Ukoopspilka «Poltava University of Economics and Trade», Poltava

COOPERATIVE BOOK SELLING: THE DOMESTIC EXPERIENCE OF THE 1920-IES

Abstract. In the article the experience of establishment of book selling by organizations of domestic consumer cooperation during the 20-ies of XX century is analyzed. The emphasis is on the importance of attraction of cooperative communities and their unions to the process of promotion of books in rural schools, reading rooms and clubs, industrial buildings, residences for workers. Because printed materials and stationery were lacking in the early 1920s, the Bolshevik authorities were forced to turn to consumer societies and their unions to help solve

the problem. It is found out that the All-Ukrainian Union of Consumer Societies has created the special book distribution department in order to set up promptly book publishing and book selling. This department, on favorable terms, helped to create local cooperative libraries. In their turn, local co-operators sent books to reading rooms, co-operative corners, red corners, rural schools, where shareholders and the uncooperative part of the population could either buy books or read them. It is determined that the largest amount of cooperative and other literature was purchased by cooperators for arranging bookshelves in rural cooperatives. Agricultural, cooperative and imaginative literature was presented on these shelves. The practice of book-cooperators, which, after completing the courses, were sent to the village with specific tasks is covered. Book-cooperators had to promote the book among the peasants, to create an asset for young book-carriers, and involve rural teachers and students in the book selling. By carrying out book selling, consumer societies and their unions facilitated the spread of cooperative ideas and the elimination of illiteracy among members of cooperatives and the non-cooperative part of the population. It is concluded that the acquisition of knowledge through books, widely offered by domestic consumer cooperation, at that time was an important condition for becoming a specialist and forming a personality.

Keywords: consumer cooperation, cooperative, book, book selling, bookstore, Knygospilka.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-18>

Постановка проблеми. Світовий досвід засвідчує, що книга є невичерпним багатством, вона допомагає наочно уявити живий світ людей. Відтак книговидавництво та книгорозповсюдження і в минулому, і тепер сприяють формуванню культурно-освітнього простору й духовному зростанню української нації. З огляду на це нині актуальним є аналіз досвіду здійснення культурно-освітньої політики УСРР протягом 1920-х років, учасником якої була безпосередньо і вітчизняна споживча кооперація. На наше переконання, неупереджене дослідження результатів культурно-освітніх заходів споживчих товариств і їх спілок за доби непу сприятиме відтворенню реальної картини щодо внеску українських кооператорів у духовну складову соціально-економічного розвитку нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності вітчизняної споживчої кооперації в 20-ті роки ХХ ст. висвітлено в сучасних розвідках відомих науковців – дослідників історії кооперативного руху М. В. Алімана¹, С. Д. Гелея², Н. І. Земзюліної³, Ф. І. Ленченка⁴, В. П. Рекрута⁵, І. А. Фаренія⁶ та ін. Проте проблема налагодження українськими кооператорами книготоргівлі упродовж 1920-х років донині не була предметом спеціального дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз досвіду налагодження книготоргівлі упродовж 20-х років ХХ ст., яка посіла особливе місце у культурно-просвітній діяльності вітчизняної споживчої кооперації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливе місце в культурно-освітній діяльності споживчої кооперації України протягом 1920-х років посідала книжкова торгівля. Реалізувати кооперативну та художню літературу, підручники і посібники, надруковані силами Всеукраїнської спілки споживчих товариств України (Вукопспілка, ВУКС), кооперативними або державними видавництвами, українські кооператори почали з перших кроків запровадження нової економічної політики. З метою виготовлення друкованої продукції й особливо канцелярських товарів, яких тоді бракувало, 14 жовтня 1921 р. керівництво ВУКС р. звернулося до Наркомату освіти УСРР з проханням здати їй в оренду майстерню наочних посібників⁷. Уже наприкінці 1921 р. силами споживчої кооперації була створена низка книжкових магазинів та складів. Зокрема, 30 листопада 1921 р. зафіксовано існування книжкового кооперативного магазину в Катеринославі⁸.

У складі ВУКС було створено спеціальний книгорозподільний відділ. Зі звіту цього відділу за листопад – грудень 1921 р. дізнаємося, що за цей період ним було продано на пільгових умовах 50 кооперативних бібліотек Кременчуцькій губспоживспілці, відповідно Миколаївській губспілці – 100. З 1 листопада до кінця грудня того ж року книжки у ВУКС закупили такі місцеві кооперативні організації: Київський губернський кооперативний комітет, транспортне споживче товариство Південної залізниці, Київська філія ВУКС, Дебальцівське культурно-просвітницьке товариство, Донецька, Київська, Полтавська, Миколаївська, Чернігівська та Кременчуцька губспілки, а також Конотопське райвідділення Сумської губспілки. Тоді ж почали працювати при губспілках книжкові склади в Бахмуті, Катеринославі, Києві, Полтаві та Одесі⁹.

Значення кооперативних організацій у розповсюдженні книг серед міського та сільського населення добре усвідомлювала тодішня влада. Підтвердженням цього факту є циркуляр ЦК КП(б)У «Про поширення книги на селі через кооперацію», датований 1923 р. Наводимо його текст.

Циркуляр ЦК КП(б)У «Про поширення книги на селі через кооперацію». 1923 р.¹⁰

Надаючи великого політичного та культурно-виховного значення поширенню книги на селі, ЦК КП(б)У вважає необхідним можливо більш широке залучення до проведення вказаної роботи низової кооперації.

Оскільки кооперація має на селі строго розгалужений апарат, який у господарському відношенні та організаційно пов'язаний з населенням, можна думати, що розповсюдження книги на селі може виконуватися кооперацією зі значним успіхом і мінімальними накладними витратами. Вся ця робота кооперації організаційно повинна проходити через Книгоспілку.

Покладаючи на кооперацію великої політичної важливості завдання щодо розповсюдження книги на селі ЦК КП(б)У звертає увагу на настійну необхідність установа політичного контролю з боку парткомів і міжкооперативних фракцій за цією діяльністю кооперації. ЦК пропонує по можливості доручати ведення книготоргівлі комуністам. Відповідальність за напрям та хід роботи покласти на фракцію правління райспілки або ж на голову райспілки особисто.

Численні факти з тогочасних кооперативних періодичних видань та архівні документи підтверджують, що протягом 1920-х років Вукопспілка та її місцеві кооперативні спілки відкривали книжкові склади, магазини (книгарні), відділи книг у магазинах із універсальним асортиментом товарів, «книжкові полиці» при робітничих і сільських споживчих товариствах. У книжкових магазинах споживчої кооперації можна було придбати шкільні підручники, літературу з питань кооперативного руху і сільського господарства, художні твори, календарі. Книжкова торгівля у 17 книгарнях споживчої кооперації УСРР за останню чверть 1924 р. мала оборот в сумі 55 тис. крб., що становило в середньому на один магазин близько 4 тис. крб. (при мінімумі 1 тис. та максимумі 6 тис. крб). Розвиткові книжкової торгівлі, без сумніву, сприяла співпраця Вукопспілки з Книгоспілкою та установами народної освіти. У 1924 р. по селах уже налічувалося 632 книготорговельних підприємства і близько 700 «книжкових полиць»¹¹.

Наведемо кілька фактів налагодження кооперативної книготоргівлі, датованих 1924 р. Зокрема, власну книготоргівлю започаткували миколаївські кооператори. Для цього Миколаївський ЦРК домовився з Книгоспілкою про видання нею літератури з питань кооперації. Це починання продовжила Миколаївська окреспоживспілка (Дніпробуг), яка, ставши членом товариства ліквідації неписьменності, почала активно закупляти і реалізувати необхідну для села кооперативну літературу та шкільні підручники¹². Однак у книготоргівельній справі миколаївських кооператорів виникли й проблеми. К. П. Чокан свідчить, що, попри збільшення так званих книжних полиць (до 8 у 1926 р.), книжки продавалися погано і причиною того було невміння розповсюджувати та представляти їх. Щоб виправити ситуацію, пропонувалось організувати навчання людей на спеціальних курсах, які займалися б книготоргівлею й отримували за це платню в розмірі 20 крб. на місяць¹³.

У тому ж році Уманська райспоживспілка відкрила книжковий магазин. Прикметно, що при магазині була організована культкомісія, яка переймалася тим, щоб література, яку пропонував книжковий магазин, відповідала духовним потребам селян. Мешканцям села кооператори пропонували не лише кооперативну, сільськогосподарську, політичну, але й театральну літературу, на яку тоді існував попит¹⁴.

Цікавою виявилася практика кооперативної книготоргівлі в Одесі. При кількох магазинах Одеського ЦРК в 1924 р. було вирішено створити книжкові полиці. Для цього Одеський ЦРК уклав угоду із Держвидавком України й у вигляді експерименту відкрив книжкові полиці в трьох районах міста (Слобідка, Пересип, Молдаванка). Особливу увагу при комплектуванні книжкових полиць кооператори звертали на підручники, виробничу й антирелігійну літературу (що свідчить про початок одержавлення кооперації), а також на літературу загальноосвітнього характеру¹⁵.

Потрібно зазначити, що попит на книги постійно зростає. Це підтверджують, зокрема, дані щодо книготоргівлі Волинської райспоживспілки за 1924 р. Ця споживспілка розгорнула масштабну торгівлю книгами, для чого відкрила книжковий склад, де знаходилося книг на суму 17 тис. крб. Серед закупленої волинськими кооператорами літератури 62% становили підручники, 7% – соціально-економічна література, відповідно 15% – кооперативна, 3% – сільськогосподарська, 8% – белетристика, 4% – дитяча література і 1% – ноти. 72% усіх проданих книжковим складом Волинської губспілки книг потрапило на село. При цьому найбільший попит існував на підручники¹⁶.

Зростаюче значення кооперації в соціалістичному експерименті в середині 1920-х років викликало необхідність посилення кооперативної просвіти мас, у тому числі посилення кооперативного друку. З цього приводу часопис «Известия ЦК КП(б) у 1925 р. зазначав: «Видавнича діяльність кооперативних органів повинна бути спрямована в сторону створення масової кооперативної літератури і забезпечення нею місць. Кооперація має стати широким провідником радянської книги на селі, для чого необхідно налагодити книжкову торгівлю шляхом організації книжних відділів, полиць тощо»¹⁷.

Більшовики вважали, що торгівлю книжками найкраще проводитиме організація, яка краще від інших пристосована до господарсько-торговельної роботи взагалі. Вони виходили з того, що, прийшовши до кооперативу за певним товаром, пайовик обов'язково зверне увагу на запропоновані йому книги та іншу друковану продукцію. До того ж, навіть не маючи у той час коштів на придбання книг, член кооперативу міг купити їх у борг. Таким чином, розповсюджувати книжки мав кожен споживчий кооператив.

Відтак вітчизняна споживча кооперація в середині 1920-х років активізувала розповсюдження книг і книготоргівлю, передусім на селі. Кооператори надсилали книги до бібліотек, в хати-читальні, кооперативні куточки, червоні куточки, сільські школи, де пайовики й некооперована частина населення могла або придбати книги, або їх почитати. Та найбільшу кількість кооперативної й іншої літератури кооператори закупляли для облаштування книжкових полиць при сільських кооперативах. На цих полицях була представлена сільськогосподарська, кооперативна та художня література. Кооператори намагалися розкласти книжки на полицях чи прилавках споживчого товариства так, щоб кожен, хто заходив до крамниці, міг переглянути їх. У низці випадків кооператори посередині крамниці спеціально влаштовували виставки книжок, розповідали про значення книги, іноді навіть читали вголос, спонукаючи членів кооперативу придбати ту чи іншу книгу.

Активну книготоргівлю на селі здійснювала Лубенська райспоживспілка. Так, станом на 1926 р. вона просувала книгу на село через організовані при споживчих товариствах книжкові полиці. На той час лубенськими кооператорами було відкрито 5 книгарень у Лубнах, Хоролі та Миргороді¹⁸.

Крім цього, кооператори до книготоргівлі та створення книжкових полиць у місті й на селі активно залучали комітети незаможних селян (комнезами), профспілки, осередки КПУ(б), осередки ЛКСМУ, політосвіту, сільбудинки, школи, бібліотеки і хати-читальні. Значну роль у розповсюдженні книг у середині 1920-х років почали відігравати так звані гуртки сприяння книготоргівлі, до яких входили представники просвітніх організацій, кооперації, артіль, громадських організацій, окремі громадяни. Тим самим згадані гуртки допомагали споживчій кооперації знаходити на місцях освічених людей, які могли систематично керувати роботою книжкової полиці у тих випадках, коли серед співробітників споживчого кооперативу такої людини не було.

Для книжкових полиць кооперативні організації (споживспілки або безпосередньо сільські кооперативи) замовляли у Книгоспілці підручники, кооперативну, сільськогосподарську і художню літературу. Дві друкарні Книгоспілки у Харкові й Києві обслуговували замовлення з місць, виготовляючи для споживчих кооперативів та їх спілок рахункові книжки і бланки. Разом із тим, крамниці канцелярського приладдя Книгоспілки постачали сільські школи канцелярським приладдям зі знижками. Майстерня наочного приладдя, яка існувала при Книгоспілці, постачала місцевій кооперації так звані «чарівні ліхтарі» (діапроектори) для демонстрації діапозитивів, самі діапозитиви й інше приладдя. Більшість райспоживспілок (окрспілок) мали тісні контакти з великими книжковими складами Книгоспілки, які існували в Харкові, Києві та Одесі, закупляючи там друковану продукцію. Своєю чергою, райспілки (окрспілки), налагодивши постійний зв'язок із кооперативами свого району, мали змогу оперативно постачати своїм членам книжки і канцелярське приладдя. Інструктори кооперативних організацій систематично об'їжджали села, пропагуючи книгу.

Книгоспілка відпускала книги для книжкових полиць на певних умовах. Для початкового обзаведення книжною полицею споживчому кооперативу відпускалося книжок на 50 крб. у борг терміном на 6 місяців. Книжки для своїх членів міг вибирати безпосередньо сам кооператив або ж їх пропонувала Книгоспілка. У разі, коли частина книжок у селі не мала попиту і залишалася непроданою, кооперативу надавалося право протягом двох місяців половину закуплених книжок обміняти на інші. На книжки, закуплені кооперативними організаціями в Харкові, Києві та Одесі, була встановлена знижка в 20%, а в інших філіях Книгоспілки (Вінниця, Херсон, Умань і Суми) – 18%. Для тих кооперативів та спілок, які напряду стали пайовиками Книгоспілки, існувала ще одна знижка на книжки у розмірі 5%¹⁹. Райспілки, своєю чергою, зі своїх книжкових складів відпускали книжки для полиць первинних кооперативів приблизно на таких умовах, які встановила Книгоспілка²⁰. Крім продажу книжок, Книгоспілка допомагала

кооперативам вибирати книжки, комплектувати бібліотеки, давала поради щодо влаштування книжкової полиці чи книжкової виставки, сприяла у налагодженні зв'язків кооператорів із культурно-освітніми організаціями.

Значна роль у розвитку кооперативної книготоргівлі припадала на шкільні кооперативи. Цьому питанню була присвячена брошура відомого дослідника кооперативного руху в період непу М. Агуфа «Книжку на село. Про культурну роботу кооперації на селі», яка вийшла у видавництві «Книгоспілка» у 1925 р. Зокрема, в ній зазначалося: «Що може бути ліпшого, як те, що школярі самі організуються в кооператив та почнуть самі закупувати підручники й книжки для читання, постачаючи їх, насамперед собі, а потім і своїм близьким та родичам»²¹. Важливо, що споживчі кооперативи у випадку, коли в учнів коштів не було, закупляли підручники за власні кошти, а потім дозволяли їм поступово їх викупляти. З метою отримання знижки на підручники кооператори пропонували створювати при школах дитячі кооперативи, тим самим учні-пайовики могли викупити підручники зі знижкою²².

Досить часто, коли до влаштування книжкової полиці при споживчому кооперативі та замовлення літератури залучали вчителів. Непоодинокими були випадки, коли кооператори пропонували сільським учителям у неділю приходити до кооперативної крамниці й самим продавати книжки селянам. Щоб зацікавити учителів, кооператори намагалися їх матеріально заохотити, відраховуючи 10–15% коштів від продажу книг²³.

У середині 1920-х років державою були запроваджені податкові пільги для кооперації у випадку продажу нею книжок та іншої друкованої продукції. Якщо книжкову торгівлю кооперативна організація сполучала з продажем інших товарів, то оподатковувався лише останній товар, що, без сумніву, сприяло кооперативній книготоргівлі²⁴. Отже, книготоргівля стала однією з найважливіших форм обслуговування господарських і культурних запитів членів споживчої кооперації. Робота з розповсюдження книг відбувалася під керівництвом Книгоспілки та інших кооперативних центрів. Кооператори включали роботу з книгою у загальний план кооперативно-просвітницької роботи кооперації.

Наприкінці 1920-х років значення книготоргівлі ще більше зросло, що було пов'язано із завданнями прискореного соціалістичного експерименту. Для того щоб максимально залучити маси до побудови соціалістичної економіки та облаштування соціалістичного побуту, керівництво країни всіляко здійснювало поширення більшовицьких ідей, у тому числі використовуючи для цього кооперативну книготоргівлю. Відповідно, «просунення книжки до робітничо-селянських мас, – зазначалось в одній із агітаційних брошур того часу, – повинно притягти до себе увагу кооперативної громадськості й особливо кооперації в здійсненні завдань, що стоять перед радянською державою»²⁵.

З огляду на розширення масштабів книготоргівлі та потребу в підготовлених спеціалістах книжної справи Книгоспілка, ВУКС і місцеві кооперативні організації влаштовували курси підготовки зазначених фахівців. Зокрема, це підтверджують архівні документи. Наприклад, Книгоспілка з 9 травня по 12 червня 1926 р. провела курси для робітників кооперативної книготоргівлі²⁶. У тому ж році Старобільська райспілка організувала курси книготоргівлі, де слухачам було запропоновано 70 годин теорії й 30 годин практичних занять. Уже наступного, 1927 року, у віданні цієї райспілки знаходилось 24 книжкові полиці та книгарні у містах Старобільську і Чорткові²⁷.

Розуміючи значення книжки для зростання культурного рівня населення, П'ятий з'їзд уповноважених ВУКС у серпні 1929 р. відмітив, що система споживчої кооперації на той час уже мала широку розгалужену мережу книготоргівлі. Втім, зважаючи на партійно-радянські директиви, кооперативний форум вказав на те, що споживча кооперація все ж таки має стати основною організацією в справі поширення та просування книги до масового читача²⁸.

Ураховуючи той факт, що наприкінці 1920-х років в УСРР набуло широкого розмаху промислове будівництво, вітчизняні кооператори взяли на себе місію першочергового забезпечення робітників книгами та іншою друкованою продукцією. Водночас кооператори продовжували забезпечення книгами сільського споживача. Зокрема, досвід Дніпробузької окрспоживспілки (м. Миколаїв) у 1930 р. був висвітлений на сторінках тогочасного часопису «Кооперативне будівництво». Ця спілка навесні 1930 р. організувала курси для підготовки книгарів у м. Миколаєві для того, щоб забезпечити просування книг до селян під час збирання врожаю. Після закінчення курсів із кооператорів-книгарів було сформовано чотири бригади і кожна з них була прикріплена до певного села. Так званий похід книгарів на село відбувався на засадах соцзмагання, яке передбачало конкретні завдання, а саме: широку популяризацію книги серед колгоспників і селян-одноосібників, повну реалізацію пропонованих книг на селі, організацію з числа сільського активу молодих книгоносіїв, допомогу в створенні книжкових полиць у крамницях споживчих товариств²⁹.

Кожна бригада книгоносіїв Дніпробузької окрспоживспілки отримала літературу за доступною для селян ціною. Одна з бригад працювала в Тернівській комуні. Приїхавши на місце, бригада скликала місцевих піонерів та закликала їх взяти участь у цій справі. Оскільки господарство комуни було поділено на три ділянки: хліборобство, городництво і тваринництво, –відповідно до цього сформували з числа піонерів три бригади книгоносіїв. Дорослі кооператори-книгоносії теж сформували три бригади для максимального охоплення селян. Продаючи літературу прямо в полі, учасники бригад відповідали на запитання селян, пояснювали значення книжки. Усього ж тоді дорослі й юні книгоносії взяли для реалізації літератури на 18 крб., а продали – на 15 крб. Книги купляли переважно колгоспники, комунари, разом з тим, частину продукції книгоносії розповсюдили серед селян-одноосібників³⁰.

У с. Мішково-Погорілівці з числа піонерів також утворили три бригади книгоносіїв, які вступили між собою у соцмагання. З метою матеріального заохочення прибулі з Миколаєва кооператори-книгоносії вирішили після закінчення роботи кращу дитячу бригаду книгоносіїв нагородити книжками. У результаті за сім днів роботи піонери-книгоносії обслужили 250 селян³¹.

У цілому заслуга бригад книгоносіїв полягала в тому, що вони наочно показали місцевим кооператорам і сільським активістам, як потрібно працювати з книгою. Бригади книгоносіїв Дніпробузької окрспілки не лише розповсюджували книги, але й проводили бесіди в полі з питань поточної політики. Проте потрібно зазначити, що книгоносії під час виконання своєї місії у закріплених селах виявили низку проблем. По-перше, не скрізь книжкові полиці стали популярні серед селян, що свідчило про низький рівень пропагандистської роботи місцевої кооперації та культосвітніх закладів. По-друге, село Тернівка було болгарським населеним пунктом, однак літератури болгарською мовою бракувало, у той час пропонувалося багато українських книжок, однак мало зрозумілих для селянина-болгарина. По-третє, не вистачало книжок із питань сільського господарства³².

Проаналізуємо результати кооперативної книготоргівлі протягом 1920-х років. Загалом дані про книготоргівлю споживчої кооперації СРСР такі. У 1927 р. Центроспілка СРСР мала 100 великих книжкових магазинів, 50 книжкових баз, 4 тис. книжкових полиць на селі. За 1925–1927 рр. Центроспілка СРСР, до складу якої входила Вукопспілка, мала оборот книготоргівлі у розмірі 7 млн. 875 тис. крб.³³

Динаміка торговельної діяльності Книгоспілки книжною продукцією та товарами культурно-побутового призначення протягом 1920-х років зафіксована в таблиці 1.

Таблиця 1

**Дані про книготорговельну діяльність Книгоспілки УСРР за
1922/1923-1929/1930 господарські роки³⁴**

Назва продукції	1922–1923 рр. (тис. крб.)	1926–1927 рр. (тис. крб.)	1929–1930 рр. (тис. крб.)
Книжки	251,6	2.697,5	11,500
Канцтовари	39,2	7.270,8	22.660
Наочне приладдя	1,1	369,9	3.800
Видавництво	22,9	885,9	1.907
Підприємства (друкарня)	180,5	696,7	865
Кіноапаратура	–	–	303
Іграшки та музичні інструменти	–	–	1.420
Радіоприладдя	–	–	1.642
Разом	495,3	11920,4	44.106

Отже, почавши з обігу 495 тис. крб. у 1922–1923 рр., Книгоспілка до 1929–1930 рр. (за 8 років) довела його до 44 млн. крб., збільшивши майже в 100 разів. Відтак члени вітчизняної споживчої кооперації наприкінці 1920-х років завдяки діяльності Книгоспілки мали можливість купувати не лише книжки, але й інші товари культурного призначення, у тому числі канцтовари, радіотовари, іграшки та музичні інструменти, що сприяло задоволенню їх матеріальних і духовних потреб. Загалом, добре поставивши справу книготоргівлі, вітчизняна споживча кооперація досягла немалих успіхів у цій справі.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, книжкова торгівля протягом 1920-х років посідала особливе місце у культурно-просвітній діяльності споживчої кооперації УСРР. Практично з перших кроків нової економічної політики кооперативні товариства й споживспілки приділяли систематичну увагу налагодженню видавничої справи та розповсюдженню кооперативних

видань, тим самим забезпечуючи поширення кооперативних ідей та водночас сприяючи ліквідації неграмотності як серед членів споживчих товариств, так і серед некооперованої частини населення. Разом з тим реалізуючи посібники й художню літературу серед пайовиків та членів їх сімей, кооперативні організації сприяли духовному зростанню українського народу, поглибленню політики українізації, підтримці розвитку мови й культури інших народів.

На нашу думку, було б доцільно продовжити дослідження досвіду вітчизняної споживчої кооперації щодо налагодження книготоргівлі у містах та селах у подальші роки, у тому числі протягом 1930-х років, у роки Другої світової війни та повоєнний період історії України.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX–1930 рр.) // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – С. 77–86.
- ² Гелей С. Д. Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між Першою та Другою світовими війнами / С. Д. Гелей, Т. С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Том 2. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 16–33.
- ³ Земзюліна Н. І. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ України в 20–30-ті роки XX століття / Н. І. Земзюліна // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 148–156.
- ⁴ Пак В. П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В. П. Пак, Ф. І. Ленченко. – К. : Ірідіум, 2003. – 200 с.
- ⁵ Рекрут В. Іполит Зборовський (1875-1937). На перехресті двох епох / В. Рекрут. – Вінниця : Мерк'юрі-Поділля, 2014. – 768 с.
- ⁶ Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – С. 428.
- ⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) України, ф. 296, оп. 1, спр. 433, арк. 36.
- ⁸ Там само, арк. 43.
- ⁹ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 433, арк. 47.
- ¹⁰ Известия ЦК КП(б)У. – 1923. – № 7–8. – С. 56.
- ¹¹ Кооперативна хроніка. Кооперативна книготоргівля // Кооперативний бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 20. – С. 11.
- ¹² Просветительская работа кооперации // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 9. – С. 41.
- ¹³ Чокан К. П. Культурно-освітня діяльність «Дніпробугу» (1921-1929 рр.) / К. П. Чокан // Чорноморський літопис. Науковий журнал. Вид-во Миколаївського Чорноморського державного університету ім. П. Могили, 2012. – Вип. 6. – С. 175.
- ¹⁴ Кооперативная хроника. Просветительная работа // Бюллетень Вукоопспилки. – 1924. – № 26. – С. 28.
- ¹⁵ Там само. – С. 28–29.
- ¹⁶ Кооперативна хроніка. Кооперативна книготоргівля // Кооперативне будівництво. – 1926. – № 21. – С. 44.
- ¹⁷ Известия ЦК РКП(б). – 1925. – № 9.
- ¹⁸ Кооперативна хроніка // Кооперативне будівництво. – 1926. – № 21. – С. 69.
- ¹⁹ Агуф М. Книжку на село. Про культурну роботу кооперації на селі / М. Агуф. – Х. : Книгоспілка, 1925. – С. 16.
- ²⁰ Там само. – С. 12.
- ²¹ Там само. – С. 17.
- ²² Там само. – С. 17–18.
- ²³ Агуф М. Книжку на село. Про культурну роботу кооперації на селі / М. Агуф. – Х. : Книгоспілка, 1925. – С. 12.
- ²⁴ Промислове оподаткування споживчої кооперації // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 5. – С. 61.
- ²⁵ Тези та матеріали до МДК. Для доповідачів та агітаторів. Збірник за ред. С. Зарудного. – Х. : Книгоспілка, 1929. – С. 85.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 1, спр. 433, арк. 24.
- ²⁷ Там само, спр. 245, арк. 73.
- ²⁸ Кооперативне будівництво. – 1929. – № 17. – С. 3.
- ²⁹ Вейсман М. Книгарі Дніпробугу в степах / М. Вейсман // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 17–18. – С. 36.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – С. 36–37.
- ³² Вейсман М. Книгарі Дніпробугу в степах / М. Вейсман // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 17–18. – С. 36.
- ³³ Потребительская кооперация за 10 лет Советской власти. Юбилейный сборник. – М. : Центросоюз, 1927. – С. 183.
- ³⁴ Попов М. Десять років радянської споживчої кооперації на Україні / М. Попов. – Х. : Книгоспілка, 1930. – С. 100.

REFERENCES

- ¹ Prosvitnia i kulturna diialnist spozhyvchoi kooperatsii (druha polovyna XIX–1930 rr.) // Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Ist. ta sots.-ekon. aspekty / [S. H. Babenko, M. V. Aliman, V. V. Apopii ta in.]. – K. : Red. haz. «Visti...», 1996. – S. 77–86.
- ² Helei S. D. Rozvytok kooperatyvnoho zakonodavstva v Ukraini v period mizh Pershoiu ta Druhoiu svitovymy viinamy / S. D. Helei, T. S. Helei // Ukrainiska kooperatsiia. Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. Tom 2. – Lviv : Vyd-vo Lvivskoi komertsiiinoi akademii, 2001. – S. 16–33.
- ³ Semziulina N. I. Kulturno-osvitnia diialnist kooperatyvnykh ustanov Ukrainy v 20–30-ti roky XX stolittia / N. I. Zemziulina // Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. – Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii, 2009. – Vyp. 8. – S. 148–156.
- ⁴ Pak V. P. Narysy z istorii spozhyvchoi kooperatsii Kyivshchyny / V. P. Pak, F. I. Lenchenko. – K. : Iridium, 2003. – 200 s.
- ⁵ Rekrut V. Ipolyt Zborovskyy (1875-1937). Na perekhresti dvokh epokh / V. Rekrut. – Vinnytsia : Merk'uri-Podillia, 2014. – 768 s.
- ⁶ Farenii I. A. Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh stolittia / I. A. Farenii. – Cherkasy : Vidlunnia-Plius, 2008. – S. 428.
- ⁷ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO) Ukrainy, f. 296, op. 1, spr. 433, ark. 36.
- ⁸ Tam samo, ark.43.
- ⁹ TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 1, spr. 433, ark. 47.
- ¹⁰ Yzvestyia TsK KP(b)U. – 1923. – № 7–8. – S. 56.
- ¹¹ Kooperatyvna khronika. Kooperatyvna knyhotorhivlia // Kooperatyvnyi biulleten Vukoopspylky. – 1924. – № 20. – S. 11.
- ¹² Prosvyetskaiia rabota kooperatsyy // Biulleten Vukopspylky. – 1924. – № 9. – S. 41.
- ¹³ Chokan K. P. Kulturno-osvitnia diialnist «Dniprobuhu» (1921-1929 rr.) / K. P. Chokan // Chornomorskyi litopys. Naukovyi zhurnal. Vyd-vo Mykolaivskoho Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. P. Mohyly, 2012. – Vyp. 6. – S.175.
- ¹⁴ Kooperatyvnaia khronika. Prosvyetskaiia rabota // Biulleten Vukopspylky. – 1924. – № 26. – S. 28.
- ¹⁵ Tam samo. – S. 28–29.
- ¹⁶ Kooperatyvna khronika. Kooperatyvna knyhotorhivlia // Kooperatyvne budivnytstvo. – 1926. – №21. – S. 44.
- ¹⁷ Yzvestyia TsK RKP(b). – 1925. – № 9.
- ¹⁸ Kooperatyvna khronika // Kooperatyvne budivnytstvo. – 1926. – №21. – S. 69.
- ¹⁹ Ahuf M. Knyzhku na selo. Pro kulturnu robotu kooperatsii na seli / M. Ahuf. – Kh. : Knyhospilka, 1925. – S. 16.
- ²⁰ Tam samo. – S. 12.
- ²¹ Tam samo. – S. 17.
- ²² Tam samo. – S. 17–18.
- ²³ Ahuf M. Knyzhku na selo. Pro kulturnu robotu kooperatsii na seli / M. Ahuf. – Kh. : Knyhospilka, 1925. – S. 12.
- ²⁴ Promyslove opodatkovannia spozhyvchoi kooperatsii // Kooperatyvne budivnytstvo. – 1928. – № 5. – S. 61.
- ²⁵ Tezy ta materialy do MDK. Dlia dopovidachiv ta ahitoriv. Zbirnyk za red. S. Zarudnoho. – Kh. : Knyhospilka, 1929. – S. 85.
- ²⁶ TsDAVO Ukrainy, f. 296, op. 1, spr. 433, ark. 24.
- ²⁷ Tam samo, spr. 245, ark. 73.
- ²⁸ Kooperatyvne budivnytstvo. – 1929. – № 17. – S. 3.
- ²⁹ Veisman M. Knyhari Dniprobuhu v stepakh / M. Veisman // Kooperatyvne budivnytstvo. – 1930. – № 17–18. – S. 36.
- ³⁰ Tam samo.
- ³¹ Tam samo. – S. 36–37.
- ³² Veisman M. Knyhari Dniprobuhu v stepakh / M. Veisman // Kooperatyvne budivnytstvo. – 1930. – № 17–18. – S. 36.
- ³³ Potrebytelskaia kooperatsiia za 10 let Sovetskoi vlasty. Yubileinyy sbornyk. – M. : Tsentrosoiuz, 1927. – S. 183.
- ³⁴ Popov M. Desiat rokov radianskoi spozhyvchoi kooperatsii na Ukraini / M. Popov. – Kh. : Knyhospilka, 1930. – S. 100.

УДК 94 (477): 11 (477)

Прокіп А. В.,

e-mail: andrprokip@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7941-9909, Researcher ID: AAE-9107-2019

к.і.н., провід. наук. співр., Львівський історичний музей, м. Львів

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ У 20–40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У дослідженні аналізується діяльність української кооперації на Холмщині та Підляшші у 20-40-х рр. ХХ ст. Порівняно з Галичиною, розвиток української кооперації на цих землях відбувався дещо повільніше, що значною мірою зумовлювалося низькою національною свідомістю місцевого українського населення. Активізації кооперативної роботи сприяло утворення Холмсько-Підляшського комітету організації кооперативів. Зазначено, що розбудові українського національно-культурного, у тому числі кооперативного життя на Холмщині та Підляшші заважала антиукраїнська політика Польщі. Чи не єдиною українською кооперативною установою на північно-західних землях, яка підтримувала організаційні та ділові зв'язки з Галичиною був Український Кооперативний Банк у Холмі. Значну увагу приділено розвитку пасічницької кооперації як важливої галузі в загальній системі української кооперації на північно-західних землях. Пасічництво як галузь господарської діяльності в Україні, найбільш активно розвивалося на землях Холмщини та Підляшшя, адже їх лісові простори особливо добре надавалися для його розвитку. Зокрема, розглядається діяльність пасічницького кооперативу «Рій» в складних умовах німецького окупаційного режиму.

У 1940 році з огляду на несприятливі обставини, що склалися тоді в радянському Львові, пасічний кооператив «Рій» переніс свою діяльність до окупованого німцями Холма. Натхненником відродження львівського кооперативу на Холмщині став визначний фахівець пасічницької справи М. Боровський, який тривалий час очолював дирекцію львівського «Рою». Скликані загальні збори пасічників вирішили відродити колишнє об'єднання. Вони швидко почали об'єднуватися у цьому кооперативі і вже на перший рік свого існування холмський «Рій» нараховував сотні членів з Білої Підляшської, Володави, Холма, Грубешева, Томашева, Красностава і Белза.

Ключові слова: Холмщина, Підляшшя, Холмсько-Підляшський комітет організації кооперативів, Український кооперативний банк у Холмі, Генеральне Губернаторство, Люблінський дистрикт, кооперація, кооперативи, пасічництво.

Prokip A. V.,

e-mail: andrprokip@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7941-9909, Researcher ID: AAE-9107-2019

Ph.D. in History, senior research worker, Lviv historical Museum, Lviv

UKRAINIAN COOPERATIVES IN KHOLM LAND AND PIDLASIE IN 20–40-IES OF XX CENTURY

Abstract. The study analyzed the activity of Ukrainian cooperatives in Kholm land and Pidlasie in the 20-40-ies the twentieth century. Compared to Halychyna, the development of Ukrainian cooperation on these lands was somewhat slower, which was largely due to the low national consciousness of the local Ukrainian population. The formation of the Kholm-Pidlasie Committee of the organization of cooperatives contributed to the intensification of cooperative work. It was noted that the anti-Ukrainian policy of Poland was hindered by the development of Ukrainian national-cultural, including cooperative life in the Kholm land and Pidlasie. Almost the only Ukrainian cooperative institution in the northwestern lands that maintained organizational and business ties with Halychyna was the Ukrainian Cooperative Bank in the Kholm. More attention is paid to the development of the beekeepers cooperation as an important industry in the General system of Ukrainian cooperation in the North-

Western lands. Beekeeping, as a branch of economic activity in Ukraine, developed most actively in the lands of the Kholmshchyna and Pidlasie, as their forest areas were especially well-suited for its development. In particular, it discusses the activities of the beekeepers cooperative "Swarm / Riy" in the difficult conditions of the German occupation regime.

In 1940, in view of the unfavorable circumstances at that time in Soviet Lviv, the cattle cooperative "Riy" transferred its activity to the German-occupied Hill. The inspiration behind the revival of the Lviv cooperative in the Kholmshchyna was the prominent beekeeping specialist M. Borovsky, who for a long time headed the Riy's directorate of Riy. The convened general meeting of the beekeepers decided to revive the former unification. They quickly began to unite in this cooperative, and for the first year of their existence, the "Riy" Hill consisted of hundreds of members from Bila Pidlasie, Volodava, Kholm, Hrubeshiv, Tomashiv, Krasnostav and Belz.

Keywords: Kholm land, Pidlasie, Kholm-Pidlasie Committee of the organization of cooperatives, Ukrainian Cooperative Bank in the Kholm, Governorate General, district of Lublin, co-operation, co-operatives, beekeeping.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-19>

Постановка проблеми. Розвиток кооперації на північно-західних українських землях Холмщини та Підляшшя відбувався дещо повільніше ніж, наприклад, у Галичині, що значною мірою зумовлювалося загалом низькою національною свідомістю місцевого українського населення та відсутністю тут ідейного проводу. [18, с. 489]

Один з дослідників історії українського Підляшшя В. Машківський з цього приводу писав наступне: «Є ще й досі на Підляшші чимало таких сіл, де населення говорить по-українськи, попри мову задержало в цілості й українські звичаї і свій первісний побут, але не має українського національного почуття і стоїть осторонь від українських національних організацій». [9, с. 5] Відомий український суспільно-політичний діяч, письменник О. Назарук, у своєму нарисі «Вакаційні вражіння з подорожі по Волині і Холмщині», характеризуючи холмщаків, зазначав, що вони «уважають себе культурнішими від Волиняків. Може і рацію мають. В усякому разі кепська опінія про Волиняків походить відти, що з Холмщиною сусідує Любомльський повіт, найбідніший і найтемніший. Холмщани від мешканців того повіта заможніші і більше освічені». [21, арк. 15]

Постановка завдання. Метою даної публікації є дослідження розвитку української кооперації на Холмщині та Підляшші, особливо її пасічницької галузі як найбільш динамічної на загальному тлі розвитку кооперативного руху цих земель у 20-40-х рр. минулого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика частково висвітлена у працях таких сучасних дослідників як О. Вербова [2], С. Гелей [18], Є. Козакевич [6], Г. Купріянович [8], У. Мовна [10], І. Фур [20] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значною подією для активізації кооперативного руху на Холмщині та Підляшші міжвоєнного періоду став кооперативний з'їзд, що пройшов у Холмі в червні 1928 р. На з'їзді сформовано Холмсько-Підляшський комітет організації кооперативів. У 1929 р. в його підпорядкуванні працювало 57 українських кооперативів з Томашівського, Володавського, Грубешівського та Більського повітів. [18, с. 490]

Через антиукраїнську політику Польщі, розбудова українського національного життя на Холмщині та Підляшші значною мірою утруднювалася, а подекуди ставала просто неможливою. Тут українці не мали жодних шансів засновувати власні школи, навіть приватні, заборонялася українська культурно-просвітницька діяльність, зокрема, було ліквідоване товариство «Рідна Хата» з усіма його відділеннями. Поляки не залишили у спокої й українську Церкву. З загальної кількості 390 церков на Холмщині і Підляшші, що існували станом на 1 серпня 1914 р. упродовж міжвоєнного періоду поляки знищили 190, перетворили на костели 150. Лише у найбільш трагічному для української Церкви 1938 році поляки знищили 115 церков. До 1939 р. на Холмщині залишилася всього 51 церква. [11, с. 280]

Такі ж переслідування відбувалися і в кооперативній ділянці – українську кооперацію Холмщини та Підляшшя у 1920-1930 рр. віддано під загальне керівництво польських кооперативних союзів «Рольнік» та «Сполем», в українських кооперативах введено польське діловодство та польську мову.

Чи не єдиною українською кооперативною установою на північно-західних землях, яка підтримувала організаційні та ділові зв'язки з Ревізійним Союзом Українських Кооперативів (РСУК) у Львові,

утримувала в себе українське діловодство, тоді, коли інші кооперативи запровадили польське діловодство й послуговувалися польською мовою став Український Кооперативний Банк в Холмі заснований 1927 р. [5, с. 3]

У 1939 р., з приходом на ці землі нового окупанта – гітлерівської Німеччини, а також у зв'язку з радянською окупацією більшої частини західноукраїнських земель, ситуація для української кооперації на Холмщині та Підляшші тимчасово покращилася. Розгорнули свою діяльність союзи кооперативів Холмщини та Підляшшя, яких нараховувалося 7 – у Білій Підляшській, Володаві, Холмі, Грубешеві, Белзі, Томашеві, Тарногороді. Першими їх членами стали в українських селах Холмщини та Підляшшя низові кооперативи загальної закупівлі та збуту, що раніше з примусу входили до складу польських кооперативних союзів «Рольнік» і «Сполем».

Кількість українських низових кооперативів Люблінського дистрикту Генерального Губернаторства станом на середину 1942 р. складала 553, з них 490 – це були кооперативи по закупівлі та збуту, 15 молочарських кооперативів, 20 кредитних, 9 міських та інших. [3, с. 3] Кількість членів українських кооперативів Холмщини та Підляшшя у середині 1942 р складала 44 000 осіб. [14, с. 1]

На Холмщині діяв потужний Союз Українських Кооперативів (СУК), який об'єднував 111 низових кооперативів Холмського повіту з загальною кількістю 23 132 членів. [16, с. 4] На Загальних зборах СУК, що відбулися 27 грудня 1942 р. наголошувалося, що «як в ділянці торговельній так і організаційній СУК має багато позитивних досягнень і як одинока українська повітова господарська установа, сповняє на Холмщині велике завдання, підвищуючи добробут місцевого українського населення не тільки матеріальний, але й духовий. В ділянці підвищення духовного добробуту СУК:

1) надає постійну допомогу УЦК (Українському центральному комітету – П. А.), УДК (Українському допомоговому комітету – П. А.) і УОТ (Українському освітньому товариству – П. А.) в Холмі;

2) оплачує господарчого референта при УДК;

3) призначає багатьом учням з Холмщини, що навчаються у вищих і середніх школах шкільні субвенції;

4) організовує фахові кооперативні курси;

5) надає допомогу різним товариствам, інституціям, особам, які працюють в культурно-просвітній сфері.

І все це робить СУК при дуже малих засобах власних капіталів, власної готівки, витримуючи дуже сильну конкуренцію сильних економічно й організаційно місцевих польських інституцій». [16, с. 4]

Кооператори Підляшшя об'єднувалися в Підляшському Союзі Кооперативів, до якого у 1939-1940 рр. належало 68 низових кооперативів. [4, с. 3]

Одним із видів кооперації, що найбільш активно розвивався на Холмщині та Підляшші стало пасічництво – важлива галузь господарської діяльності в Україні, яка брала свої початки з глибини віків. Найдавніша його стадія – бортництво у лісових місцевостях Волині та Полісся дожило аж до ХХ ст. Завдяки П. Прокоповичу та його геніальному винаходу – рамковому вулику, в Україні розвинулося промислове пасічництво. У ХІХ ст. з'явився новий тип пасічника-промисловця. Швидкими темпами стали утворюватися промислові пасіки. До 1914 р. Україна виробляла до 40 млн. кг меду щорічно. [15, с. 5]

На західноукраїнських землях міжвоєнного періоду розвитком пасічництва займалося товариство «Сільський господар», при якому діяла пасічничка секція. В 1926 р. у Львові почав діяти кооператив «Рій», організований Є. Архипенком. У 1930 р. виникла Подільська Пасічничка Спілка в Тернополі, а на Закарпатті діяв Союз Підкарпатських Пчолярів, до складу якого входило 35 товариств та 1 180 членів. [1, с. 104-105]

Лісові простори північно-західних українських земель – Холмщини та Підляшшя особливо добре надавалися для розвитку пасічництва. Видатний український кооператор, ідеолог кооперативного руху Є. Храпливий, даючи економічну характеристику регіону, зазначав, що «Холмщина та Підляшшя – це аграрні землі, основою господарської діяльності на яких є сільське господарство і лісівництво. Промисловість розвинута слабо і то тільки така, що пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції або продукції лісівництва. Ця територія не утворює єдиної господарської області, а ділиться на три великі округи:

1) Холмсько-Томашівська височина або власне Холмщина;

2) Підляшшя;

3) Білгорайщина». [19, с. 4]

Завдяки сприятливим природньо-кліматичним умовам пасічницька галузь кооперації на Холмщині та Підляшші знайшла добре підґрунтя для свого розвитку. Однак, існування цієї важливої галузі кооперації,

як і всієї української кооперації на північно-західних землях загалом стримувалося ворожим ставленням до всього українського зі сторони польської влади.

Ситуація дещо змінилася з приходом на ці землі нового окупанта – гітлерівської Німеччини. У 1940 р., з огляду на несприятливі обставини, що склалися тоді в радянському Львові, пасічний кооператив «Рій» переніс свою діяльність до окупованого німцями Холма. Натхненником відродження львівського кооперативу на Холмщині став визначний фахівець пасічницької справи М. Боровський, який тривалий час очолював дирекцію львівського «Рою». [10] Скликані загальні збори пасічників вирішили відродити колишнє об'єднання [7, с. 13.]. Вони швидко почали об'єднуватися у цьому кооперативі і вже на перший рік свого існування холмський «Рій» нараховував сотні членів з Білої Підляшської, Володави, Холма, Грубешева, Томашева, Красностава і Белза. «Спрагнені своєї станової організації пасічники як бджоли до вулика почали єднатись в цій кооперативі», - зазначалося у кооперативному часописі «Холмська земля». [16, с. 10]

За неповні три роки кооператив «Рій» об'єднав 3 300 членів, створив власні фонди для кооперативної праці. Станом на 1942 р., у Холмі кооператив «Рій» мав 2 крамниці, майстерню вуликів, підприємство з виробництва воску, орендував бл. 2 га городу і саду, де була й пасіка «Рою».

У містечку Грубешів «Рій» організував власну філію, а в інших повітах Холмщини – делегатури. Кооператив обслуговував у першу чергу пасічників, потім садівників та городників, продавав селянам різноманітне пасічне, садівничо-городниче та гоподарське приладдя, вулики, віск, щепи, насіння тощо, а для міста – ярину, овочі, мед на картки.

У кооперативі працювало бл. 20 осіб, переважно холмщаків. Кооператив «Рій» став постачальником цукру для доживлення бджіл усім пасічникам Холмщини, займався збором і продажем меду на переробні підприємства Генерального Губернаторства. [16, с. 10]

Кооператив збирав також визначену німецькою окупаційною владою кількість меду (контингент) на користь держави. З впровадженням 1943 р. у Генеральному Губернаторстві посади інспекторів пасічників при Хліборобських Палатах, Холмщина отримала 4-х інспекторів з пасічництва та по 40-50 контролерів здоров'я бджіл на кожен повіт.

Пасічники Холмщини та Підляшшя виписували пасічницькі часописи, слухали пасічницькі курси та лекції, постійно працюючи над підвищенням й вдосконаленням своєї кооперативної фаховості та професійності. Станом на 1943 р. у Холмщині нараховувалося 1 880 пасічницьких господарств, з них у товаристві «Рій» було 1 340.

В 1943 р. німецька окупаційна влада організувала чергову планову здачу (контингент) меду, якою на Холмщині займалися кооператив «Рій» у Холмі та Грубешеві й Союз Українських Кооперативів у Володаві. Акція з прийому меду тривала з 13 липня до 30 вересня 1943 р. При здачі меду зараз же на місці видавалося по 1,50-2,50 кг цукру за кожний зданий кілограм меду. [12, с. 6]

За невиконані норми здачі продукції (контингенти) окупанти застосовували жорсткі каральні заходи. Дошкуляли українцям й банди польських націоналістів, які знищували людей та майно населення.

Із наближенням фронту, пасічницька галузь кооперації на Холмщині та Підляшші піддалася такому ж тотальному руйнуванню, як і на інших українських землях. Друга світова війна негативно вплинула на розвиток бджільництва. У 1948 р. в Україні залишилося тільки 20 тис. пасік й лише бл. 500 тис. вуликів. [1, с. 104-105]

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, український кооперативний рух на Холмщині та Підляшші діяв у складних умовах німецької окупації та польського терору, не маючи планової розбудови та відповідних засобів для розвитку. На цьому загальному тлі більш ефективною видавалася діяльність пасічницької галузі кооперації, що утримувала високі темпи розвитку, незважаючи на воєнну розруху та репресії проти українського населення Холмщини і Підляшшя, як зі сторони німецької влади, так і з боку польських шовіністів.

Дослідження історії українських етнічних земель, зокрема історії Холмщини та Підляшшя, вивчення розвитку кооперативного руху цього регіону мають стати для наших науковців пріоритетними, адже дані землі, попри різноманітні політичні колізії, були й залишаються бути невід'ємною складовою частиною українського національного організму. Як зазначав О. Назарук «Там у Холмі, на горі Данила, відчув я дуже виразно те вражіння, з яким віруючий магометанин підходить босо до Мекки і Медини, святих для нього місць пророка ісламу... Билося гаряче серце моє, билося на думку, що йду подвір'ям, яким ходив один з найбільших володарів української землі, один з найбільших умів її, що думали над її добром, на думку, що тут на сім місці була столиця наша, де рішалася доля нашої землі і народу її». [13, с. 4]

Дана проблематика є, на нашу думку, перспективною й потребує подальших ґрунтовних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровський М. Бджільництво / М. Боровський // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993.
2. Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848-1944 років / О. Вербова / . – Львів, 2009.
3. За економічну розбудову Холмщини і Підляшшя // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 21 лютого. – Ч. 8.
4. За нове Підляшшя. Підляський союз кооператив // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 21 лютого. – Ч. 8.
5. За розбудову холмської кооперації // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 22 серпня. – Ч. 32.
6. Козакевич Є. Розвиток українського кооперативного руху в Польщі (1918-1939 рр.) / Єжи Козакевич // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soskin.info/ea.php?pokazol=20040209&n=2&y=2004>.
7. Красва пасічницька кооператива «Рій» в Холмі // Український Пасічник. – Львів, 1942. – Ч. 1. – С. 13.
8. Купріянович Г. Призабута сторінка історії української кооперації: український кооперативний рух на Холмщині та Південному Підляшші у міжвоєнний період / Г. Купріянович // IV міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. II. – Одеса-Київ-Львів, 1999.
9. Машківський В. Підляшшя – українська земля / Володимир Машківський // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 4 липня. – Ч. 27.
10. Мовна У. Діяльність першого українського пасічницького кооперативу «Рій» (Львів, Холм, 1926-1944 рр.) (За матеріалами періодики) / Уляна Мовна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=Zuj-VPzGbCt8.
11. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. / Софрон Мудрий / . – Рим, 1990.
12. На увагу пасічників Холмщини // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 12 вересня. – Ч. 37.
13. Назарук О. За сокальським кордоном. З подорожі по Волині і Холмщині / Осип Назарук // Нова Зоря. – Львів. – 1938. – 9 жовтня. – Ч. 77.
14. Народа кооператорів Холмщини і Підляшшя // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 22 серпня. – Ч. 34.
15. Пасічництво в Україні // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 31 січня. – Ч. 5.
16. Подоляк М. З праці пасічної кооперації на Холмщині / М. Подоляк // Холмська земля. – 1943. – 17 січня. – Ч. 3.
17. Савич А. З діяльності Союзу Українських Кооператив у Холмі / Антін Савич // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 31 січня. – Ч. 5.
18. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / За заг. ред. С. Гелея. – Львів, 2013.
19. Храпливий Є. Господарство Холмщини і Підляшшя / Євген Храпливий // Холмська земля. – Краків. – 1943. – 1 серпня. – Ч. 31.
20. Фур І. Українська кооперація на Холмщині за німецької окупації, 1939-1944 / І. Фур // Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя : іст.-мемуар. зб. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1989. – Т. 2.
21. Центральний Державний Історичний Архів України у Львові. – Ф. 406. – Оп. 1. – Спр. 121.

REFERENCES

1. Borovskij, M., (1993), Bdzilnyctvo, Encyklopedia ukrainoznavstva, T. 1, Lviv, Ukraine.
2. Verbova, O., (2009), Nacionalnyj ruch na zachidnoukrainskykh zemliach vprodovz 1848-1944 rokiv, Lviv, Ukraine.
3. Za ekonomichnu rozbudovu Cholmszczyny i Pidlassia, Cholmska zemlia, 1943, 21 lutogo, № 8, Krakiv, Germany.
4. Za nove Pidlassia. Pidlaskyj souz kooperatyv, Cholmska zemlia, 1943, 21 lutogo, № 8, Krakiv, Germany.
5. Za rozbudovu cholmskoi kooperacii, Cholmska zemlia, 1943, 22 serpnia, № 32, Krakiv, Germany.
6. Kozakevych, E., Rozvytok ukrainskogo kooperatyvnogo ruchu v Poltschi (1918-1939 pp.), [available at] www.soskin.info/ea.php?pokazol=20040209&n=2&y=2004.
7. Krajeva pasiczna koopertyva Rij v Cholmi, Ukrainskij pasicznyk, Lviv, 1942, № 1.
8. Kuprianovych, G., (1999), Pryzabuta storinka istorii ukrainskoi kooperacii, ukainskyj kooperatyvnyj ruch na Cholmszczyni ta Pivdennomu Pidliassi u mizvojenyj period, IV miznarodnyj kongres ukrainciv, istoria, cz. II, Odesa-Kyiv-Lviv, Ukraine.
9. Maszkivsyj, V., Pidlassia – ukrainska zemlia, Cholmska zemlia, 1943, 4 lypnia, № 27, Krakiv, Germany.
10. Movna, U., Dijalnist pershogo ukrainskogo pasicznyckogo kooperatyvu Rij (Lviv, Cholm, 1926-1944 rr.) (Za materialamy periodyky) // [available at] http://www.google.com.ua/?gfe_rd=cr&ei=Zuj-VPzGbCt8.
11. Mudryj, S., (1990), Narys istorii Cerkvy v Ukraini, Rym, Italy.
12. Na uvagu pasicznykam Cholmszczyny, Cholmska zemlia, 1943, 12 veresnia, № 37, Krakiv, Germany.
13. Nazaruk, O., Za sokalskym kordonom, z podorozi po Volyni i Cholmszczyni, Nova Zoria, 1938, 9 zovtnia, № 77, Lviv, Poland.
14. Narada kooperatoriv Cholmszczyny i Pidlassia, Cholmska zemlia, 1943, 22 serpnia, № 34, Krakiv, Germany.
15. Pasicznyctvo v Ukraini, Cholmska zemlia, 1943, 31 sicznia, № 5, Krakiv, Germany.
16. Podoliak, M., Z pracj pasicznoi kooperatyvy na Cholmszczyni, Cholmska zemlia, 1943, 17 sicznia, № 3, Krakiv, Germany.
17. Savycz, A., Z dijalnisty Souzu Ukrainskych Kooperatyv u Cholmi, Cholmska zemlia, 1943, 31 sicznia, № 5, Krakiv, Germany.

18. Spozyvcza kooperacia Ukrainy, vid zarodzenia do siogodennia, monografia, za zag. red. S. Geleja, (2013), Lviv, Ukraine.
19. Chraplyvy, E., Gospodarstvo Cholmszczyny i Pidlassia, Cholmska zemlia, 1943, 1 serpnia, № 31, Krakiv, Germany.
20. Fur, I., (1989), Ukrainska kooperacia na Cholmszczyni za nimeckoi okupacii, 1939-1944, Nadbuzanszczyna, Sokalszczyna, Belzszczyna, Radehivszczyna, Kamineczczyna, Cholmszczyna i Pidlassia, ist. – memuar. zb., Nu-York, Paryz, Sydnej, Toronto, T. 2.
21. Centralnyj Derzavnyj Archiv Ukrainy u Lvovi, f. 406, op. 1, spr. 121.

УДК 339.9

Семів С. Р.,

e-mail: centercoop@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4682-7359, Researcher ID: G-1169-2019, к.е.н., доцент кафедри міжнародних економічних відносин, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

Якубич Е. В.,

e-mail: emily10082000@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7198-8744, Researcher ID: AAG-8144-2019, студентка, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

ЕВОЛЮЦІЯ ТА СТРАТЕГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО АЛЬЯНСУ

Анотація. У даній науковій публікації авторами проаналізовано особливості та тенденції розвитку міжнародного кооперативного руху на сучасному етапі. Окреслено внесок міжнародного кооперативного руху у розвиток світової економіки і вирішення глобальних проблем сучасності. З'ясовано роль Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) у розвитку кооперативного сектору економіки у світі. Проаналізовано еволюцію розвитку, секторальну та регіональну структуру МКА. Висвітлено основні етапи розвитку МКА та діяльність його окремих комітетів. Систематизовано стратегічні завдання розвитку МКА, окреслено їх відповідність Глобальним цілям сталого розвитку ООН. Пояснено причини зростання чисельності членів МКА за рахунок бурхливого розвитку кооперативного руху в Африці, Америці та АТР під час світової фінансової кризи 2008-2009 рр. Обґрунтовано причини незначного зменшення чисельності кооперативних організацій в країнах Європи починаючи з 1994 р. Наголошено на ефективній співпраці МКА та ООН, а також ILO, FAO та національними урядами. Розглянуто модель розвитку кооперативного бізнесу, що базується на розроблених МКА сучасних кооперативних принципах (*Voluntary and Open Membership, Democratic Member Control, Member Economic Participation, Autonomy and Independence, Education, Training and Information, Cooperation among Cooperatives, Concern for Community*). Проаналізовано стратегічні напрями розвитку МКА відповідно з програмами «Бачення 2020 року» та «Co-ops for 2030 campaign», в якій визначено три основні завдання кооперативного руху: викорінення бідності, покращення доступу до основних товарів та послуг та захист довкілля. Розглянуто основні напрями, проблеми та пріоритети розвитку міжнародного кооперативного руху у контексті тематики Міжнародного кооперативного дня. Проаналізовано індикатори сучасної європейської кооперативної моделі соціально-відповідального бізнесу («бізнесу з людським обличчям»). Обґрунтовано напрями подальшого співробітництва кооперативного сектору економіки України з світовими кооперативними інституціями та національними кооперативними організаціями.

Ключові слова: Міжнародний кооперативний альянс, міжнародний кооперативний рух, Глобальні цілі сталого розвитку, міжнародна інтеграція, споживча кооперація.

Semiv S. R.,

e-mail: centercoop@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4682-7359, Researcher ID: G-1169-2019, PhD (Economics), Associate Professor of Department of International Economic Relations, Lviv

Yakubych E. V.,

e-mail: emily10082000@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7198-8744, Researcher ID: AAG-8144-2019,

Student, Lviv University of Trade and Economics

THE EVOLUTION AND STRATEGIC FUNDAMENTALS FOR DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION ALLIANCE

Abstract. *In this scientific publication authors have analysed features and progress of international co-operative movement trends on the modern stage. The contribution of international co-operative movement is outlined to development of world economy and decision of global problems of contemporaneity. There is found a role of International Co-operative Alliance(ICA) in the co-operative sector of economy development in the world. There is also analysed both evolution of development, sectoral and regional structure of ICA. The main stages of the ICA's development and the activities of its individual committees are covered as well. The strategic tasks of the ICA's Development have been systematized as well as their accordance to the UNO Global aims of sustainable development are outlined. There are explained the reasons for the increase of the number of ICA's members due to the rapid development of the cooperative movement in Africa, America and the Pacific Rim during the 2008-2009 global financial crisis. There is also substantiated the reasons for the slight decrease of number of cooperative organizations in European countries since 1994. There is also emphasized on effective cooperation between the ICA and the UN, as well as the ILO, FAO and national governments. There is considered the model of development of cooperative business, based on modern cooperative principles that was developed by ICA (Voluntary and Open Membership, Democratic Member Control, Member Economic Participation, Autonomy and Independence, Education, Training and Information, Cooperation among Cooperatives, Concern for Community). The strategic directions of the ICA's development are analyzed in accordance with the "Foresight of 2020" and "Co-ops for 2030 campaign" programs, which identifies three main objectives of the cooperative movement: poverty eradication, improving access to basic goods and services, and environmental protection. The main directions, problems and priorities of the development of the international cooperative movement in the context of the International Cooperative Day are considered also. There are analyzed indicators of the modern European cooperative model of socially responsible business ("human face business"). The directions of further co-operation of the co-operative sector of economy of Ukraine with world co-operative institutes and national cooperative organizations are substantiated.*

Keywords: *International Co-operative Alliance, international co-operative movement, Global sustainable development goals, international integration, consumer cooperation.*

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-20>

Постановка проблеми. Розбудова кооперативного сектору світової економіки в останні десятиріччя у все більшій мірі забезпечує позитивний вплив на вирішення багатьох глобальних проблем соціально-економічного розвитку (посилення бідності населення та безробіття у світових масштабах, значного розшарування суспільства за рівнем доходів, гендерної нерівності, загострення екологічних проблем тощо). Про значну роль кооперативних підприємств та організацій у світі свідчить те, що 2012 рік був визнаний ООН Міжнародним роком кооперативів (відповідно до резолюції ООН № 64/136). Значну роль у розвитку міжнародного кооперативного руху відіграють міжнародні кооперативні інституції, які завдяки високому рівню організації, консолідації і єдності у все більшій мірі впливають на посилення стійкого розвитку як у високорозвинутих країнах, так і країнах з перехідною економікою. У світовому масштабі національні кооперативні організації інтегруються у межах членства в Міжнародному кооперативному альянсі (МКА), який є найвпливовішою кооперативною інституцією, діяльність якої носить глобальний характер. Вказане обумовлює необхідність систематизації досвіду розвитку та концептуальних засад діяльності МКА і узагальнення внеску його територіальних та галузевих підрозділів у підвищення стійкості кооперативного сектору у національному та глобальному вимірах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку національного і міжнародного кооперативного руху та його впливу на стійкість економічних систем в умовах глобальної економіки розглядаються у працях таких вітчизняних вчених: Апопія В. В. [1], Бабенка С. Г. [2], Балабана П. Ю. [3], Гелея С. Д. [9], Гончаренка В. В. [4], Гороховського І. Л. [5], Даниленка А. С. [6], Манджури О. В. [7], Саблука П. Т. [8] та інших. Сучасні тенденції розвитку міжнародного кооперативного руху та його вплив на соціально-економічний розвиток у світі знаходяться у центрі уваги зарубіжних дослідників, зокрема Бірчелла Дж. [10], Бласі Дж., Борчаги К., Мічі Дж. [12], Коколіни К. [13], Лорда Б. [19], Мюнкнера Х. [20]

та інших. Проте у сучасних дослідженнях ще недостатньою мірою висвітлені інституційні засади активізації міжнародного кооперативного руху, роль МКА у розбудові кооперативного сектору в умовах глобальної економіки. Потребують системного аналізу проблеми активізації співробітництва кооперативного сектору економіки України з загальносвітовими і, зокрема, європейськими, кооперативними інституціями.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз еволюції та сучасних особливостей діяльності МКА у контексті його впливу на процеси стійкого розвитку кооперативного сектору економіки, узагальнення концептуальних положень та принципів його діяльності в умовах глобальних викликів сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні МКА є найвпливовішою та найавторитетнішою міжнародною кооперативною інституцією у світі. Про це свідчить те, що станом на 2019 р. МКА об'єднує 310 кооперативних організацій із 104 країн (приблизно 3 млн кооперативів), які забезпечують робочими місцями близько 10% всього зайнятого населення у світі (тобто більше, ніж ТНК) та обслуговують половину жителів планети. Обороти 300 найбільших кооперативів перевищує 2,1 трлн дол. США [17]. МКА є однією з найбільших у світі недержавних інституцій за кількістю населення, чий інтерес вона представляє, – в межах МКА членами кооперативів є 1,2 млрд осіб (12% населення планети) [16, с. 25].

МКА був створений 19 серпня 1895 р. у Лондоні в межах роботи першого кооперативного конгресу і є однією з небагатьох міжнародних організацій, що пережила дві світові війни. На першому кооперативному конгресі були присутні делегати з 13-ти країн (Англії, Австралії, Аргентини, Бельгії, Голландії, Данії, Індії, Італії, Німеччини, Сербії, США, Франції та Швейцарії), які визначили цілі МКА стосовно обміну інформацією, розвитку міжнародної торгівлі, а також принципи співробітництва.

Сучасні напрями діяльності МКА виражає його організаційна структура, яка охоплює всі регіони світу, а також галузі, в яких функціонують кооперативи. Головними секторальними підрозділами МКА є: Міжнародна кооперативна сільськогосподарська організація (ІСАО), Міжнародна організація рибальських кооперативів (ІСФО), Міжнародна організація промислових, мистецьких і сервісних виробничих кооперативів (СІСОРА), Міжнародна організація кооперативів охорони здоров'я (ІНСО), Світові споживчі кооперативи (ССВ), Міжнародна організація житлових кооперативів (СНІ), Міжнародна кооперативна банківська асоціація (ІСВА), Міжнародна федерація кооперативного і взаємного страхування (ІСМІФ) [17]. З 1992 р. в межах МКА функціонувала Міжнародна кооперативна асоціація з туризму (ТІСА), яка припинила свою діяльність у 2011 р. Пріоритети розвитку МКА можна прослідкувати в межах діяльності його окремих комітетів. До них належать комітет з гендерної рівності (ІСА ГЕС), комітет кооперативних досліджень (ІСАССР), комітет кооперативного права (ІСА-СЛС), молодіжна мережа та міжнародна платформа розвитку кооперативів [16].

МКА має 4 регіональних бюро (європейське, африканське, американське і азійсько-тихоокеанське). У європейському регіоні МКА визнав своїм регіональним підрозділом і представником об'єднання «Європейські кооперативи», яке було створене 1 березня 2005 р. Регіональна структура членів МКА протягом останніх 25-ти років (табл. 1) свідчить про зростання чисельності кооперативних організацій в Африці, Америці та Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) і про незначне скорочення чисельності кооперативних організацій в Європі. Загалом за період 1994-2018 рр. кількість кооперативних організацій, що є членами МКА, зросла на 41,6% (з 221 до 313).

Вказані тенденції можна пояснити бурхливим розвитком кооперативного руху в Африці, Америці та АТР під час світової фінансової кризи 2008-2009 рр. та у посткризовий період, оскільки кооперативи продемонстрували високу ефективність і життєздатність під час кризових процесів у світовій економіці. Незначне зменшення чисельності кооперативних організацій в країнах Європи пояснюється насамперед процесами трансформації кооперативних систем у постсоціалістичних країнах, тенденціями до укрупнення та об'єднання кооперативного бізнесу, а також виходом з МКА низки європейських кооперативних організацій, які мали статус асоційованих членів.

Сьогодні МКА активно співпрацює з національними урядами і міжнародними організаціями з метою створення політичного, правового та нормативного середовища, що сприяє зростанню і розвитку кооперативного руху. МКА має індивідуальні угоди про партнерство з Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО), Міжнародною організацією праці (ІЛО) та бере участь у Міжурядовій робочій групі ООН з питань соціальної та солідарної економіки. Починаючи з 1971 р., МКА є членом-засновником Комітету сприяння та просування кооперативів (СОРАС) – багатостороннього партнерства глобальних державних та приватних інституцій.

Таблиця 1

Регіональна структура членів МКА у 1994-2018 рр. (за кількістю кооперативних організацій-членів)

Рік	Регіональна приналежність організацій-членів					Всього	Нові члени	Вибулі члени
	Африка	Америка	АТР	Європа	міжнародні			
1994	29	33	59	92	8	221	9	15
1995	28	33	58	89	7	215	10	7
1996	27	36	58	90	7	218	19	8
1997	24	50	59	89	7	229	22	14
1998	20	62	63	88	4	237	13	9
1999	21	69	60	87	4	241	18	17
2000	23	72	56	87	4	242	21	12
2001	28	76	54	89	4	251	4	22
2002	24	63	51	91	4	233	4	1
2003	24	65	51	92	4	236	10	7
2004	24	61	52	85	4	226	8	30
2005	22	62	54	77	1	216	10	9
2006	22	66	57	84	1	230	12	11
2007	19	68	57	79	1	224	9	3
2008	12	69	59	77	1	218	9	15
2009	18	74	63	78	2	235	30	11
2010	20	74	69	80	2	245	14	6
2011	23	82	76	82	3	266	29	8
2012	23	84	78	82	3	270	16	12
2013	24	87	79	77	4	271	12	11
2014	27	97	84	71	4	283	26	14
2015	28	99	88	71	4	290	21	14
2016	28	98	93	75	5	299	19	10
2017	33	98	97	73	5	306	17	10
2018	36	96	104	73	4	313	5	1

Побудовано за: [17; 18].

Необхідно наголосити на ефективній співпраці МКА та ООН. Починаючи з 1946 р., МКА став першою неурядовою організацією, яка почала брати участь у дискусіях на високому рівні стосовно кооперативного руху у статусі консультанта в роботі Економічної та соціальної ради ООН (ECOSOC). Така співпраця мала наслідком визнання та активне пропагування кооперативних ідей та цінностей зі сторони ООН. Так, генеральний секретар ООН Пан Гі-мун 4 липня 2009 р. у Нью-Йорку у своїй доповіді з нагоди Міжнародного дня кооперативів [23] закликав уряди та громадянське суспільство у всіх країнах світу визнати корисність кооперативів і співпрацювати з ними як із виключно важливими партнерами в інтересах підйому глобальної економіки та досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку. У Резолюції ООН від 11 лютого 2010 р. № 64/136 «Кооперативи у процесі соціального розвитку» [17] Генеральна Асамблея визнала важливий внесок і потенційні можливості всіх видів кооперативів у сфері діяльності, спрямованої на реалізацію та вирішення завдань Всесвітніх зустрічей на вищому рівні зі стійкого розвитку.

Аналізуючи сформовані МКА концептуальні засади розвитку міжнародного кооперативного руху, можна виокремити декілька найважливіших чинників кооперативної моделі господарської діяльності. Насамперед це використання на практиці принципів кооперативного бізнесу, що сприяє високій мотивації і віддачі працівників, підтримці власної кооперативної ідентичності. Модель розвитку кооперативного бізнесу базується на розроблених МКА сучасних кооперативних принципах, до яких відносяться [17]:

- добровільне і відкрите членство;
- демократичний контроль зі сторони членів;
- участь членів в економічній діяльності кооперативів;
- автономія і незалежність;
- освіта, професійна підготовка і інформація;

- співпраця між кооперативами;
- турбота про суспільство.

Стратегічні засади діяльності МКА еволюціонують та корегуються у відповідності із змінами у глобальному соціально-економічному середовищі. Так, найважливішими стратегічними завданнями МКА, які були визначені на період 2009-2012 рр., були [18]:

- консолідація і збільшення чисельності членів;
- збільшення впливу кооперації на глобальному рівні шляхом просування кооперативної ідеї;
- розвиток сильних кооперативних підприємств з метою соціального і економічного прогресу;
- підвищення ефективності управління шляхом розвитку людського капіталу і підтримки міжнародних інституцій.

Визнаючи значний внесок кооперативного руху у глобальний соціально-економічний розвиток, ООН спільно з МКА у 2013 р. розробили і підтримали реалізацію програми виведення кооперативного бізнесу на новий рівень – проект «Бачення 2020 року», спрямований на те, щоби до 2020 р. кооперативи стали [11, с. 3]:

- визнаним лідером в сфері економічної, соціальної і екологічної стійкості;
- моделлю, якій будуть надавати перевагу прості громадяни;
- найбільш швидко зростаючою формою бізнесу.

Наголосимо, що, враховуючи масштаби, динаміку розвитку та значення міжнародного кооперативного руху для світової економіки, вже станом на 2019 р. можна стверджувати про повне досягнення визначених у програмі «Бачення 2020 року» стратегічних завдань. На сьогоднішній день розпочався новий стратегічний проект, який реалізується МКА спільно з ООН, під назвою «Co-ops for 2030 campaign». Мета цієї глобальної кампанії – активне залучення кооперативів до реалізації Глобальних цілей сталого розвитку ООН. В її межах визначено 17 цілей сталого розвитку, в яких кооперативи можуть проявити себе у найбільшій мірі. Визначені цілі згруповані у три основні сфери дій: викорінення бідності, покращення доступу до основних товарів та послуг та захист довкілля. У межах кожного напрямку дій виокремлено відповідні цілі і кооперативам пропонується зареєструватися на порталі coopsfor2030.coop, взяти на себе зобов'язання щодо їх досягнення та запропоновано показники для відстеження результативності діяльності.

Основні напрями, проблеми та пріоритети розвитку міжнародного кооперативного руху як чинника сталого розвитку можна простежити за тематикою Міжнародного кооперативного дня (англ. International Co-operative Day), святкування якого було запроваджено МКА ще у 1923 р. У 1993-1994 рр. ООН з нагоди 100-річчя МКА, яке відзначалося у 1995 р., запропонувала у своїх резолюціях № 47/90 від 16 грудня 1992 р. [21] та № 49/155 від 23 грудня 1994 р. [22] урядам, міжнародним організаціям, спеціалізованим установам і національним та міжнародним кооперативним організаціям щорічно відзначати Міжнародний день кооперативів (на інших офіційних мовах ООН: англ. International Day of Cooperatives, ісп. Día Internacional de las Cooperativas, фр. la Journée internationale des coopératives) у першу суботу липня, починаючи з 1994 р.

Метою Міжнародного дня кооперативів є привертання уваги світової громадськості до кооперативів і сприяння розширенню партнерських зв'язків між міжнародним кооперативним рухом і іншими суб'єктами міжнародного права, включаючи уряди та неурядові організації на всіх рівнях. У своєму посланні у 2006 р. Генеральний секретар ООН наголосив на важливості проведення заходів Дня кооперативів для сприяння миру та світового розвитку, оскільки кооперативи, засновані на спільних зусиллях, сприяють укріпленню довіри між людьми. Починаючи з 1995 р., МКА та ООН визначають, як правило навесні, тему Міжнародного дня кооперативів. Тематика дня кооперативів починаючи з 2000 р. (табл. 2) свідчить про їх узгодженість з Глобальними цілями сталого розвитку ООН, а також про особливу увагу до вирішення глобальних проблем людства і пошуку альтернативних інструментів покращання людського розвитку з використанням кооперативних ідей та принципів.

В межах діяльності європейського регіонального підрозділу МКА – об'єднання європейських споживчих кооперативів EuroCoop, члени якого є одними з найбільших гравців на європейському роздрібному ринку, було сформульовано 7 складових (індикаторів) соціально-відповідального бізнесу, на які зорієнтована сучасна європейська кооперативна модель ведення бізнесу (“бізнесу з людським обличчям”), а саме [15, с. 4-5]:

1. Люди (фундаментальна складова бізнес-моделі, у полі зору якої знаходяться члени та працівники кооперативів, клієнти, охорона здоров'я, безпека, навчання та розвиток, компенсації, волонтерство, задоволення потреб, доступ до послуг).
2. Продукти (товари або послуги організації, маркетинг, маркування, ланцюжок поставок та взаємодія з постачальниками, кодекси поведінки та сталий розвиток).

3. Цінності (цінності та принципи, що лежать в основі організації, корпоративна соціальна відповідальність в організації, щоденне впровадження її принципів і їх моніторинг).

4. Охорона навколишнього середовища (екологічні або зелені ініціативи, зокрема у сфері поновлюваних джерел енергії, управління відходами, транспорту, використання енергії, зміни клімату, раціонального використання паперу, турботи про тварин і біорізноманіття, а також дослідження та зелений маркетинг).

5. Громадськість (місцеві та національні ініціативи щодо молоді, охорони здоров'я, освіти, зайнятості, культури, спонсорства, партнерства з державними та недержавними організаціями).

6. Демократія (фундаментальна відмінна риса кооперативної бізнес-моделі, що стосується членства та демократичного управління, представництва у правлінні, дивідендів, освіти, навчання, задоволення потреб).

7. Розвиток (впровадження міжнародних ініціатив, підтримка і співпраця з іншими кооперативами, філантропія, обмін досвідом, робота з державними та недержавними громадськими організаціями, ліквідація наслідків стихійних лих, покращання доступу до продуктів).

Таблиця 2

Тематика Міжнародного дня кооперативів у 2000-2019 рр.

Рік	Тема Міжнародного дня кооперативів
2000	Кооперативи і стимулювання зайнятості
2001	Кооперативні переваги у третьому тисячолітті
2002	Суспільство і кооперативи: взаємодія у суспільних інтересах
2003	Кооперативи неминуче стимулюють розвиток! Вклад кооперативів у досягнення цілей розвитку тисячоліття ООН
2004	Кооперативи сприяють справедливій глобалізації: створення можливостей для всіх
2005	Мікрофінансування – це наш бізнес! Кооперування долає бідність
2006	Кооперативи на службі будівництва миру
2007	Кооперативні цінності та принципи для корпоративної соціальної відповідальності
2008	Протидія зміні клімату через кооперативний рух
2009	Стимулювання світової економіки за допомогою кооперативів
2010	Кооперативне підприємство розширює права та можливості жінок
2011	Молодь – майбутнє кооперативних підприємств
2012	Кооперативні підприємства будують кращий світ
2013	Кооперативні підприємства залишаються сильними під час кризи
2014	Кооперативні підприємства забезпечують сталий розвиток для всіх
2015	Вибери кооперативи, вибери рівність
2016	Кооперативи: здатність діяти задля стійкого майбутнього
2017	Кооперативи гарантують, що ніхто не залишиться наодинці
2018	Стабільні громади через кооперативи
2019	Кооперативи за гідну працю

За: складено автором

Отже, на європейському континенті реалізація кооперативної моделі ведення бізнесу забезпечує соціальну спрямованість діяльності кооперативів, дозволяє щоденно втілювати у життя кооперативні цінності при здійсненні господарської діяльності та забезпечувати ідентичність, яка відрізняє кооперативні підприємства та організації від економічних суб'єктів інших форм власності.

Сьогодні важливою передумовою розвитку міжнародного економічного співробітництва споживчої кооперації, яка є провідним кооперативним сектором економіки України, є її участь у міжнародному кооперативному русі. Укркоопспілка як повноправний член МКА з 1992 р. активно сприяє розвитку і укріпленню світового кооперативного руху, намагається використовувати досвід кооперативних організацій інших країн світу. У відповідності з глобальними стратегічними цілями МКА щодо посилення консолідації його членів споживча кооперація України підтримує партнерські відносини з більшістю національних кооперативних організацій МКА, окрім того, бере активну участь у роботі його спеціалізованих комітетів, регіональних та галузевих підрозділів (об'єднань Світові споживчі кооперативи (CCW), Єврокооп (EuroCoop), Кооперативи Європи (Co-operatives Europe)), членом яких вона є, організовує

прийом іноземних делегацій, що відвідують нашу країну для ознайомлення з діяльністю української кооперації. Організовані Укркоопспільною численні міжнародні науково-практичні конференції збирають велику кількість учасників з різних країн світу, в тому числі на таких конференціях були присутні представники вищого керівництва МКА.

На нашу думку, пріоритетним напрямом міжнародної інтеграції споживчої кооперації України повинна стати не лише активна участь у діяльності регіональних та галузевих підрозділів МКА, але і використання їх як платформи для налагодження дво- та багатосторонніх торговельно-економічних зв'язків з зарубіжними кооперативними організаціями на довготривалій основі. При цьому важливими напрямками такої співпраці, яку доцільно координувати на рівні регіональних та галузевих підрозділів МКА, повинні стати:

- цільовий пошук ділових партнерів серед кооперативних підприємств для реалізації спільних зовнішньоторговельних, інвестиційних та інноваційних проектів;
- налагодження взаємних поставок товарів народного споживання (у тому числі шляхом випуску товарів на умовах "private label");
- створення спільних підприємств у сферах інноваційного виробництва, спільного експорту та імпорту високоліквідних товарів з інших країн, інтернет-торгівлі, надання інформаційних, лізингових, транспортних, інжинірингових та інших видів послуг;
- спільна участь у програмах міжнародної технічної допомоги, у тому числі в межах реалізації проектів транскордонного співробітництва;
- розвиток перспективних напрямів міжнародного туризму з використанням туристичної інфраструктури кооперативів;
- активна спільна діяльність у сфері альтернативної енергетики (у тому числі виробнича, дослідницька, інформаційна, просвітницька тощо), залучення для реалізації таких проектів коштів грантових фондів та програм;
- спільна дослідницька діяльність, спрямована на розробку рекомендацій щодо підвищення конкурентоспроможності кооперативів, у тому числі у нових інноваційних сферах діяльності, залучення в кооперацію нових членів, зокрема молоді.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Сьогодні існують всі необхідні сприятливі інституційні передумови для розвитку міжнародного кооперативного руху як фактору сталого розвитку національних економік. Як переконливо свідчить зарубіжний досвід, суттєвими чинниками успішної діяльності кооперативних систем в умовах глобальної економіки є використання існуючої єдності міжнародного кооперативного руху, його економічного та соціального потенціалу, можливостей розширення міжнародного співробітництва шляхом участі у діяльності регіональних та галузевих підрозділів МКА. Тому подальший розвиток кооперативного сектору у світі буде суттєво залежати від налагодженої системи співробітництва у межах діяльності міжнародних кооперативних інституцій. Цьому сприятиме ефективна діяльність МКА як потужної міжнародної інституції, що гнучко реагує на глобальні виклики сьогодення. Перспективою подальших досліджень у цьому напрямі є розробка стратегії і тактики міжнародної інтеграції кооперативного сектору економіки України шляхом реалізації зовнішньоторговельних, інвестиційних та інноваційних проектів спільно з іншими членами МКА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апопій В. В. Внутрішня торгівля та АПК України: ефективність взаємодії : монографія / В. В. Апопій. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2007. – 368 с.
2. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці : монографія / С. Г. Бабенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 332 с.
3. Балабан П. Ю. Національний кооперативний рух в економіці ринкового типу [Текст] : монографія / П. Ю. Балабан, А. М. Соколова ; Вищ. навч. закл. Укоопспільки "Полтав. ун-т економіки і торгівлі" (ПУЕТ). - Полтава : ПУЕТ, 2013. – 221 с.
4. Гончаренко В. В. Основи діяльності кооперативних організацій. Вітчизняний та зарубіжний досвід : навчальний посібник / В. В. Гончаренко, А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : ПУЕТ, 2012. – 59 с.
5. Гороховський І. Л. Перспективи розвитку європейської споживчої кооперації в умовах глобальних викликів сучасності / І. Л. Гороховський // Економіст. – 2019. – № 11. – С. 24-31.
6. Даниленко А. С. Сільськогосподарська кооперація: зарубіжний досвід та перспективи впровадження у вітчизняну практику [Текст] : монографія / Даниленко А. С. [та ін.]. – Біла Церква : Білоцерк. нац. аграр. ун-т, 2011. – 259 с.

7. Манжура О. В. Проблеми і перспективи становлення кооперативної моделі національного господарства [Текст] : монографія / О. В. Манжура ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя : КПУ, 2015. – 291 с.
8. Кооперація в аграрній сфері виробництва / Українська академія держ. управління при Президенті України; Український НДІ продуктивності АПК / [П. Т. Саблук, В. В. Зіновчук, Ю. Я. Лузан та ін.]. – К. : УАДУ, 2003. – 72 с.
9. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодні [Текст] : монографія / [М. Аліманов та ін. за заг. ред. С. Гелея]. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.
10. Birchall J. Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis. Sustainable Enterprise Programme / International Labour Office, Job Creation and Enterprise Development Department / J. Birchall, L. Hammond-Ketilson. – Geneva : ILO, 2009. – 38 p.
11. The Blueprint for a Co-operative Decade / Cliff Mills and Will Davies. – ICA, 2013. – 40 p.
12. Borzaga C. The Oxford Handbook of Mutual, Co-operative and Co-owned Businesses / C. Borzaga, J. Michie, J. R. Blasi. – Oxford : Oxford University Press, 2017. – 704 p.
13. Cocolina C. The Power of Cooperation / C. Cocolina. – Brussels : Cooperatives Europe, 2017. – 128 p.
14. Cooperatives Europe. A cooperative year in review. Annual Report, April 2018-May 2019. – Brussels, 2019. – 24 p.
15. EuroCoop. Annual Report 2016-2018. – Brussels, 2016-2018.
16. Eum H. Cooperatives and Employment : Second Global Report / H. Eum. – CICOPA, 2017. – 115 P.
17. International Cooperative Alliance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ica.coop>.
18. International Cooperative Alliance. Annual Report 2008-2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ica.coop>.
19. Lord B. Annual Report Readership and Understanding: a Co-operative Perspective / B. Lord, Y. Shanahan, A. Robb // Journal of Co-operative Studies. – 2005. – № 38/2. – P. 5-21.
20. Münkner H.-H. Better Together. Management, morals and co-operation in times of globalisation / H.-H. Münkner // Journal of Co-operative Studies. – 2006. – № 39/1. – P. 16-23.
21. United Nations. General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly 47/90 “The Roles of cooperatives in the light of the new economic and social trends”: 16 December 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/>.
22. United Nations. General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly 49/155 “The Roles of cooperatives in the light of the new economic and social trends”: 23 December 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/>.
23. United Nations. Secretary-General. Message from the Secretary-General on the International Day of Cooperatives: 4 July 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org/esa/socdev/social/intldays/IntlCoops/.
24. United Nations. General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly 64/136 “Cooperatives in social development”: 11 February 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.copac.coop/publications/un/a64r136e.pdf.

REFERENCES

1. Apopij, V. V. (2007)/ Vnutrishnia torhivlia ta APK Ukrainy: efektyvnist' vzaiemodii : monohrafiia, Vydavnytstvo L'viv's'koi komertsijnoi akademii, Lviv, 368 s.
2. Babenko ,S. H. (2003)/ Transformatsiia kooperatyvnykh system u perekhidnij ekonomitsi: monohrafiia, Naukova dumka, K. – 332s.
3. Balaban, P. Yu. And Sokolovs, A. M. (2013). Natsional'nyj kooperatyvnyj rukh v ekonomitsi rynkovoho typu [Tekst] : monohrafiia / Vysch. navch. zakl. Ukoopsilky "Poltav. un-t ekonomiky i torhivli" (PUET), PUET, Poltava. – 221 s.
4. Honcharenko, V. V. Aand Pantelejmonenko, A. O. (2012). Osnovy diial'nosti kooperatyvnykh orhanizatsij. Vitchyznianyj ta zarubizhnyj dosvid: navchal'nyj posibnyk / , PUET, Poltava. – 59 s.
5. Horokhovs'kyj, I. L. (2019). Perspektyvy rozvytku ievropejs'koi spozhyvchoi kooperatsii v umovakh hlobal'nykh vyklykiv suchasnosti , Ekonomist, № 11. – s. 24-31.
6. Danylenko, A. S. (2011). Sil's'kohospodars'ka kooperatsiia: zarubizhnyj dosvid ta perspektyvy vprovadzhennia u vitchyznianu praktyku [Tekst] : monohrafiia, Bilotserk. nats. ahrar. un-t, Bila Tserkva, 259 s.
7. Manzhura, O. V. (2015). Problemy i perspektyvy stanovlennia kooperatyvnoi modeli natsional'noho gospodarstva [Tekst] : monohrafiia, Klasych. pryvat. un-t, KPU, Zaporizhzhia, 291 s.
8. Sabluk, P. T., Zinovchuk, V. V., Sabluk, P. T. Ta in. (2003). Kooperatsiia v ahrarnij sferi vyrobnytstva / Ukrains'ka akademiia derzh. upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy; Ukrains'kyj NDI produktyvnosti ahropromysloвого комплексу, UADU, K., 2003. – 72 s.
9. Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy. Vid zarodzhennia do s'ohodennia : monohrafiia, za zah. red. S. Helei (2013). Vyd-vo L'viv's'koi komertsijnoi akademii, Lviv. – 976 s.
10. Birchall J. and L. Hammond-Ketilson (2009). Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis. Sustainable Enterprise Programme / International Labour Office, Job Creation and Enterprise Development Department, ILO, Geneva, 2009. – 38 p.
11. The Blueprint for a Co-operative Decade (2013), Cliff Mills and Will Davies. – ICA, 40 p.

12. Borzaga C. and Blasi R. (2017). *The Oxford Handbook of Mutual, Co-operative and Co-owned Businesses*, Oxford University Press, Oxford, 704 p.
13. Cocolina C. (2017). *The Power of Cooperation* / C. Cocolina. – Brussels : Cooperatives Europe, 2017. – 128 p.
14. Cooperatives Europe. *A cooperative year in review. Annual Report, April 2018-May 2019* (2019). Brussels, 24 p.
15. EuroCoop. *Annual Report 2016-2018*. – Brussels, 2016-2018.
16. Eum H. (2017), *Cooperatives and Employment : Second Global Report*, CICOPA, 115 p.
17. International Cooperative Alliance, available at: <https://www.ica.coop>.
18. International Cooperative Alliance. *Annual Report 2008-2018*, available at: <https://www.ica.coop>.
19. Lord B. , Shanahan, Y and Robb A. (2005). *Annual Report Readership and Understanding: a Co-operative Perspective*, *Journal of Co-operative Studies*. № 38/2, p. 5-21.
20. Münkner H.-H. (2006). *Better Together. Management, morals and co-operation in times of globalisation*, *Journal of Co-operative Studies*. № 39/1, p. 16-23.
21. United Nations. General Assembly. *Resolution adopted by the General Assembly 47/90 “The Roles of cooperatives in the light of the new economic and social trends”*: 16 December 1992, available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/>.
22. United Nations. General Assembly. *Resolution adopted by the General Assembly 49/155 “The Roles of cooperatives in the light of the new economic and social trends”*: 23 December 1994, available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/>.
23. United Nations. Secretary-General. *Message from the Secretary-General on the International Day of Cooperatives: 4 July 2009*, available at: www.un.org/esa/socdev/social/intldays/IntlCoops/.
24. United Nations. General Assembly. *Resolution adopted by the General Assembly 64/136 “Cooperatives in social development”*: 11 February 2010, available at: www.copac.coop/publications/un/a64r136e.pdf.

ПЕДАГОГІКА

УДК 069.12 (477)

Караманов О. В.,

e-mail: akaramanov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0067-0747, Researcher ID: F-3859-2019
к.пед.н., доц. кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: МОЖЛИВОСТІ ВИОКРЕМЛЕННЯ ЕТАПІВ

***Анотація.** Проаналізовано різні аспекти педагогічної (освітньої, просвітницької, культурно-освітньої) діяльності музейних закладів України у вітчизняному освітньому просторі. Окреслено динаміку змін цієї діяльності відповідно до суспільних та історичних процесів. Автор простежує, що з кінця 90-х рр. XX ст. можна спостерігати певні системні зрушення в організації та проведенні музейно-педагогічної діяльності, які набувають нових рис та ознак (заснування журналів, розробка тематичних інформаційних музейних сайтів та інтернет-порталів, створення музейних фондів). На рубежі XX і XXI ст. у розвитку педагогічної діяльності музеїв в Україні щоразу більше відчувається вплив зарубіжних тенденцій, що зумовлює удосконалення способів комунікації з відвідувачами, застосування сучасних освітніх технологій, активізує дослідження у галузі музейної педагогіки та психології. Згодом відбувається впровадження у практику музейної роботи різноманітних освітніх проектів, у закладах вищої освіти розробляються нові музейно-педагогічні курси, постають та розвиваються музейні громадські організації, лабораторії, проводяться фестивалі, читання, всеукраїнські та регіональні семінари та конференції. За останні роки педагогічна діяльність музеїв в Україні набуває неабиякої популярності, що простежується у поширенні інноваційних підходів і методик у роботі з відвідувачами, розробці інтерактивних музейно-педагогічних програм, музейних заходів для особливих відвідувачів. Ця діяльність ґрунтується на засадах освіти упродовж цілого життя, дистанційної та інклюзивної освіти, віртуалізації музейного простору.*

У статті проведено ретроспективний аналіз різних законів, видавничої діяльності, суспільно-політичних явищ, подій, заходів у сфері науки, освіти і культури, які спричинили зміни у перебігу різноманітних музейних та культурних практик. Виокремлено етапи організації педагогічної діяльності музеїв в сучасному освітньому просторі України.

Ключові слова: школа, заклад вищої освіти, музей, музейна педагогіка, педагогічна діяльність музеїв, етапи, освітній простір.

Karamanov O. V.,

e-mail: akaramanov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0067-0747, Researcher ID: F-3859-2019
Ph.D in Pedagogy, Associate Professor of the Department of General Pedagogy and Pedagogy of High School, Ivan Franko National University of L'viv, L'viv

PEDAGOGICAL ACTIVITY OF MUSEUM IN UKRAINE IN MODERN CONDITIONS: POSSIBILITY OF STAGES

***Abstract.** The author of the article analyzes various aspects of educational activity of museum institutions of Ukraine in the national educational space. He outlines the dynamics of changes in this activity in accordance with social and historical processes.*

The author traces that from the late 90's of the XX century. it is possible to observe certain systemic changes in the organization and carrying out of museum-pedagogical activity, which acquire new features and

characteristics (foundation of magazines, development of thematic information museum sites and Internet portals, creation of museum funds).

At the turn of the XX and XXI centuries. in the development of pedagogical activity of museums in Ukraine, the influence of foreign tendencies is increasing, which leads to improvement of ways of communication with visitors, application of modern educational technologies, intensifies research in the field of museum pedagogy and psychology.

Gradually, various educational projects are being introduced into the practice of museum work in Ukraine, new museum-pedagogical courses are being developed in institutions of higher education, museum public organizations, laboratories are emerging and developing, festivals, readings, all-Ukrainian and regional seminars are being held.

In recent years, the pedagogical activity of museums in Ukraine has become extremely popular, which is evident in the dissemination of innovative approaches and techniques in working with visitors, the development of interactive museum-pedagogical programs, museum events for visitors with special needs. This activity is based on the principles of lifelong learning, distance and inclusive education, virtualization of the museum space.

The author analyzes the dynamics and provides a retrospective analysis of various laws, publishing activities, socio-political phenomena, events, activities in the field of science, education and culture, which have caused changes in museum practices. In the article the author outlines the stages of organization of pedagogical activity of museums in the modern educational space of Ukraine.

Key words: school, institution of higher education, museum, museum pedagogy, pedagogical activity of museums, stages, educational space.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-21>

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток культурних практик, музейної педагогіки, організація різноманітних музейних заходів, урізноманітнення форм взаємодії музеїв з відвідувачами в Україні ставлять на порядок денний питання щодо простеження динаміки розвитку такого досвіду. Це важливо з огляду на масовість музейно-освітньої (музейно-педагогічної) діяльності, яка стала важливою ознакою сучасного “суспільства знань”, своєрідною візитівкою кожної місцевості, де функціонують музейні заклади.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження буде ретроспективний аналіз сучасних аспектів педагогічної діяльності музейних закладів України з можливістю виокремлення відповідних етапів. Предметом нашого аналізу будуть різні законодавчі акти, музейні сайти, періодичні видання, суспільно-політичні явища, діяльність різноманітних організацій і товариств, що відображали системні події у сфері освіти і культури, які суттєво впливали на зміни в організації та проведенні такої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні ми ототожнюємо поняття, дотичні до педагогічної діяльності музеїв, зокрема просвітницьку, культурно-освітню, музейно-освітню, освітньо-педагогічну, музейно-педагогічну діяльність. Детальний аналіз зазначених термінів буде проведено у межах окремого дослідження.

За вихідну дату ми візьмемо 1991 р. – проголошення державної незалежності України, за прикінцеву – 2017 р. – прийняття нового Закону України “Про освіту”.

Отже, від початку проголошення незалежності України (1991 р.) відбувалися певні зрушення у реформуванні системи культурно-освітньої роботи музеїв у взаємодії із закладами освіти, проте усі вони мали “інерційний” характер. В умовах хаосу та гіперінфляції на початку 90-х рр. ХХ ст. поширювалися певні регресивні явища у справі організації педагогічної діяльності музеїв, яка здебільшого мала формальний характер і наслідувала попередні традиції. Зокрема, чимало музейних занять продовжували відбуватися у межах роботи системи закладів позашкільної освіти різних типів, що охоплювали велику кількість школярів. Проте згодом, в умовах формування незалежної молодого держави, ринкових відносин, у період ідеологічно-виховної кризи роль та значення позашкільної освіти у житті підростаючого покоління знижується, катастрофічно зменшується мережа закладів позашкільної освіти, відбувається процес комерціалізації діяльності та вилучення будівель позашкільних установ [5, 17–20]. Відтак можна стверджувати про суттєве зменшення педагогічної ролі музеїв у вихованні молодого покоління. У той же час було прийнято Закон України «Про музеї і музейну справу» (1995 р.), який, поряд з окресленням ролі і функцій музеїв в Україні, наголошував на важливості їх культурно-освітньої діяльності [1].

На думку науковців, у цей період музей як фундаментальна основа культури “зосереджував свою роботу на відображенні суспільної дійсності” [10, 179–180].

З другої половини 90-х рр. ХХ ст. можна спостерігати певні системні зрушення у проведенні музейно-педагогічної діяльності, які набувають нових рис та ознак.

Зокрема, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. було засновано журнал (загальнодержавний бюлетень “Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури”) “Відлуння віків”. Створено низку сайтів, які проводили координаційну, організаційно-методичну та культурно-просвітницьку діяльність у галузі музейної справи.

На початку 2000-х рр. було засновано Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» (2001), а згодом, за підтримки Швейцарської культурної програми, створено інтернет-портал “Музейний простір України” (2005). Зазначений портал головну увагу сфокусував на історико-культурологічному напрямі, що об’єднує програми, спрямовані на розвиток музейної справи, охорону пам’ятників, підтримку археологічних, культурологічних досліджень та мистецьких акцій, поширення правдивих знань про минуле народу України, упровадження міжнародних стандартів роботи у сфері культури.

На зламі ХХ і ХХІ ст. щоразу відчутніше спостерігається вплив зарубіжних тенденцій на педагогічну діяльність вітчизняних музеїв. Дедалі більше розробляються та удосконалюються способи комунікації з відвідувачами на основі сучасних освітніх технологій, проводяться дослідження у галузі музейної педагогіки та музейної психології.

Після Помаранчевої революції (2004) в Україні значно активізується розуміння актуальності педагогічної місії музеїв – засновуються журнали “Музеї України” (2004) (після відповідної пресової програми), “Музейний провулок” (Національний художній музей України), інтернет-портали “Замки та храми України” (2005), «Замки і фортеці України» (2007).

Для координації та обміну різноманітною інформацією у 2004 р. в Києві постає громадська організація “Центр розвитку музейної справи”, яка започатковує низку важливих проектів, зокрема видання спеціалізованих періодичних часописів. Згодом Центр розпочав роботу над створенням музейного ресурсного центру, формуванням спеціалізованої музейної бібліотеки з питань теорії та практики музейної і пам’яткоохоронної роботи [6, 194].

Протягом 2000-х рр. в Україні створюється низка важливих освітніх музейних проектів – “Школа і музей: разом навчатися цікавіше” (Національний художній музей у Києві), («Школа і музей: працюємо разом» (група музеїв м. Львова), “Живе мистецтво – дітям” (Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького), “Музей і діти”, “Музей–школі” (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького), “Художній музей – школі. Музейні форми навчання” (Чернівецький художній музей) та ін., відкриваються нові освітні відділи у музеях різного профілю.

Серед перелічених особливої уваги заслуговує інтегрований проект “Школа і музей: працюємо разом”, започаткований у Львові 2007 р., результатом якого стало видання двох посібників з музейної педагогіки.

З 2006 р. інтернет-портал “Музейний простір України” підтримується громадською організацією “Центр розвитку музейної справи”, яка проводить музейні заходи, популяризує різні всеукраїнські та регіональні заходи: конкурси, фестивалі, актуальні проекти.

У цей період у різних вищих закладах освіти успішно апробовуються курси з музейної педагогіки та культурно-освітньої діяльності музеїв (Київський національний університет культури і мистецтв, Харківська державна академія культури, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Львівський національний університет імені Івана Франка). Так, у 2007/2008 навчальному році на історичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка уперше було апробовано курс «Основи музейної педагогіки».

Упродовж 2005–2009 рр. фактично уперше в новітній історії України у межах україно-нідерландського проекту “MATRA–музеї України” у 25 музеях України (обраних за географічним принципом) відбулися фахові тренінги і навчання у контексті розуміння сучасної освітньо-педагогічної місії музею та ознайомлення з новітніми методиками культурно-освітньої діяльності у музейному просторі, а також із сучасним розумінням музейного менеджменту, музейного планування та методик музейної роботи [8].

Найбільш активну участь у проекті брали такі музеї, як Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької у Львові, Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, Кіровоградський обласний художній музей, Одеський муніципальний музей особистих колекцій

ім. А. Блещунова, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького, Чернігівський історичний музей, Київський національний музей російського мистецтва (від 2017 р. – Національний музей “Київська картинна галерея”), Харківський літературний музей.

У межах проекту відбулися дві конференції, симпозіум з питань використання цифрових технологій, шість інтерактивних багатоденних семінарів, а також чотири семінари для навчання українських тренерів. Проект підкреслив важливість нових знань, адже вони сприяли створенню середовища діалогу та дискусій. Здобуття нового досвіду, спрямованого на інноваційний розвиток, співставлення його з власними напрацюваннями дало змогу для нового бачення освітньої місії музею в умовах сьогодення.

З 2005 р. питання музейної педагогіки постають у центрі уваги учасників Всеукраїнських музейних фестивалів (2005, 2008, 2011, 2015, 2018 рр.) на базі Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького. Започаткований цикл Всеукраїнських музейних фестивалів стає справжньою знаковою подією для українського музейництва. Згодом цей фестиваль стає традиційним професійним святом музейних працівників з різних міст України, своєрідним майданчиком для обміну досвідом, рефлексій щодо розвитку музейної справи та музейної педагогіки в країні, центром привернення уваги до питань збереження та охорони національної історико-культурної спадщини.

З 2007 року на базі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури проводяться Зарембівські пам'яткознавчі читання.

Така активна діяльність у розвитку музейної справи та її освітньої складової стимулювала прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу» (2009), який суттєво розширює різні положення щодо заснування музеїв (вони можуть засновуватися на будь-яких формах власності), а також Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України про охорону культурної спадщини» (2010 р.).

З 2010 р. на щорічній Міжнародній науковій конференції “Могилянські читання” у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (м. Київ) запрацювала секція “Музейна справа та музейна педагогіка”. Згодом було засновано журнал «Музейний простір» (2011) – якісне повнокольорове ілюстроване видання про музеї та культурну спадщину, що містить інформаційні та аналітичні матеріали з музейної теорії і практики, відомості про різноманітні музейні проекти тощо.

Поступово в Україні створюється низка інтернет-ресурсів (проекти «Світоглядний портал «Рідна країна» (2010), «Музейний портал» МАН України (2011), «Музейний простір» (2012), які дозволяють активніше просувати й популяризувати якісний музейний продукт, інформувати широкі кола громадськості про різні освітні музейні заходи.

Зазначені проекти були й залишаються спрямованими на популяризацію культури, науки та музейної справи, надаючи інформацію про актуальні новини з музейного життя України та світу, забезпечуючи доступ до бази даних з інформацією про музеї.

Більшість вітчизняних музеїв створюють інтернет-портали з переліком освітніх програм для різних категорій відвідувачів (Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. Яворницького, Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (Київ) та ін.).

Період після 2010 р. в Україні характеризується появою інноваційних підходів і методик у роботі з відвідувачами та інтерпретації музейних предметів (застосування інтерактивної методики, технології «Стратегії візуального мислення» (Національний художній музей України), віртуалізації музейного простору із застосуванням мультимедіа та дистанційних інтернет-ресурсів, концепцій «відкритого музею», «культури участі» (із включенням відвідувачів у процеси моделювання культурно-освітньої діяльності музею), освіти упродовж цілого життя, рівного доступу та універсального дизайну (із можливістю брати участь у різноманітних культурних заходах музеїв широкого спектра відвідувачів різного віку та з особливими потребами).

Значного поширення в Україні на початку XXI ст. набувають розробки інтерактивних програм для відвідувачів, що організовують у співпраці як навчальні заклади, так і музейні установи, враховуючи різні особливості музейно-педагогічної діяльності.

Зокрема, у Національному художньому музеї (Київ) було впроваджено програму “Школа і музей: разом навчатися цікавіше”, яка містила тематичні екскурсії з урахуванням семи предметів шкільної програми. Для дошкільнят разом із батьками музей створив умови для вивчення образотворчого мистецтва у “Сімейному лекторії”, а також апробував цикл занять для молоді “Стратегії візуального мислення”.

У 2011 р., у межах Пілотного проекту UNESCO та Міжнародного фонду гуманітарного співробітництва “Управління музеєм ХХІ ст.”, у Києві відбулися тематичний тренінг та Перша експертна зустріч на тему “Роль музеїв в освіті та розвитку культурно-пізнавального туризму”. В межах цих заходів були порушені питання освітньої ролі музеїв у контексті актуальних проблем сучасної культури [2, 25].

З 2012 р. на кафедрі загальної та соціальної педагогіки Львівського національного університету імені Івана Франка функціонує Лабораторія музейної педагогіки (на громадських засадах). З цього ж року на базі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (м. Київ) проводиться щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи» (з 2016 р. – у співпраці з НАПН України).

З 2014 р. активізує свою діяльність Педагогічний музей України, на сайті якого створюється окремий кластер “Музейна педагогіка” з електронною бібліотекою, освітніми програмами музеїв, навчальними програмами для гуртків, матеріалами з конференцій та семінарів; інформацією про шкільні музеї, меморіальні музеї при навчальних закладах України та музейні експедиції.

Фактично у сучасних умовах в Україні працює кілька громадських організацій, які виконують функції недержавних аналітичних центрів у музейній сфері. Серед них громадські організації «Український центр розвитку музейної справи» (УЦРМС), «Агенція культурних стратегій», «Демократія через культуру», український комітет Міжнародної ради ICOM, а також державний аналітичний інститут «Український центр культурних досліджень». Ці організації акцентують увагу на реалізації різноманітних проектів для активізації міжмузейної комунікації між українськими фахівцями та їхніми зарубіжними колегами [9, 138-147].

Окремо слід відзначити діяльність Українського культурного фонду, який підтримує численні ініціативи музеїв для розвитку та поширення освітніх та культурних практик, створення нових середовищ для організації ефективної комунікації з відвідувачами.

З 2012 р. при Міністерстві культури України функціонує спеціальний консультативно-дорадчий орган – Музейна рада, яка мала перетворитися на дієвий інструмент включення професійної музейної спільноти до формування та реалізації національної музейної політики. Зокрема, цим органом у 2013 р. було затверджено проект Концепції державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної галузі до 2018 р., яка визначила такі пріоритетні напрями розвитку музейної справи у контексті культурно-освітньої діяльності музеїв:

- підвищення ролі музеїв як державотворчого чинника завдяки впровадженню нових державних стандартів державної справи та посилення просвітницької функції музеїв;
- формування музейного простору через активізацію міжмузейної комунікації;
- підготовка кадрів та підвищення престижу музейної професії;
- запровадження конкурсних механізмів фінансування музейних проектів [9, 138-147].

З 2015 р. в Україні розпочала діяти Програма Європейського союзу і Східного партнерства «Культура і креативність» (2015-2017), покликана ознайомлювати вітчизняних музейників, освітян, культурологів з успішними європейськими проектами та активізувати потенціал української культури й планування вітчизняної культурної політики шляхом підтримки різних досліджень, проведення тренінгів для формування професійних навиків з креативної економіки, налагодження міжнародного співробітництва.

Зокрема, у межах цього європейського проекту в Україні визначено наступні три напрями:

- культура і креативні індустрії для місцевого економічного розвитку та відродження міст;
- культурне надбання як драйвер економічного зростання і соціальної інтеграції;
- культура для соціальної інтеграції, соціальних інновацій та міжкультурного діалогу [7, 7-8].

Одним з останніх важливих кроків у розвитку освітньої складової діяльності музейних закладів стало прийняття нового Закону України «Про освіту» (2017), де, зокрема, згадується про індивідуальну освітню траєкторію, індивідуальну програму розвитку дитини, інклюзивне освітнє середовище, неформальну освіту, мережеву форму здобуття освіти, що дозволяє розширювати спектр освітніх послуг музеїв та організацію їх педагогічної діяльності для закладів дошкільної, середньої та вищої освіти.

Останнім часом конференції, семінари, методичні наради та круглі столи з музейної педагогіки періодично відбуваються по всій Україні з ініціативою від музейних фахівців, методичних центрів та інститутів післядипломної освіти, загальноосвітніх шкіл та вищих закладів освіти, проте здебільшого зводяться до опису діяльності конкретної програми або методики, обміну власними рефлексіями і враженнями.

У сучасному освітньому просторі України функціонує низка інтернет-сайтів (“Музейний портал України” (www.ukrmuseum.org.ua), “Музейний простір України” (prostir.museum), “Всеукраїнська асоціація музеїв” (www.vuam.org.ua), “Замки і храми України” (www.castles.com.ua), “Український пам’яткоохоронний інтернет-ресурс” (pamjatky.org.ua) та ін., які дають змогу вчителям, методистам, викладачам здійснювати підбір необхідного наочного і практичного матеріалу для проведення занять з елементами музейної педагогіки [3, 20-21].

Можна виокремити далеко не повний список осередків, де відбувається активна педагогічна взаємодія вчителя та учня, викладача і студента у межах розвитку ідей музейної педагогіки. Це, зокрема, Національний художній музей України, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, коледж ім. В. Сухомлинського (Київ), Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького, Муніципальний музей особистих колекцій ім. А. В. Блещунова та Історико-краєзнавчий музей (Одеса), Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кіровоградський міський художньо-меморіальний музей, Миколаївський обласний краєзнавчий музей, Рівненський обласний краєзнавчий музей, Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького, Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, Львівський історичний музей тощо [3, 20-22].

Загалом дедалі більше відчувається підйом у музейній справі: музеї стають цікавішими для відвідувачів, вони стають “видимими”, дедалі більше проявляючись у суспільстві, а також починають відчувати силу свого впливу, важливість від створення відповідного враження на відвідувачів, яке не замінить жодна розповідь або писаний текст [4].

Очевидно, що поряд із значними досягненнями у розвитку музейної педагогіки, відчуваються й проблеми, зумовлені:

- недостатністю ґрунтовних наукових досліджень з цієї галузі;
- необхідністю розробки її понятійного та наукового апарату з урахуванням міждисциплінарних підходів різних галузей знань, методичної літератури;
- потребою у створенні системи підготовки музейних педагогів на основі тренінгів, курсів, практичних занять в музеях, різноманітних музейно-педагогічних та просвітницьких програм у системі “школа–музей–заклад вищої освіти”.

На основі проаналізованого матеріалу з урахуванням вихідної дати (1991 р. – проголошення державної незалежності України) та умовно визначеної прикінцевої (2017 р. – прийняття нового Закону України “Про освіту”) розташуємо головні етапи організації музейно-педагогічної діяльності в Україні. Перший етап буде охоплювати період з 1991 до 1995 рр., коли було прийнято Закон України “Про музеї та музейну справу”.

Другий охоплює період з 1995 до 2004 рр., року Помаранчевої революції, яка спричинила активізацію розуміння педагогічної діяльності музеїв та впровадження нових методик. На цьому етапі відбувається напрацювання нового досвіду, зокрема адаптація у вітчизняній практиці сучасних музейно-педагогічних технологій.

На третьому етапі, упродовж 2004–2010 рр., відбуваються кардинальні зміни у розумінні освітньої місії музею в Україні, які полягали у створенні вітчизняних музейно-педагогічних проєктів, програм, проведенні різноманітних тематичних конференцій, тренінгів тощо.

Четвертий етап (2010–2017 рр.) відзначається масовістю музейно-педагогічних заходів в Україні та створенням якісного вітчизняного музейного освітнього продукту з урахуванням традицій минулого та викликів сьогодення.

Проведене дослідження засвідчує, що розвиток педагогічної діяльності музейних закладів в Україні поєднує два важливі елементи: з одного боку, чимало традицій було запозичено з освітньої музейної практики періоду СРСР, з іншого, – спостерігаємо щоразу більші впливи сучасних європейських культурних практик і технологій. На нашу думку, таке поєднання може лише більше збагатити вітчизняний музейно-педагогічний простір.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Усе вищенаведене дає підстави для висновку, що музеї повинні бути відкритими для інновацій та розвитку, – це правило має стати головним принципом педагогічної діяльності музеїв в Україні. Ретроспективний аналіз змісту педагогічної діяльності вітчизняних музеїв яскраво засвідчує динаміку якісних перетворень у цій галузі, системних змін, які дедалі більше поширюються у різних регіонах України. Перспективами подальших наукових розвідок у руслі досліджуваної проблематики можна визначити поглиблений аналіз тематики і змісту музейно-педагогічних програм, проєктів вітчизняних музейних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про музеї та музейну справу” (1995) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>
2. Звіт про роботу українського комітету ICOM за 2008–2012 рр. // Музейний простір. – 2009. – №3(5). — С. 21–26.
3. Караманов О. Взаємодія музею і школи у контексті демократичних освітніх перетворень (досвід України і Польщі) / О. Караманов // Шлях освіти. – 2009. – №2. – С. 19–23.
4. Котвіцька К. Музейний ренесанс? Goethe-Institut Ukraine. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/kul/mag/20880419.html>
5. Красняков Є. Державна політика у сфері позашкільної освіти: сучасний стан та перспективи вдосконалення / Є. Красняков // Рідна школа. – 2014. – № 4–5. – С. 17–20.
6. Маньковська Р. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть / Р. Маньковська. – Львів: Простір-М, 2016. – 408 с.
7. Меднікова Г. С. Інновації в культурі як фактор соціально-економічного розвитку суспільства / Г. С. Меднікова // Культурологічний альманах: Випуск 2. Інноваційні технології в культурній галузі. – Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2016. – 234 с. – С. 3–8.
8. Музей: менеджмент і освітня діяльність / Упор. З. Мазурик, Г. Аартс. – Львів: Літопис, 2009. – 223 с.
9. Смаглій К. В. Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України / К. В. Смаглій // Будемо нову Україну : зб. конф. (26–27 лист. 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т.О ; Українське Фулорайтівське коло. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 138–154.
10. Ченцова О. В. Музей как образовательный ресурс: ретроспектива развития образовательной среды от эпохи Просвещения до современности / О. В. Ченцова // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2017. – Т. 9. – № 3/1. – С. 179–184.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy “Pro muzei ta muzeinu spravu” (1995) [available at] – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>
2. Zvit pro robotu ukrainskoho komitetu ICOM za 2008–2012 rr. // Muzeinyi prostir. – №3(5). – 2009. – S. 21–26.
3. Karamanov O. Vzaiemodiiia muzeiu i shkoly u konteksti demokratychnykh osvitynykh peretvoren (dosvid Ukrainy i Polshchi) / O. Karamanov // Shliakh osvity. – 2009. – №2. – S. 19–23.
4. Kotvitska K. Muzeinyi renesans? Goethe-Institut Ukraine. [available at] – Rezhym dostupu: <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/kul/mag/20880419.html>
5. Krasniakov Ye. Derzhavna polityka u sferi pozashkilnoi osvity: suchasnyi stan ta perspektyvy vdoskonalennia / Ye. Krasniakov // Ridna shkola. – 2014. – № 4–5. – S. 17–20.
6. Mankovska R. Muzei Ukrainy u suspilno-istorychnykh vyklykakh KhKh – pochatku KhKhI stolit / R. Mankovska. – Lviv: Prostir-M, 2016. – 408 s.
7. Miednikova H. S. Innovatsii v kulturi yak faktor sotsialno-ekonomichnoho rozvytku suspilstva / H. S. Miednikova // Kulturolohichniy almanakh: Vypusk 2. Innovatsiini tekhnologii v kulturnii haluzi. – Vinnytsia : TOV Nilan-LTD, 2016. – 234 s. – S. 3–8.
8. Muzei: menedzhment i osvitynia diialnist / Upor. Z. Mazuryk, H. Aarts. – Lviv: Litopys, 2009. – 223 s.
9. Smahlii K. V. Yevropeyskyi dosvid reformuvannia muzeinoi sfery: uroky dlia Ukrainy / K. V. Smahlii // Buduiemo novu Ukrainu : zb. konf. (26–27 lyst. 2014 r., m. Kyiv) / uporiad. Yaroshenko T.O ; Ukrainske Fuliuraitivske kolo. – K. : Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2015. – S. 138–154.
10. Chencova O. V. Muzej kak obrazovatel'nyj resurs: retrospektiva razvitiya obrazovatel'noj sredy ot epohi Prosveshcheniya do sovremennosti / O. V. Chencova // Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl'. – 2017. – T. 9. – № 3/1. – S. 179–184.

УДК 378.11 «О. Сербенська»

Лизанчук В. В.,

E-mail: kafradioiteleb@ukr.net, Orcid ID: 0000-0001-6995-0360, Researcher ID : F-6250-2019, д.філолог.н., проф., зав. кафедри радіомовлення і телебачення, заслужений професор, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ ОЛЕКСАНДРИ СЕРБЕНСЬКОЇ (ШТРИХИ ДО ЮВІЛЕЙНОГО ПОРТРЕТА)

***Анотація.** У статті висвітлюється життєвий шлях, трудова, зокрема, педагогічна діяльність О. Сербенської – доктора філологічних наук, професора кафедри радіомовлення і телебачення, заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, академіка Академії наук вищої освіти України, дійсного члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Наголошено, що О. А. Сербенська на лекційних і практичних заняттях зосереджувала увагу студентів на глибинах української мови, у якій філософський розум витончений естетичний смак, багато етичного чуття, сліди праці дуже зосередженої думки сили надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато найсуворішої логіки, високих духовних злетів. Схарактеризовано оригінальну монографію О. А. Сербенської «Мовний світ Івана Франка», навчально-методичний підручник «Антисуржик. Вчимось ввічливо поводитись і правильно говорити». Показано, що науково-педагогічні зацікавлення О. А. Сербенської охоплюють лексикологію, термінологію, стилістику, діалектологію та інші сфери української мови. Головною метою її цілеспрямованої сумлінної, самовідданої праці – повернення всіх українців до цілющих джерел справжньої української мови, до своєї національної гідності, високої духовності й глибокої моралі.*

Ключові слова: О. Сербенська, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукове товариство імені Тараса Шевченка, науково-педагогічна діяльність.

Lisanchuk V. V.,

E-mail: kafradioiteleb@ukr.net, Orcid ID: 0000-0001-6995-0360, Researcher ID : F-6250-2019, Doctor of Philology, prof., head of Department of broadcast and television, deserved professor, Ivan Franko national university of Lviv, Lviv

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL QUALITY OF OLEKSANDRA SERBENSKA (STRIKES TO THE JUBILE PORTRAIT)

***Abstract.** The article covers the life path, work, in particular, pedagogical activity of O. Serbenska - Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Radio Broadcasting and Television, Honored Professor of Ivan Franko National University of Lviv, Academician of the Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine. O. Serbenska at the lectures and practical classes focused students on the depths of the Ukrainian language, in which the philosophical mind has a refined aesthetic taste, a lot of ethical flair, traces of work of very concentrated thought, forces of extreme sensitivity to the subtlest tinges in the phenomena of nature, many strict logic, high spiritual ups. The author characterized the original monograph by O. Serbenskaya "The Language World of Ivan Franko" and educational-methodical textbook «Antysurzhuk. Learning to behave politely and speak properly». O. Serbenskaya's scientific and pedagogical interests cover lexicology, terminology, stylistics, dialectology and other spheres of the Ukrainian language. The main purpose of her honest, selfless work is the returning of all Ukrainians to the healing sources of the true Ukrainian language, to their national dignity, high spirituality and deep morality.*

Keywords: O. Serbenska, Ivan Franko National University of Lviv, Taras Shevchenko Scientific Society, scientific and pedagogical activity.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-22>

Постановка проблеми. Першого дня календарної весни 1929 р. за здоров'я новонародженої донечки молилося не лише молоде подружжя Софія і Антін Сербенські, доброї і щасливої долі для першої онуки благали Бога бабуся і дідусь Бурки, просили прародичі Марія та Михайло Футуйми, які проживали у старовинному містечку Золотий Потік, що на Тернопільщині. „Ти була дуже бажана дитина”, – говорила вже дорослій Олександрі Сербенській бабуся. Перша дівчинка у Софії та Антона Сербенських померла ще немовлям, а згодом після Лесі ще народилися сестрички Дарія, Діонізія і братчик Юрко.

Виклад основного матеріалу дослідження. У пам'яті Олександри Антонівни часто зринає залитий сонцем рідний Золотий Потік, мальовничий куточок краси України – Поділля, яке набуває чару прикарпатського рельєфу: рівнини плавно переходять у щораз вищі пагорби, навколо поважні ліси – букові, дубові, соснові, мішані, у яких часто й „блуд чіплявся”, прозорі гайки, грайливі потічки, струмки, джерела, води яких вливалися в Стрипу та Дністер, до яких було рукою подати – всього кілька кілометрів. І скрізь сліди історії – руїни замку XVIII ст. над Потічком, козачий брід на Дністрі, партизанські криївки часів героїчної боротьби Української Повстанської Армії проти російсько-комуністичних загарбників.

Груба сатанинська сила у „золотому” вересні 1939 р. невидимим страхом скувала серце і душу десятирічної Лесі, але у підсвідомості родини жевріло бажання вистояти, не зігнутися, не падати у відчай, хоч „червонозоряні визволителі” націоналізували магазин, вигнали з помешкання. Софії та Антонові Сербенським з чотирма малими дітьми відпустив кімнату у своїй плебанії о. Йосиф Савраш.

В той час в очах мами і тата Леся постійно читала тривогу. Кілька разів пізно ввечері приходила стриянка Галя (дружина батькового брата), щось шепотіла зі старшими, кудись забирала молодших сестричок, а мама всю ніч пекла і щось пакувала. Зранку пошепки говорили, кого вивезли. “Для нас фіри не вистачило”, – гірко жартував батько.

...Значно пізніше Олександра Антонівна зрозуміла глибокий зміст Шевченкових слів, які батько вписав їй 1940 року в альбом, виливши поетовими словами свої гіркі думи, намалювавши ще й портрет Кобзаря.

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було,
Та все-таки якимось жилосьь –
Хоть на чужому – та на полі ...
Тепер же злої тії долі,
Як Бога ждати довелось.

Як реліквію, береже подарунок тата Олександра Антонівна. Тільки у величні Шевченківські дні, як найсвятіший образ, показує внучці Софійці, правнукам Дмитрикові й Данилкові.

Мимоволі у життєвому часопросторі Олександри Антонівни вириваються чорні смуги, які накладалися одна на одну: помирають дворічний братчик Юрчик, тридцятирічна мамина сестра Марійка і її дворічна донечка, татів брат Микола. Коли Лесі Сербенській було лише чотирнадцять, 1943 року відійшов у вічність її сорокарічний тато. Мамі було 35, а коло неї – три донечки. Наступи і відступи військ, холодні й голодні не лише дні, а місяці, роки, грабунки, бомбардування, коли, здавалося, мало загинути все живе. Троє дівчаток з мамою залізли під ліжко і молилися. Згодом люди в Золотому Потоці говорили, що вдовицю Софію Сербенську із сиротами хіба що чудо врятувало, адже на будинок, а він був великий, критий бляхою, впала в'язка бомб, які не зірвалися...

Злочинна, кривава війна, яку розв'язали два людиноненависники, узурпатори – нацист А. Гітлер і комуніст Й. Сталін за володіння світом, відкотилася на Захід, закінчилася. Оживав Золотий Потік. Щоб вижити у повоєнні роки з трьома дітьми, до знемоги працювала Софія Михайлівна. Мамина виснажливність краяла Лесине серце. У голові роїлося: „Як вижити? Як допомогти мамі і сестричкам?” Нарешті 15-річну дівчину взяли головним бухгалтером райфінвідділу. Тоді Золотий Потік мав статус районного центру. Леся за німців закінчила „Handelschule” – торговельну школу.

У 1947 році Леся Сербенська закінчила Бучацьку середню школу з відмінними оцінками, хотіла вчитися далі. Вступила на українську філологію Львівського університету.

«Через місяць приїхала мама і забрала мене. Каже: «Я ради собі не даю». Вже й роботу для мене знайшла – у школі бібліотекарем, – розповідає Олександра Антонівна. – Я поплакала, зібрала у збиту з дощок валізу свої манелі... І знову на моїх мріях було поставлено хрест. Треба було заробляти копійку. У райвно працював товариш мого тата. Він порадив вступити на заочне відділення. Так я стала студенткою філологічного факультету Кременецького учительського інституту. Мені пощастило: батьків товариш скерував мене на роботу вчителькою молодших класів у Нагірянську семирічку у передмісті Бучача. За цей

час середня сестра закінчила Кременецький педагогічний інститут, вчилася на факультеті математики. Отримала скерування на роботу поблизу дому. Кажє до мене: «Лєсю, ти так любила вчитися. Може, йди вчися». На сімейній раді мене відпустили на стаціонар. Мені на той час було 22 роки, мої ровесники вже закінчували навчання. Але життя якось складалося, як у поемі «Мойсей», сказано устами пророка:

*Мов планета блудна, я лечу
В таємничу безодню.
І один чую дотик іще –
Дивну руку Господню.*

І так ця рука Господня вела мене. Далі я розпочала навчання у Львівському державному педагогічному інституті на відділі української мови та літератури. Хоч спершу мене не хотіли приймати, мовляв, що я вже «стара». Спочатку навіть стипендії не мала, але згодом уже була іменним стипендіатом».

Любов до української мови і літератури, розуміння, що «треба вчитися», бо без глибоких знань не станеш потрібним фахівцем, подолали психологічний бар'єр труднощів. Захоплювали, відкривали вікно у великий світ мовознавства лекції прекрасних педагогів, відомих науковців Ю. Редька, Б. Кобилянського, М. Шкільника, М. Доленка та інших. Практика у міських школах Львова під керівництвом добрих учителів допомагала Олександрі Сербенській у професійному зростанні. Після закінчення педагогічного інституту викладала українську мову та літературу в Перемишлянській середній школі. Незабаром талановиту вчительку прийняли до аспірантури при кафедрі української мови Львівського державного педагогічного інституту. Участь у наукових конференціях, перші публікації, постійні дослідницькі пошуки привели до поглибленого усвідомлення незбагненого таїнства мови як сутності людського «Я», як могутньої національно-духовної сили народу. Мала години на кафедрі – викладала українську і навіть польську мови.

Робота над кандидатською дисертацією про українську юридичну термінологію допомогла Олександрі Антонівні пізнати насамперед жертовну працю української інтелігенції для добра рідної культури. Працюючи у спецфондах, куди аспіранти за спеціальним дозволом мали доступ, вона відкривала для себе імена українських мовознавців, правознавців, які офіційна наука в Радянському Союзі замовчувала (І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, О. Курило, А. Кримського, Є. Олесницького, А. Чайковського, С. Дністрянського, К. Левицького та багатьох інших). Молодий науковець мала змогу пізнати справді подвижницьку працю НТШ, діяльність багатьох її членів на ниві української термінології та словникарства.

Коли Олександра Сербенська закінчила аспірантуру, Львівський державний педагогічний інститут перевели до Дрогобича. Багато педінститутських викладачів перейшло на кафедру української мови Львівського державного університету імені Івана Франка, яку очолював професор Іван Ковалик. На цій кафедрі філологи забезпечували викладання української мови на факультеті журналістики.

Кафедра української мови філологічного факультету Львівського державного (нині – національного) університету імені Івана Франка була визнаним серйозним науковим центром, чому сприяла як сама особистість завідувача професора Івана Ковалика, так і новаторський підхід до вивчення багатьох мовознавчих проблем. Олександра Антонівна досить часто наголошує: «Кафедра, як і загалом філологічний факультет, були для мене – сьогодні я це усвідомлюю особливо ясно – прекрасною школою. Я мала щастя контактувати з талановитими педагогами, відомими вченими. Професори І. Ковалик, Ю. Редько, доценти П. Коструба, Б. Кобилянський, М. Шкільник, М. Возний, М. Лимаренко, з інших кафедр – Т. Комаринець, І. Дорошенко, І. Денисюк, М. Онишкевич, В. Попов, О. Грибовська, К. Трофимович, Ф. Неборячок, декан О. Мороз, математик М. Чайковський, правознавці А. Пашук, В. Калинович та інші залишилися в пам'яті як особистості, багато з яких у тяжкі часи тоталітарної системи культивували професіоналізм, не боялися проявляти елементарну людську порядність, пошану до рідної культури та мови. Тут я 1965 р. захистила кандидатську дисертацію, згодом одержала звання доцента.

Коли на факультеті журналістики створили кафедру стилістики й редагування, я у 1973 р. перейшла сюди на повну ставку. Згодом дванадцять років (1985–1997 рр.) завідувала цією кафедрою».

Докторську дисертацію на тему «Мова газети і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного розвитку суспільства» О. Сербенська захистила в 1992 р., коли уже була відновлена незалежність України.

Господь Бог дарував Олександрі Антонівні мудрість, силу волі витримувати натиск кагебістських чисток, спрямованих проти українськості студентів, допомагав не втратити національно-громадянського «Я», не збитися на манівці, а йти чесним шляхом до вершин педагогічно-наукової, свідомої, суспільно-громадської діяльності. Вона готувала і видавала методичні вказівки щодо вивчення студентами сучасної

української мови, контрольно-тренувальні вправи до курсу «Сучасна українська мова та практична стилістика». Прищеплювала студентам розуміння, що кожна людина повинна дбати про культуру власного мовлення, бути вкрай чуйною до Слова, бо рівень розвитку української мови, як і мови кожного народу, залежить від рівня індивідуального мовлення тисяч, мільйонів мовців. З цією метою видала «Практикум з курсу «Українська мова в засобах масової інформації», тексти лекцій «Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка», опублікувала у наукових збірниках статті «Іван Франко – видатний дослідник української фразеології», «Словник мови художніх творів Івана Франка», «Функції терміна у газетному тексті», «Трансформації фразеологічних одиниць у мові газети», «Мова масово-політичної інформації», «Активні словотворчі процеси в мові сучасної преси».

З усіх методичних порад, контрольних завдань, навчальних посібників, науково-публіцистичних статей, рецензій, доповідей і виступів на конференціях, інтерв'ю впливає головне твердження: висока культура мовлення – це, по-перше, постійна інтенсивна робота думки, щоб висловлюватися якнайчіткіше, якнайправильніше, якнайстиліше. По-друге, це часто відмова від улюблених висловів, слів, якщо вони в мові недоречні, це забуття власного «Я», власних амбіцій заради Рідного Українського Слова цілої нації. Це завдання надто складне, бо антиукраїнське коріння кількосторічної давності. Але ж дар Рідної Мови – це великий Божий дар, і його Олександра Антонівна надзвичайно високо цінує і щиро плекає все своє життя.

Студенти факультету журналістики зазначають: Олександра Антонівна Сербенська на лекційних і практичних заняттях наголошує, що у глибинах мови – філософський розум, витончений естетичний смак, багато справді етичного чуття, сліди праці дуже зосередженої думки, сила надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато найсуворішої логіки, високих духовних злетів.

Через пізнання мови пролягає шлях до пізнання людини, народу. Саме тому Олександра Антонівна цілеспрямовано працювала у галузі словникарства. Часто про словники, створені за її участю, можна сказати «перший», «вперше». «Словник паронімів української мови» (співавтор Д. Гринчишин) прийшов до студентів у 1986 р. У той час виникла думка підготувати «Словник труднощів української мови». Співавтор цього словника доцент Анатолій Капелюшний згадує, що Олександрі Антонівні, мабуть, найлегше було дібрати колектив авторів, до якого ввійшли також Д. Гринчишин, О. Пазяк, З. Терлак, і виконати творчу роботу. Значно важче було надрукувати цю працю. Насторожувало в ній пильних цензорів усе, починаючи з назви. Справді, яких труднощів могла зазнавати, на їхню думку, в щасливі часи вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР українська мова, братня мова великої російської, в якій, до речі, вже був словник труднощів, і там ця назва не викликала жодних заперечень. Зрештою, О. Сербенській вдалося зробити неймовірне. Словник вийшов (1989) у видавництві «Радянська школа» накладом 140 000 примірників. Це була перша універсальна лексикографічна праця, що охоплювала складні випадки української орфографії, орфоєпії, слововживання, словотворення, пунктуації, використання морфологічних і синтаксичних засобів. Пізніше за взірцем цього словника видано інші праці, наприклад «Універсальний словник української мови» З. Куньч. За ініціативи О. Сербенської виходить «Словник-довідник з культури української мови», який витримав уже три видання (1996, 2004, 2006 рр.). Позитивно відгукнулися читачі, насамперед студенти і практикуючі журналісти на текст лекцій О. Сербенської «Основи мовотворчості журналіста в інтерпретації Івана Франка» (1993 р.). Серед наукових статей привертала особливу увагу такі: «Мова української преси: стан вивчення, проблеми, завдання» (1994), «Окремі засади засвоєння чинного правопису» (1996), «Дієслівні конструкції в українському науково-технічному мовленні» (1996), «Сучасна правописна практика періодичних видань, її характер і тенденції» (1997), «Культурологія мовленого слова: звуковий лад мови як феномен національної культури» (1999).

«О. А. Сербенській належить розробка низки теоретичних питань, пов'язаних з проблемою культури української мови, – розповідає доцент Надія Лобур. – Вона – провідний український мовознавець – застерігає від спрощеного, надто вузького розуміння самого поняття «культура мови». Культура мови – це не лише дотримання літературних норм в усному й писемному мовленні. Олександра Антонівна розробляє концептуальні теоретичні засади, які визначають зміст цього поняття». Аргументовано, беручи за основу цілісну Франкову концепцію єдності мови й духовності народу, аналізуючи особливості розвитку й функціонування української мови, використовуючи досвід, набутий впродовж своєї великої практики вченого-педагога, О. Сербенська так визначає зміст поняття мовної культури: а) ступінь ознайомлення суспільства з мовними нормами, вміння свідомо використовувати нормативні форми і вислови, критично ставитись до порушення норм, здатність висловлювати думку ясно, стисло, зрозуміло; б) діяльність, яка має на меті піднесення рівня знань про мову, їхню популяризацію і закріплення мовних норм;

в) лексико-фразеологічна, граматична, орфоепічна та орфографічна внормованість, тобто вживання слів, їхніх форм, звуків, звукових комплексів, синтаксичних конструкцій відповідно до усталених норм, усунення мовних помилок, невиправданих запозичень, невдалих неологізмів, чужорідних елементів, вульгаризмів та ін.; естетика мови, тобто здатність відчувати її красу, вишуканість, довершеність.

Як глибокий науковець, ґрунтовний теоретик, професор О. Сербенська не лише з математичною точністю фіксує логічні, правописні, мовностилістичні огріхи у сучасному усному та писемному мовленні, вона заглиблюється у психологічну природу такої мовленнєвої діяльності, що спричиняє породження мовних покручів. У цьому аспекті не втрачає своєї актуальності посібник «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити».

Оцінюючи академічну елегантність Олександри Антонівни, доцент Вікторія Бабенко з великим пієтетом розповідала: «Це людина надзвичайно живої думки та глибокої поваги до милозвучності вербального висловлювання. Як талановита дослідниця, О. Сербенська надбала значну спадщину у різних напрямках наукових знань: термінології, перекладознавстві, франкознавстві, мовознавстві, журналістиці. Пластичність наукових рефлексій професорки спонукає до переходу від однієї ділянки знання на іншу, їй ніби «тісно» в одній галузі. Вона залучає у своє професійне середовище нову інформацію з інших сфер діяльності, об'єднуючи різні ідеї, пізнає важливі особливості досліджуваного питання.

Олександра Антонівна вражає вмінням розмовляти з молодими людьми. Їм вона доброзичливо говорить: «Ви теперішнє майбутнього». Для студентів та аспірантів є ідейним натхненником та авторитетною особистістю. Її учні завжди поруч з нею, вони спілкуються і після закінчення навчання і вдячні не лише за вкорінену любов до слова, але й за цінні «уроки життя»¹.

Коли Олександра Антонівна перейшла на посаду професора кафедри радіомовлення і телебачення (липень 1999), вона цілеспрямовано працює, щоби визначити і донести до студентів, працівників радіомовлення і телебачення розуміння параметрів, які у сучасних умовах не лише визначають сутність живого слова, а й сприятимуть збереженню його краси та природності. Адже усне мовлення первинне. Письмо є вторинним, додатковим щодо усної мови і виникає як спосіб її фіксації.

У ґрунтовній праці «Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей», яку надруковано у 2001 році, є розділ «Наше усне мовлення», в якому зазначено, що коріння усного мовлення сягає сивої давнини, воно сповнене незбагненого таїнства, у нього багато такого, що, за словами Івана Франка, «відчути треба», «серцем зрозуміть».

Академік Академії наук вищої освіти України Олександра Антонівна Сербенська глибоко вивчає праці філософів, соціолінгвістів, представників багатьох природничих наук, які роздумують над природою і сутністю мови, її значенням у житті суспільства та окремої людини. Вона спирається на праці німецького філософа мови Вільгельма фон Гумбольдта, який говорив, що звук, який виривається з наших грудей, – це як подих самого буття; підкреслював, що у певних звуках прекрасно втілена «об'єднана енергія народу», і у мовців вона «збуджує приблизно однакову енергію». Теоретик «філософії серця» Памфіл Юркевич вважав, що слово є мовою свідомої душі народу, а звук є мовою невідомої душі всього, що існує.

У наукових працях Олександри Антонівни завжди відчутний подих часу. У тезах «Антропоцентричний підхід до вивчення мови» вона трактує мову як конструктивну властивість людини. Важливою постала проблема «мова в людині» і «людина в мові», тобто аналіз мовної особистості. Концепцію мовної особистості і шляхів її формування академік О. Сербенська будує на основі власних спостережень і дослідження наукових здобутків у галузі лінгвістики, зокрема праць українських учених і публіцистів І. Огієнка, Р. Смаль-Стоцького, І. Кедрина та інших. У глибині душі Олександри Антонівни передусім талановитий мислитель, повний конструктивних, чутливих на високі морально-життєві вартості почувань, що і в статечному віці перебуває в постійних пошуках, динаміці думок у поєднанні з високим патріотичним світоглядом та прагненням зробити рідне слово вишуканим та неспотвореним. Вроджену любов до українського слова підсилює щоденна науково-педагогічна праця. Для цього О. Сербенська використовує все, що їй дано від Бога. Її глибокі знання стали плідною основою фундаментальної монографії «Мовний світ Івана Франка: статті, роздуми, матеріали». Олександра Антонівна аналізує мовну концепцію Івана Франка з проєкцією на сьгоднішні проблеми розвитку і функціонування української мови в незалежній Україні, які також пов'язані із зухвальним наступом Росії та п'ятої промосковської колони на усі життєво важливі сфери українського суспільства з метою деформації психіки українців і не лише українців. Прагнення поглинути Україну набуло відверто цинічних форм: Російська Федерація розв'язала російсько-українську війну.

Академік О. Сербенська увела в науковий лінгвістичний обіг статті Івана Франка «Двоязичність і дволічність», «Сухий пеня», які радянське франкознавство свідомо замовчувало і не включало ні у двадцятитомне, ні в п'ятдесятитомне зібрання його творів. У першій із них об'єктом критики Івана Франка було відступництво від рідної мови, а в другій – сумнозвісний Емський указ (1876 р.) про заборону української мови, який відображав реальне втілення імперської антиукраїнської політики царської Росії. Розкриваючи філософську підоснову лінгвістичної концепції Івана Франка, О. Сербенська підкреслює, що письменник завжди тонко відчував «живий організм мови» і був переконаний, що «живий язик можна і треба студіювати як живу рослину, але не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила і замули».

Спостереження О. Сербенської над проблемами мовної комунікації в аспекті практики і теоретичних засад І. Франка-журналіста дало змогу актуалізувати міркування письменника про мовний генотип особистості, який накладає свій відбиток на характер її мовленнєвої діяльності. Доцент Марія Білоус і професор Зеновій Терлак наголосили, що різножанрова, багатоаспектна, оригінальна книга О. Сербенської «Мовний світ Івана Франка...» – «не принагідна, приурочена до ювілейної дати франкознавча студія, а вислід багаторічної й ґрунтовної праці професорки, одна з магістральних тем її наукових досліджень. Це спроба звільнитися від усталених догм, що витворилися в умах комуністичного тоталітарного режиму, це намагання зазирнути неупередженим оком у тайники мовного світу Каменяра, щоб збагнути секрети не тільки художньої, а й публіцистичної та наукової його творчості. На сьогодні, коли ми, на жаль, ще не маємо ні енциклопедії українознавства, ні словника мови творів Івана Франка, така праця набуває особливої ваги, оскільки в сконцентрованій, стислій формі творить нам лінгвістичний портрет Велетня духу»².

Українськоцентрична духовна осяйність О. Сербенської живиться, наснажується абсолютною загальнолюдською цінністю – благословенною дослідницько-інтелектуальною працею. «І в науковій творчості, і в житті Олександра Антонівна ставить високу «планку». Вона вимоглива до власного слова і цим стимулює до самовдосконалення як безпосередніх співрозмовників, так і тих, хто спілкується з нею через сторінки наукового і журналістського тексту, – розповіла доцент Христина Дацишин. – Не втомлюючись генерувати нові ідеї, Олександра Антонівна не шкодує дарувати їх, щедро ділиться ними з колегами, аспірантами, студентами, зміцнює своїм учням крила, що дають можливість молодим науковцям заявити про себе. Олександрю Антонівну вважають своїм Вчителем не тільки ті, кому пощастило навчатися на факультеті журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка, але й багато працівників ЗМІ та науковців, ознайомих з думками Олександри Сербенської через її численні праці, виступи у пресі, по радіо і телебаченні. Втілення працьовитості, інтелігентності, високої сили національного духу, Олександра Антонівна завжди є тим орієнтиром, до якого хочеться прагнути».

Прагнучи запровадити словосполучення «екологія слова» як мовознавчий термін, професор О. Сербенська у практичному словничку-довіднику «Екологія українського слова» (співавтор М. Білоус) доводить, що йдеться не про синонімічний до вислову «культура мови» відповідник, а про набагато ширше за семантикою найменування. «Гадаємо, на цьому напрямку можна очікувати нових здобутків талановитого мовознавця, що збагачуватимуть не лише соціолінгвістичне, а й філософське, зокрема етико-естетичне, осмислення мовного арсеналу українського народу, його сучасного мовного дискурсу»³ – зазначила професор Анастасія Мамалига з Києва.

Наукове осмислення розвитку і функціонування української мови стало підґрунтям фундаментального висновку Олександри Антонівни: *«Мова – найважливіша частина нашої особистості, нашої поведінки, нашої думки, вона тіло цієї думки, визначає ступінь нашої свідомості, є своєрідним її мірилом. Мова якнайтісніше пов'язана з духовним світом, сферою почуттєвого, з «розумом серця» – усвідомлення того, що таке мова, як і за якими законами вона живе, що зберігає, а що руйнує її організм, яка її роль у житті людини і народу, виробляє здатність не піддаватися впливам середовища, якщо воно затьмає. І насамперед за мовною ознакою людина шукає собі подібних, або, як кажемо, ідентифікує себе. Рід, родові об'єднання, плем'я, народ... і високоорганізована спільнота – нація... у глибинах мови – філософський розум, витончений естетичний смак, багато справді естетичного чуття, сліди праці дуже зосередженої думки, склад надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато найсуворішої логіки, високих духовних злетів. Через пізнання мови пролягає шлях до пізнання людини, народу»*.

За особливі заслуги в розвитку науки та освіти, підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації, довголітню науково-педагогічну та громадську діяльність в Університеті Вчена рада Львівського національного університету імені Івана Франка у жовтні 2008 р. присвоїла Олександрі Антонівні

Сербенській почесне звання «Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка». Щиро подякувавши Ректорові, Вченій раді, всьому колективі Університету за присвоєння почесного звання і диплом, Олександра Антонівна з глибоким пієтетом та щиросердною повагою говорила про своїх «наукових опікунів»: *«На кафедрі української мови філологічного факультету, звідки моє університетське коріння, працювали вчені з європейською освітою, відомі не лише в Україні, а за її межами. Броніслав Кобиланський, наприклад, мав віденський докторат, знав 10 іноземних мов, у тому числі санскрит. Кафедра мала заслужений авторитет, їй одній з перших було доручено відкрити факультет підвищення кваліфікації викладачів вищих навчальних закладів. Тут працював прекрасний організатор науки, великий генератор цікавих і плідних ідей, ентузіаст укладання словника мови Івана Франка професор Іван Ковалик, такі видатні особистості-педагоги, як Юліан Редько, Петро Коструба, Михайло Шкільник, Олексій Скоропада й інші. Багато з них у міжвоєнний період працювали в українських класичних гімназіях. Для них надзвичайно дорогим був Університет, вистражданий минулими поколіннями українських інтелігентів, освячений таємним університетом. Сумлінно продовжували науково-педагогічну працю попередніх українських подвижників.»*

Трохи згодом заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка О. Сербенська у книжці «Характерники. Наша вдячність, пам'ять і шана» (2011) напише, що її Навчителі не купались у золоті та розкошах, не нажили статків, жили скромно, плекаючи почуття людської гідності, а їхнім безцінним багатством повсякдень був розум і мудрість. Вони особливі й унікальні своїми здібностями і твердим характером українці. Славний народ з більш ніж тисячолітньою історією, має чим гордитись – сотні, тисячі, мільйони людей заслуговують нашої вдячності і пошани. Особистості, які плекали пам'ять свого роду, шанували закладений предками ген працьовитості, порядності, жадобу знань, усвідомили силу Слова, його сакральність, значення для розвитку особистості та повноцінного життя нації.

Оригінальною назвою збірки нарисів «Характерники» Олександра Антонівна підкреслила незвичайність своїх героїв, людей, які володіли даром розкривати таїну слова, закладали в душі молоді любов до української мови. Вона без вагань порівнює героїв своїх оповідей з характерниками – не просто віщунами чи чарівниками, а людей, сильних характером, твердо переконаних у потребі жертвовної праці для народу. О. Сербенська у кожному нарисі дякує Богові і долі, що звели її з прекрасними людьми. Чудовий оратор і філософ Цицерон слушно зазначив: «Недостатньо опанувати премудрість, треба також уміти користуватися нею». Олександра Антонівна вдячна, здібна, працьовита з неповторними рисами характерників.

За вагомий внесок у розвиток національної освіти, підготовку висококваліфікованих фахівців, багаторічну плідну науково-педагогічну діяльність та з нагоди 350-річчя Львівського національного університету імені Івана Франка Указом Президента України від 10 жовтня 2011 р. Олександр Антонівну Сербенську нагороджено орденом Княгині Ольги III ступеня. Вона отримала також почесний знак Міносвіти України за розвиток вищої освіти – Петро Могила, за добротину працю відзначена нагрудним знаком «Святого Юрія» львівським міським головою, відзнакою Львівського університету «Медаль Івана Франка». Дорогим для неї є присвоєння звання «Почесний громадянин Золотого Поток».

Академік О. Сербенська тривалий час була головою спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій на філологічному факультеті Львівського університету. Вона дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка, опонувала кандидатські й докторські дисертації, написала понад сотню відгуків на автореферати кандидатських і докторських дисертацій та рецензій на підручники, навчальні посібники, монографії, член редколегій кількох наукових збірників, бере активну участь у роботі «Просвіти» та НТШ. Виступала з доповідями, повідомленнями на багатьох регіональних, всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях, наприклад у Львові, Києві, Ялті, Лондоні, Москві, Варшаві, Вроцлаві, Кракові та інших містах, викладала українську мову в Ягеллонському (м. Краків) та Вроцлавському університетах Польщі. Завжди цікавими, актуальними, інформаційно та емоційно насиченими є її виступи по радіо і телебаченню.

Духовне багатство людини й суспільства визначає багато чинників, серед яких надзвичайно важливими є глибоке пізнання та освоєння народної моралі, етикету, культури мовлення. Як чемно та шанобливо привітатися, спілкуватися, у різних ситуаціях поводитися у суспільстві? Як працювати над формуванням своєї мовної особистості та домогтися того, щоб власне мовлення – усне і писемне – набувало ознак вишуканості, схарактеризувало інтелігентність людини? На ці запитання, хоч частково, дає відповідь навчальний посібник «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити» (Автори: О. Сербенська, М. Білоус, Х. Дацишин, Ю. Редько, Н. Станкевич, В. Бабенко, А. Капелюшний, А. Токарська,

О. Федик). Загальна редакція і вступне слово академіка О. Сербенської. У 2017 році побачило світ третє доповнене і перероблене видання «Антисуржик».

Коло науково-педагогічних зацікавлень О. Сербенської охоплює лексикологію, термінологію, стилістику, діалектологію та інші сфери української мови. Головна мета її цілеспрямованої, сумлінної, самовідданої праці – повернення всіх українців до цілющих джерел справжньої української мови, до своєї національної гідності, високої духовності й глибокої моралі.

Висновки і перспектива подальших досліджень у даному напрямі. Ювілей доктора філологічних наук, заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, академіка Академії наук вищої освіти України, дійсного члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка, професора кафедри радіомовлення і телебачення Олександри Антонівни Сербенської (90 років від дня народження, 75 років трудової діяльності, з них 70 – педагогічної, 60 років роботи в Університеті, з них 45 – на факультеті журналістики) є формальною підставою для об'єктивного, правдивого, щирого визнання і поцінування громадськістю, викладачами, студентами, друзями, приятелями, славною родиною її науково-педагогічної, суспільно-громадської діяльності. Це величний візерунок-панорама, що зітканий із осяйно-добропорядних ниток-променів наполегливою, чесною, цілеспрямованою, самовідданою творчо-наشناжливою працею заради розвитку й утвердження української мови, високої духовності і чистої моралі, національної свідомості та гідності, громадянської мужності, розбудови незалежної, демократичної, правової, духовно-соборної української України.

З роси і води Вам, високодостоїнна добродійко Олександро Антонівно, міцного здоров'я, нових науково-педагогічних здобутків, щасливої Долі Вашій Родині! Нехай надалі Вашим духовно-моральним принципом буде псалм: «Надійся на Господа і чини добро, живи на землі і зберігай істину».

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Бабенко В. Академічна елегантність професора Олександри Антонівни Сербенської / В. Бабенко // Теле - та радіожурналістика. –2009. – Вип.8.– С. 254, 257.
- ² Білоус М., Терлак З. Нові обрії мовного світу Івана Франка/М. Білоус, З Терлак//Теле - та радіожурналістика. –2009. – Вип.8.– С. 278, 279.
- ³ Мамалига А. «Алмази творчості блискучі» (І. Франко)/ А. Мамалига// Теле - та радіожурналістика. –2009. – Вип.8.– С. 316.

REFERENCES

- ¹ Babenko V. Akademichna elehantnist' profesora Oleksandry Antonivny Serbens'koyi / V. Babenko //Tele - ta radiozhurnalistyka. –2009. – Vyp.8.– S. 254, 257.
- ² Bilous M., Terlak Z. Novi obriyi movnoho svitu Ivana Franka/ M. Bilous, Z Terlak // Tele - ta radiozhurnalistyka. –2009. – Vyp.8.– S. 278, 279.
- ³ Mamalyha A. «Almazy tvorchosti blyskuchi» (I. Franko)/ A. Mamalyha//Tele - ta radiozhurnalistyka. –2009. – Vyp.8.– S. 316.

УДК 027.021:93(477.83)“192/3”(048.8)

Надрага М. С.,

e-mail: m.nadruga@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2247-6061, Scopus Author ID: 57202450890
к.і.н., директор бібліотеки, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, м. Львів

ПЕДАГОГІЧНІ БІБЛІОТЕКИ ЛЬВОВА ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

Анотація. У 1920-1930-х рр. значними інтелектуальними осередками національно-культурного життя на західноукраїнських землях були педагогічні бібліотеки. Українські та польські шкільні книгозбірні відіграли надзвичайно важливу роль у процесі поступального розвитку суспільства, формуванні світогляду учнівської молоді. Утворення Другої Речі Посполитої у 1918 р. послужило причиною зміни культурно-освітніх процесів у Галичині, зокрема у Львові, який став одним із центрів духовного розвитку українського та польського народів. Питання діяльності і значення педагогічних бібліотек у Львові міжвоєнного періоду тривалий час залишалося поза увагою вчених. Такі дослідження децю активізувалися лише в останні десятиліття; вони, проте, стосуються загальних питань освіти в Австро-Угорщині та Польщі. Тому мета полягає в підборі та оцінці джерельної бази для подальших студій. У ході дослідження було проаналізовано шість груп матеріалів: нормативно-правові акти центральних органів влади, розпорядження Кураторії Львівської шкільної округи; документацію бібліотек; матеріали українських та польських національно-культурних товариств, політичних партій, Української парламентської репрезентації в Польському сеймі та сенаті; мемуарну літературу; підручники, посібники та художню літературу, яка надходила до бібліотек Львова; періодичну пресу. Встановлено, що особливо інформативними є офіційні документи, які дозволять зрозуміти державну політику у сфері шкільництва. Цьому сприяє також аналіз наповнення бібліотечних фондів, який показав, що українськомовні заклади практично не підтримувалися державою. Проте й інші джерела містять цінну інформацію для розуміння освітньо-культурних процесів у Львові міжвоєнного періоду. Зроблено висновок, що поєднання всіх цих джерел дозволяє максимально об'єктивно охарактеризувати особливості функціонування педагогічних бібліотек Львова у 20-30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: педагогічні бібліотеки, Львів, міжвоєнний період, наукові джерела.

Nadruga M. S.,

e-mail: m.nadruga@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2247-6061, Scopus Author ID: 57202450890

PhD in History, director of the library of Danylo Hakytsky Lviv National Medical University, Lviv

PEDAGOGICAL LIBRARIES IN LVIV OF THE PERIOD OF THE SECOND POLISH REPUBLIC: SOURCES REVIEW

Abstract. During the 1920s and 1930s pedagogical libraries played a key role in the national and cultural life of Western Ukraine. Ukrainian and Polish libraries have played an extremely important role in the progressive development of society and in molding the of the outlook of student youth. The formation of the Second Polish Republic in 1918 caused the change in cultural and educational processes of Galicia, particularly in Lviv, which became one of the centers of spiritual development of the Ukrainian and Polish peoples. The activity and importance of pedagogical libraries in Lviv during the interwar period remained out of the scientists' attention for a long time. The studies have intensified in recent decades; however, they were related to general education issues in Austria-Hungary and Poland. Therefore, the goal is to select and evaluate the sources for further studies. Six groups of materials were analyzed in the course of the study: normative-legal acts of the central authorities, instructions of the Curatorium of the Lviv school district: normative-legal acts of the central authorities, orders of the Curatorium

of the Lviv school district; materials of Ukrainian and Polish national and cultural societies and political parties, Ukrainian parliamentary representation in the Polish Sejm and Senate; memoirs; textbooks, manuals and fiction that came to Lviv libraries; periodicals. Official documents are found to be particularly informative in order to understand the state policy in the field of schooling. The analysis of the library funds proved to be very helpful. It showed that Ukrainian-language institutions practically did not have support from the state. However, other sources also contain valuable information for understanding the educational and cultural processes in Lviv during the interwar period. It is concluded that the combination of all these sources makes it possible to characterize objectively the peculiarities of functioning of pedagogical libraries in Lviv during 20-30's of the XX century.

Keywords: pedagogical libraries, Lviv, interwar period, scientific sources.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-23>

Постановка проблеми. У 1920-1930-х рр. значними інтелектуальними осередками національно-культурного життя на західноукраїнських землях були педагогічні бібліотеки. Українські та польські шкільні книгозбірні відіграли надзвичайно важливу роль у процесі поступального розвитку суспільства, формуванні світогляду учнівської молоді. Утворення Другої Речі Посполитої у 1918 р. послужило причиною зміни культурно-освітніх процесів у Галичині, зокрема у Львові, який став одним із центрів духовного розвитку українського та польського народів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання діяльності і значення педагогічних бібліотек у Львові міжвоєнного періоду тривалий час залишалося поза увагою вчених. Такі дослідження дещо активізувалися лише в останні десятиліття. Так, побіжно цієї проблеми торкалися у своїх дослідженнях Н. Кунанець [12] та М. Московчук [15]. Окремі відомості можна відшукати і в статтях Л. Алексієвець [1], М. Кугутяка [11] та В. Виздрика [4]. Серед іноземних досліджень варта уваги ґрунтовна праця польського вченого З. Гемболюса, присвячена діяльності бібліотек у Другій Речі Посполитій [20]. Усі ці дослідження стосуються загальних питань освіти в Австро-Угорщині та Польщі. Цілісного ж систематизованого дослідження саме про шкільні бібліотеки Львова поки що не існує.

Постановка завдання. Саме тому метою статті є підібрати та оцінити джерела, які дозволять максимально повно дослідити роль педагогічних бібліотек у культурному та освітньо-науковому житті міжвоєнного Львова.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом усі джерела, які стосуються діяльності педагогічних бібліотек можна поділити на 7 базових груп. Першою, чи не найважливішою групою є нормативно-правові акти адже будь-яка установа у своїй діяльності керується в першу чергу чинним у державі законодавством. Документи цієї групи, більшість з яких опублікована в періодичній пресі та урядових щорічниках [22;23], повною мірою відображають освітню політику Польської держави, відносини влади та українських національно-культурних товариств, ознайомлять із особливостями правового регулювання бібліотечної сфери у 20-х-30-х рр. ХХ ст.

Основоположні принципи суспільно-культурного устрою міжвоєнного періоду ХХ ст. у Польщі заклали Конституції 1921 та 1935 рр. [21], які гарантували населенню республіки право на освіту, задоволення національно-культурних потреб.

Стенографічні звіти пленарних засідань польського сейму (Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32]) відображають специфіку парламентських дебатів у вищому законодавчому органі країни з питань освіти й науки. Тексти промов послів і senatorів, інтерпеляції (запити), внесення, законопроекти, скарги, листування та інші документи, які стосувалися шкільництва, містяться також у ф. 344 («Українське національно-демократичне об'єднання») та ф. 392 («Українська парламентська репрезентація») Центрального державного історичного архіву України у м. Львові.

Варто звернути увагу також на такі документи: декрети профільного міністерства 1919-1922 рр. («Про шкільний обов'язок», «Про закладання і утримання державних початкових шкіл», «Про створення і утримання громадських початкових шкіл»), які регламентували порядок навчання у школах всіх типів та фінансування бібліотек; т. зв. «кресові закони» («Закон про деякі положення в організації шкільництва» та ін.) (1924 р.), які узаконили ліквідацію іншомовних шкіл; інструкції Міністерства віровизнань і публічної освіти (1925 р.) щодо організації бібліотек у середніх та загальноосвітніх школах; ухвали, які привели до заснування окремих книгозбірень, зокрема Державної педагогічної бібліотеки у Львові (1925 р.);

результати шкільних плебісцитів 1925 р., 1932 р., 1937 р.; програми навчання для середніх шкіл та гімназій, які побачили світ у 1920-х-1930-х рр.; інструкції Міністерства віровизнань і освіти (1937 р.) щодо функціонування шкільних бібліотек, спрямовані на узгодження роботи шкільних бібліотек з новими навчальними програмами; розпорядження профільного міністерства щодо змін деяких постанов в організації шкільництва (1938 р.) та ін.

Надзвичайно важливим джерелом є документи Кураторії Львівської шкільної округи (друга група джерел), утвореної 4 червня 1920 р. згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти і релігійних культів. Майже всі вони зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (фонд 179 «Кураторія Львівської шкільної округи»). Це, зокрема, такі групи документів:

- розпорядження куратора шкільної округи щодо утворення / реорганізації педагогічних книгозбірень;
- кореспонденція між інспекторами, дирекцією шкіл, громадськими інституціями;
- листи куратора, дирекції бібліотек щодо дарів для книгозбірень;
- річні звіти бібліотек про науково-видавничу та організаційну діяльність книгозбірень;
- протоколи перевірки педагогічних бібліотек;
- перелік придбаних книг.

Ці матеріали містять невідомі факти, які реконструюють механізми полонізації українського шкільництва, розкривають видавничу та наукову діяльність бібліотек, ознайомлюють із заходами української громадськості, які спрямовувалися на вихід у світ підручників і посібників.

Крім архівосховищ, окреслені окремі групи з перелічених документів можна знайти на сторінках спеціалізованого друкованого органу Кураторії Львівської шкільної округи [19], а також місцевій періодичній пресі, журналісти якої із зацікавленням спостерігали за нововведеннями шкільних чиновників. Для прикладу відзначимо, що наприкінці 1927 р. Кураторія Львівської шкільної округи спеціально розглядала питання про стан бібліотек у загальноосвітніх школах, після чого було проведено інвентаризацію бібліотек державних і приватних шкіл. Окреслені заходи викликали жваве обговорення на сторінках преси, посилили увагу громадськості до педагогічних книгозбірень.

Третя група джерел – внутрішня документація бібліотек та навчальних закладів, при яких вони створювалися та функціонували. Передусім це правила внутрішнього трудового розпорядку, інвентарні та дарчі книги, документи, де фіксувалася інформація про придбані бібліотекою видання, бібліографічні картки тощо. Не менше зацікавлення викликають звіти шкільних бібліотек, звідомлення з діяльності бібліотек, створених при національно-культурних товариствах, а також матеріали анкетувань учнів львівських шкіл, які дозволяють встановити їх читацькі інтереси та рівень задоволення обслуговуванням у шкільній книгозбірні.

Четверта група матеріалів (документи культурно-освітніх організацій, учительських товариств, політичних партій) значною мірою представлена в архівосховищах ЦДАЛ України. До цієї групи можна віднести щорічні звіти, інформативні календарі, заклики до громадськості з проханням пожертвувати кошти або ж книги до бібліотек, листування, доповідні записки директорів бібліотеки про її стан, протоколи ревізійної комісії, картки обліку сплати членських внесків, книги реєстрації членів, різноманітні заяви, звіти про надходження до бібліотеки обов'язкового примірника, тощо. Всі ці документи дають змогу детально ознайомитися з розгортанням національно-культурного руху українців, діяльністю українських політичних партій та громадських організацій у галузі шкільництва та бібліотечної справи.

Багато інформації про діяльність педагогічних бібліотек міститься у мемуарах, які складають п'яту групу джерел. Бібліотечна справа у Другій Речі Посполитій розглядається українськими політиками, громадськими діячами, педагогами в контексті суспільно-політичних процесів (І. Макух «На народній службі» [14]), суспільно-культурних перипетій (І. Крип'якевич «Спогади» [10]), розвитку шкільництва (С. Шах «Львів – місто моєї молодости» [17], «Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості (1878-1978)» [18], «Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові» [16] та ін.). Більшість авторів спогадів наголошують на незадовільному стані розвитку бібліотечної справи у міжвоєнній Польщі, відсутності коштів на комплектування бібліотек національно-культурних товариств, намаганні полонізувати шкільництво, наповнити бібліотеки виключно польськомовними книгами та підручниками (В. Лев «Програми навчання, навчальний матеріал, метода» [13]).

Шосту групу джерел становлять методичні посібники для бібліотекарів і вчителів, пропагандистська література для різних верств населення, а також підручники українською мовою, які є одним із основних

джерел дослідження. Якщо із забезпеченням польських шкіл та бібліотек польськомовною літературою проблем практично не відчувалося, зовсім інша ситуація склалася з українськими бібліотеками. Брак коштів та відсутність підтримки від державних органів негативно впливали на видання та поширення україномовних книг. Однак, незважаючи на це, українські національно-культурні товариства зробили помітний внесок у справу видання педагогічної та науково-популярної літератури свого часу, сприяючи розвитку національного шкільництва.

Останньою, сьомою групою джерел до дослідження педагогічних бібліотек є періодична преса. На 1930 рік у Польщі виходили друком 285 часописів, з них тільки два – українські. Зі 1 674 газет – 157 «жидівських», 84 українські, 26 білоруських та 2 литовські [9]. Для зручності її умовно можна поділити на три підгрупи: 1) часописи політичних партій; 2) газети педагогічних, національно-культурних учительських товариств; 3) вузькоспеціалізовані видання, орієнтовані на бібліотекарів.

Періодичні видання політичних партій, громадсько-політичних організацій у міжвоєнний період ХХ ст. приділяли чимало уваги проблемам шкільництва, розвитку бібліотечної справи. Для дослідження педагогічних бібліотек корисними є матеріали газет «Діло», «Свобода», «Громадський голос», «Новий час», «Мета», «Нова зоря», «Батьківщина», «Український голос», «Gazeta Polska», «Kurier Lwowski» та ін.

Редколегії цих видань усвідомлювали значення бібліотек, шкільництва для піднесення національно-культурного рівня населення, тому незалежно від політичних уподобань висвітлювали заходи влади, а також політичні акції, спрямовані на підтримку української школи та бібліотеки у краї. Польська преса здебільшого обмежувалася статистичними матеріалами, історичними довідками про книгозбірні Львова, проблемами організаційного характеру.

Цікавими та різноплановими є часописи національно-культурних товариств. Газети «Учитель», «Учительське слово», «Наша школа», «Рідна школа», «Життя і знання» висвітлювали численні проблеми в організації навчального процесу та бібліотечної справи. Часописи також містили інформацію про шкільну статистику, відображали відомості про кількість українських початкових та середніх шкіл та ін. Видання публікували пізнавальні статті на кшталт: «Відки взяти грошей на ведення бібліотеки» [2], «Закладайте шкільні бібліотеки» [7], «Від чого залежить лад у бібліотеці» [6], «Виклад про шкільні бібліотеки для молоді» [5], «Як заохотити учеников до читання книжок» [8], «Справа бібліотек при кружках Рідної Школи» [3] та ін.

Окремо варто виділити вузькоспеціалізовану пресу, на сторінках якої коментувалися закони, розпорядження профільного міністерства, інструкції Кураторії Львівської шкільної округи, а також публікувалися статті педагогічно-теоретичного характеру [15].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Таким чином, усі джерельні матеріали, які висвітлюють діяльність педагогічних бібліотек, можна структурувати у 7 базових груп: 1) законодавчі та інші нормативно-правові акти центральних органів влади; 2) розпорядження Кураторії Львівської шкільної округи; 3) внутрішня документація бібліотек; 4) матеріали українських та польських національно-культурних товариств, політичних партій, Української Парламентської Репрезентації в Польському сеймі та сенаті; 5) мемуарна література; 6) підручники, посібники, художня література, яка надходила до бібліотек Львова; 7) періодична преса. Їх поєднання дозволяє максимально об'єктивно охарактеризувати особливості функціонування педагогічних бібліотек Львова у Другій Речі Посполитій у 20-30-х рр. ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвць, Л., 2008. 'Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр.', *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць*, Рівне, вип. 14, с. 235–238.
2. Б. Ч., 1936. 'Відки взяти грошей на ведення бібліотеки', *Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури*, чис. 6–7, с. 139 – 141.
3. В. К., 1938. 'Справа бібліотек при кружках Рідної Школи', *Рідна школа*. 1938. чис. 8, с. 140–141.
4. Виздрик В., 2011. 'З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період', *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, iss. 693, с. 176–177.
5. 'Виклад про шкільні бібліотеки для молоді' 1933. *Українська школа*, чис. 1–2, с. 30.
6. 'Від чого залежить лад у бібліотеці', 1933. *Життя і знання*, чис. 2, с. 63.
7. 'Закладайте шкільні бібліотеки', 1925. *Українське Слово*, чис. 10, с. 8–18.
8. Клиш О., 1931. 'Як заохотити учеников до читання книжок', *Учитель*. чис. 4, с. 179 – 180.
9. 'Книжка й газета в масі', 1934. *Громадський голос*, чис. 39, с. 2.
10. Крип'якевич І., 2001. 'Спогади', *Україна: культура, спадщина, національна свідомість, державність*. Іван

Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, вип. 8, с. 13–46.

11. Кугутяк М.; 1993. 'Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)', Івано-Франківськ, 200 с.
12. Кунанець Н., 2010. 'Наукові бібліотеки Львова (1784 – 1939 рр.): особливості становлення і розвитку, формування фондів та колекцій', Львів, 244 с.
13. Лев В., 1980. 'Програми навчання, навчальний матеріал, метода' *Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові*, Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, с. 40 – 51.
14. Макух І., 2001. 'На народній службі: Спогади', Київ, 70 с.
15. Московчук М., 2014. 'Товариство «Взаїмна поміч українського вчителства» у суспільно-культурному житті Галичини (1905 – 1939)', Львів, 135 с.
16. 'Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василянок у Львові', 1980. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 334 с.
17. Шах С., 2010. 'Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія', Львів, 239 с.
18. 'Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові: На 100-річчя першого українського іспиту зрілості (1878 – 1978)', 1978. Філядельфія; Мюнхен, 611 с.
19. 'Dziennik Urzędowy Kuratorium okręgu szkolnego we Lwowie Lwowskiego', 1925–1939. Lwów.
20. Gębolys Z., 2012. 'Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej', Katowice, 538 s.
21. 'Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r.', 1935. Warszawa, 182 s.
22. 'Państwowa Biblioteka Pedagogiczna', 1933. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego.*, № 11, s. 487.
23. 'Państwowa Biblioteka Pedagogiczna we Lwowie', 1932. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego*, № 2, s. 124.
24. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Sesja nadzwyczajna. 1 posiedzenia w dniach 4 i 5 października 1935 r.', 1935. Ł. 1, 30.
25. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 4 posiedzenia w dniach 5 i 6 grudnia 1935 r.', 1935. Ł. 1, 146.
26. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 10 posiedzenia w dniach 17 lutego 1936 r.', 1936. Ł. 1, 114.
27. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 37 posiedzenia w dniach 11 lutego 1937 r.', 1937. Ł. 1, 84.
28. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 75 posiedzenia w dniach 23 lutego 1938 r.', 1938. Ł. 1, 99.
29. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 3 posiedzenia w dniach 3 grudnia 1938 r.', 1938. Ł. 1, 109.
30. 'Sprawozdanie z czynności Zarządu «Koła Pań» Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. 1929', 1930. Lwów, 8 s.
31. 'Sprawozdanie z czynności Zarządu «Koła Pań» Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. 1934', 1934. Lwów, 24 s.
32. 'Sprawozdanie z czynności Zarządu «Koła Pań» Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. 1935', 1935. Lwów, 24 s.

REFERENCES

1. Aleksiievets, L., 2008. 'Rozvytok osvity na polskykh zemliakh u 1918–1926 rr. (Development of education in the Polish lands in 1918-1926)', *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu : zbirnyk naukovykh prats, Rivne*, vyp. 14, s. 235–238.
2. B. Ch., 1936. 'Vidky vziaty hroshei na vedennia biblioteki (Where to get money for library maintenance)', *Prosvita. Misiachnyk osvity – vykhovannia – kultury*, chys. 6–7, s. 139 – 141.
3. V. K., 1938. 'Sprava bibliotek pry kruzhkakh Ridnoi Shkoly (The case of libraries under the circles of the Native School)', *Ridna shkola*, chys. 8, s. 140–141.
4. Vyzdryk V., 2011. 'Z istorii ukrainskoho shkilnytstva Halychyny v mizhvoiennyi period (From the History of Ukrainian Schooling in Galicia in the Interwar Period)', *Derzhava ta armii. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*, iss. 693, s. 176–177.
5. 'Vyklad pro shkilni biblioteki dlia molodi (A description of school libraries for youth)', 1933. *Ukrainska shkola*, chys. 1–2, s. 30.
6. 'Vid choho zalezhyt lad u bibliotetsi (What determines the order in the library)', 1933. *Zhyttia i znannia*, chys. 2, c. 63.
7. 'Zakladaite shkilni biblioteki (Establish libraries)', 1925. *Ukrainske Slovo*, chys. 10, s. 8–18.
8. Klyn O., 1931. 'Iak zaokhotyty uchenykov do chytania knyzhok (How to encourage students to read books)', *Uchytel*, chys. 4, s. 179 – 180.
9. 'Knyzhka y hazeta v masy (Book and newspaper to the masses)', 1934. *Hromadskyi holos*, chys. 39, s. 2.
10. Krypiakevych I., 2001. 'Spohady (Memoirs)', *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nauksi, suspilstvi*. Lviv, vyp. 8, s. 13–46.
11. Kuhutiak M.; 1993. 'Halychyna: storinky istorii. Narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. – 1939 r.) (Galicia: History pages. Essay on the socio-political movement (XIX century – 1939))', Ivano-Frankivsk, 200 s.
12. Kunanets N., 2010. 'Naukovi biblioteki Lvova (1784 – 1939 rr.): osoblyvosti stanovlennia i rozvytku, formuvannia fondiv ta kolektzii (Scientific libraries of Lviv (1784 – 1939): peculiarities of formation and development, formation of funds and collections)', Lviv, 244 s.

13. Lev V., 1980. 'Prohramy navchannia, navchalnyi materiial, metoda (Educational programs, study material, method)', *Propamiatna knyha himnazii Sester Vasyliianok u Lvovi*, Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto, s. 40 – 51.
14. Makukh I., 2001. 'Na narodnii sluzhbi: Spohady (On People's Service: Memoirs)', Kyiv, 70 s.
15. Moskovchuk M., 2014. 'Tovarystvo «Vzaimna pomich ukrainskoho vchytelstva» u suspilno-kulturnomu zhytti Halychyny (1905 – 1939) (Mutual Assistance to Ukrainian Teaching) in the social and cultural life of Galicia (1905–1939))', Lviv, 135 s.
16. 'Propamiatna knyha himnazii Sester Vasyliianok u Lvovi (Memorial book of the Basilian Sisters' Gymnasium in Lviv)', 1980. Niu-Yok; Paryzh; Sidnei ;Toronto, 334 s.
17. Shakh S., 2010. 'Lviv – misto moiei molodosti. Tsissar-Royal Academic Gymnasium) (Lviv is the city of my youth. Tsissar-Royal Academic Gymnasium)', Lviv, 239 s.
18. 'Iuvileina knyha Ukrainskoi Akademichnoi Himnazii u Lvovi: Na 100-richchia pershoho ukrainskoho ispytu zrilosty (1878 – 1978) (Anniversary book of the Ukrainian Academic Gymnasium in Lviv: On the 100th anniversary of the first Ukrainian maturity exam (1878 – 1978))', 1978. Filiadelfia; Miunkhen, 611 s.
19. 'Dziennik Urzędowy Kuratorium okręgu szkolnego we Lwowie Lwowskiego', 1925–1939. Lwów.
20. Gębolys Z., 2012. 'Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej', Katowice, 538 s.
21. 'Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 r.', 1935. Warszawa, 182 s.
22. 'Państwowa Biblioteka Pedagogiczna', 1933. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego*, № 11, s. 487.
23. 'Państwowa Biblioteka Pedagogiczna we Lwowie', 1932. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego*, № 2, s. 124.
24. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Sesja nadzwyczajna. 1 posiedzenia w dniach 4 i 5 października 1935 r.', 1935. Ł. 1, 30.
25. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 4 posiedzenia w dniach 5 i 6 grudnia 1935 r.', 1935. Ł. 1, 146.
26. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 10 posiedzenia w dniach 17 lutego 1936 r.', 1936. Ł. 1, 114.
27. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 37 posiedzenia w dniach 11 lutego 1937 r.', 1937. Ł. 1, 84.
28. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 75 posiedzenia w dniach 23 lutego 1938 r.', 1938. Ł. 1, 99.
29. 'Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja V. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. 3 posiedzenia w dniach 3 grudnia 1938 r.', 1938. Ł. 1, 109.
30. 'Sprawozdanie z czynności Zarządu «Koła Pań» Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. 1929', 1930. Lwów, 8 s.
31. 'Sprawozdanie z czynności Zarządu «Koła Pań» Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. 1934', 1934. Lwów, 24 s.
32. 'Sprawozdanie z czynności Zarządu «Koła Pań» Towarzystwa Szkoły Ludowej we Lwowie. 1935', 1935. Lwów, 24 s.

МУЗЕЄЗНАВСТВО

УДК 930: 94. 477 «13»

Панів А. М.,

e-mail: andriy.urpegon@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2751-3597, Researcher ID: B-3052-2019

асп. кафедри Центральної і Східної Європи, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

МЕЧ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ХРЕСТА НА КЛИНКУ З КОЛЕКЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Анотація. З експонованих у відділі „Музей-Арсенал” Львівського історичного музею одноручних (поясних), півтора ручних та дворучних мечів, особливу увагу привертає поясний меч з XIII століття. У статті подається науково обґрунтована характеристика властивостей меча з колекції Львівського історичного музею. Не відомо, чи був цей меч свідком хрестових походів у Святу Землю: чи бачив він штурм Єрусалиму, чи його здачу, так само як штурм чи здачу Едесси, Антіохії, Акри, легендарного замку Крак-де-Шевальє, чи столиці Візантії – Константинополя, коли воїни-хрестоносці, що йшли звільняти Гріб Господній та допомагати східним братам по вірі повернули проти них же свою зброю. Нам не відомо, чи став цей меч свідком, можливо, більш пізніх балтійських, „слов'янських” хрестових походів. Але відомо, що саме такими мечами зі схожими клеймами на клинках колись, давним-давно, в історію вписалися сторінки, які історики назвали Епохою Хрестових Походів. У статті здійснюється спроба більш чіткої ідентифікації даного музейного предмету. Зазначено, що при ідентифікації клинка меча, зважаючи на його неідеальний стан, і особливо – пошкоджене вістря, тип якого сам по собі міг бути важливим для датування, слід брати до уваги саме той метод датування, при якому основна увага приділяється загальним рисам або геометрії клинка, опираючись на вже відомі і датовані аналогічні клинки або ж їх зображення на сучасних даним мечам творам образотворчого мистецтва чи рукописам. Сюди можна відносити поліхромні мініатюри в літописах і хроніках XIII–XIV, а подекуди й XV століть, де подіям на Близькому Сході, а особливо – в Єрусалимі напередодні Першого хрестового походу приділено значну увагу. Також аналізується стан збереження меча. Детально вивчається зображення хреста на клинку меча.

Ключові слова: меч, хрест, клинок, клеймо, хрестові походи, музей, експонат.

Paniv A. M.,

e-mail: andriy.urpegon@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2751-3597, Researcher ID: B-3052-2019

asp. Department of Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

THE SWORD WITH THE IMAGE OF THE CROSS ON THE BLADE FROM THE COLLECTION OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM

Abstract. From exhibited in a department „Museum-Arsenal” of the Lviv historical museum of half-length, one and a half hand and two-handed swords, a half-length sword comes into the special notice from XIII age. In the article the scientifically grounded description of properties of sword is given from collection of the Lviv historical museum. It is not known, whether there was this sword by the witness of cross hikes in the Sainted Earth: whether he saw assault of Jerusalem, whether his handing over, similarly as assault or handing over of Edessa, Antiokhia, Akra, legendary lock of Krak-de-Sheval'e, whether the capital of Byzantium -Constantinople, when warrior scrusaders that went to free Lord Rowed and to help ea brothers on a faith turned the weapon against them. We do not know, or this sword became by a witness, maybe, later Baltic, "Slavic"

cross hikes. But it is known that by just the same swords with alike brands on blades once, pages blended in history, what historians named Epoch of Cross Hikes. The attempt of more cler authentication of this museum object comes in the article true. It is marked that during authentication of blade of sword, having regard to his nonperfect state, and especially is the damaged edge a type of that in itself could be important for dating, it follows to take the exactly that method of dating, at that basic attention is spared to the general lines or geometry of blade, into account, leaning against the already known and dated analogical blades or their images on modern to these swords to works of fine art or manuscript. It is here possible to take miniatures. Text for chronicles and chronicles of XIII - XIV, and here and there and XV of centuries, where to the events on Near east, and especially in Jerusalem on the eve of the First cross hike considerable attention. An attempt is made to more clearly attribute this museum object, analyze the state of its preservation. The image of the cross on the blade is studied in detail.

Key words: sword, cross, blade, branding, crusades, museum, exhibit.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-24>

Постановка проблеми. У Львівському історичному музеї (далі ЛІМ) зібрана значна колекція мечів: поясных (одноручних), півтораручних та дворучних – німих свідків подій сивої давнини. Найбільш цікаві мечі можна оглянути в експозиції відділу ЛІМ „Музей-Арсенал”.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія воїнів-хрестоносців, вивчення їх зброї, зокрема мечів, цікавили багатьох дослідників. Ця тема знайшла певне висвітлення у працях П. Віймара [1], П. Вінклера [11], Д. Філіпса [2], Ж. Жуанвіля [3], М. Заборова [4], Ж. Ерса [5] та ін..

Постановка завдання. З експонованих у відділі „Музей-Арсенал” мечів особливу увагу привертає поясный меч у вітрині № 2 під № 3-1223 (рис. 1). Метою публікації є подання короткої загальної характеристики даного музейного предмету, спроба більш чіткої ідентифікації цієї пам’ятки, аналіз стану збереження, детальне вивчення зображення хреста на клинку меча.

Виклад основного матеріалу дослідження. В архівних матеріалах фондової групи „Зброя” ЛІМ зазначено, що це: „поясный меч з клинком роботи кінця XIII століття; загальна його довжина 94,5 см; довжина клинка 71,2 см; ширина клинка – 5,4 см. Хрестовина меча (рис. 2) з 8-гранними потовщеними закінченнями кильйонів; голівка шароподібна, зрізана у 8-гранну форму, гриф руків’я – з двох дерев’яних пластинок, обтягнених шкірою, рубчастий по горизонталі. Клинок клиноподібний у плані, обосічний, позначений клеймами у вигляді хреста”.

При ближчому огляді меч вражає своєю древністю. Його голівка (рис. 4) – противага клинка – важка, масивна – сьогодні виглядає так, наче її зробили з пемзи – поверхня голівки меча пориста й „обвітрена”, а її грані сильно зглажені та вже ледь проглядаються. З обох боків по-центру видно круглі заглиблення: чи то залишки клейм, чи то виїмки під вставки.

Клинок меча виглядає схожим чином: дуже важко уявити собі його полірованим до дзеркального блиску, адже тепер за своєю фактурою він нагадує не ковану полосу гартованої сталі, а вивітрений ґрунт. Оглядаючи полосу клинка, можна робити висновок про якість металу навіть не використовуючи лупу чи мікроскоп – вістря меча (рис. 3) знаходиться у стадії розшарування.

Не дивлячись на такий стан, меч зовсім не справляє враження шматка іржавого металу, а скоріш нагадує старе морене дерево. З обох боків клинка, ближче до п’яти, вибиті зображення хреста, а сам меч, якщо дивитися на нього з відстані, один до одного нагадує зброю рицарів-хрестоносців, саме таку, якою її зображено на старовинних вітражах чи мініатюрах, присвячених хрестовим походам.

Чи був цей меч свідком походів на Єрусалим, Антіохію, Тріполі чи Константинополь достеменно не відомо, проте за низкою ознак даний тип клинка можна сміливо ідентифікувати як такий, що міг бути на озброєнні воїна-хрестоносця у часи, коли дані походи ще тривали.

На превеликий жаль „музейна” хронологія при визначенні віку цього музейного предмету майже завжди використовує приблизні, відносні формулювання такого типу, як „початок” чи „кінець” такого-то століття (причому подекуди ці два означення можуть використовуватися одночасно для одного і того ж предмету: „кінець такого-то століття – початок такого-то”). Інколи у етикетажі використовується термін „середина” певного століття. Вносять розмаїття такі означення, як „друга четверть енного століття” і зовсім збивають з пантелику означення типу „середина другої половини вказаного століття”. Така відносна і неточна хронологія звичайно ж не випадкова, оскільки певні музейні предмети можна ідентифікувати досить точно (для прикладу – по клейму цеху чи майстра, особливо, коли відомі роки існування цеху чи

життя майстра), зовсім точно – якщо на експонаті присутня дата виготовлення, і приблизно – якщо все вищевказане відсутнє чи нечитабельне, і тоді датування відбувається за загальними рисами, притаманних цілому ряду вже відомого типу, кимось колись уже ідентифікованого і датованого. Як правило такі труднощі стосуються давніх зразків зброї, яка мало того, що виготовлялася штучно, в одному екземплярі, та ще й до нашого часу дійшла у далеко неідеальному стані. Більш сучасні зразки зброї, особливо зброї унітарної, виготовленої заводським методом і великим тиражем ідентифікувати можна з точністю до року.

Саме тому зазначена у легенді експонату приблизна дата виготовлення клинка „кінець XIII ст.” може означати як 1299 рік, так і 1259 рік, а може й взагалі виходити за рамки цих дат, оскільки у давні часи для майстра не існувало якихось чітких і обов’язкових параметрів.

Таким чином, при ідентифікації клинка меча під №3-1223, зважаючи на його неідеальний стан, і особливо – пошкоджене вістря, тип якого сам по собі міг бути важливим для датування, слід брати до уваги саме той метод датування, при якому основна увага приділяється загальним рисам або геометрії клинка, опираючись на вже відомі і датовані аналогічні клинки або ж їх зображення на сучасних даним мечам творам образотворчого мистецтва чи рукописам. Сюди можна відносити поліхромні мініатюри в літописах і хроніках XIII–XIV, а подекуди й XV століть, де подіям на Близькому Сході, а особливо – в Єрусалимі напередодні Першого хрестового походу приділено значну увагу. В цьому контексті, звичайно ж, треба згадати літописи самих хрестових походів і життєписи легендарних персон, таких як Петро Пустельник (або Петро Ам’єнський), якого вважали натхненником першого походу. У цих творах поруч із зображуванним головним персонажем постійно присутні воїни зі зброєю на поясі чи в руках. Клинки їх мечів часто аналогічні описуваному експонату з „Музею-Арсенал”.

Те ж саме стосується і вітражів, на яких такі зображення прослідковуються чи не краще ніж на пергаментях. Проте, якщо у літописах чи хроніках ілюстрацію супроводжує текст, у якому висвітлюється якась історично важлива подія чи особа (для прикладу – взяття Єрусалиму, чи полон французького короля Людовіка Святого), то вітражні зображення носять більш паломницько-релігійний характер. Проте, і на перших, і на других як обов’язковий фон та контекст присутні озброєні воїни-хрестоносці. І нехай зображення доволі схематичні, все ж зображення клинків мечів цих воїнів ідентичні вищевказаному клинку меча під №3-1223.

Характерною рисою тогочасних клинків поясных мечів була доволі проста клиновидна форма, при якій обидві ріжучі поверхні або леза, починаючи від рікасо ідуть не паралельно одне одному, як у більш пізніх (античних) клинків, а розташовані під кутом практично одразу від п’яти клинка, яка є доволі широкою, якщо врахувати незначну довжину клинка, і сходяться лише з незначною зміною кута у вістрі. На представленому у „Музеї-Арсенал” експонаті ми можемо спостерігати саме таку картину: клиноподібний клинок довжиною 71, 2 см, ширина якого в п’яті 5, 4 см. На жаль, вістря уже неможливо точно ідентифікувати, адже його форма деформувалася внаслідок процесу корозії та вивітрювання металу, що й призвело до розшарування самого вістря.

До слова, той стан збереження, в якому перебуває увесь клинок меча №3-1223 для детального дослідження є вельми важливий і показовий. Сьогодні клинок перебуває у законсервованому стані, а значить подальші процеси корозії у ньому призупинені. Проте той процес ржавіння, що мав місце до консервації зайшов достатньо глибоко, внаслідок чого полірований шар поверхні зійшов повністю і поверхня стала пориста, рихла, оскільки мечник, що викував цей клинок використав полосу зі значним вмістом вуглецю.

Як відомо, процес ржавіння обумовлений активною взаємодією вуглецю в металі з повітрям. Відповідно, всі ділянки металу, які були більше збагачені вуглецем знищувалися корозією в першу чергу, а ділянки менш насичені вуглецем залишилися у вигляді волокон, схожих на структуру дерева. Оскільки механічні пошкодження на даному клинку відсутні, а процес кородування і вивітрювання металу проходив по всій довжині меча рівномірно, (на відміну від тих музейних предметів, у яких якась частина зіпсована більше, частина менше, а частина у зовсім непоганому стані) можна зробити логічне припущення, що даний експонат дуже довгий час перебував у одному місці з однаковим температурним і вологісним режимом, який і забезпечив повільне й стабільне „танення” предмету без різких агресивних змін. В іншому випадку, зі змінами цих умов, клинок у якійсь точці обов’язково почав би кородувати активніше, а враховуючи вік предмету, прогресуюча корозія в одній чи декількох точках призвела б до руйнування предмету.

У зв’язку з тим, що умови зберігання залишалися відносно стабільними стала помітною структура самої полоси клинка, а також став очевидним технологічний процес виготовлення клинка методом

проковування, який відрізнявся, для прикладу, від більш пізніх методів, що в свою чергу є додатковим аргументом при ідентифікації.

Таким чином, можна стверджувати, що у випадку з описуваним клинком процес корозії відіграв, як не дивно, і позитивну роль, оскільки завдяки змінам, що відбулися з металом за цей час на поверхні клинка стали видимими ті особливості кованої полоси металу, які зовсім непритаманні тим фальсифікатам, що виготовлялися штампованим або вирізним методом у набагато пізніший час, чи навіть тим, які „зістарені” штучно.

Окрім того, метод, яким відковано клинок додатково підтверджує його давність. Для європейських поясных мечів того часу характерним є двосторонній одинарний дол доволі мілкого профілю шириною від одного до двох – двох з половиною сантиметрів, котрий проходить інколи до половини клинка, загальна довжина якого рідко була більшою 80 см.

Довжина досліджуваного клинка меча становить 71,2 см. У нього є характерний одинарний дол шириною близько 1,5 см з обох сторін клинка, який, поступово звужуючись, прослідковується на відстань трохи далі однієї третьої всієї довжини клинка. Дол відмежований двома ледь помітними ребрами, які очевидно, сходилися клином у одне ребро. Враховуючи давність і загальний стан експонату можна зрозуміти, чому й без того неглибокий дол сьогодні уже ледь прослідковується.

Ще одна важлива деталь меча – зображення хреста на клинку (рис. 5). Взагалі клейма чи позначення у вигляді хреста на холодній зброї різних типів річ дуже поширена. Такого типу клейма характерні і для Іспанії, і для Франції, і для Італії, і для Німеччини, і для інших країн.

Зовнішній вигляд їх доволі різноманітний, рисунок самого хреста відрізняється у майстрів з різних країн кардинально. Дуже часто хрест зображено у якомусь контексті: вислів чи зображення на релігійну тему, моралізаторське повчання чи побажання. Часто хрест супроводжує якийсь дивіз. У клеймах майстрів чи гербах власників хрест також часто присутній. Зображення хреста може бути великим чи маленьким, дуже часто ташованим золотом чи латунню. Окрім того сама техніка виконання також доволі різноманітна.

В описуваного клинка зображення хреста доволі своєрідне. По-перше, зображення присутнє на обох сторонах клинка, практично на його п'яті, по центру долу, дещо зміщене донизу. По-друге – обидві перехрещені лінії хреста дуже тоненькі, практично ниткоподібні. Техніка нанесення – вибивання (або чеканка). Можливо колись зображення було ташоване якимось металом, проте сьогодні про це говорити доволі складно. По-третє – лінії хреста неоднакової довжини: вертикальна лінія видовжена, значно довша горизонтальної, а горизонтальна лінія помітно зміщена від центру вверх. Тобто, якщо меч тримати вістрям донизу а руків'ям догори, зображений хрест матиме правильне для християнського розуміння розташування. Як відомо, у середньовічних рицарів-християн існував звичай, коли перед початком битви воїн здійснював молитву, ставши навколішки перед ввіткнутих у землю мечем. В такому положенні європейський меч і справді нагадує хрест. Крім того, голівка-противага меча часто могла слугувати таким-собі релікварієм, тобто туди вкладалися так звані реліквії, які також були об'єктами, до яких спрямовувалися молитви. У такому контексті, саме таке зображення хреста на мечі №3-1223 для власника меча могло нести таке ж релігійне навантаження.

Таким чином, при огляді даного зображення складається враження, що, можливо, хрест не являється клеймом майстра-виробника чи цеху, а був нанесений на замовлення власника, можливо й ним самим (до слова – не особливо рівно, є певне викривлення) або з релігійних, молитовних почуттів, або як свого роду відзнаки чи символу цілого християнства, що часто мало місце саме серед рицарів-хрестоносців. Практика нашивання хрестів на одяг, плащі, рукави, щити – все це брало свій початок саме в період хрестових походів.

Руків'я меча, його хрестовина з восьмигранними потовщеними закінченнями кильйонів а також голівка-противага разом із клинком виглядають цілком органічно і несуть на собі ті ж ознаки давності, що й сам клинок. У легенді експонату зазначено, що голівка є дещо пізнішого часу, а саме другої половини XIV–першої половини XV століття. Для вказаного часу такий тип голівки є характерним, проте загальний її стан – вражена корозією, вивітрена, пориста поверхня має згладжені риси, тому чіткі характеристики відсутні, що дає можливість припустити й більш ранні часові параметри.

Гриф руків'я – з двох дерев'яних пластинок, обтягнених шкірою, рубчастий по горизонталі, в минулому очевидно обмотаний дротом. Стан, у якому він перебуває, при загальному стані металічних кованих деталей, може викликати запитання. Адже, якщо металічне вістря знаходиться у стадії розшарування, яким чином дерев'яні та шкіряні деталі дійшли до нашого часу. Проте, тут все залежало від того, у яких умовах даний меч зберігався, адже якщо середовище було дуже сухим (або навпаки вогким, але без доступу повітря), цілком ймовірним є збереження і дерев'яних, і шкіряних деталей. Серед експонатів

„Музею-Арсенал” є також півтораручний меч з воронованим клинком в майже ідеальному стані (№З-2358), який довгий час пролежав у болотному намулі в шкіряних піхвах, але без контакту з повітрям, внаслідок чого утворилося стабільне температурно-вологісне консервуюче середовище, яке й забезпечило збереження предмету.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, як було вже сказано, нам не відомо, чи став меч під номером З-1223 свідком походів у Святу Землю: чи бачив він штурм Єрусалиму, чи його здачу, так само як штурм чи здачу Едесси, Антіохії, Акри, легендарного замку Крак-де-Шевальє, чи столиці Візантії – Константинополя, коли воїни, що йшли звільняти Гріб Господній та допомагати східним братам по вірі повернули проти них же свою зброю. Нам не відомо, чи був він свідком, можливо, більш пізніх балтійських, „слов’янських” хрестових походів. Його клинок відкований у XIII столітті, а до „Музею-Арсенал” меч потрапив у 1950 році, й де він знаходився між цими двома датами не відомо. Але відомо, що саме такими мечами зі схожими клеймами на клинках колись, давним-давно, в історію вписалися сторінки, які історики назвали Епохою Хрестових Походів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веймар П. Крестовые походы . – Москва: АСТ, 2006. – 384 с.
2. Филипп Д. Четвертый крестовый поход . – Москва: АСТ, 2010. – 177 с.
3. Жан де Жуанвиль. История Крестовых походов. – Москва: Центрполиграф, 2008. - 352 с.
4. Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах . – Москва: Высшая школа, 1977. – 272 с.
5. Эрс Ж. История крестовых походов . – Москва: Евразия, 2017. – 233 с.
6. Харитонович Д. Э. История Крестовых походов . – Москва: Аванта +, 2009. – 140 с.
7. Легман Д., Ли Г. Ч. История тамплиеров. – Москва: Изд. Олма-Пресс, 2002. – 382 с.
8. Демурже А. Рыцари Христа. – Москва: Изд. Евразия, 2015. – 544 с.
9. Николь Д. Крестоносцы. История ордена госпитальеров 1100-1565. – Москва: Изд. Эксмо, 2010.
10. Носенко Т. В. Иерусалим. Три религии – три мира. – Москва: Изд. Ридерз Дайджест, 2006. – 506 с.
11. Винклер фон П. П. Оружие. – Москва, 1992. – 330 с.
12. Бехайм Вендален. Энциклопедия оружия. – Санкт-Петербург, 1995 – 576 с.

REFERENCES

1. Weimar P. 2006. Crusades. Moscow: AST. 384 p.
2. Philips D. 2010. Fourth Crusade. Moscow: AST. 177 p.
3. Jean de Joinville. 2008. History of the Crusades. Moscow: Centerpolygraph. 352 p.
4. Zaborov M. 1977. History of the Crusades in documents and materials. Moscow: Higher School. 272 p.
5. Ers J. 2017. History of the Crusades. Moscow: Eurasia. 233 p.
6. Kharitonovich D. E. 2009. History of the Crusades. Moscow: Avanta +. 140 p.
7. Legman D., Lee G. Ch. 2002. History of the Templars. Moscow: Publishing. Olma-Press. 382 p.
8. Demurge A. 2015. Knights of Christ. Moscow: Publishing. Eurasia. 544 p.
9. Nicole D. 2010. Crusaders. History of the Order of Hospitallers 1100-1565. Moscow: Publishing. Eksmo.
10. Nosenko T.V. 2006. Jerusalem. Three religions - three worlds. Moscow: Publishing. Readers Digest. 506 p.
11. Winkler von P.P. 1992. Arms. Moscow. 330 p.
12. Beheim Wendalen. 1995. Encyclopedia of weapons. St. Petersburg. 576 p.

Рис. 1. Загальний вигляд меча №3-1223

Рис. 2. Хрестовина меча №3-1223

Рис. 3. Вістря клинка меча №3-1223

Рис. 4. Голівка руків'я меча №3-1223

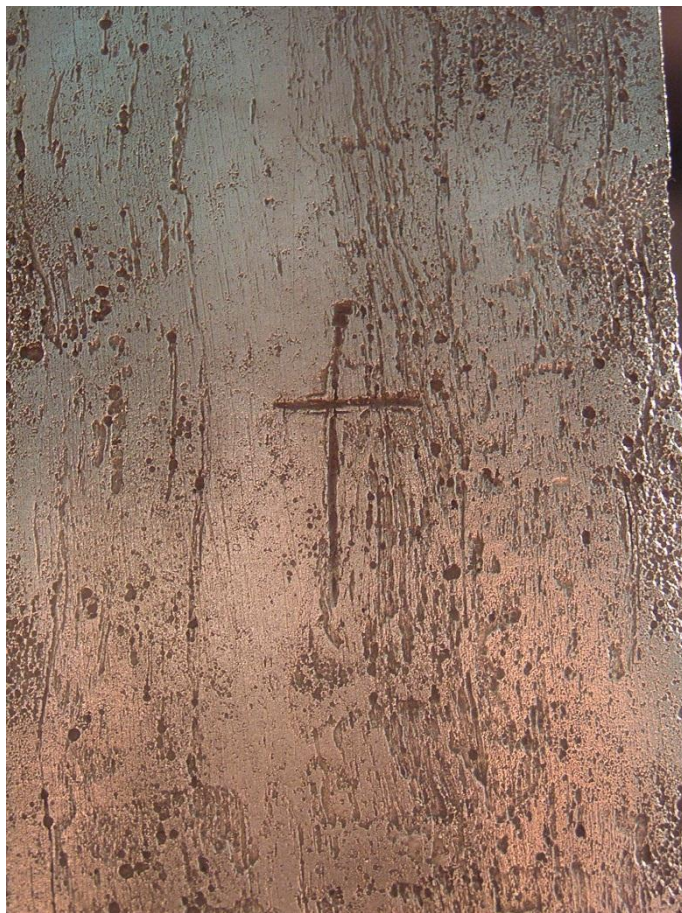

Рис. 5. Зображення хреста на клинку меча №3-1223

УДК 069.05: 39 (479)

Процак Т. З.,

e-mail: tprotsak@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-8432-5678, Researcher ID: B-5262-2019

зав. відділом «Музей Арсенал», Львівський історичний музей, м. Львів

КАВКАЗЬКІ КИНДЖАЛИ В МУЗЕЇ «АРСЕНАЛ»

Анотація. У статті розглядаються питання розвитку кавказької короткоклинкової зброї на основі загальної характеристики музейних предметів з експозиції відділу «Музей Арсенал» Львівського історичного музею.

Кинджал у народів Кавказу (черкесів, дагестанців, грузинів, чеченців, інгушів, азербайджанців, кабардинців, осетинів, лезгинів та ін.) здавна вважався символом честі, мужності й досі є елементом національного костюму кавказців.

Львівський історичний музей володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, найцікавіші з яких можна оглянути в експозиції відділу ЛІМ «Музей Арсенал». Кинджал на Кавказі використовувався і як зброя, і як предмет домашнього вжитку для різноманітних господарських потреб. У Дагестані, Азербайджані, Осетії, Черкесії, Чечні, Кабарді, Грузії та інших кавказьких регіонах кинджали носилися чоловіками постійно, починаючи з підліткового віку. Тому в другій половині XIX століття їх виготовлялося значно більше у порівнянні з іншими видами холодної зброї. Після закінчення Кавказької війни російські загарбники вирішили, що шаблі та шапки можуть носити тільки ті мешканці Кавказу, хто служив у російській армії, а кинджал за звичаєм мів мати кожен.

Кавказькі кинджали мали свої характерні риси. Характеризуючи кавказькі кинджали, представлені в експозиції музею «Арсенал», необхідно зазначити, що вони цікаві не тільки в якості зразків озброєння, але й як високохудожні твори мистецтва, важливі складові елементи кавказької культури. Зброя народів Кавказу, зокрема короткоклинкова наочно ілюструє важливі, подекуди трагічні сторінки історії довголітньої боротьби кавказьких народів проти російських загарбників за свободу, незалежність, національну гідність кавказців, всіляко нищену московськими окупантами, за можливість вільно розвивати свої звичаї і традиції. Вважаємо, що дана проблематика є ще недостатньо вивченою, адже Львівський історичний музей володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, що знаходиться як в експозиції, так і в своїй більшості у музейних фондах.

Ключові слова: Кавказ, зброя, кинджал, «кама», «бебут», музей, експозиція.

Protsak T. Z.,

e-mail: tprotsak@ukr.net, ORCID ID: 0000-0001-8432-5678, Researcher ID: B-5262-2019

Head of the Arsenal Museum weapons department, Lviv Historical Museum, Lviv

CAUCASIAN DAGGERS IN THE MUSEUM OF «ARSENAL»

Abstract. The article deals with the issues of the development of the Caucasian shortly blade weapon on the basis of the general characteristics of the museum objects exhibited by the «Arsenal Museum» weapons department Lviv Historical Museum.

A dagger the people of Caucasus (circassians, Daghestan, Georgians, Chechen, Ingushs, Azerbaijanians, Kabardians, ossetics and other since lden times had considered the symbol of honour, courage and until now is an element national to the suit of Caucasians. The Lviv historical museum owns considerable collection of the Caucasian daggers most interesting from that it is possible to examine in the display of department of LIM "Museum Arsenal". A dagger on Caucasus was used and as a weapon, and as the article of domestic consumption for various economic necessities. In Daghestan, Azerbaijan, Ossetia, Cherkes, Chechen, Kabarda, Georgia and other Caucasian regions daggers rushed about men constantly, beginning from teens. Therefore in the second half of XIX of century considerably anymore of them was made in comparing to oth

er types of plain weapon. After completion Caucasian war the Russia invaders decided that sabres and checkers can carry only those habitants of Caucasus who served in the Russian army, and a dagger could have each usually.

The Caucasian daggers had the personal touches. Characterizing the Caucasian daggers presented in the display of museum "Arsenal", it is necessary to mark that not only as standards of armament but also as highly artistic works of art, important component elements of the Caucasian culture. Weapon of people of Caucasus, in particular a evidently illustrates the important, here and there tragic pages of history of many years fight of the Caucasian people against the Russian invaders for freedom, independence, national dignity of Caucasians, in every way destroyed by the Moscow invaders, for possibility freely to develop the customs and traditions. Consider that this range of problems it is not yet enough studied, in fact the Lviv historical museum owns considerable collection of the Caucasian daggers, that is both in a display, and in the majority in museum funds.

Key words: Caucasus, weapon, dagger, «kama», «bebut», museum, exposition.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-25>

Постановка проблеми. Кинджал у народів Кавказу (черкесів, дагестанців, грузинів, чеченців, інгушів, азербайджанців, кабардинців, осетинів, лезгинів та ін.) здавна вважався символом честі, мужності й досі є елементом національного костюму кавказців.

Львівський історичний музей (далі ЛІМ) володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, найцікавіші з яких можна оглянути в експозиції відділу ЛІМ «Музей Арсенал».

Постановка завдання. Метою даної публікації є коротке висвітлення історії розвитку цієї зброї на прикладі тих її конкретних зразків, що знаходяться в експозиції музею «Арсенал».

Аналіз досліджень і публікацій. Даній темі присвячені дослідження низки авторів, серед яких необхідно згадати Е. Аствацатурян [8], І. Асхабова, Р. Нирова, А. Мінбаши, А. Мамедова, Н. Садикова, Д. Джавадова [12], Ю. Міллера, Д. Шереметьєва [15] та ін.

Джерельною базою для написання публікації послужили архівні матеріали фондової групи «Зброя» ЛІМ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кинджал на Кавказі використовувався і як зброя, і як предмет домашнього вжитку для різноманітних господарських потреб. У Дагестані, Азербайджані, Осетії, Черкесії, Чечні, Кабарді, Грузії та інших кавказьких регіонах кинджали носилися чоловіками постійно, починаючи з підліткового віку. Тому в другій половині XIX століття їх виготовлялося значно більше у порівнянні з іншими видами холодної зброї. Після закінчення Кавказької війни російські загарбники вирішили, що шаблі та шашки можуть носити тільки ті мешканці Кавказу, хто служив у російській армії, а кинджал за звичаєм міг мати кожен.

Кавказькі кинджали мали свої характерні риси. Їх дволезовий клинок був розділений долами, які не тільки зменшували вагу клинка, збільшували його міцність, але й надавали декоративності. Найбільш поширений для всього Кавказу клинок мав по одному глибокому зміщеному від центру долу з кожного боку. За формою та прикрасою руків'я та піхви можна було встановити залежність форми клинка від місцевості виготовлення. Однак слід пам'ятати, що один майстер часто робив клинки різної форми, виходячи, можливо, з бажання замовника. Клинок завершувався витягнутим чотиригранним вістрям, розрахованим на колючий удар. Як вважає дослідниця Е. Аствацатурян, клинки довжиною 45-55 см та шириною 4,5-5 см властиві Дагестану та Вірменії, а клинки середнього розміру були характерними для Північного Кавказу та Грузії [8, с. 7]. На багатьох клинках розташовувалися написи, що містили імена майстрів, власників зброї, дату виготовлення, клейма, інколи які-небудь вислови. Руків'я кавказьких кинджалів прямі, в розрізі мають форму квадрату або прямокутника. Основа руків'я була тієї ж ширини, що й клинок, голівка руків'я невелика, у формі ковпачка. Форма голівки могла вказувати на місцевість та час виготовлення кинджалу. Руків'я виготовлялися з різних матеріалів – кістки, рогу, заліза, срібла [8, с. 8].

Піхви до кинджалів виготовлялися двох типів. Найбільш поширеними стали піхви, зроблені з двох дерев'яних дощочок, обтягнутих чорною шкірою. Зліва в дереві виточувалося заглиблення, над яким зі шкіри утворювалася кишенька – гніздо для підкинджального ножа. Прибор піхви – устя і наконечник виготовлявся зі срібла або заліза. В устя впаювалася залізна або срібна вузька обоймиця, яка зліва мала круглий отвір для вдягання ремінної петлі. Коли устя було відсутнім, обоймиця прикріплювалася до піхви. Наконечник надягався на піхви зверху або ховався під шкіру, зовні залишалася лише кулька, якою

завершувався наконечник. Залізні устя і наконечник орнаментували золотою або срібною насічкою, срібні устя та наконечник – гравіруванням і черню.

Інший тип піхов являв собою залізний або срібний футляр із впаяною в нього обоймицею; він закінчувався кісточкою або кулькою. Вся поверхня піхов прикрашалася насічкою чи гравіруванням. Поряд з рисами, характерними для всіх регіонів Кавказу, кинджали мали й більш специфічні ознаки, властиві для певної місцевості [8, с. 9].

Кинджал став незмінним атрибутом кавказького національного костюму. Адигський просвітник Хан Гірей зазначав: «Цю зброю можна зарахувати до верхнього одягу черкеса, особливо кращих воїнів, тому що вони знімають кинджал тільки тоді, коли скидають з себе верхній одяг. Черкес їсть, п'є, розмовляє, спить, маючи його поряд, відповідно він завжди озброєний» [13].

Військова культура кавказців, особливо черкесів, справила значний вплив на українських козаків, які після знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII століття опинилися на Кубані й стали винищувальним зряддям у руках російських імперіалістів. Найтрагічнішою сторінкою російської агресії на Кавказі виявився геноцид черкесів та їх масова депортація до Туреччини у середині XIX століття. Український дослідник Кавказу початку XX століття В. Гатцук дав найбільш точну характеристику війні черкесів за незалежність від Росії, зазначивши, що «черкеси багато років успішно боролися за свою Батьківщину та свободу, багато разів висилали своє кінне ополчення в Дагестан на допомогу Шамілю, і сили їх зламалися перед величезною численною перевагою російських військ» [13].

Військові, торгові, культурно-побутові та інші контакти українських козаків з народами Кавказу сприяли запозиченням в елементах одягу, носінні та використанні кавказької зброї. Українські «чорноморські» та «кубанські» козаки багато в чому запозичили форму одягу й окремі деталі обмундирування кавказьких горців [9].

Для успішної боротьби з кавказцями російська царська армія просто змушена була переймати елементи їх військової культури – від озброєння (шашки, черкеські шаблі, кинджали, черкеські сідла, черкеські коні та ін.) й форми одягу (черкеска, бурка, папаха та ін.) до прийомів ведення бою, адже дані запозичення були не так питанням моди, як питанням виживання [13]. Не випадково на відомих світлинах 1918 року, які зображують колишнього царського генерала, а згодом українського гетьмана Павла Скоропадського, бачимо його у костюмі кавказького стилю з кинджалом типу «кама» на поясі, який набув поширення серед офіцерів вищого складу української армії в часи національно-визвольної боротьби 1917-1921 років (рис. 1).

Більшість демонстрованих в експозиції «Арсеналу» кавказьких кинджалів відносяться саме до цього типу. Кинджал *кама* – це коротка січна зброя з прямим клинком, як вважається іранського походження, трохи змінена форма *кадари* – середньої довжини меча, поширеного в Ірані, Туреччині.

Як стверджують азербайджанські дослідники А. Мінбаші, А. Мамедов, Н. Садиков та Ф. Джавадов, кама – це зразок старовинного азербайджанського кинджалу з обоюдогострим клинком, який входив до комплектації озброєння вершника з I століття до н. е. й використовувався для пробивання обладунків ворога [12, с. 575].

Хорообрі черкеські воїни у бою могли використати «каму» наступним чином: «Черкеський воїн зіскакує з сідла на землю, кидає кинджал в груди коня ворога, потім знову заскакує в сідло й завдає удар противнику... і все це в той самий час, коли його кінь продовжує повний галоп» [13]. Дослідник Д. Шереметьєв наводить різноманітні способи застосування кинджалу – це й завдання колючого удару в торс, нанесення рубаючих ударів, використання кинджалу для добивання та розчленування тіл переможених ворогів, на двобоях з метою демонстрації власної доблесті, при атаці зі слабшої позиції – пішого проти вершника, жінки проти чоловіка, на полюванні, та ін. Так, 8 травня 1850 року поблизу аулу Білохан лезгинський загін атакував та вбив близько 140 російських солдат і грузинських міліціонерів під командуванням князя Миколи Кобулова. Усім вбитим лезгини відрізали кинджалами кисті правих рук, а деяким відрубали голови. Голови, звичайно, відрізали знатним людям, щоби потім надати доказ їх смерті та власної хоробрості. В лютому 1806 року під час церемонії передачі міста Баку група азербайджанців під керівництвом Хусейн-Кулі Хана спочатку розстріляла з пістолетів, а потім обезголовила кинджалами російського генерала Г. Цицианова [15, с. 22; 23]. Російський офіцер Ф. Торнау у «Спогадах про Кавказ і Грузію» наводить епізод, коли в 1832 році у Чечні під час бою чеченців з грузинською і татарською кавалерією царської армії один із чеченських піхотинців вхопився за пояс татарського вершника та вдарив його кинджалом в бік. «Цієї ж миті шабля татарина опустилася чеченцю на голову й обидва покотилися

мертвими в траву», - згадував очевидець подій Ф. Торнау [14, с. 139]. Отже, для кавказців кинджал став найбільш відповідною зброєю для реалізації власної хоробрості й готовності до самопожертви.

В експозиції «Арсеналу» можна оглянути 8 кинджалів з різних регіонів Кавказу (рис. 2). Зокрема, привертає увагу кинджал «кама», виготовлений у XIX столітті на Північному Кавказі (3-94). У нього прямий клинок з невисоким ребром на бойовому кінці лезгинського типу. З правого боку він прикрашений насіченим золотом рослинним орнаментом, з обох боків — нечітке клеймо. Руків'я чорного рогу, розширене на кінцях, рубчасте по діагоналі, на загвіздках, голівки яких мають ташовані сріблом фігурні шайби. До музею кинджал потрапив у 1940-х роках [2].

Ще один виріб дагестанських зброярів XIX століття (3-218) має клинок лезгинського типу (рис. 4). Широка частина клинка з блакитним воронуванням прикрашена рослинним орнаментом, насіченим білою латунню. Вузька частина має чорнувато-коричнєве воронування, прикрашена рослинним орнаментом, насіченим золотом. Руків'я кинджалу 4-гранне, зі щічками чорного рогу на трьох загвіздках, голівки яких мають коричневе воронування та насічені золотом. Руків'я значно розширене на кінцях, верхнє розширення має півовальну форму, служить голівкою руків'я. Загальна довжина кинджалу складає 46,5 см, довжина клинка – 34,2 см, ширина клинка – 3,6 см. До ЛІМ надійшов у 1940 році з музею ім. короля Яна III, куди його передали в складі колекції В. Лозинського у 1914 році [11, с. 15].

Оригінальністю вирізняється кавказький кинджал XIX століття (3-929), у якого прямий, двосічний, тридольний клинок. Глибокий діл повторює форму клинка. Доли заповнені орнаментом, що імітує арабську в'язь. Руків'я кинджалу чотиригранне, дерев'яне, оббите сріблом, в двох місцях оперезане двома поясками з голівок декоративних гвіздків. Голівка прикрашена рослинним орнаментом. Піхва кинджалу дерев'яна, оббита сріблом з черню та рослинним орнаментом типу «тута».

Слід зазначити, що орнаменти «тута» і «мархарай» відносяться до типово кубачинського художнього стилю. Кубачинці (габечі, кумух, як їх називали кабардинці та черкеси) вже в першій чверті XIX століття стали відомими як головні постачальники холодної зброї та обладунків для черкесів [10, с. 34].

Закінчення піхви кинджалу вкрите декоративними гвіздками, кулька наконечника витягнута, оперезана шістьма повздовжніми поясками. Піхва обведена по контуру декоративними гвіздками. Срібло на руків'ї кинджалу відноситься до 916 проби, на піхві – 815 проби.

Загальна довжина кинджалу складає 40 см, довжина клинка – 24,3 см, а його ширина – 3,2 см. Вага кинджалу – 260 гр., а вага піхви має 135 гр. При виготовленні кинджалу застосовувалася техніка куття, гравірування, чорніння. Кинджал придбаний музеєм у громадянина С. Курилова (м. Львів) за 15 радянських карбованців [7].

Дагестанські зразки наслідують кинджал «кама», виготовлений у XIX столітті, ймовірно, в Осетії (3-236). Його клинок лезгинського типу, прямий, вістря сильно витягнуте, наварене пізніше. Руків'я дерев'яне, окуте сріблом, розширене на кінцях, верхнє розширення півовальне, служить голівкою руків'я. Окуття прикрашене рослинним орнаментом «тута», виконане глибоким гравіруванням з черню по сріблу зі срібними гудзиками. Піхва дерев'яна, окута сріблом. Окуття оздоблене аналогічно окуттю руків'я. Загальна довжина кинджалу – 45,7 см, довжина клинка – 33,3 см, ширина клинка – 3,4 см. При виготовленні кинджалу використовувалася техніка куття, гравірування, чернь по сріблу, різьблення (рис. 6). До ЛІМ надійшов у 1940 році з колекції музею ім. короля Яна III [5].

В музейній експозиції можна оглянути також кинджали зброярів Південного Кавказу, зокрема з Грузії. Так, кинджал «кама», виготовлений у Грузії на початку XIX століття (3-237), має прямий клинок лезгинського типу. Його руків'я чорного рогу, розширене на кінцях, верхнє розширення півовальне й служить голівкою. Руків'я з зовнішнього боку окуте сріблом. Окуття прикрашене рослинним орнаментом, виконаним гравіруванням з черню по сріблу. На розширеннях по одному срібному гудзику, прикрашеному такою ж технікою. На грифі — срібна з черню зерноподібна накладка і дві насічені мідні пластини. Піхва дерев'яна, окута сріблом, декорована аналогічно руків'ю. Завершення наконечника у вигляді кульки. Загальна довжина кинджалу – 51,2 см, довжина клинка – 36,2 см, ширина клинка – 3,7 см [6].

Ще один південнокавказький кинджал XIX століття типу «кама» (3-93) має прямий клиноподібний клинок, плавно звужений до вістря, з двома обабічними долами, розділеними ребром і заповненими витравленим орнаментом. Посередині клинка з одного боку, а при п'яті з обох боків розміщуються написи арабськими літерами, насічені золотом і латунню. З правого боку — глибоке нечітке клеймо. Руків'я білої кістки, розширене на кінцях, верхнє розширення півовальне, служить голівкою. Середина грифа канелюрована. На розширеннях – загвіздки зі срібними голівками. Кинджал прикрашений сріблом, золотом,

латунню. Його загальна довжина складає 53,3 см, довжина клинка – 39,1 см, а ширина – 4,9 см. До музею потрапив у 1940-х роках [1].

Кинджал «кама» з Росії (З-131), виготовлений тульськими зброярами у XIX-початку XX століття має клиноподібний клинок з обабічним долем. На бойовому кінці невисоке ребро. Його руків'я 4-гранне, розширене на кінцях; верхнє розширення служить голівкою. Щічки білої кістки, різьблені в шахову клітинку і канелюровані, на двох загвіздках. Розширення окуті сталлю, прикрашені з обох боків накладним рослинним орнаментом із сталі і міді. Піхва дерев'яна, обтягнена чорною шкірою, зі сталевною оправою, прикрашеною накладним рослинним орнаментом (рис. 3). Загальна довжина кинджалу 52 см. До музею надійшов у 1940-х роках [3].

Серед кавказьких кинджалів зустрічається також кинджал з вигнутим клинком – *бебут*. У 1907 році його прийнято на озброєння нижніх чинів артилерії російської армії замість статутної артилерійської шашки.

Кинджал «бебут» (рис. 5), який демонструється в «Арсеналі», виготовлений у 1861 році на Північному Кавказі (З-219). У нього клинок лезгинського типу. З правого боку біля п'яти витравлено ім'я майстра арабськими літерами, з лівого – дату «1277» (за хіджрою). Руків'я значно розширене на кінцях, верхнє розширення трикутне, служить голівкою руків'я. Щічки чорного рогу з двома срібними гудзиками, прикрашеними чорневим орнаментом, на срібних підкладках. Піхва дерев'яна, обтягнена чорною шкірою. Прибор срібний, прикрашений черню (тульської роботи?). Загальна довжина кинджалу складає 45,2 см, довжина клинка – 33,6 см, а його ширина – 4,4 см. При виготовленні кинджалу використовувалася техніка куття, різьблення, чернь по сріблу. До музею «бебут» надійшов у 1940 році з колекції музею ім. короля Яна III, куди його передали з Міської каси у 1913 році [4].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Таким чином, характеризуючи кавказькі кинджали, представлені в експозиції музею «Арсенал», необхідно зазначити, що вони цікаві не тільки в якості зразків озброєння, але й як високохудожні твори мистецтва, важливі складові елементи кавказької культури. Зброя народів Кавказу, зокрема короткоклинкова наочно ілюструє важливі, подекуди трагічні сторінки історії довголітньої боротьби кавказьких народів проти російських загарбників за свободу, незалежність, національну гідність кавказців, всіляко нищену московськими окупантами, за можливість вільно розвивати свої звичаї і традиції. Вважаємо, що дана проблематика є ще недостатньо вивченою, адже Львівський історичний музей володіє значною колекцією кавказьких кинджалів, що знаходиться як в експозиції, так і в своїй більшості у музейних фондах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Львівського історичного музею (далі ЛІМ). – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-93.
2. Архів ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-94.
3. Архів ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-131.
4. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-219.
5. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-236.
6. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 1. – Інв. № 3-237.
7. Архів далі ЛІМ. – Фондова група «Зброя». – Кн. 3. – Інв. № 3-929.
8. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. – Санкт-Петербург: Атлант, 2004.
9. З історії костюма кубанських козаків // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ua-referat.com>.
10. История оружия. Кинжал «кама» // Клинок. – Киев. – 2018. – Апрель-Июнь. - №83. – С. 34-35.
11. Katalog zbiorów Władysława Łozińskiego. – Lwów, 1929.
12. Минбашы А. Н., Мамедов А. Ю., Садыков Н. Г., Джавадов Ф. М. Историческое оружие Азербайджана. – Баку, 2015.
13. Русско-черкесская война и ее последствия // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://circassiaestate.blogspot.com/2011/04/1763-1864.html>.
14. Торнау Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии / Торнау Ф. // Русский вестник. – 1869. – Т. 80. – № 3. – С. 102-155.
15. Шереметьев Д. Колоть или рубить? Применение кинджала у народов Кавказа в XIX веке / Д. Шереметьев // Клинок. – Киев. – 2018. – №83. – С. 22-28.

REFERENCES

1. Arhiv Lvivskogo istorycznego muzeju (dali LIM), fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-93.
2. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-94.
3. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-131.
4. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-219.
5. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-236.

6. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 1, inv. № 3-237.
7. Arhiv LIM, fondova grupa «Zbroja», kn. 3, inv. № 3-929.
8. Astvacaturian, E., G., (2004), Oruzie narodov Caucasa, Sanct-Peterburg, Atlant.
9. Z istorii kubanskyh kozakiv, available at: <http://ua-referat.com>.
10. Istoria oruzia. Kinzal «кама», (2018), Klinok, Kiev, aprel-iun, №83, p. 34-35.
11. Katalog zbiorów Władysława Łozińskiego, (1929), Lwów,
12. Minbashy. A., N., Mamedov, A., U., Sadykov, N., G., Dzavadov, F., M., (2015), Istoricheskoje oruzie Azerbajdzana, Baku.
13. Russko-czerkesskaja vojna I jeje posledstvija, available at: <http://circassiate.blogspot.com/2011/04/1763-1864.html>.
14. Tornau, F., (1869), Vospominania o Caucase v Gruzii, Russkij vestnik, T. 80., № 3, pp. 102-155.
15. Sheremetiev, D., (2018), Kolot ili rubit? Primenenie kindzala u narodov Caucasa, Klinok, Kiev, №83, pp. 22-28.

Додаток

**Рис. 1. Гетьман України Павло Скоропадський
з кавказьким кинджалом «кама» на поясі**

Рис. 2. Кинджали «кама» XIX-XX століть в експозиції музею «Арсенал». Фотоматеріали ЛІМ

Рис. 3. Нижня частина піхви до кинджалу «кама». Росія, Тула. XIX-поч. XX століття (З-131). Фотоматеріали ЛІМ

Рис. 4. Кинжал «кама». Північний Кавказ. XIX століття (З-218). Фотоматеріали ЛІМ

Рис. 5. Кинжал «бебут» (в центрі). Північний Кавказ. 1861 рік (З-219). Фотоматеріали ЛІМ

**Рис. 6. Кинджал «кама». Осетія? ХІХ століття
(3-236). Фотоматеріали ЛІМ**

УДК (94. 477) 092: «І. Чолган»

Федорова І. О.,

зав. сектором «Літературний Львів першої половини ХХ ст.», Львівський історичний музей,
м. Львів

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ: МАТЕРІАЛИ ПРО ІЛАРІОНА ЧОЛГАНА – ПИСЬМЕННИКА, ДРАМАТУРГА, КУЛЬТУРНОГО ДІЯЧА

Анотація. У дослідженні розкриваються життєвий і творчий шлях І. Чолгана на основі матеріалів фондів груп Львівського історичного музею. Літературна діяльність І. Чолгана розпочалася ще з публікацій у 1930-х роках. Зокрема, свої перші твори він опублікував у львівських часописах: газеті «Діло», журналах «Назустріч» і «Дажбог». За оповідання «Гуцульська Венера» у 1936 році нагороджений як переможець конкурсу, організованого газетою «Діло». Перебуваючи у 1941-1945 роках у Відні, І. Чолган як кореспондент журналу «Назустріч», опублікував статті про мистецьке життя Австрії.

Про період 1945-1947 років, перебування письменника І. Чолгана в американській окупаційній зоні в Австрії, його співпрацю з Й. Гірняком та постановку п'єси в новоствореному «Театрі-Студії Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської», дізнаємося з наступних предметів фондової збірки «Фотоматеріали» ЛІМ:

1) Фото №41565. Актор Йосип Гірняк у ролі Гриця Зозулі;

Фото №41566. Акторка Олімпія Добровольська у ролі «Еллен». Постановка Леся Курбаса. Театр «Березіль». П'єса Сінклера «Джиммі Гікенс» 20.11.1923 р.

3) Фото №41567. Актор театру «Березіль» Леся Курбаса Йосип Гірняк у ролі «Кума» в п'єсі Миколи Куліша «Народний Малахій» 31 березня 1928 року;

4) Фото № 41566. Вистава «Оргія» Лесі Українки. Сцена з вистави.

Першою сценічною спробою І. Чолгана стала п'єса «Замотеличене теля» з підзаголовком «Замаскований літературно-театральний кабаре». У фондовій групі «Архів ЛІМ» під № 41570 зберігається репродукція з прем'єри вистави «Замотеличене теля» у таборовому театрі ДіПі в Ляндеку (Австрія). У фондовій групі «Архів ЛІМ» знаходиться міні-афіша виступів театру-студії Й. Гірняка в межах театрального сезону 1946-1947 років «Сон української ночі» або «Мандрівка чумака Мамая довкола світу» І. Алексевица (музична казка-каруселя у шести відслонах) Дана п'єса поставлена татром-студією 10 жовтня 1946 року в Ляндеку.

Доповнюють фондову групу «Архів ЛІМ» матеріали, що розповідають про період творчості Й. Гірняка, І. Чолгана, М. Чолгана, акторів Л. Сай, О. Добровольської після переїзду до Америки та їхню подальшу працю.

Ключові слова: І. Чолган, театр, вистава, актори, митці, музейний предмет.

Fedorova I. O.,

Head Sector «Literary Lviv of the first half of the XX century», Lviv Historical Museum , Lviv

NEW ARRIVALS OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM MATERIALS ABOUT ILLARION CHOLGAN – A WRITER, DRAMATURG, CULTURAL LEADER

Abstract. The research reveals I. Cholgan life and work on the basis of material of stock groups of the Lviv Historical Museum. I. Cholgan's literary work began with publications in the 1930s. In particular, he published his first works in the Lviv magazines: Dilo newspaper, Towards and Dazhbog magazines. For his story, Hutsul Venus, in 1936, was awarded the winner of a competition organized by the Delo newspaper. While in Vienna from 1941 to 1945, I. Cholgan, as a correspondent for the magazine Towards, published articles on the artistic life of Austria.

About the period 1945-1947, the writer I. Cholgan's stay in the American occupation zone in Austria, his cooperation with J. Girnyak and staging plays in the newly created "Theater Studio of Joseph Girnyak and Olympia Dobrovolskaya", we learn from the following subjects of the stock collection Photo materials »LIM:

1) Photo №41565. Actor Joseph Girnyak in the role of Gritz Zozuli;

2) Photo №41566. Actress Olympia Dobrovolska in the role of "Ellen". Production of Les Kurbas. Berezil Theater. Jimmy Hickens' Sinclair play November 20, 1923

3) Photo №41567. Les Kurbas Theater actor Berezil Josip Girnyak in the role of "Godfather" in the play Mykola Kulish's "People's Malachy" on March 31, 1928;

4) Photo № 41566. The play "Orgy" by Lesya Ukrainka. A scene from a performance.

The first stage attempt by I. Cholgan was the play The Tangled Calf with the subtitle Masked Literary and Theater Cabaret. Stock No. 41570 of the LIM Archive group holds a reproduction of the premiere of The Tangled Calf at the DiPi camp theater in Landeck (Austria). In the stock group "Archive of LIM" there is a mini-poster of performances of the theater studio of J. Girnyak within the framework of the theater season 1946-1947 "Dream of the Ukrainian Night" or "Journey of Chumak Mamai around the world" by I. Alekseevich (musical fairy tale carousel in six extras) »This play was staged by the Tatra Studio on October 10, 1946 in Landeck.

Supplement to the stock group "Archive of LM" materials that tell about the period of creativity of J. Girnyak, I. Cholgan, M. Cholgan, actors L. Sai, O. Dobrovolskaya after moving to America and their subsequent work.

Kej words: I. Cholgan, theater, performance, actors, artists, museum object.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-26>

Постановка проблеми. У листопаді 1992 року у Львівському історичному музеї (далі ЛІМ) відкрився експозиційний відділ «Літературний Львів першої половини ХХ ст.». Автори поставили перед собою завдання: за допомогою музейних матеріалів висвітлити історію розвитку літератури, музики, малярства, театрального мистецтва у Галичині початку ХХ століття.

Постановка завдання. Нині, одним із головних завдань сектору «Літературний Львів першої половини ХХ ст.» відділу «Музей історії Львова» є повернення із забуття імен відомих та маловідомих літераторів, науковців, театральних діячів, які перебували у «зоні мовчання» до 1991 року, відновлення історичної пам'яті, представлення важливих мистецьких процесів через окремі персоналії. Однією з таких постатей є письменник-драматург Іларіон Чолган.

Виклад основного матеріалу дослідження. У грудні 2018 року виповнилося 100 років від дня народження І. Чолгана, про якого мало знають у сучасній Україні. Щоб висвітлити цю важливу подію й дати можливість пересічному відвідувачу ознайомитися з маловідомими сторінками його біографії, було зібрано відповідні предмети музейного значення.

Постать І. Чолгана та його багаторічна творча співпраця з відомими українськими культурними діячами – цікава та багатогранна тема, розкриття якої потребує пошуку матеріалів поміж тих людей, котрі особисто знали І. Чолгана.

Автор цієї статті налагодила контакти з дружиною рідного брата І. Чолгана Мирона, небогою режисера Й. Гірняка та відомою акторкою «Театру-Студії Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської» п. Любов'ю Сай-Чолган зі США. Вона люб'язно надіслала матеріали з родинного архіву, які були передані авторкою цього дослідження до фондів ЛІМ і поповнили фондові групи «Фотоматеріали» і «Архів ЛІМ».

Ці унікальні документи висвітлюють постать І. Чолгана, розповідають про його співпрацю з «Театром-Студією Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської» в таборах для переселенців ДР (ДіПі, так називали табори для переміщених осіб на території Західної Німеччини й Австрії, контрольовані з 1945 року американськими, британськими й французькими військами – *І. Ф.*). У 1947 році там перебувало понад 200 тис. біженців з України. У 1956 році переселенські табори перестали існувати, а їх мешканці емігрували до США чи країн Західної Європи.

І. Чолган (1918-2004) походив зі священничої родини. Народився 24 грудня 1918 року в селі Іване-Пусте (тепер – Борщівський район Тернопільської області) «в незалежній Україні», як любив підкреслювати письменник, маючи на увазі короткотривале існування ЗУНР.

Мати письменника – Стефанія Чолган (з Алексеви́чів) походила з давнього галицького священничого роду. Крім Іларіона, у сім'ї були ще діти: молодший брат Мирон та сестра Ростислава. В родині панувала невимушена атмосфера доброзичливості та шанування давніх традицій.

Навчався І. Чолган у Станіславівській гімназії. Про це у своїх спогадах згадував відомий журналіст Володимир Макар (1911-1993): «На початку 1929 року мені запропоновано опіку над учнем першої гімназійної класи у Станіславові Ілярком Чолганом, сином отця пароха Івана Чолгана в Іваньо-Пустім над Збручем» [8, с.394].

Після закінчення гімназії І. Чолган навчався на медичному факультеті Познанського університету. З 1939 року вивчав медицину у Львівському медінституті. Закінчив медичні студії у Віденському університеті. Отримав фах лікаря-гінеколога і працював у Відні.

Наприкінці Другої світової війни, у 1945 році, опинився в американській зоні окупації та був інтернований. Перебуваючи в таборі для переміщених осіб, зумів зв'язатися з сестрою матері, яка проживала у США. Переїхавши до США, І. Чолган легалізував диплом і влаштувався на роботу. Після п'ятирічної практики в американських лікарнях, відкрив у Нью-Йорку приватну практику. Став членом українського лікарського товариства Північної Америки (УЛТПА), автором науково-методичних праць з медицини, які друкував у «Лікарському віснику».

У 1960-90-х роках І. Чолган вів активне культурне і літературне життя – друкувався в журналі «Сучасність», був членом літературної нью-йоркської групи, членом Української асоціації письменників. Проживав з дружиною і трьома дітьми у Нью-Йорку. Помер 12 лютого 2004 року. Похований на українському цвинтарі в Баунд-Бруку, штат Нью-Джерсі.

Літературна діяльність І. Чолгана розпочалася ще з публікацій у 1930-х роках. Зокрема, свої перші твори він опублікував у львівських часописах: газеті «Діло», журналах «Назустріч» і «Дажбог». За оповідання «Гуцульська Венера» у 1936 році нагороджений як переможець конкурсу, організованого газетою «Діло».

Відомо, що перебуваючи у 1941-1945 роках у Відні, І. Чолган як кореспондент журналу «Назустріч», опублікував статті про мистецьке життя Австрії. Будучи кілька місяців у 1942-1943 роках у Львові, І. Чолган працював театральним кореспондентом тижневика «Наші дні». Це періодичне видання, за словами відомого літературознавця Миколи Ільницького, «було дзеркалом літературно-мистецького життя Львова періоду німецької окупації» [6, с.98].

У грудні 1941 року вийшов перший номер місячника, який був підпорядкований Українському Центральному Комітетові на чолі з Володимиром Кубійовичем [6, с.99].

У спогадах про Львів відомий поет та есеїст Остап Тарнавський писав, що в «Наших днях» друкували свої твори письменники, а це: «прізвища, знайомі нашій літературній громаді: Святослав Гординський, Василь Кархут, Олена Кисілевська, Євген Маланюк, Богдан Кравців, Галя Мазуренко, Василь Пачовський, Іларіон Чолган, Едвард Козак» [6, с.37].

М. Ільницький, розповідаючи про публікації в «Наших днях» також зазначив: «натрапляємо не раз на епізоди, де автор «уповільнює» хід часу, щоб здійснити мікроаналіз героя в нестандартній ситуації. З творів такого типу виділимо «Епізод» І. Чолгана, надрукований в журналі «Наші дні», 1943, Ч.11». Це оповідання, як і інші, написані молодим І. Чолганом, увійшли до збірки новел «Дванадцять львівських оповідань». І. Чолган згадував: «я писав психологічні оповідання, в яких йшлося про особисті речі, але більшість з них – про часи війни» [19, с. 13].

У журналі «Кінотеатр» за березень 2003 року опубліковано цікаве фото: «Йосип Гірняк, керівник драматичного відділу львівського театру, дає інтерв'ю Іларіонові Чолгану, кореспондентові журналу «Наші дні» (після репетиції «Камінного господаря», Львів, 1942 рік) [4, с. 13]. А вже «в кінці червня 1944 року, - писав М. Ільницький - значна частина інтелігенції Львова, в тому числі і літератори, пакували валізи, щоб через гірське містечко Турку в Карпатах, де був пересильний пункт, добиратися до Австрії. Бо вже в липні 1944 року вступили до Львова радянські війська» [6, с.95].

Про період 1945-1947 років, перебування письменника І. Чолгана в американській окупаційній зоні в Австрії, його співпрацю з Й. Гірняком та постановку п'єс в новоствореному «Театрі-Студії Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської», дізнаємося з наступних предметів фондової збірки «Фотоматеріали» ЛІМ:

- 1) Фото №41565. Актор Йосип Гірняк у ролі Гриця Зозулі;
- 2) Фото №41566. Акторка Олімпія Добровольська у ролі «Еллен». Постановка Леся Курбаса. Театр «Березіль». П'єса Сінклера «Джиммі Гікенс» 20.11.1923 р.
- 3) Фото №41567. Актор театру «Березіль» Леся Курбаса Йосип Гірняк у ролі «Кума» в п'єсі Миколи Куліша «Народний Малахій» 31 березня 1928 року;
- 4) Фото № 41566. Вистава «Оргія» Лесі Українки. Сцена з вистави.

Прем'єра вистави «Орґія» відбулася 7 вересня 1947 року. Ставилась ця відома п'єса Лесі Українки у Міттенвальді під час перших гастролей у Баварії. Для вистави, яку презентував «Театр-Студія Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської» замовили строго витримані в стилі декорації та строї. Особливо відзначено гру М. Чолгана в ролі «Мецената».

Про яскраву сторінку з історії українського театру, сценічну співпрацю Й. Гірняка та І. Чолгана, постановки театральних спектаклів, зокрема, п'єс І. Чолгана, написаних для «Театру-Студії Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської» на еміграції в таборах ДіПі в Австрії писала у своїй статті відома літераторка, діячка культури в діаспорі Наталія Антонюк.

Вона, зокрема, зазначила наступне: «Через кілька місяців після капітуляції Німеччини у грудні 1945 року, Й. Гірняк і О. Добровольська перебувають у Ляндеку в таборі для депортованих осіб (Австрійський Тироль). 25 грудня 1945 року відбулася Шевченківська вистава, що і стало початком «Театру-студії». До її складу увійшли чотири актори, які працювали з Й. Гірняком у Львові з 1942 року: С. Залеський, В. Змій, Л. Руда, І. Варцаба та молоді студійці. Дванадцять оригінальних вистав, здійснених театром-студією у Європі, позначені розвитком засад театральної естетики Леся Курбаса. Без сумніву, традиції «Березоля» найбільше виявилися при постановці чотирьох п'єс молодого на той час драматурга І. Алексеви́ча (псевдо І. Чолгана)» [3, с. 122-123].

Першою сценічною спробою І. Чолгана стала п'єса «Замотеличене теля» з підзаголовком «Замаскований літературно-театральний кабаре».

У фондovій групі «Архів ЛІМ» під № 41570 зберігається репродукція з прем'єри вистави «Замотеличене теля» у таборovому театрі ДіПі в Ляндеку (Австрія). 12 лютого 1946 року відбулася прем'єра «Замотеличеного теляти». Як влучно зауважила відомий театральний критик Н. Кузякіна, І. Алексеви́ч «за допомогою виразних деталей майстерно відобразив побут в таборі в Ляндеку: блоки-бараки у старих стайнях, кімнати-закутки, відгороджені від сусідів ковдрами, завісами на шнурках, шафами, остобісіла табірна зупа» [3, с. 124].

«Блакитна авантюра» – наступна п'єса І. Чолгана, була поставлена «Театром-Студією Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської» 5 травня 1946 року.

У фондovій групі «Архів ЛІМ» знаходиться міні-афіша виступів театру-студії Й. Гірняка в межах театрального сезону 1946-1947 років «Сон української ночі» або «Мандрівка чумака Мамаєва довкола світу» І. Алексеви́ча (музична казка-каруселя у шести відслонах)» Дана п'єса поставлена татром-студією 10 жовтня 1946 року в Ляндеку.

У пролозі зображено Україну 1830-го року, а в інших розділах – розповідь про події в Україні упродовж 1917-1946 років. П'єса «Сон української ночі» користувалася найбільшою популярністю у глядачів. Ставили її аж 53 рази. Величезний успіх зумовлювався грою Й. Гірняка у ролі «Мамаєва». Продовженням п'єси стало написання І. Чолганом другої частини під назвою «Хожденіє Мамаєва по другому світі» й згодом третьої «Мамаєв немирющий» 1956 року та четвертої «Дума про Мамаєва». Дві останні не мали сценічного втілення.

Після «Хожденія Мамаєва по другому світі» І. Чолган написав для театру-студії п'єсу – музичну комедію «Останнє втілення «Лиса Микити» за мотивами твору Івана Франка. Проте, через виїзд театру-студії у 1949 році за океан, виставу так і не поставили. А загалом, це була чудова річ, адже проекти костюмів і декорацій підготував й виготовив відомий український художник Едвард Козак, який також перебував у таборах ДіПі поруч з Й. Гірняком, І. Чолганом, В. Блавацьким.

Про цікаву сторінку з таборового життя розповідає афіша з фондів ЛІМ (№ ІД-1097), присвячена прем'єрі вистави за п'єсою Миколи Хвильового «Мати і я» в обробці Ю. Дивнича та І. Кошелівця. Прем'єра відбулася 3 вересня 1946 року. У ролі «Тагабата» – М. Чолган, у ролі Андрія – Й. Гірняк. Відомий літературний критик Ю. Шевельов написав про це так: «У виставі «Мати і я» театр перейшов від сатиричного наświetлення проблем сьогodнішнього дня до провідної проблеми нашої доби. Україна і большевизм – це ті знищення, які приніс большевизм на Україну: терор, голод, винищування української душі і духу. У «Мати і я» большевизм «Made in Moscow» не тільки винищував своїх ворогів, він спустошував і своїх друзів... у чекіста Андрія – це трагедія українця, приреченого служити чужій системі. В п'єсі роль Андрія виконував Й. Гірняк. Роля доктора Тагабата належала до найбільш скристалізованих. Для молодого актора Мирона Чолгана це була перша велика роля. Доктор Тагабат – це тип людини, яка прийнявши рішення, реалізує їх з повною не людяністю засобів і наслідків. Те, що Мирон Чолган, як молода людина, яка не мала ніяких стосунків з добою Хвильового, зумів глибоко і переконливо створити роль Тагабата – свідчить про його непересічний акторський талант» [20, с. 74].

Драматичні твори І. Чолгана увійшли до збірника «Дванадцять п'єс без однієї», виданого у 1990 році в Нью-Йорку. У 1946 році І. Чолган написав ще одну п'єсу – «Провулок Святого Духа». Ця драма належала до «чорних п'єс» драматурга (свої п'єси І. Чолган ділив на «рожеві» – веселі та «чорні» – серйозні – І. Ф.). П'єсу поставив Ансамбль Українських акторів під керівництвом Володимира Блавацького. У своїх спогадах Володимир Ревуцький писав: «Передбачаючи ближчим часом від'їзд за океан багатьох «переміщених осіб» із таборів ДіПі та маючи на увазі «розсіяння української еміграції по цілому світу», Блавацький поставив п'єсу молодого українського драматурга Алексеви́ча «Провулок Святого Духа», що високим патріотичним змістом промовляла глядачеві про важливість збереження свого національного «я». П'єса написана про Львів. Складається з семи картин, прологу та епілогу. В ці картини вкладено історію Львова: листопад 1918 р, зима 1919 р., часи польської окупації 1920-30-х рр., більшовицької 1939-1941рр., та німецької 1941-1944 рр. з діями національного спротиву. Картини об'єднуються двома характерами: Дзвінковою Дамою та Тінню Поета. «Тінь Поета» виконував сам Блавацький, що читав вірші з трьох збірок Б.-І. Антонича – «Три перстені», «Книга Лева», «Ротації».

Розповідь про цей твір І. Чолгана стане важливим доповненням до експозиції третього залу музею «Літературний Львів», де Б.-І. Антоничу присвячений окремий стенд, а пересічний відвідувач отримає нову цікаву та науково обґрунтовану інформацію.

Доповнюють фондову групу «Архів ЛМ» матеріали, що розповідають про період творчості Й. Гірняка, І. Чолгана, М. Чолгана, акторів Л. Сай, О. Добровольської після переїзду до Америки та їхню подальшу працю.

Музейний предмет з фондової групи ЛМ «Фотоматеріали» під № 41569 – це фотографія вистави «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого. Прем'єра п'єси відбулася 15 травня 1955 року в Нью-Йорку. У виставі взяли участь: роль Мартина Борулі виконав Й. Гірняк, акторка Л. Сай зіграла Марисю; а М. Чолган Націєвського. Постановкою займалася О. Добровольська, оформленням М. Чолган.

Наступне фото № 41568 – сцена з вистави «Мартин Боруля» (США, 1955 рік, Нью-Йорк). Зі спогадів М. Чолгана дізнаємося, що «Йосип Гірняк мав відчуття, що він незадовільно виконав роллю Борулі» [19, с. 11].

Ще один музейний предмет з фондів ЛМ «Архів» під №41571 – програмка п'єси «Невідомий воїн» П. Рейнеля у постановці В. Блавацького (Український театр під мистецьким проводом В. Блавацького у Філадельфії, 1950-і роки). Брат І. Чолгана, актор М. Чолган, який грав майже у всіх виставах Українського театру Америки, згадував: «Приїхавши до США я пішов працювати до архітектурного бюро, а пізніше прибув сюди Блавацький. Запросив мене на «гостьовий» виступ. Я грав у трагедії «Невідомий воїн» за Полем Рейналом» [4, с.14].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, п'єси І. Чолгана – це документ епохи того часу. Вищезазначені та описані пам'ятки складуть гідне доповнення до четвертої кімнати експозиційного розділу музею. Завдяки зібраним предметам з фондів ЛМ є можливість розкрити живу історію, до якої можна доторкнутися.

Прикладом цього став організований і проведений захід, який відбувся 24 листопада 2018 року в експозиції музею «Літературний Львів першої половини ХХ ст.», присвячений вшануванню пам'яті І. Чолгана та приурочений до 100-річчя від дня його народження. У заході взяли участь творчі сили міста Львова. Серед присутніх були запрошені члени родини І. Чолгана, які люб'язно поділилися спогадами про свого родича і були вдячні працівникам музею за збереження і поширення інформації про призабутого, але відомого за кордоном видатного письменника, драматурга, культурного діяча І. Чолгана. Присутні мали змогу побачити відтворену акторами дитячого мобільного театру «Левеня» львівської СШ №50 сценку з п'єси І. Чолгана «Останнє втілення «Лиса Микити» за мотивами твору Івана Франка.

А сам І. Чолган, який мріяв про постановку своїх творів, казав: «Я б дуже хотів, щоб якийсь професійний театр зіграв мою п'єсу «Діти Дажбога». Мені здається, це варто зробити, щоб глядачі побачили що був у нашій історії такий період, як життя в таборах ДіПі. Але те вже мають ставити діти емігрантів або їхні внуки» [19, с.13].

Частково мрія І. Чолгана здійснилася, адже його твори – невмирущі й актуальні для сучасного читача, поруч з творами його сучасників –Святослава Гординського, Богдана-Ігора Антонича, Едварда Козака, які повертаються до нас із забуття. Історія української літератури ХХ століття не буде повною без імені І. Чолгана, а наше уявлення про долю української повоєнної еміграції, її боротьбу й страждання, радощі та знегоди буде емоційно збідненим і поверховим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ансамбль Й. Гірняка в Авгсбурзі. Н. К. // Наше життя. – 1947.- Ч.5 (11). – 11 лютого.
2. Антків Б. Лицар галицької сцени. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.Франка, 2015. – 184с.
3. Антонюк Н. На шляхах творчих пошуків // Сучасність. – 1998. - № 5. – травень. – С.122.
4. Брюховцька Л. Незагублений скарб // Кінотеатр. – 2003. - №3. – С.14.
5. Гірняк Й. Спомини / Упоряд.: Богдан Бойчук.- Нью-Йорк : вид-во «Сучасність», 1982.- 263 с.
6. Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова першої половини ХХ століття. – Львів: Місіонер, 1999. – 212с.
7. Любович (Старосольська) У. Нариси, інтерв'ю, есеї з журналу «Наше життя» (Нью-Йорк, 1969 -1990). – Львів, 2001. – 340 с.
8. Макар В. Від Бистриці до Буга. Спомини та роздуми (1911-1929): Зібр.творів у 4-х т. – Торонто – Київ, 2001.- Т.1. -447 с.
9. Мориквас Н. Меланхолія Степана Чарнецького: Есей.- Львів: Світ, 2005.- 384с.
10. Нагірний В. Коломийський календар історичних дат та персоналій. – Коломия: Вік, 2012. – 216 с.
11. Ревуцький В. В орбіті світового театру.- Вид-во М.П.Коць. –Київ-Харків-Нью-Йорк, 1995.- 134 с.
12. Ревуцький В. Мирон Чолган // Український тижневик «Новий шлях» = The New Pathway. – 2003. – N.30. – January. – Thursday. – P.11.
13. Ревуцький В. Нескорені березільці Й.Гірняк і О.Добровольська. – Нью-Йорк : «Слово», 1985.
14. Ревуцький В. Шляхами Мольєра // Нові дні. – 1956 – січень.- С.24-25.
15. Театр-студія Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської / Упоряд.: Богдан Бойчук.,
16. Українська Вільна Академія Наук в США - Нью-Йорк : Вид-во Нью-Йоркської групи, 1975.- 263 с.
17. Чарнецький С. Історія українського театру в Галичині: Нариси, статті, матеріали.- Львів: Літопис, 2014. -584 с.
18. Чечель Н. Брати Чолгани або «Хожденіє Мамає по другому світі» // Сучасність. – 1989.- Ч.11 (345).- листопад.- С. 24 -27.
19. Чолган І. Дванадцять п'єс без однієї. Зібрані драматичні твори 1945-1989. – Нью-Йорк: накладом ОУА «Самопоміч», 1990. – 231 с.
20. Чолган М. «Мамає невмирущий» // Кінотеатр. – 2003. - №3.- березень. – С.13.
21. Шевельов Ю. Молодість, що вміє, старість, що може // Час. – 1947.- II. – С.73.

REFERENCES

1. Ansambl Y. Hirnyaka v Avhsburzi. N. K. // Nashe zhyttya. – 1947. - CH.5 (11). – 11 lyutoho.
2. Antkiv B. Lytsar halytskoyi stseny. – Lviv: Vydavnychy tsestr LNU im. Franka, 2015. – 184s.
3. Antonyuk N. Na shlyakhakh tvorchykh poshukiv // Suchasnist. – 1998. - № 5. – traven. – S.122.
4. Bryukhovtska L. Nezahubleny skarb // Kinoteatr. – 2003. - №3. – S.14.
5. Hirnyak Y. Spomyny / Uporyad.: Bohdan Boychuk.- Nyu-york : vyd-vo «Suchasnist», 1982. - 263 s.
6. Pnytskyy M. Drama bez katarsysu: Storinky literaturnoho zhyttya Lvova pershoi polovyny KHKH stolittya. –Lviv: Misioner, 1999. – 212s.
7. Lyubovych (Starosolska) U. Narysy, interv'yu, eseyi z zhurnaluu «Nashe zhyttya» (Nyu-York, 1969 -1990). – Lviv, 2001. – 340 s.
8. Makar V. Vid Bystrytsi do Buha. Spomyny ta rozdumy (1911-1929): Zibr.tvoriv u 4-kh t. – Toronto – Kyiv, 2001. - T.1. -447 s.
9. Morykvas N. Melankholiya Stepana Charnetskoho: Esey.- Lviv: Svit, 2005.- 384 s.
10. Nahirnyy V. Kolomyyskyy kalendar istorychnykh dat ta personaliy. – Kolomyya: Vik, 2012. – 216 s.
11. Revutskyj V. V orbiti svitovoho teatru.- Vyd-vo M.P.Kots. – Kyiv-Kharkiv-Nyu-York, 1995.- 134 s.
12. Revutskyj V. Myron Cholhan // Ukrayinskyy tyzhnevyyk «Novyy shlyakh» = The New Pathway. – 2003. – N.30. – January. – Thursday. – P.11.
13. Revutskyj V. Neskoreni bereziltsi Y. Hirnyak i O. Dobrovolska. – Nyu-York : «Slovo», 1985.
14. Revutskyj V. Shlyakhamy Molyera // Novi dni. – 1956 – sichen. - S.24-25.
15. Teatr-studiya Yosypa Hirnyaka i Olimpiyi Dobrovolskoyi / Uporyad.: Bohdan Boychuk.
16. Ukrayinska Vilna Akademiya Nauk v SSHA - Nyu-york : Vyd-vo Nyu-Yorkskoyi hrupy, 1975. - 263 s.
17. Charnetskyy S. Istoriya ukrayinskoho teatru v Halychyni: Narysy, statti, materialy.- Lviv: Litopys, 2014. - 584 s.
18. Chechel N. Braty Cholhany abo «Khozhdeniye Mamaya po druhomu sviti» // Suchasnist. – 1989. - CH.11 (345). - lystopad. - S. 24 -27.
19. Cholhan I. Dvanadtsyat p'yies bez odniyeyi. Zibrani dramatychni tvory 1945-1989. – Nyu-York: nakladom OUA «Samopomich», 1990. – 231 s.
21. Cholhan M. «Mamay nevmyrushchyuy» // Kinoteatr. – 2003. - №3. - berezen. – S.13.
22. Shevelov Y U. Molodist, shcho vmiye, starist, shcho mozhe // Chas. – 1947. - II. – S.73.

УДК 378.162

Шукула Р. Р.,

e-mail: shykula@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-0609-0660, Researcher ID: G-3582-2019

к.пед н., доц. кафедри географії і туризму, ПВНЗ Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка С. Дем'янчука, м. Рівне

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ІГРОВОЇ ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРИРОДНИЧОМУ МУЗЕЇ

Анотація. У публікації на кількох прикладах розкривається використання елементів ігрової форми діяльності під час екскурсій школярів у Природничому музеї ПВНЗ МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука.

Автор також акцентує увагу на проведенні занять вчителями природничих дисциплін у кабінетах біології та музейних кімнатах, де поряд з традиційними дидактичними матеріалами є можливість використовувати музейні експонати. Вчителі можуть послуговуватися такими типами натуральних препаратів посібників, як: гербарії, вологі препарати, мікропрепарати, колекції, скелети хребетних тварин та окремі їх частини, опудала тощо. Деякі інакше будуть виглядати перераховані біологічні об'єкти, якщо частину з них оформити у вигляді музейних експонатів, зробити частиною ландшафтної діорами, надати систематичне оформлення, помістити у експозицію. Їх використання дозволяє учневі оцінити реальний розмір натурального об'єкту, побачити його текстуру, зафіксувати у пам'яті колір та природню форму тіла тварини в уявному ландшафтному просторі.

У статті надаються певні методичні рекомендації вчителям щодо використання засобів музейної педагогіки у навчально-виховному процесі шкіл за такими напрямками:

- а) необхідність заснування (створення) музейних природничих кімнат при навчальних закладах;
- б) якомога ширше використання музейних експонатів під час проведення занять із учнями при вивченні різноманітних тем;
- в) використання практики проведення занять у місцевих музеях;
- г) залучення до проведення уроків та виховних заходів музейних працівників, колекціонерів;
- д) залучення вчителів, батьків, учнів, представників громадськості до поповнення шкільного природничого музею натуральними об'єктами, з метою їх подальшого використання у навчальному процесі;
- е) використання музейних експонатів під час самостійної роботи учнів, написання ними рефератів, учнівських робіт під керівництвом викладачів Малої академії наук, виконання науково-дослідних завдань.

Автор засвідчує, що практика широкого використання засобів музейної педагогіки під час проведення занять із дітьми сприяє поглибленню знань, відтак потребує належного ставлення з боку сучасних педагогів.

Ключові слова: використання елементів ігрової форми діяльності, музейна педагогіка, природничий музей, ПВНЗ МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука.

Shykula R., R.,

e-mail: shykula@ukr.net, ORCID ID: 0000-0003-0609-0660, Researcher ID: G-3582-2019

Ph. D. in Pedagogics, Associate Professor, International university of economics and humanities academician Stepan Demianchuk Rivne.

USE OF ELEMENTS OF GAMING FORM OF ACTIVITY IN NATURAL MUSEUM

Abstract. In the publication, the author, on several examples, reveals the use of elements of the game form during school excursions in the Natural History Museum of the International university of economics and humanities academician Stepan Demianchuk.

The author also emphasizes teaching natural science teachers in biology classrooms and museum rooms, where, alongside traditional didactic materials, museum exhibits are also available. Teachers can use such types of natural preparation aids as: herbarium, wet preparations, micropreparations, collections, skeletons of vertebrates and their individual parts, stuffed animals and more. The listed biological objects will look a bit different if part of them is designed as museum exhibits, made part of landscape dioramas, provided with a systematic design, placed in the exposition. Using them allows the student to estimate the true size of a natural object, see its texture, capture in memory the color and natural shape of the animal's body in an imaginary landscape space.

In the article the author provides some methodical recommendations to teachers regarding the use of museum pedagogy in the educational process of schools in the following areas:

- a) the need to establish (create) museum natural rooms in educational institutions;*
- b) the widest possible use of museum exhibits when conducting classes with students when studying a variety of topics;*
- c) use of practice in local museums;*
- d) involvement of museum workers, collectors in the lessons and educational activities;*
- e) involvement of teachers, parents, students, members of the public in the restoration of the school's natural museum with natural objects, with a view to their further use in the educational process;*
- e) the use of museum exhibits during the independent work of students, writing their abstracts, student works under the guidance of teachers of the Small Academy of Sciences, the implementation of research tasks.*

The author confirms that the practice of widespread use of museum pedagogies during the lessons with children contributes to the deepening of knowledge, and therefore requires the proper attitude of modern educators.

Key words: the use of elements of the game form of activity, museum pedagogy, the natural museum, International university of economics and humanities academician Stepan Demianchuk.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-27>

Постановка проблеми. Світогляд індивідууму формують сім'я, школа, телебачення, інтернет, економічно-політична ситуація в країні. Завдання нинішніх педагогів – навчити дитину об'єктивно оцінювати реальність, сприяти виробленню критичного мислення, розширити її світогляд та розвинути повагу до надбань культурної спадщини, виховати екологічну свідомість.

Важливу роль у становленні учнівської особистості відведено природознавчим дисциплінам. Зокрема, на заняттях із біології та географії школярі отримують інформацію про середовище життя тварин та людини, навчаються розпізнавати явища живої та неживої природи, ведуть фенологічні спостереження, встановлюють зв'язки між природними явищами і людською діяльністю, що призводить до усвідомлення людини як частки природи.

Постановка завдання. Розкриття використання елементів ігрової форми діяльності під час екскурсій школярів у Природничому музеї ПВНЗ МЕНУ імені академіка С. Дем'янчука.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із використанням музейних експонатів у практиці шкіл, широко вивчали зарубіжні та українські вчені (Т. Белофастова, М. Біляшівський, Л. Воронова, Л. Гайда, О. Караманов). У науковій розвідці Л. Воронової пояснено: «Шкільні музеї України стають інститутом, який дозволяє транслювати й утілювати в життя базові цінності суспільства. У їх діяльності поєднуються культурно-освітні, виховні, науково-дослідницькі функції» [1 с. 15].

Виклад основного матеріалу дослідження. У навчальних закладах України сьогодні широко використовується практика створення природничих музеїв. Зокрема, за даними «Каталогу музеїв при навчальних закладах України» лише в Рівненській області діє 241 шкільний музей різних профілів [2], а станом на 2015 рік в Україні зареєстровано більше п'яти тисяч музеїв при навчальних закладах [3].

Як свідчить практика, вчителі біології проводять заняття в кабінетах біології та музейних кімнатах, де поряд з традиційними дидактичними матеріалами можуть використовувати музейні експонати. Вчителі можуть послуговуватися такими типами натуральних препаратів, як: гербарії, вологі препарати, мікропрепарати, колекції, скелети хребетних тварин та окремі їх частини, опудала тощо. Дещо інакше будуть виглядати перераховані біологічні об'єкти, якщо частину з них оформити у вигляді музейних експонатів, зробити частиною ландшафтної діорами, надати систематичне оформлення, помістити в експозицію. Їх використання дозволить учневі оцінити реальний розмір натурального об'єкта, побачити

його текстуру, зафіксувати у пам'яті колір та природню форму тіла тварини в уявному ландшафтному просторі.

Але сучасне молоде покоління вкрай важко зацікавити музейними екскурсіями. Тому в природничому музеї ми використовуємо набір експонатів для тактильного ознайомлення екскурсанта з експонатом.

Наприклад, частина зоологічних експонатів (дублікатів) виконують роль роздаткового матеріалу під час проведення екскурсій. Це череп Дикого кабана та його клики, роги Лося та Козулі європейської, шкіра Удава звичайного, черепашки тропічних молюсків. Також особливою увагою школярів користуються предмети одягу та побуту сучасних племен (привезені з експедицій Р. Шикуюло, що не мають історичної цінності) з Індонезії, Африки, Пд. Америки (барабани, маски, вироби з дерева). Більшість дітей радо приміряють пончо нащадків племен Майя, автентичний одяг єгиптян, індійське Сарі, одяг Берберів, інше (рис. 1).

Рис. 1. Школярі Рівненської ЗОШ №20 на екскурсії в Природничому музеї ПВНЗ МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука (травень 2019)

Вчителі Рівненської області використовують музейні експонати Природничого музею ПВНЗ МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука з учнями 1х-11-х класів на уроках природознавства, біології, географії, частково історії, навчальних курсах «Природа рідного краю», «Краєзнавство».

Проведення тематичних екскурсій у ігровій формі, в краєзнавчих музеях дозволяє ознайомити учнів із флорою та фауною свого регіону, дізнатись цікаві історичні факти, змінити обстановку, урізноманітнити навчально-виховний процес, що сприятиме згуртуванню класного колективу. Наприклад, під час проведення літніх прищільних таборів учням - відвідувачам Природничого музею ПВНЗ МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука ми пропонуємо грати у гру «Тварини країни». Дітей розділяють на групи по п'ять осіб і кожна з них отримує завдання сфотографувати якомога більше тварин відповідної країни та скласти їх список. Перемагає група, що віднайде найбільшу кількість тварин означеної країни. Після завершення кожна група отримує приз, підготовлений вчителем [4].

Доречним у освітньому процесі є налагодження тісної співпраці із працівниками музеїв, де можна проводити музейні заняття та виховні заходи. Прикладом є рівненські школи, учні яких регулярно відвідують Природничий музей МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука і вчителі яких мають змогу використовувати експонати музею та відеопосібники Р. Шикуюло на уроках із біологічним та географічним змістом [5].

Рис. 2. Учні Рівненської гімназії «Гармонія» в Природничому музеї ПВНЗ МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука (травень 2019)

Під час екскурсії у Природничому музеї МЕГУ імені академіка С. Дем'янчука екскурсанти уважно слідкують за променем лазерного вказівника екскурсовода, займаються розмальовуванням «розмальовок», «прив'язаних» до експонатів музею, відгадують загадки та ребуси.

Після відвідин природничого музею вчителі та учні, як правило, відзначають посилення інтересу до вивчення дисциплін галузі природознавства. Цікавими та змістовними є музейні уроки та виховні заняття, які проводяться студентами та викладачами на базі цього музею.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Детальне вивчення досліджуваної проблеми дозволило виробити певні методичні рекомендації вчителям щодо використання засобів музейної педагогіки у навчально-виховному процесі шкіл за такими напрямками:

- а) необхідність заснування (створення) музейних природничих кімнат при навчальних закладах;
- б) якомога ширше використання музейних експонатів під час проведення занять із учнями при вивченні різноманітних тем;
- в) використання практики проведення занять у місцевих музеях;
- г) залучення до проведення уроків та виховних заходів музейних працівників, колекціонерів;
- д) залучення вчителів, батьків, учнів, представників громадськості до поповнення шкільного природничого музею натуральними об'єктами, з метою їх подальшого використання у навчальному процесі;
- е) використання музейних експонатів під час самостійної роботи учнів, написання ними рефератів, учнівських робіт під керівництвом викладачів Малої академії наук, виконання науково-дослідних завдань.

Практика широкого використання засобів музейної педагогіки під час проведення занять із дітьми сприяє поглибленню знань, відтак потребує належного ставлення з боку сучасних педагогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронова Л. М. Педагогічний аспект діяльності музеїв при закладах освіти на Харківщині на межі ХХ–ХХІ ст. / Л. М. Воронова, Н. С. Мартем'янова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2014. – Вип. 43. – С. 15–24.
2. КЗ «Рівненська обласна станція юних туристів» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://rivnesytur.org.ua/istoriia-sohodennia/>.
3. Рекомендації Всеукраїнського круглого столу «Музеї при навчальних закладах як осередки патріотичного виховання» [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://pmu.in.ua/news/rekomendacii_kruglogo_stolu/.
4. Учні 7 класів відвідали зоологічний музей МЕГУ [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://kolodenka.wordpress.com/2017/04/27>

5. Використання засобів природничого музею в Міжнародному економіко-гуманітарному університеті імені академіка Степана Дем'янчука [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://pedagogy.bdpu.org/wp-content/uploads/2016/10/54-1.pdf>

REFERENCES

1. Voronova L. M. Pedagogichnyi aspekt diialnosti muzeiv pry zakladakh osvity na Kharkivshchyni na mezhi KhKh–KhKhI st. / L. M. Voronova, N. S. Martem'ianova // Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. – 2014. – Vyp. 43. – S. 15–24.
2. KZ «Rivnenska oblasna stantsiia yunykhturystiv», available at: <http://rivnesytur.org.ua/istoriia-sohodennia/>.
3. Rekomendatsii Vseukrainskoho kruhloho stolu «Muzei pry navchalnykh zakladakh yak oseredky patriotychnoho vykhovannia», available at: http://pmu.in.ua/news/rekomendacii_kruglogo_stolu/.
4. Uchni 7 klasiv vidvidaly zoolohichnyi muzei MEHU, available at: <https://kolodenka.wordpress.com/2017/04/27>.
5. Vykorystannia zasobiv pryrodnychoho muzeiu v Mizhnarodnomu ekonomiko-humanitarnomu universyteti imeni akademika Stepana Dem'ianchuka, available at: <http://pedagogy.bdpu.org/wp-content/uploads/2016/10/54-1.pdf>.

УДК 655 (477)

Шингельський М. Я.,

e-mail: lv. artgallery. info @ gmail. com, ORCID ID: 0000-0002-6291-9819, Researcher ID: F-7211-2019

ст. наук. співр., Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького, м. Львів

ДРУКАРСЬКА МАШИНКА ДАТСЬКОГО ПАСТОРА, ДИРЕКТОРА КОРОЛІВСЬКОГО ІНСТИТУТУ В КОПЕНГАГЕНІ РАСМУСА МАЛЛІНГА ХАНСЕНА В ЕКСПОЗИЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Анотація. У публікації, на тлі загального розвитку друкарської справи розкрито історію й детально описано один цікавий експонат з колекції Львівського історичного музею – друкарську машинку, що належала директору Королівського інституту в Копенгагені Расмусу Маллінгу-Хансену.

Автор зауважує, що першу конструкцію друкарської машинки створено тірольським теслярем Петером Міттерхофером у 1864 році. Ця друкарська машинка є першою у світі. Всі її деталі виготовлені з дерева, тільки для літерних важелів використовували металеві шпильки. Але ця друкарська машинка не набула широкого розповсюдження. Зараз її екземпляр зберігається в технічному музеї у Дрездені.

У Львівському історичному музеї непомітним експонатом є одна з перших друкарських машинок у світі — „друкарська куля“ Расмуса Маллінга-Хансена з Данії. Невеликих розмірів, вона рідко опиняється у полі зору відвідувачів, мало хто цікавиться її походженням. Під час відвідування Музею у 2014 році німецький професор Штефан Оттерман (Stephan Oettermann) звернув увагу на цей надзвичайно цінний експонат. Унікальну друкарську машинку Расмуса Маллінга-Хансена (Rasmus Malling-Hansen), яка була виготовлена близько 1878 року, сьогодні експонують у Львівському історичному музеї.

Працюючи з глухоніми дітьми, Расмус Маллінг-Хансен замислився над можливістю передачі думок механічними засобами. Це підштовхнуло його до створення апарата, який міг би реалізувати його ідею. Починаючи з 1865 року, винахідник наполегливо працював над створенням пристрою, який відображав би на папері думки людини, яка не може говорити.

Так з'явилася його перша друкарська машинка. Вона складалася зі сферичної півкулі, на поверхні якої розміщувалися 52 клавіші з літерами, допоміжними знаками та відповідним пристосуванням для роботи.

Винахід Расмусом Маллінгом-Хансеном друкарської машинки і початок її промислового виготовлення дали поштовх інтенсивному розвитку виробництва друкарських машинок різних конструкцій. Зокрема, широкий спектр винаходів друкарських машинок був притаманний на той час Америці. Такі винахідники, як Шолес, Суле, Гліден, Ватер запропонували свої варіанти друкарських машинок. Наприкінці XIX — початку XX ст. вже функціонувало чимало солідних промислових підприємств, які випускали друкарські машинки.

Ключові слова: друкарство, друкарська машинка, Расмус Маллінг-Хансен, музей, експонат.

Shyngelskyj M. Y.,

e-mail: lv. artgallery. info @ gmail. com, ORCID ID: 0000-0002-6291-9819, Researcher ID: F-7211-2019

Senior Research Fellow, Lviv National Art Gallery named after Borys Voznytsky, Lviv

PRINTING MACHINE OF THE DANISH PASTOR, DIRECTOR OF THE ROYAL INSTITUTE IN COPENHAGEN OF RASMUS MALING HANSEN IN THE EXHIBITION OF THE LVIV HISTORICAL MUSEUM

Abstract. *In the publication, against the backdrop of the general development of the printing industry, the history and detailed description of one interesting exhibit from the collection of the Lviv Historical Museum – a typewriter belonging to the Director of the Royal Institute in Copenhagen Rasmus Malling-Hansen.*

The author notes that the first design of the typewriter was created by Tyrol carpenter Peter Mitterhof in 1864. This typewriter is the first in the world. All its details are made of wood, only for metal levers used metal pins. But this typewriter has not become widespread. Her copy is now stored in the Dresden Technical Museum.

One of the first typewriters in the world - Rasmus Mulling-Hansen's "typewriter" from Denmark - is an unremarkable exhibit in the Lviv History Museum. Small in size, it seldom finds itself in the view of the visitor, with little interest in its origins. When visiting the Museum in 2014, German professor Stephan Oettermann drew attention to this extremely valuable exhibit. The unique Rasmus Malling-Hansen typewriter, manufactured around 1878, is on display at the Lviv Museum of History today.

When working with deaf children, Rasmus Mulling-Hansen considered the possibility of transmission of thoughts by mechanical means. This pushed him to create an apparatus that could realize his idea. Since 1865, the inventor has been working hard to create a device that reflects on paper the thoughts of a person who cannot speak.

That's how his first typewriter appeared. It consisted of a spherical hemisphere, on the surface of which were placed 52 keys with letters, auxiliary signs and a suitable device for work.

The invention of Rasmus Mulling-Hansen typewriter and the beginning of its industrial production gave impetus to the intensive development of production of typewriters of various designs. In particular, a wide variety of typewriter inventions was inherent in America at that time. Inventors such as Scholes, Soule, Gliden, and Water offered their own typewriters. At the end of XIX - beginning of XX century. many reputable printing companies already operated.

Key words: printing, typewriter, Rasmus Milling-Hansen, museum, exhibit.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-28>

Постановка проблеми. Друкарство, як технічний засіб для поширення писемності серед широкого прошарку населення, пройшло тривалий шлях розвитку. Ціла плеяда талановитих людей під впливом різних обставин ставали на цей непростий тернистий шлях, який у більшості випадків закінчувався для них трагічно або дуже проблемно. Інколи їх працю нащадки забували у вирі історичних подій, а згадували випадково і лише тоді оцінювали величину обдарування і самопожертву тих, хто жив і творив задовго до сучасних часів.

Система передачі знань завжди опирається на спосіб їх фіксації. Багато віків людство користувалося різними методами передачі наступним поколінням своїх досягнень. Одним з таких методів були малювання на стінах печер. Поетапна систематизація і потреба зафіксувати свої знання призвели до виникнення абеток і писемності у багатьох народів світу. Основою для записів слугували різноманітні природні матеріали: камінь, дерево, пергамент, а згодом папір. Віками людство користувалося однотиражним принципом фіксації написаного. Можливо, були спроби створити пристрої, які тиражували б написане, але про них мало відомо.

Тільки в XV ст. талановитим німецьким винахідником Йоганом Гутенбергом (Gutenberg Johann) було вперше в світі запроваджено друкарство, що дало можливість ефективно розповсюджувати нові конкретні ідеї, релігійні постулати, різноманітні філософські погляди на життя. Точна дата народження Йогана Гутенберга невідома. Енциклопедичні словники вказують приблизно — 1394 рік [5, s. 495—496], а окремі називають навіть 1406 рік [3, с. 607]. Народився Йоган в м. Майнці (Німеччина). Походив з родини патриціїв Генсфляйшей (Gensfleisch).

У 1420 році Й. Гутенберг переїхав до Страсбурга, де інтенсивно працював над створенням ручного друкарського приладу. В 1448 році майстер повернувся до Майнца. Тут він взяв позичку у бюргера І. Фуста для створення повноцінної друкарні. Саме у цій друкарні була надрукована перша його книжка — Біблія у двох томах. Й. Гутенберг, не маючи можливості повернути позику Й. Фусту, втратив друкарню і все обладнання, що згідно з рішенням суду перейшло до позичкодавця. Після цієї невдачі Й. Гутенберг більше не займався книгодрукуванням. 3 лютого 1468 року Й. Гутенберг помер в маєтку архієпископа Адольфа фон Нассау [5, с. 495—496].

У тому ж XV столітті в Україні приблизно в 1450 році народився майбутній вчений, доктор медицини й філософії Юрій Дрогобич (Юрій Котермак). Викладав в університетах Європи, був ректором Болонського університету в 1481-1482 роках. Згідно з архівними даними, а також надрукованою в Римі в 1483 році книгою „Прогностичні судження“ (мова латинська), Юрій Дрогобич вважається вітчизняним зачинателем друкованої книги. До речі, у своїх книгах він згадував рідні міста Львів і Дрогобич [2, с. 16].

У 1491 році в Кракові міщанин Швайпольт Фіоль надрукував перші книжки церковнослов'янською мовою, кирилицею [2, с. 26].

Широкого використання техніка друкування кирилицею набула тільки після створення друкарні Іваном Федоровим (Федоровичем), який розпочав цю прогресивну справу у 1563 році. У 1572 році Іван Федоров оселився у Львові, створив свою друкарню і надрукував книги Апостол та Буквар [2, с. 26, 47].

Друкування книжок, а також іншої поліграфічної продукції вимагало наявності великої кількості різноманітного приладдя, і тому не задовольняло потребу швидкого реагування на події, які відбувалися, чи вирішення термінових завдань. На порядку денному постала вимога мобільного вирішення проблем друку. Так людство підійшло до ідеї створення апарата з індивідуальною технологією друкування. Для втілення цього задуму знадобилося 416 років.

Перша конструкція друкарської машинки була створена тірольським теслярем Петером Міттерхофером у 1864 році. Ця друкарська машинка є першою у світі. Всі її деталі виготовлені з дерева, тільки для літерних важелів використовували металеві шпильки. Але ця друкарська машинка не набула широкого розповсюдження. Зараз її екземпляр зберігається в технічному музеї в Дрездені [4, с. 30].

Виклад основного матеріалу дослідження. В експозиції Львівського історичного музею непомітним експонатом є одна з перших друкарських машинок у світі — „друкарська куля“ Расмуса Маллінга-Хансена з Данії. Невеликих розмірів, вона рідко опиняється у полі зору відвідувачів, мало хто цікавиться її походженням. Під час відвідування Музею у 2014 році німецький професор Штефан Оттерман (Stephan Oettermann) звернув увагу на цей надзвичайно цінний експонат. У листі до дирекції Музею він розповів про значимість побаченого виробу: „... Die erste in Serie kommerziell hergestellte Schreibmaschine der Welt...“ („Перша серія випуску комерційних друкарських машинок у світі“). — М. Ш.) [8].

Унікальну друкарську машинку Расмуса Маллінга-Хансена (Rasmus Malling-Hansen), яка була виготовлена близько 1878 року, експонують у Львівському історичному музеї [6].

Расмус Маллінга-Хансен (рис. 1) народився 5 вересня 1835 року в селі Лоланд в Данії. Навчався в церковній школі, де виявив себе як дуже здібний учень. Першим його вчителем був священник Гуда. На талановитого хлопця звернув увагу граф Кутенберг, який з 1854 року профінансував навчання Расмуса Маллінга-Хансена в педагогічному коледжі. У 1858 році за гроші графа Расмус розпочав богословські дослідження, а вже в 1859 році найнявся викладачем в Королівському інституті глухонімих в Копенгагені. У цьому закладі він пропрацював 25 років [9].

Расмус Маллінг-Хансен, як дуже талановитий датський дослідник, цікавився багатьма питаннями, які стосувалися проблем, пов'язаних з глухонімими дітьми. Спостерігаючи і досліджуючи за життям цих дітей в інтернатах, він встановив, що ріст дитини залежить від активності функціонування сонячної системи. Але незважаючи на результати дослідження, винахідник інтенсивно працював над покращанням умов проживання дітей в інтернаті. Це знайшло відображення в його працях, а власне в книзі „Periodes a Borus Vekst or a Soleus Värme“ (дат. мовою).

У 1865 році Расмус Маллінг-Хансен одружився на Катерині Грузії Хейберг — дочці колишнього керівника Королівського інституту глухонімих в Копенгагені Сорена Хейберга. У них народилося семеро дітей — дівчаток. У 1876 році дружина Расмуса померла при народженні близнят-дівчаток, які також не вижили. У 1880 році Расмус Маллінг-Хансен одружився вдруге на Анні Стеенstrup, яку знав з юнацьких років. Вона стала турботливою мамою для його доньок.

Незважаючи на складне життя, Расмус плідно працював у багатьох напрямках. Він став авторитетною і відомою людиною не тільки в Данії, але й в усіх державах Європи. Основне його досягнення – це винайдення друкарської машинки, яка отримала визнання серед всіх прошарків суспільства. Вона надійшла у серійне промислове виробництво. Але через високу вартість не знайшла широкого розповсюдження [10].

Працюючи з глухонімими дітьми, Расмус замислився над можливістю передачі думок механічними засобами. Це підштовхнуло його до створення апарата, який міг би реалізувати його ідею. Починаючи з 1865 року, винахідник наполегливо працював над створенням пристрою, який відображав би на папері думки людини, яка не може говорити. Так з'явилася його перша друкарська машинка. Вона складалася зі

сферичної півкулі, на поверхні якої розміщувалися 52 клавіші з літерами, допоміжними знаками та відповідним пристосуванням для роботи. У 1870 році винахідник запатентував свій винахід [11].

Відтоді до 1886 року Расмус продовжував удосконалювати свою машинку. Спочатку його машинки мали електричний привід для пересування паперу на плоскій платформі. Згодом було застосовано механічне пересування паперу з допомогою кареток. Працюючи над удосконаленням своїх друкарських машинок, Расмус Маллінг-Хансен створив серію цікавих апаратів для друку: телеграфічну і криптографічну моделі, моделі для сліпих.

Друкарська машинка Расмуса Маллінга-Хансена, яка зберігається у збірці Львівського історичного музею, відноситься до перших друкарських машинок, виготовлених промисловим шляхом (рис. 2). Конструкція машинки („друкарської кулі“) надзвичайно компактна. Апарат має розміри 19 x 14 x 21 см. На вигляд це — металева платформа зі стійками-кронштейнами. Основний робочий механізм, який закріплений на цих стійках, складається з півсфери конусного завершення з вмонтованими рухомими шпильками (штирями) та обертово-пересувної прямокутної рами (каретки) для паперу. На шпильках (штирях) закріплено маленькі диски з намальованими на них літерами і знаками. Такі ж літери і знаки вилито на кінцях штирів. Шпильки (штирі) розташовані таким чином, що при натисканні на одного з них кінець штиря потрапляє на невелику платформу (столик), яка розміщувалася під прямокутною півсферою (кареткою) з папером. Над кареткою розташовані перпендикулярно до неї ролики, на які намотується копіювальна стрічка (також винахід Расмуса Маллінга-Хансена), яка протягується між конусною кулею і кареткою. Завдяки стрічці натиснута на машинці літера відбивається на папері. Штирі змонтовано так, що з допомогою пружин вони кожного разу повертаються у висхідне положення після припинення натиску. Під кареткою з папером розміщена зубчаста шестерня, яка забезпечує педально-зубчасту передачу. Завдячуючи їй, каретка з папером може повертатися довкола своєї вісі і пересуватися в горизонтальному напрямку. Застосовували і металевий дзвінок, який подавав сигнал про необхідність повернути каретку на висхідну позицію.

В експонованій друкарській машинці відсутні механізми подачі обертання прямокутної півсфери (каретки) навколо своєї вісі, горизонтального поступу і дзвінок. Їх не складно доробити. Музейний екземпляр має низку цифрових позначень (16 і 92) на корпусі, що ставлять на зразках промислового виробництва. Конструктивне рішення виробу може слугувати аргументом того, що описаний виріб був виготовлений у 1878 році.

Усі пізніші друкарські машинки повторюють основний друкарський принцип машинки Расмуса Маллінга-Хансена: подача букв відбувається на прямокутну платформу (каретку) в одну точку, пересування каретки здійснюється за рахунок механічної передачі під час друку, пересування рядка тексту також відбувається за рахунок механічної дії, дзвінок спрацьовує тоді, коли каретка досягає максимально допустимого положення при пересуванні вправо (в кінець платформи).

Винахід Расмусом Маллінгом-Хансеном друкарської машинки і початок її промислового виготовлення дали поштовх інтенсивному розвитку виробництва друкарських машинок різних конструкцій. Зокрема, широкий спектр винаходів друкарських машинок був притаманний на той час Америці. Такі винахідники, як Шолес, Суле, Глиден, Ватер запропонували свої варіанти друкарських машинок [6]. Наприкінці XIX — початку XX ст. вже функціонувало чимало солідних промислових підприємств, які випускали друкарські машинки.

Друкарська машинка Расмуса Маллінга-Хансена була придбана Львівським історичним музеєм у львівського громадянина Ш. Соболевського 2 грудня 1957 р. за 60 рублів, як зазначено в акті надходження № 1219 [7]. Текстів, друкованих на цій машинці, не збережено. Історія побутування рідкісного музейного предмета відсутня.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Отже, засоби друкування цікаві своєю історією розвитку. Нині вони докорінно змінилися завдяки існуванню електронної промисловості, удосконаленню поліграфії, змінам вимог до друкованої продукції. Друкарська машинка Расмуса Маллінга-Хансена як надзвичайно цікавий музейний предмет потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України: у 10 т. — К.: Наукова думка, 2003—2013. Т. 2. 2004. 511 с.
2. Ісаєвич Я. Д. *Першодрукар* Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-ге вид. Львів: Вища школа, 1983. 155 с.
3. Большая советская энциклопедия : [30 т.]. Вид. 3-те. Москва: Советская энциклопедия, 1969—1978. Т. 4. 1972. 607 с.

4. Соловьева К. К. Курс современной машинописи. Москва: Экономика, 1976. 255 с.
5. Wielka Encyklopedia Powszechna : [12 t.]. Warszawa: PWN, 1961—1970. Т. 4. 840 с.
6. Архів Львівського історичного музею (далі — ЛІМу). Інвентарна книга фондової групи „Метал“ Львівського історичного музею. Т. 2. Інв. № МТ-1359.
7. Архів ЛІМу. Книга надходжень музейних предметів ЛІМу. 1957. Т. 2. № 2239.
8. Архів ЛІМу. Вхідна документація. Лист Стефана Оттермана. Вх. № 284 від 07.10. 2014.
9. Rasmus Malling-Hansen [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Rasmus_Malling-Hansen. Назва з екрана. Дата перегляду: 17 березня 2015 р.
10. The International Rasmus Malling-Hansen Society:Friedrich [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.malling-hansen.org/friedrich-niet>. Назва з екрана. Дата перегляду: 17 березня 2015 р.
11. The Hansen Writing Ball [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.malling-hansen.org/the-writing-ball>. Назва з екрана. Дата перегляду: 17 березня 2015 р.

REFERENCES

1. (2004), Encyclopedia istorii Ukrainy u 10 t. , Kyiv, Naukova dumka, 2003-2013, Т. 2., 511 s.
2. *Isajevycz, J. D., (1983), Perhodrukar Ivan Fedorov i vynuknennia drukarstva na Ukraini, 2-ge vydannia, Lviv, Vyscha szkola, 155 s.*
3. (1972), *Bolchaja sovetskaja encyclopedija* : [30 t.], Izd. 3, Moskva, 1969-1978. Т. 4, 607 s.
4. Soloviova, K., K., (1976), *Kurs sovremennoj mashynopisi*, Moskva, Ekonomika, 255 s.
5. Wielka Encyklopedia Powszechna : [12 t.]. Warszawa: PWN, 1961—1970. Т. 4. 840 с.
6. Arhiv istorycznego muzeju (dali – LIMu). Inventarna knyga fondovoi grupy „Metal“ Lvivskogo istorycznego muzeju. Т. 2. Inv. № МТ-1359.
7. Arhiv LIMu. Knyga nakhodzen muzejnyh predmetiv LIMu. 1957. Т. 2. № 2239.
8. Arhiv LIMu. Vhidna dokumentacia. Lyst Stefana Ottermana. Vh. № 284 від 07.10. 2014.
9. Rasmus Malling-Hansen [Електронний ресурс]. Режим доступу: [tps://en.wikipedia.org/wiki/Rasmus_Malling-Hansen](https://en.wikipedia.org/wiki/Rasmus_Malling-Hansen). Назва з екрана. Дата перегляду: 17 березня 2015 р.
10. The International Rasmus Malling-Hansen Society:Friedrich [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.malling-hansen.org/friedrich-niet>. Назва з екрана. Дата перегляду: 17 березня 2015 р.
11. The Hansen Writing Ball [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.malling-hansen.org/the-writing-ball>. Назва з екрана. Дата перегляду: 17 березня 2015 р.

Додаток

Рис. 1. Расмус Маллинг-Хансен

**Рис. 2. Друкарська машинка
Расмуса Маллінга-Хансена.
Львівський історичний музей**

ПОВІДОМЛЕННЯ

Урочиста академія, присвячена 30-річчю відродження Української греко-католицької церкви та 75-річчю відходу до вічності митрополита Андрея Шептицького

13 листопада 2019 р. в актовій залі Львівського торговельно-економічного університету відбулася Урочиста академія, присвячена 30-річчю відродження Української греко-католицької церкви та 75-річчю відходу до вічності митрополита Андрея Шептицького. Організатори заходу – Наукове товариство ім. Т. Шевченка та ректорат Львівського торговельно-економічного університету.

Відкрив урочисту академію професор Степан Гелей, який представив присутнім головних гостей: Ігоря Калинця – поета, прозаїка, учасника дисидентського руху, почесного доктора Львівського національного університету імені Івана Франка, Лауреата Національної премії ім. Тараса Шевченка; Володимира Парубія – Голову Секретаріату Конгресу української інтелігенції; Олега Турія – проректора Українського Католицького Університету; Оксану Пасіцьку – Лауреата премії Національної академії наук України для молодих вчених.

У вступному слові С. Гелей наголосив на найважливіших етапах розвитку Української греко-католицької церкви, яка протягом століть була пов'язана з долею українського народу. У часи найважчих випробувань вона залишалася берегинею не лише релігійного духа, а й національної ідентичності. Як відомо, проголошення у 1596 році унії з Римом викликало боротьбу між прихильниками і противниками цього акту. Побожування, що нова Церква призведе до повного ополячення та окатоличення українців не виправдались. Натомість Українська православна церква, яка з кінця XVII ст. була підпорядкована Московському патріархатові була цілком русифікована. УГКЦ в умовах Австрійської імперії розвивалася і поступово набула ознак національної. Однак з відновленням в Західній Україні більшовицької влади Українська греко-католицька церква 8-10 березня 1946 року була ліквідована, скликаним у Львові псевдо собором, який анулював рішення Берестейської унії 1596 року. Та з розпадом «імперії зла» почалося відродження УГКЦ – справжньої української церкви. Християнські цінності, християнські традиції є основою нашої культури, моральності, джерелом усіх досягнень українського народу впродовж його тисячолітньої історії.

До слова був запрошений Ігор Калинець, який був одним із головних учасників руху за відновлення діяльності УГКЦ та виходу її з підпілля. І. Калинець поділився безцінними спогадами про ці події, зазначивши, що цей процес був незворотнім, бо доля Церкви була тісно пов'язана з долею тисяч вірян та священників. І. Калинець розповів про кілька головних подій цього складного процесу. Зокрема, насамперед у 1987 році був створений комітет захисту УГКЦ на чолі з Іваном Гелем, який видавав журнал «Християнський голос».

У 1988 році представниці створеного у Львові Маріїнського товариства (Ірина Калинець, Стефанія Шабатура), звернулися до Церкви св. Миколая, щоб організувати спільну молебень за дітей Вірменії та України, однак, настоятелі храму, який був підпорядкований Московському патріархату, не могли цього дозволити.

22 січня 1989 року відбулася вже молебень кількох тисяч греко-католицьких вірян та священників на площі св. Юра у пам'ять Дня Злуки УНР та ЗУНР. Влада зобов'язана була боротися з такими акціями, тому було видано розпорядження покарати організаторів, як наслідок була затримана дружина Ігоря Калинця - Ірина Калинець (через 10 днів вона була звільнена). Цього ж року було організовано ще кілька молебнів: на дні Шевченкових роковин року біля Успенської церкви на вулиці Підвальній; на Личаківському цвинтарі біля могил закатованих радянською владою та ін.

17 вересня 1989 року – Великодній похід за легалізацію УГКЦ (очолив І. Гель).

А 19 серпня 1990 року архієпископ Володимир Стернюк відправив у Соборі св. Юра першу після березня 1946 р. Святу літургію в Греко-католицькому обряді.

Володимир Парубій у своїй промові зупинився на двох аспектах: феномен УГКЦ та Церква і державотворення. Доповідач згадав слова В.Винниченка, який будучи вже на еміграції писав, що українцям треба відновлювати Українську Церкву і це має бути греко-католицька. Бо тільки ця церква здатна позбавити українців від впливу Мокви та Варшави та виховувати ментально вільних людей. Якщо задатися запитанням, чому коли розпочалися акції на підтримку відновлення УГКЦ, то виходили десятки, а то й сотні тисяч людей? Бо ця Церква була національною, особливо в часи митрополита А. Шептицького

(1900-1944 pp.). Українці керувалися словами митрополита Андрея, що збудувати «рідну хату», тобто державу неможливо, якщо не бути монолітом у цій боротьбі та прагненні. Володимир Парубій закликав студентську молодь, науковців, усіх присутніх познайомитися з твором Митрополита А.Шептицького «Як будувати рідну хату?»

Надзвичайно палкою була промова проректора із зовнішніх зв'язків Українського Католицького Університету, директор Інституту історії Церкви Українського католицького університету, завідувача кафедри церковної історії - Олега Турія. Доповідач поставив перед собою завдання з'ясувати в чому велич постаті А. Шептицького і чому УГКЦ як найбільш заборонена в СРСР структура все ж таки вистояла незважаючи на заборони та переслідування? Головною відповіддю на це запитання О.Турій вважає те, що Церква була представлена такою величною постаттю, якою був митрополит А. Шептицький. По-перше, своєю міццю та незламністю духу, адже, останні роки свого життя він був прикований до інвалідського крісла. По-друге, меценатською діяльністю, адже Митрополит Андрей постійно жертвував кошти на освітні, лікарські, культурні та кооперативні інституції. По-третє, політичною діяльністю, хоча завжди заперечував свою причетність до цієї сфери, і особливо не любив політиканство, як негативне явище. А також силою свого слова, вмінням звертатися до людей зрозумілою для них мовою. Про це свідчать «Пастирські послання» та інші твори митрополит А. Шептицького, які написані живою українською мовою галицького діалекту.

Оксана Пасіцька зосередила свою увагу на важливій ролі в першій половині ХХ століття Української греко-католицької церкви та її очільника А. Шептицького в економічній, соціальній та культурній сферах. Відомо, що Митрополит підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар». Головний акцент у своїй промові О. Пасіцька зробила на економічній діяльності Андрея Шептицького та формування ним економічного мислення галицького українства. Митрополит закликав селян заощаджувати свої кошти, відкриваючи кооперативи. був ініціатором і засновником Земельного банку, банку Дністер у Львові. Під його керівництвом певні кошти вкладались у прибуткові підприємства, акції яких котувались на європейських біржах, а також мав акції у концерні "Українська преса Івана Тиктора". Прибутки спрямовувались або на благодійність, або на потреби кліру. клопотанням до чехословацького уряду врятував українську господарську академію в Подєбрадах, долучається до відкриття Русько-ремісничої бурси та ін. навчальних закладів. Тому діяльність Андрея Шептицького - це приклад соціально-діяльного бізнесу. На пам'ять про своє перебування у ЛТЕУ Оксана Пасіцька подарувала свою монографію.

Ректор університету професор Петро Куцик виголосив подяку усім гостям Урочистої академії, і вручив пам'ятні медалі на честь 200-річчя заснування Львівського торговельно-економічного університету.

Отець Роман Довгань, який є душпастирем Гарнізонного храму св. апп. Петра і Павла та студентським капеланом ЛТЕУ, прочитав Молитву за український народ митрополита Андрея Шептицького.

У другій частині Урочистої академії відбувся концерт духовної музики, в якому взяли участь: Народна хорова капела «Мрія» (художній керівник – Василь Долішний, концертмейстер – Оксана Долішна), Народна капела бандуристок «Галичанка» (художній керівник – Руслана Дробот концертмейстер – Мирослава Медвецька) та окремі виконавці.

Олександра Кендус,
доцент кафедри історії і філософії
Львівського торговельно-економічного університету

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

**ЛЬВІВСЬКОГО
ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ГУМАНІТАРНІ НАУКИ**

ВИПУСК 16

Літературний редактор – Муравицька Н. О.
Коректор – Мох О. П.

Комп'ютерний макет видавництва
Львівського торговельно-економічного університету

Підписано до друку 03.12.2019 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк на різнографі.
29,75 др. арк. 27,8 ум. др. арк. 24,3 облік.-видавн. арк.
Тираж 300 прим. Зам. 156.

Віддруковано в друк. видавництва Львівського торговельно-економічного університету
79005, м. Львів, вул. Туган-Барановського, 10. Тел. 244-40-19. e-mail drook@ukr.net
Свідоцтво Держкомітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 5149 від 15.07.2016 р.